

Обкрадення Мікеланджело (збірка)

Богдан Сушинський

ОБКРАДЕННЯ

МІКЕЛАНДЖЕЛО

НОВЕЛИ

А КІНЬ, КРАСИВИЙ КІНЬ...

"Без мене цей світ сотворено,
без мене його й знищать, бо до того
йдеться, м-би-га-га!" —
(з "епохальних" роздумів головного
героя цієї новелетти)

1

...А ниділа ця конюшня на березі річки, на пологому, незграбно обтесаному давньою повіддю узвишші, брунатний схил якого все загрозливіше нависав над затокою.

Весняні потоки шматували його, а ріка підточувала, щораз далі вриваючись у берег. Тож, спускаючись до неї, старший конюх — літній чолов'яга з квадратною, кошлатою головою, підборіддя якої покоїлося на опуклих грудях, (бо й озирався він якось по-вовчому, обертаючись усім тулубом), — завжди зупинявся біля скелі й зазірав під кам'яний дашок, намагаючись визначити, чи далеко проникла її течія під узвишшя. На вершину він завжди повертався з твердим переконанням, що наступної весни весь цей вигин обов'язково зсунеться у річку. Та й люто лаяв усіх, кому заманулося будувати конюшню саме тут, на березі, на порепаному пагорбі, час од часу вибухаючи при цьому своїм гортанно-хрипкуватим кличем: "М-би-га-га!"

Одначе минали роки, а давня, вросла в землю дерев'яна будівля стояла, і, всупереч найпохмурішим передчуттям цього похмурого чоловіка, не зсувалася. Тільки й того, що коней на ній меншало, а ті, що ще лишалися, старіли та хирлявіли. Село ж — велике, з міцними кам'яними будівлями на розритих пагорбах, обачливо трималося подалі і від ріки, і від цього конячого табору; та й усе рідше згадувало про існування коней, легко обходячись машинами.

Втім, саме воно теж тулилося зараз попід висотними міськими кварталами — вже не певне себе, пригнічене та приречено мовчазне. Й останнім часом старший конюх усе частіше сідав на лавку, у гайку біля конюшні, — не до річки лицем, як раніше, а до міста. І погляд його, хоча й не яснішав, бо вже не здатний був прояснитися по стількох роках незворушного споглядання, але все одно підсвічувався хитрувато-хижим блиском.

У такі хвилини він скидався на цигана, каруца якого розламалася за десять хвилин шляху до торжища, де не мав що ні продавати, ні купувати, і саме тому поспішав до нього завзятіше за всіх інших.

Старший конюх уже добре знав, що там, у місті, коні йому не знадобляться. І не жалкував за ними. Він взагалі вже ні за чим у цьому селі та на цьому світі не жалкував. Просто, чекав, коли село почнуть зносити під міську забудову; коли вийде на пенсію, коли... Зрештою, він і сам до пуття не розумів, чого чекає. Жив, бо не вмиралося, – й усе тут, м-би-га-га!.

* * *

... Ну а хлопчину однолітки чомусь дразнили "Гоциком". Й уперше він заявився на конюшні тижнів зо два тому – забіг якось, рятуючись від гурту зірвіголів, котрі гналися за ним, волаючи: "Гоцик-моцик! Гоцик-моцик!"

Ось тоді конюх і заступився був за нього. Тепер уже й сам не знає чому. Ніколи раніше ні за кого не заступався, — навіть звички такої не мав – а тут раптом... Філософія буття у нього була простою: "Без мене світ цей сотворено, без мене його й знищать, бо до того йдеться, м-би-га-га!"

Вони вже давно існували немовби порізно: світ, з його задушливими містами і вимираючими селами, сам по собі, а він, старший конюх, – з рештками свого, нікому тепер уже по-справжньому не потрібного, конячого табору, – сам по собі. Теж нікому не потрібний. І нічого не вдієш, так повелося.

Але того разу старший конюх все ж таки заступився за цього дивакуватого Гоцика, розлючено — "м-би-га-га!" — махнув кілька разів вилами, розганяючи бездушну, по-вовчому жорстоку хлоп'ячу зграю. Відтоді Гоцик і навідується сюди: щодня, та завжди – в надобідню пору.

Справжнього імені його старший конюх так і не знав, бо хлопчина був нетутешній: чи то з міста, чи з отих, котрі щоліта наїжджають з усіх-усюд, поближче до села і річки, – та зрештою, він і не цікавився його ім'ям. Навіщо?

... Був же той хлопчина страшенно худючий, з великою головою і хворобливим жовтим обличчям, на якому усе надміру видовжене та плескاته, і під витрішкуватими очима темніли коричневі, старечі якісь, півкола.

Плечі Гоцика теж видавалися неприродно високо піднятими, загостреними і кістлявими, так що, придивляючись до нього, старший конюх тільки нервово посіпувався, жахаючись якоїсь страшної думки, яка вже багато разів зароджувалася десь у глибинах свідомості, але так і не змогла остаточно осяяти його. Можливо, вона саме в тому й полягала, що старший конюх ніяк не міг збагнути: яким чином життя усе ще тримається тіла цього: "М-би-га-га"?!

Що ж до самого Гоцика, то він притлумлено, і, водночас, панічно, забобонно побоювався цього неповороткого, вічно набиченого конюха-велетня, який, звичайно ж, відчував до нього точнісінько таку неприязнь, як і всі навколо.

Як би там не було, а Гоцик ніколи не ступав далі конов'язі. Та й біля неї теж крутився недовго. Прийде, стане за кілька кроків од крайнього коня, затисне голову-диньку плечиками-крильцями, стулить тонісінькі ніжки-сірнички, і завмре...

До чого ж уже збайдужілим був конюх до всього, що коїться на цьому світі, а й він не стримувався: відривався від роботи, зиркав на хлопчину і щораз замислено казав

собі: "М-би-га-га!...Стоїть. А чого ... стоїть?!"

І, доки Гоцик отак стояв, старший конюх час від часу поглядав на нього, нервово шкріб неголеним підборіддям кошлаті груди, й бурчав:

— І як ото воно світа тримається... отаке, м-би-га-га?! От же ж ірод, от ірод!...

Старший конюх терпіти не міг, коли на конюшні з'являвся хтось сторонній, а цей хлопчисько – то просто дратував його до знемоги. Прийде, витріщиться, і стоїть... Якого б ото дідька?! На щастя своє, хлопчина не міг знати, що там думає про нього цей вовкуватий дядько, який не тільки його, а й взагалі людей недолюблював. Коней ще так-сяк терпів, бо це ж все-таки... коні, то вже якось при звичаївся; але людей... М-би-га-га!

2

Як не дивно, але в перші дні Гоцик щоразу навідувався до конюшні з тими ж таки хлопцями, які з нього постійно дражнилися, а, десь подалі від очей старого конюха, можливо, й лупцювали; і стояв біля конов'язі, аж поки вони не поверталися з річки.

Однаке згодом почав з'являтися сам. Прийде, постоїть, постоїть... і чалапає собі, геть. Бо й ходив він теж якось дивно: за кожним кроком, разом із ногою, в нього підіймалося плече, і здавалося, що кістляве тільце його складається з двох незалежних одна від одної частин. І, якби не тонюсінька шийка, що якимось дивом з'єднувала їх, вони просто розпалися б. М-би-га-га!...

Та одного разу, зиркнувши на Гоцика, старший конюх раптом відкрив для себе, що хлопчина не просто милується кінями, а завжди зупиняється з того боку, де крайньою була прив'язана кобила Мирка.

Приземкувату, худу, з обвисли черевом і посіченим лишаями крупом, конячину цю давно слід було вибракувати, але коней і так обмаль, а начальству й без Мирки клопоту вистачало. Так вона й переводила корм – стара, безплідна коняка, забута й нікому не потрібна. Лиш коли-не-коли старший конюх наважувався впрягати її, щоб відвезти від конюшні гній, або привезти з поля трави. З'являтися ж на такій шкапині десь поміж людей він вважав не гідним себе.

Так ото, запримітивши, що, зазвичай, Гоцик зупиняється біля Мирки, старший конюх спочатку не повірив собі: "Чому саме біля неї, м-би-га-га?! Інших коней нема, чи що?!" А, щоб перевірити своє відкриття, наступного дня, в надобідню пору, саме тоді, як мав надійти хлопчина, перевів Мирку на інший бік конов'язі, прив'язавши між двома жеребцями. І хоча жеребці люто кусали стару кобилу, старший конюх тільки загадково посміхався та позирав на шлях, на якому ось-ось мав заявитися цей херувимчик.

І невдовзі Гоцик справді з'явився. Причалапав, зупинився на тому ж місці, що й завжди, загострив свої крильця-плечики, і тільки тоді раптом помітив, що перед ним не Мирка, а якийсь інший кінь, який ніколи раніше тут не стояв.

Гоцик обернувся до старшого конюха, що незворушно димів собі цигаркою, заправленою у довжелезний мундштук-люльку, і добру хвилину безпорадно, скривджено дивився на нього.

— "Не подобається, м-би-га-га! – втішався конюх. — Мирку йому подавай, одо-роб-

ло міське!"

Та, поки конюх отак, подумки, знущався над ним, Гоцик обережно, мовби крадучись, обійшов конов'язь, і зупинився по той бік її. Відтепер конюх уже не бачив Гоцика, але саме ця обставина упевнила його, що не помилився: хлопчина відшукав-таки свою Мирку і тепер стоїть біля неї.

— М-би-га-га?!.. - вражено прогудів старший конюх, висловлюючи цим і невдоволення своє, і безмежне здивування. Далі відкинув хомут, якого взявся було підлатати, й подався до Гоцика.

— Ти що, справді не з села, а таки звідти? - запитав він, показуючи мундштуком убік міста.

— Звідти, — кивнув хлопчина, намагаючись ще більше увібрати голову в плечі.

Старший конюх недовірливо глянув на завішені тонким серпанком дев'ятиповерхові будівлі, що бовваніли вдалині, і не повірив йому:

— Й ото щоразу сюди? Бозна звідки. Щоб тільки постояти?

— А що, сюди не можна приходити? - стиха запитав Гоцик, з надією однак дивлячись старшому конюху просто у вічі.

— Чому ж не можна? - різко перепитав старший конюх, спаленівши від думки, що хлопчина вловив його настрій. - Хто сказав, що не можна, м-би-га-га?! Хіба я колись проганяв тебе?

— Ні, — одчайдушно повертів голівкою-динькою Гоцик, і про всяк випадок відступив на крок від конюха. - Звідси мене не проганяли.

— То чого ж ти, м-би-га-а?!

Старший конюх окинув Гоцика поглядом, сповненим поблажливого жалю, і знову подивися на жовтаві піраміди міського кварталу. Сам він ніколи не мав дітей, і вже давно потайки тішився цьому. Прикинув-бо, що тепер у нього вистачить грошей навіть на те, аби купити собі квартиру в центрі міста. А мав би дітей - давно випотрошили б. Як випотрошують багатьох інших односельців його, м-би-га-га!..

— То ти що, оце навмисне приходиш і ... дивишся? - тицьнув мундштуком убік миршавої кобилки, яку давно час було забирати з-поміж жеребців: кров на загривку позапікалася - так покусали. - На неї оце, на Мирку?..

— На неї, - ледь чутно проказав Гоцик.

— Мало не щодня, та аж із самого міста?!.. Чого ж це ти на неї ... дивишся, м-би-га-а?!

— Не знаю. Красивий він - цей кінь, — зблиснув Гоцик

очима-сливами. І, втративши відчуття будь-якого страху, знову з надією зазирнув в очі старшому конюху.

— Це ж хто красивий?! - вражено перепитав старший конюх. - Вона, оця кобила, — красива?! Це ти про неї кажеш: "Красива"?! - розреготався таким хрипким басом, мовби бруківку в жорнах перемелював. — Вона, Мирка ?!. М-би-га-га!

Зрозумівши, що знову не вгодив, Гоцик злякано поглядав то на старшого конюха, то на Мирку, і не відповідав. Старший конюх тим часом зупинив свої жорна, утер сльози і,

зігнувшись у попереку, щоб Гоцик краще розчув його слова, grimнув:

— Вона така ж красива, як і ти, одоробло мале! Зрозумів? А тепер геть звідси, пташеня боже, бо ще фицне котрийсь із жеребців, -і годинникар тебе не збере! Мирка в нього, бач, красива! Це ж треба, щоб аж таке приверзлося, м-би-га-га?!

Проте ні в'їдливі слова ці, ні регіт старшого конюха додати чогось до Гоцикового переляку вже не могли. Не бажаючи й далі дратувати старшого конюха, хлопчина позадкував-позадкував, а далі повільно, не озираючись, тільки під ноги собі дивлячись, поплентався до передмістя.

Сплюнувши спересердя, що потратив на нього стільки часу, старший конюх завів "кобилу-красуню" на призначене їй місце, — він любив порядок у всьому, — постояв ще трохи біля неї і, невдоволено покректавши: - "М-би-га-га! Отже ж одоробло! От одоробло!.." - пішов займатися своїми звичними справами.

Він добре розумів, що тепер віднаходиться все менше людей, які хоча б сяк-так зналися на конях й уміли оцінювати породистість та істинну красу цих дивовижних створінь. "Тай що вдієш, — казав собі старший конюх, — як знавці кінської краси перевелися ще раніше, ніж коні? Та все одно, навіть найзатурканіші вічною метушнею міщани уміли відрізнати звичайного робочого коня від скотомогильної шкапи. А цей хлопчисько, це одоробло!..

Втім, тепер уже старший конюх не сумнівався, що більше сюди хлопчина не прийде: віднадив ірода цього малого, м-би-га-га!..

3

Яким же був його подив, коли наступного дня, ніби нічого й не сталося, Гоцик знову з'явився біля конов'язі. Тільки цього разу підійшов до неї від ріки, мабуть, щоб конюх не бачив, і зупинився там, де був прив'язаний його "красивий кінь" учора. Але, переконавшись, що Мирки нема, змушений був-таки вказатися на очі старшому конюхові. Навіть не здогадуючись при цьому, що той давно помітив і пильно стежить за кожним його порухом.

Щойно хлопець знову опинився біля Мирки, старший конюх нерішуче облишив вила й обережно, теж майже скрадаючись, аби не злякати, наблизився до нього. Довгенько стояв мовчки, кректав, прокашлювався, а тоді винуватим таким, вибачливим голосом запитав.

— Слухай, ти... вона, ну, кінь цей ... що, справді, видається тобі красивим?

— Красивий, — стуливши плечики-крильця, ледь чутно проказав Гоцик.

— Таки красивий, чи це ти так, аби познущатися? І над конем, і наді мною. - Але проказав це стиха, без підсміювання, наче й не довіряв власним очам, або раптом запідозрив, що хлопчині вдалося помітити в Мирці щось таке, чого не здатний розгледіти ні сам він, конюх із конюхів, у п'ятому поколінні, ні хто б то було інший.

— Ви хіба цього не бачите? - ще тихіше мовив хлопчина. - Просто, у нього якась така, ну, своєрідна краса ... Краса старості.

— Що-що? Що ти сказав?! Яка краса, м-би-га-га?! - очманіло втупився старший конюх у хлопчину.

— Старості, — ледь чутно, пересохлими губами проказав Гоцик.

- "Краса старості"?! - аж навіть забув старший конюх про своє невмируще "м-би-га-га!"

Виявляється, цей міський приبلуда здатен був говорити про щось таке, чого він, старший конюх, ні відчуттям, ні розумом своїм, досягнути не міг. Тож тепер вони вже обидва — довго, мовчки - дивилися на кобилу.

Старший конюх хотів сказати, що колись давно, ще лошицею, Мирка й справді була неабиякою, ладною кобилницею, але стримався. Чомусь подумалося, що здатен образити цим хлопчину: раптом сприйме за насмішку. Та й кому яке діло до того, якою вона, ця миршава кобиличка, була змолоду? Кому взагалі яке діло до того, якою була вона, чи яким, ще змолоду, був він, старший конюх; яким було все це, висіяне по розлогій долині, вимираюче село?

Хотів поговорити з Гоциком ще про щось - про що завгодно, аби тільки не мовчати, але знову не наважився. Тай із чого його, в дідька, починати, м-би-га-га?! Зростав старший конюх одинаком, своїх дітей не мав, а чужих недолюблював, і майже не уявляв собі, як із ними слід поводитися. Лаяти їх - інша річ. Лаяти вмів. Як шкоду чинили. А шкоду вони, нехристі, чинили всі і завжди, м-би-га-га!..

— Ну то ти, той...— нарешті прокректав він. - Якщо вже так хочеться, погладь її. Погладь-погладь, не бійся.

Ще дещо провагавшись, Гоцик справді підступив до Мирки, обережно, лагідно погладив її, але дивився при цьому не на конячину, а на конюха. Й на очах його зблиснули сльози. Як подяка за доброту, м-би-га-га!

Іншої днини, помітивши, що Гоцик дає кобилі грудку цукру, старший конюх уже не підкрадався, а підійшов, як до давнього знайомого.

— Це ти що, завжди вгощаєш її цукром?

— Завжди, — охоче визнав Гоцик, і знову спробував боязко увібрати голову в плечі.

— Чому ж я не помічав?

— Намагався робити це так, щоб ви не бачили.

— Щоб не бачив? Чому, м-би-га-га!.. Та про мене — хоч увесь цукровий завод скорми, мені що?!

Якусь хвилюк обидва знічено мовчать. Мирка косує на них сльозавими очима, а вистрижені лишаями запалі боки її заходяться нервовим посіпуванням й безнадійно обвисають, зрадливо видаючи собою старість і немічність.

— А таки, кажеш, красива? - знову спробував старший конюх підступитися до того, що найбільше вражало й інтригувало його.

Хлопець покаянно стеноу плечима, кивнув й обережно погладив Мирку по рапатову, зсіченому лишаями крупу, сам вигляд якого у нього, старого конюха, нічого, крім відрази, не викликав. А з того, як Гоцик робив це, зрозумів, що, до всього, хлопчина ще й побоюється коней; і порадив підходити сміливіше, тільки не ззаду, а збоку і від гриви.

— Від гриви! — просвітліло лице хлопчини, нібито конюх відкрився перед ним з

великою таємницею. — Я цього не знав, боявся, що покусася.

Почекавши, поки Гоцик піде собі, старший конюх і собі підступив до Мирки, зупинився на тому ж таки місці, де полюбляв стояти Гоцик, і знову довго, прискіпливо дивився на неї, аж поки не відчув, що в ньому, десь у глибині душі, накипає якась незбагненна лють.

— М-би-га-га! Красуня!.. — проказав він, і хижо посміхнувся. Зараз він почувався людиною, над якою нагле і, головне, безпідставно знущаються. — Він що, має мене за ідіота?! Вона - красива! М-би-га-га!

Так, на конюшні, справді, є красиві коні. Он, хоча б отой, Лукавий. По ньому одразу видно, що це таки ... кінь. Необов'язково й знатися на конях, щоб бачити, який це красень. Але ж він, цей ірод-потвора, Лукавого не помічає, до Мирки тягнеться ... "Красивий кінь"! М-би-га-га!..

4

Наступного дня старший конюх уже просто не міг дочекатися, — настільки не терпілося знову поговорити з Гоциком. Врешті-решт, не втримався, перестрів цього "херувимчика" ще далеко від конюшні...

— Ні, ти мені все ж таки скажи ... але без усіляких там витребеньок. Ти що, справді, гадаєш, що Мирка, оце одоробло, ця напівздохла, лишаями заморена, шкапа, яку вже давно треба було віддати курям на корм ... вона - якась особлива? У ній "щось таке" є?

— А таки щось є, — сумирно стенає плечима Гоцик.

— Та, якщо хочеш знати, що таке кінська краса, — поглянь, он, хоча б на Булану! А ще краще - на отого вороного, чорного, щоб зрозуміліше, — коня. Лукавим його кличуть. Одразу ж видно, що перед тобою порода. Кращого в усій окрузі нема. До нього вже давно з іподрому придивляються. Оце він і є - твій "красивий кінь", якщо вже тобі аж так подобаються коні. Бо тепер, бач, усім подобаються тільки "жигулі" та "форди".

— Мені - тільки коні, — ледь чутно підтвердив Гоцик.

— Аж так?! - широко подивувався старший конюх. — Не машини якісь там закордонні, а тільки коні? М-би-га-га! - Старший конюх потерся брунатною шиєю об комір просяклої людським і кінським потом, замацьованої сорочки, і знервовано пересіпнув плечима. - Ну то й ходи собі, корми їх, будь-котрим із коней милуйся... Але щоб біля цієї шкапи, Мирки, я тебе більше не бачив.

— Чому?

— Та тому! Я ще й повинен пояснювати тобі, чому? Сказано: не підходь до неї, от і не підходь.

— Якщо вже зовсім не можна... — покірно, зацьковано поглянув у вицвілі очі старшого конюха хлопчина. - Але я хоч іноді, здалеку...

Проте ця його покірність ще більше розпалювала чолові'ягу. Він же не те щоб геть уже, силоміць, забороняв Гоцикові підходити до тієї старої клячі. Що ж він, нелюдь якась, чи що? Навпаки, він із усією щирістю хотів переконати цього міського одоробла, що Мирка просто не варта того, аби нею милуватися. Конюх лише задушевно прагнув пояснити міському прибуді, що таке справді красивий кінь, а що - не варта погляду

людського шкапина. Тож лютило старого саме те, що хлопчина й досі не бажав проїнятися його благими намірами.

— ... І вбережи тебе Господь талдити при мені, що вона якась там... красива! – раптом збагрянів старший конюх, наповнюючи усе своє єство вже знайомою Гоцику, незбагненною, бозна з чого натовченою, люттю. – Ніколи не наважуйся тикати пальцем в цю дохлятину, й переконувати мене, що це "красивий кінь". Красу знайшов, м-би-га-га! Тьху!..

Старший конюх тицьнув у рота мундштук, з однаковим презирством оглянув і Мирку, й Гоцика, і, сповнений правоти і пихи, подався до конюшні, де в нього ще від учора марудилося хворе лоша. Уже звідти він спостеріг, як Гоцик відшукав-таки поміж іншими кіньми Лукавого, якусь хвилюк постояв біля нього, але, здається, так і не збагнувши, що, власне красивого чи особливого знаходить у вороному його господар, знову повернувся до Мирки.

"А щоб тебе!" — спаленів старший конюх, відчуючи, що, ще мить – і він ухопиться за вила і гнатице цього виродка-херувима до самого міста.

— Що, Булана тобі не до вподоби, Лукавий – теж?! – знову подався до хлопця. — Жоден кінь, із тих, що біля конов'язі, тобі не подобаються, бо для тебе існує тільки один "красивий" кінь – оця недорізана шкапина, ця стара гонцига Мирка?! Всіх інших не визнаєш?

Гоцик увібрав у себе плечики-крильця і, зіпхавши зуби, так, що ледь окреслені вилички мало не попрорізували жовту, майже пергаментну шкіру на щоках, уперто, затято дивився на старого конюха своїми очима-сливками.

— Крім неї тут коней нема, так?! – насувався на нього старший конюх, нервово посіпуючи затиснутими в правиці вилами. – Чи, може, це ти, виродку, все ж таки знущаєш?.. І над шкапиною, і наді мною.

— Інші...

— Ну, що-що "інші"?!

— Ця, — відступав хлопчина під захист миршавого живота Мирки, – ця... бачите, вона... не така, як усі інші.

— Бо красивіша?! – вибухнув тепер уже непогамовною люттю старший конюх. – Ні, ви тільки погляньте на цього придурка! Він пнеться переконати мене, що красивішого за оцю скотомогильну шкапу, коня не існує!

Старший конюх і цього разу хотів розреготатися, але не зміг. Зміряв, та що там, спопелив хлопчину презирливим поглядом, на якого тільки здатний був, і, сплюнувши, повернувся до конюшні. "Отже ж ірод, от ірод! Такого, як сам, виродка віднайде – і тішитися!"

5

... Проте якоїсь днини Гоцик – справжнього імені якого старший конюх усе ще не вивідав, – біля конюшні чомусь не з'явився.

Конюх сприйняв це спокійно: не прийшов, ірод херувимський, то й не прийшов. Бігати сюди з міста — світ не близький. Та й нема чого... бігати, якщо ні на конях, ні на

красі кінській не тямиться: "Красивий кінь Мирка! М-би-га-га!".

Проте й на завтра Гоцика теж не було.

"Ага, — в'їдливо мовив собі старший конюх, — намиливався! Вони, оті вилупки міські, усі такі: надовго їх ні в чому не вистачає. Хоча, звичайно, шкода, що не прийшов..."

А шкода, тому що старший конюх уже настроївся був на зустріч із ним, уже встиг докладно продумати, що і як він розкаже хлопчині про коней (бо про коней він таки знав багатенько, то він на машинах та на всьому іншому, міському, не тямився, бо не дуже й прагнув тямитись), щоб той усе ж таки навчився розуміти, що й до чого...

Тож коли надійшов час здавати зміну Федьові — тридцятип'ятирічному чоловікові, якого, окрім випивки, ніщо інше в цьому світі не цікавило, — старший конюх підійшов до Мирки, знову зупинився на тому ж місці, де любив стояти Гоцик, і довго, уважно, але вже без люті, радше, з наївною цікавістю, дивився на кобилу.

Тепер він уже й сам щиро намагався збагнути, що ж саме приваблює в ній Гоцика; за якими такими ознаками прибудень цей іродський примудряється визначати її красу.

Ось тільки закінчилися ці оглядини тим, що старший конюх ще більше утвердився в давно утвердженій та очевидній думці: жахливішої шкапи, ніж ця, не те що на конюшні, а й у страшному сні побачити, неможливо! На віку своєму довгому нічого потворнішого він не бачив, м-би-га-га!

— А таки правда ваша: час вибракувати, — погодився з ним Федь, й собі зупиняючись неподалік. — Не кобила, а привид зі скотомогльника ... Таке вже й на порядну бойню не приймуть.

— Бо в тебе тільки одне в голові: аби швидше на бойню, — невдоволено заперечив нічному зміннику своєму старший конюх. — А що перед тобою, яка не є, а жива душа — тебе не обходить...

Старший конюх і без нього знав, що Мирку давно час пускати під ніж, але щось там у ньому збунтувалося проти цього збайдужілого м'ясника, щось збунтувалося...

— Ти, от, скажи: ти хоч коли-небудь до неї придивлявся? Ні-ні, відповідай: ти хоч раз по-людськи оглянув її: може, в неї щось болить, може, рана загноїлася?..

Федь вражено зиркнув на старшого конюха, і в очах його вимальовувався якийсь невимовний жах.

— Ти що, Григоровичу?! Якого б це дідька я до неї мав придивлятися? Стоїть, жує... Нехай вже до неї різник ... придивляється.

— А ти все ж таки взяв би та придивився. "Конюх" ... називається, — суворо дорікнув йому Григорович, і, презирливим поглядом пройшовшись по незугарній постаті Федя, як по нищій шкапині: "Самого давно вибракувати треба!" — подався геть

Почекавши, поки він зникне у видолинку, Федь хмикнув, і, так і не зрозумівши, що це на старого найшло, наблизився до Мирки, придивився, чи не роздерла собі посторонками боки, чи не збиті копита; кілька разів штурханув кулаком у черево, аби

переконатися, що не роздуло, і, вкотре вже стеновши плечима, відійшов. Старий дивував його все більше й більше

— Якого б ото дзябла я присікувався? - зле пробурчав він, переводячи погляд у той бік, де, на схилі видолинка, знову з'явилася, тепер уже невиразна, постать старшого конюха. — Аби тільки до чогось причепитися; горіли б ви тут усі, разом зі своїми кіньми!

6

Увесь наступний тиждень старший конюх працював у нічну, і щоразу, приймаючи від Федя зміну, ніби між іншим, цікавився, чи не з'являвся тут удень хлопчина, ще й описував, який саме. Тепер він чомусь вважав, що просто так, взяти й відмовитися від своїх подорожей, Гоцик не міг. Він, або образився, або ж... Одначе Федьо завжди відповідав, що хлопчика не було. А якби й навідався, то прогнав би. І казав це тільки тому, що старий уже набрид йому своїми дивацтвами.

— А знаєш, — мовив якось Федьові, зупинившись біля Мирки (тепер він зупинявся біля неї все частіше й частіше, підкормлював її, і навіть у теплий, бо ж літній, дощ - тільки її одну - заводив до конюшні), — замолоду вона була справною кобилницею. Не те, щоб, як оцей, напівпородистий Лукавий, але глянути було на що. А головне — сумирною та роботящою.

— Ага, була баба дівкою...— в'їдливо відказав Федьо, й очманіло глянув на старшого конюха. Він уже помітив, що останнім часом той частенько простоє біля цієї облізлої конячини, й одверто підсміювався над старим..

— Бо ти й не міг цього знати! — мстиво зауважив старший конюх. - Хто ти тут? Приблуда! Й двох років не попрацював - ось ти хто! А я, он, час від часу зупиняюся біля неї і пригадую, якою вона ще лошицею була. - А, трохи помовчавши, вражено похитав головою: — Та це тільки я... пам'ятаю. Він, ірод, знати цього не може.

— Хто це "він"? - удав молодий конюх, що не розуміє, про кого йдеться.

— Та ірод же отой, що завжди стояв тут, біля неї; хлопчина, якого Гоциком дразнять. Не помічав хіба?

— Та хоч би й стояв... — із ввічливості промимрив Федьо, так нічого й не збагнувши. — Він уяви не мав, про кого саме з хлопчаків, які вештаються тут, між річкою та конов'яззю, йдеться. — Ішов би ти додому, Григоровичу, та не брав дурне в голову, а тяжке в руки.

— М-би-га-га! - тільки й міг відповісти старший конюх, якось непривітно набачившись при цьому.

Коли, за тиждень, Григорович знову заступив на денну зміну і з'ясував, що Гоцик так ні разу й не приходив, — він чомусь не на жарт занепокоївся. То виходив за ріг конюшні і вдивлявся у далечінь шляху та в обриси міських будівель, в одній з яких мав жити цей дивакуватий хлопчина; то повертався і тупцював біля Мирки, мотаючи головою і час від часу дивуючись: "М-би-га-га! Красива, каже!.. От же ж ірод, от ірод!..".

Одначе минуло ще кілька днів, і передчуття - тяжке, зловісне - підказало старшому

конюху, що Гоцик більше не прийде. Ніколи! Не знав, не міг знати, що там із ним сталося, але сталося. Щось лихе. І ... більше він сюди не прийде.

Усвідомивши це, старший конюх довго й прискіпливо оглядав Мирку, аж поки ці оглядини не розлютили його, і він прохрипів:

— То це ти, гонциго стара, красива?! М-би-га-га!

Озирнувшись, чи нема когось поблизу, він замірився на неї, щоб із усієї люті вперіщити чоботом у відвисле, мішкувате черево, але в останню мить якась дивовижна сила стримала його. І це був перший випадок у житті, коли старший конюх відмовив собі в задоволенні вперіщити якогось коня чоботом чи батогом, аби відвести душу.

7

— Гей, ти, патлатеньке! - покликав одного з хлопчаків, що поспішали на велосипедах до річки. - Ти, ти! До тебе звертаюся, одоробло мале! Це ж ти бував тут із ним, ну, з отим хлопчиною?.. "Гоциком" ви його обзивали.

— Ну, бував, то й що? - прихилив велосипеда рудуватий хлопчина. Старший конюх запам'ятав його: це він гнався за Гоциком, коли той уперше з'явився на конюшні.

— То й чому ж це його так довго нема? Вода ж у річці ніби той, ще тепла.

— Та він же ж у лікарні.

— М-би-га-га?! Як-то... в лікарні?

— Тільки вчора операцію зробили. Складну якусь. Тепер він у цій, як його... ну... в реанімації

— Де-де?! - не зрозумів конюх.

— У ре-а-німа-ції - де ж іще? — зверхньо пояснив хлопчина, хоча й сам до пуття не знав, що воно, це слово, означає. - Це там, звідки, або-або...

— То він що, присмерті, чи що?!

— Сказали ж вам: "або-або"...

Осідлавши велосипеда, рудий кинувся наздоганяти друзів, а старший конюх ще якийсь час поспішав за ним, не маючи сили волі ні його покликати, ані самому зупинитися.

— Гей, ти, патлатий! - нарешті гукнув навздогін. - Ти ж не сказав, у якій він лікарні!

— У залізничній! - відповів хлопчик, не озираючись. - Дитяче відділення!

До кінця зміни старший конюх блукав господарським двором, мов неприкаяний: то без будь-якої потреби заходив до конюшні, то повертався до Мирки, щоб заціпеніло постояти біля неї; а то ще й піднімався на пагорб і довго, сумовито вдивлявся у передмістя.

Наступного ранку він привів до конюшні їхнього сільського парубійка, який навчався в Одесі, у художньому училищі, показав йому Мирку і рішуче проказав.

— Ось вона, м-би-га-га! Малюй. Коня цього...

— Якого?! - ошелешено перепитав парубійко.

— Показали ж тобі, якого саме.

- То що, я маю малювати цю дохлятину?!

— Сам ти "дохлятина",— відважив йому запотиличника старший конюх. — Художник ти, чи хто?! Заплачу, як домовлялись: робота є робота. І щоб була мені такою ж, як оце тут стоїть.

— Але чому саме її?.. - на півслові затнувся недовчений маляр. - Краще вже он того, крайнього, білого.

— Того, білого, й без тебе намалюють. Зрозумів?! А тобі, он, її ... судилося. І не наважуйся щось там прикрашати. Щоб я отак глянув на неї, й одразу ж сказав: " Вона! Мирка!" М-би-га-га!

— На бога, Мирка, то Мирка!.. - кислувато посміхнувся студентик, видобуваючи з новенького дипломатика альбом для малювання. - Ван Гог, он, ще й не таке на замовлення малював. І не він один. Моя справа - продати талант. Усе для споживача!

— Бовдур ти, а не художник. Й Іван Гога твій - такий же, — переконливо визначив старший конюх, і, зневажливо вимірявши парубійка поглядом, сповненим жалю й презирства, пішов собі геть.

8

Спочатку його не пропускали до корпусу лікарні, потім до дитячого відділення, але старший конюх рішуче відсторонював кожного, хто опинявся на його шляху; а халат, якого йому намагалися тицьнути в руки, бо ж прийшов прямо з конюшні, він зіжмакав і пожбурих на підвіконня.

— То й як він там? - повстав, врешті-решт, перед старшою медсестрою, що поспішала кудись із набитою паперами течкою. - Хлопчина як, питаю?

— Який ще "хлопчина", прости й помилуй? - одчайдушно, мовби спросоння, похитала головою медсестра.

— Ну, той, якому оце позавчора операцію... Худенький такий.

— Горіщак, чи що?

— Може, й Горіщак.

— То все ж таки: Горіщак, чи не Горіщак?

— Звідки я знаю: Горіщак — не Горіщак, м-би-га-га?! Хлопчина, кажу.

— У нас відділення таке - "дитяче". Старих ми тут, прости й помилуй, не тримаємо.

— Та блаженський такий, ніби з хреста знятий...

— Якщо "з хреста", тоді Горіщак, — незворушно визнала медсестра, і тільки тепер старший конюх звернув увагу, що й сама вона - миршавенька та нікудишня, мов би з того ж таки хреста знята, м-би-га-га!

— То й що, як він там?..

— Як усі, котрі після операції, прости й помилуй. Батьки зараз біля нього. Ви ж йому хто такий будете?

— Я? - несподівано знітився старший конюх. - Я хто... я навідався, ось. Конюх я, старший...

— Хіба що ... "старший". З конюшні - та в лікарню, прости й помилуй. За версту тхне ...— Осудливо пройшлася медсестра поглядом по зашкарублених кирзових чоботах старшого конюха і, зневажливо підібгавши губи, процідила:

— До палати не можна. І взагалі, звільніть приміщення. Розводите тут, прости й помилуй, антисанітарію...

— Тільки тоді звільню, як оце передасте, — поклав перед нею на підвіконня напхану склянками з медом та сметаною, пачками з печивом і ще бозна чим, торбину. — А ще — ось це, — видобув із внутрішньої кишені згорнутий у сувій альбомний аркуш із малюнком.

Затиснувши течку під пахвою, медсестра розгорнула його, глянула, й на обличчі її ... вималювався невимовний жах.

— Це що за ... страховисько таке, прости й помилуй?!

— Де... страховисько? Це з моєї конюшні... кінь.

— Який же це кінь?! Хіба це кінь?! Це ж страшилка якась, прости й помилуй. Із мультиків.

— Хто "страшилка"? Хто "страшилка"?! — враз завівся старший конюх. — Сказав би я, хто тут страшилка, м-би-га-га! — Він вирвав із рук медсестри малюнок, вихопив із нагрудної кишеньки напіврозтроснену кулькову ручку і, приклавши полотно доморощеного Ван Гога до стіни, кострубатими буквами вивів: "Красивий кінь Мирка". — Ось так! — переможно глянув на медсестру. — І зараз же передай. А ні, то я сам передам!

Медсестра стенула плечима, глянула на малюнок, знову стенула ...

— То й що сказати, від кого... цей, прости й помилуй, шедевр?

— "Від кого, від кого"?! — вже не так грізно пробурчав старший конюх. — Твоє діло — передати. Хлопчина знатиме від кого! — І, рішуче відвернувшись, грузко, перевальцем попрямував до дверей. — "Страшилка, бач, із мультиків" ... Це ж хто, Мирка моя — страшилка? Теж мені красуня в халаті віднайшлася... м-би-га-га!

1981 рік

СКІФСЬКА БАБА

1

Непомітно настає час, коли звикаєшся зі світом, а світ — із тобою, коли почуваєшся таким змудреним, що соромишся самої здатності дивуватися із чогось того, що оточує тебе...

Але несподівана згадка чомусь відшукує по закапелках пам'яті призабутий образ — людини, місцини чи певної речі, — саме той, який уперше примусив тебе замислитися над незбагненністю людського буття, над силами, що невидимо, але навічно поєднали тебе з деревом і птахом, й полишили десь між минувшиною і прийдешністю, наодинці із власною долею і власним сумлінням; над тим, хто ти і що ти на цих непевних, тяжких, а проте неминучих стежинах життя.

Він зринає у тобі раптово і, здавалось би, безпричинно, як біль або смуток, і ти весь, до останньої часточки ества, розчиняєшся у ньому щемким спогадом дитинства; тим єдиним, який не приносить нічого, за чим би жалкував, чи чого хотілось би зректися, — лиш неусвідомлювані чистоту і первісність в усьому, від найцнотливішого почуття, до найсоромітнішого прагнення.

...Отак знову й знову пригадую степове село, загублене поміж пагорбами і ярами, й недоладно переоране висхлим річищем.

Не збереглося навіть оповідок про безіменну річечку, що стомилася від марного плину, непомітно ввійшла в землю й зчезла в ній, як, зрештою, маємо піти й зчезнути усі ми й усе, що з нами.

Сама уява про неї розчинилася у степовому мареві, всотана у спрагли ниви, і тільки коли-не-коли відроджується понад ними мерехтливим дивом, що повинню нахлинає на село й аж по маківки тополь виповнює його мінливим плесом задухи.

Та, мов мітка на березі неіснуючої річки, мов уособлення вічності села і втілення усіх його легенд і переказів, які були чи могли бути складеними про цей край; мов завічніле у часі і просторі материнське слово, — лишилася на плескату пагорбкові потріскана, незграбна і майже безлика ... Кам'яна Баба.

Хоча згадка націлена саме на цей витвір, образи завжди зринають в однаковій послідовності, і я мушу перейти спогадом через степову місцину, дістатися невибагливими вуличками до річища, й аж тоді побачити за вигином долини кам'яне створіння; і незмінний шлях цей, як відтинки мого пізнання: від найпростішого чи, принаймні, найочевиднішого, до того, що лишається недосяжним для розуму і фантазії, що не вкладається у заскнілі форми сприйняття — ці прокрустові лежа, на яких усе втискується поміж розумінням причини і наслідку, бажання і доцільності.

Кожен пізнає дійсність по-своєму, і процес цей так само неповторний, як процес творчості, бо й сам є породженням творчої здатності природи; або, як наші обличчя, наші долі, наші почуття...

2

Нічого не приваблювало і не захоплювало мене у навколишньому світі з того, що могло полонити моїх однолітків: ані краса речі чи краєвиду, ні таємні потяги, які вони могли викликати в наших душах; ні пізнання того — як, що і з чого утворюється, ані, врешті-решт, усвідомлення своєї влади, дійсної чи примарної, над тим, серед чого і задля чого живемо.

Всі ці шляхи вели лише до пізнання суті речей чи явищ, а що можливості наші в цьому були мізерними, то вони обмежували нас і робили наш світ малим та убогим.

Тільки одна, проста і невичерпна, можливість проникнення по-справжньому захоплювала мене, — можливість виявляти потаємні пута, які прив'язують людину до речі, і які вона постійно відчуває на собі, але часто приховує від стороннього й від себе, а ще частіше — не спроможна збагнути ні природи їхньої, ні призначення. Тому я завжди намагався збагнути тільки оте, найсуттєвіше для мене: "Навіщо це... людині?"

Найлегше велося мені з речами, потребу в яких відчуваємо постійно, впродовж усього життя; які мусимо виготовляти й триматися їх, навіть коли щось із того нам не до вподоби. Поява їх завжди пояснювалася щоденними потребами моїх односельців, отож ніякої особливої загадки вони не становили.

Проте з часом я відкрив для себе силу-силенну речей, до яких людина тягнеться, з якими, я сказав би, "спілкується", але не має від них ніякої користі; а ще більше —

речей, доцільність яких очевидна, але шанобливість у ставленні до них сягає далеко за межі вдячності й ощадливості.

Такі речі, навіть якщо вони відслужили своє й ім'я їм – мотлох, чомусь усе ще залишаються для нас цінністю, талісманом, ще чимось, що не піддається ні слову, ні розумінню.

Цілком сприйнятливою, наприклад, видавалася мені потреба знести врослу по самі вікна хату, якої господар зрікся задовго до того, як покинув її.

Але хто, в такому разі, міг би пояснити мені причину сліз, що зблиснули в пригаслих очах старого, коли, стоячи на ганку нової кам'яниці, дивився він, як давня, ще прабатьківська, хата конає під лезом бульдозера?

Дивною і безглуздою видавалася побожність, з якою висхлий на тріску сусіда діставав з кишені вузлика з безформним і жалюгідним осколком, що майже двадцять років болів йому у грудях, мучив, душив і заганяв у могилу... Але ж оце нарешті зробили йому операцію, і тепер він носить та й носить те осоружне залізо в нагрудній кишені, а в найбільшій святі викладає його на скатертину й годинами не зводить з нього зачаклованого погляду...

У дитинстві я завжди з обуренням, як оману, сприймав сумні весільні пісні, й усі ці сцени зі сватанням, викраданням та викупам нареченої, бо гадав, що знаюся на тому, як молодята доходять згоди, тож не бачив підстав ані для суму, ані для всіх отих лицедійств, у яких вбачалися мені ганебна брехня, штучність і блюзнірство...

Але чому, запитував я себе, дорослі поважні люди з такою заповзятістю виконують усі ці давно і всім відомі ритуали; і при цьому сумують, сміються і плачуть з такою щирістю, нібито не розуміють, що все це лише гра, або вірять, що все це може хоч би щось там змінити в їхньому власному житті..

3

Якщо не в дитинстві, то згодом, я збагнув багато чого з того, що спершу видавалося мені незрозумілим і недоречним.

Єдине, чого я так і не збагнув і, мабуть, не здатний буду збагнути – оця, "скіфською" звана, Кам'яна Баба.

Спочатку не давало мені спокою: хто, коли й навіщо сотворив її? Яка потреба, яка думка примушувала невідомого майстра місяцями марудитися тут, серед степу, з кам'яною брилою, яка ніколи не мала, не має і не могла мати ніякого вжитку в сільському побуті?

В усьому, що створено в цьому степу, можна було віднайти сенс і доцільність; на всьому лежала печать людської потреби та нагальної нужди, тільки це створіння було й лишається над усім тимчасовим і буденним, із вічності принесеним і навічно забутим.

Не маючи ніякої змоги збагнути причину появи цього створіння, я вдовольнявся тим, що довідувався про безліч потайних зв'язків, які віддавна існували між "Старою" і селянами, й переходили з покоління в покоління, разом з усіма нашими легендами і традиціями, оповідками та повір'ями; з усією нашою морально-етичною спадщиною; про ту силу, яка здавна заманювала до неї митців, археологів, шанувальників

старожитностей і просто, подорожніх, кожен із яких віднаходив у древньому витворі щось високе і вічне, з якого починається і яким закінчується наше одвічне прагнення досконалості і невмирущості.

І так вже повелося, що од віку вічного "Бабця" наша була "заступницею" села й "опікункою" його жіноцтва. Що до неї приходили причаровувати коханих і випрошувати материнства; оплакувати загиблих і проклинати ворогів; відшукувати цілюще "опівнічне зілля" та загадувати на добро і вдачу.

Відтак, сотні людей — кожен, виходячи зі свого розуміння природи, складу характеру, своєї радості та печалі, — вперто віднаходили для себе шляхи до кам'яного ідола, відкидаючи тим будь-яку думку про недоречність його появи, або недоречність власної віри в нього.

Тож, щоразу, коли зринає в пам'яті образ Скіфської Баби, я затримую його в уяві якомога довше. Але не для того, щоб розгадати її таємницю, чи переконатися в наївності селян, що всі ці традиції започаткували. А, щоб хоч на мить повернути собі здатність дивуватися, — і глянути на світ очима майстра, який, вбиваючи в собі безліч людських потреб і прагнень, піднявся над дріб'язковістю буття; всупереч усьому, що диктувалося боротьбою за існування і добробут, вкляк посеред палаючого степу і, спрагло вдивляючись у вічі нащадкам, вирубував із змертвілого сірого каменя те одним-єдине, що, однаково належачи всім і нікому, мало лишатися символом розкутого духу людини-митця, людини-майстра... Який, усвідомлюючи весь тягар і насущність своєї праці, не відчувається її рабою, а чітко відрізняє в ній мистецьку красу від тягара будення, а сьогоденний зиск — від увічнення для прийдешності.

...І коли здатність ця, врешті-решт, повертається, світ знову постає переді мною в усій своїй утаємниченості і привабливості.

Березень 1968 року.

ЗАЗДРІСТЬ

1

Не знати, коли й чому визріло в Миньові це почуття, але день при днєві червивило йому душу, затьмарюючи життя вічним клопотом і ваганнями, наче хтось марно і ззято катував ними; і було воно, нібито й не мстивою, а проте впертою, тупою, і від того ще огиднішою ... ЗАЗДРІСТЮ! Яка ніколи й не згасала в нім, а довго й чадно жевріла десь у закапелках свідомості прихованою жариною, ладною спалахнути від найслабкішого повію чиєїсь удачі.

Ця вада Миньової натури була настільки очевидною і званою, що ніхто у Спокутах навіть не вважав за потрібне докоряти йому, чи бодай згадувати про неї десь за столом, або в полі, бо, зрештою, нікого не обділено хоч краплиною такої ж болячки; та й не такий вже це страшний гріх, аби виживати через нього нелихого, тихого чоловіка з рідного села.

"Щастить же людям! Ну ти ба, щастить!..."

Ні-ні, Миньові не було потреби вимовляти цього. Зміст його терзань тут переставав належати словам, і закарбовувався у виразі обличчя, у пожадливому погляді, у

зітханні, у затаєному подихові, з яким оглядав господарство сусіда, чи обмацував придбану кимось річ; довідувався про найдрібніший зиск чи несподівану удачу односельця, або й далеких незнайомих йому людей.

Село мало досить підстав, щоб вважати його пропащим заздрісником. Але воно й не здогадувалося, що в проявах, за котрі мовчазно засуджувало Миня, відбивалася лише невиразна тінь його справжнього ества; що вони були лише слабкими відблисками тих катівних вогнищ, на яких він щоденно, без жалю, спалював себе, втративши надію відродитися коли-небудь з того духовного попелища й постати перед селом і самим собою доброзичливим й поблажливо олюдненим.

Існувала сила-силенна речей, які не давали йому спокою, але з якими Мирон Минович Миньківський, званий у селі просто "Миньом", врешті-решт, примирювався, визнаючи їх недосяжними, або ж переконуючи себе, що вони нічого не варті. Лиш одне не відпускало його, одне не давало йому спокою ось уже впродовж кількох років...

Якоїсь днини Спокутами розповзлася чутка, що Данило Стратник, із їхнього села, товариш його, Миньового, дитинства й одноліток, став... поетом! "Ким-ким?! Поетом?!" І це їхній, зі Спокут, недорікий Данило Стратник? Це він видав поетичну збірку, його похвалено в "канонічній" спілчанській газеті "Літературна Україні" та прийнято до Спілки письменників?! Ось цього вже не може бути! Тільки не це!

А тим часом невиразна, й багато в чому сумнівна, звістка ця раптом підтвердилася: спочатку у хаті старого Стратника з'явилося кілька журналів із віршами Данила, а далі й збірочка з його фотографією та біографічною довідкою.

Цю довідку Миньо перечитував безліч разів, і щоразу натикався на завчені слова її, мов на глуху стіну, котрої не міг ні пробити, ані обминути. Все намагався з'ясувати для себе: як, коли й чому сталося так, що Данило, якого все ще пам'ятає шмаркатим підлітком, сягнув високості, дотягтися до якої він, Мирон Миньківський, не наважувався навіть у своїх найпотаємніших мареннях?! Чому талант дістався саме цьому хирлявому й непоказному хлопчині, якщо всі вони зростали на курних вуличках одного села, і, якби по справедливості, усіх їх мала б чекати однакова доля?!

У Києві, навчаючись у сільськогосподарській академії, Миньо знову спробував був подружитися з Данилом, проте й там у них, земляків, якоїсь особливої дружби не вийшло, як не вийшло її ще тоді, як були підлітками. Здається, Данило інтуїтивно відчував його люту заздрість і, вбачаючи в ньому майбутнього ненависника, всіляко намагався уникати його товариства.

На хвилі заздрощів, Миньо навіть спробував був писати вірші і поткнувся з ними на засідання студії, в якій не раз хвалили поезію Стратника. Проте всі п'ять написаних ним віршів були вщент розкритиковані і названі "графоманськими", причому сам Стратник демонстративно, на правах земляка, участі в обговоренні не брав.

Відтоді Миньо не написав більше ні рядка, а Данила, хоча той і повадився досить делікатно, зненавидів ще лютіше. Проте з часом Миня відрахували з академії як невстигаючого, і відтоді з Данилом вони не бачилися. От тільки заздрість від того не притупилася.

...Ось і зараз Миньо вбивав її у собі, як міг: втамовував і душив; виривав, зрікався і топив її у самогонці, але вона знову й знову проростала у ньому з якогось невмирущого отрутного кореня, що, розростаючись і міцніючи, невблаганно виснажував йому тіло й душу.

Навіть коли хтось із будівельників бригади, в якій він тепер працював, починав розводитися, що, мовляв, Стратник он як високо злетів, а ти, агроном недовчений, настільки спився та занедбався, що й книжки до рук взяти боїшся, Мирон і тут боронився, і відповідав однаково похмуро й невпевнено: "Не всім же бути вченими! Та й живемо не згірше них...". Тож, здавалося, що з плином часу роз'ятрена душа його й цього разу вгамується. Навіть по тому, як у старого Стратника з'явилася ще одна книжка Данила.

2

...Напевне, цього разу завидюща душа Миньова й справді упокорилася б, аж раптом за якийсь два-три роки до Спокутів долинула нова чутка: "Стратник помер! Помер десь під Києвом, уже повернувшись із Мордовії, з комуністичних концтаборів! Про це вже навіть сповістили "ворожі голоси" з далекого закордоння"

Ця звістка надійшла до села несподівано й нагло, як надходять тільки найстрашніші звістки, які завжди виявляються правдивими, і через те їм ніхто й ніколи не бажає вірити. Хвороба скосила Стратника за якихось два місяці волі, і він пішов із життя, навіть не встигнувши викликати рідних чи самому навідатися до села, ба, навіть усвідомити, що це вже справді кінець.

Оскільки, од віку свого, славетнішого земляка Спокути не знали, то подія ця обговорювалася у кожній хаті, обростаючи щоразу новими й правдивішими подробицями, такими незаперечними, нібито все відбулося за цим ось порогом, поміж цими стінами, й господарі оце потроху оговтуються від пережитого й починають пригадувати, як же все воно насправді сталося.

Лише Миньова кам'яниця була єдиним куточком, де біду не обговорювали, а обмовчували, хоча того дня, коли стало відомо про смерть, дружина Миньова Ірина й наважилася стиха, й ніби між іншим, запитати свого чоловіка: "Чув?". Але він негайно увірвав її різким і колючим: "Не глухий!" — і по всій розмові.

Ірина давно здогадувалася, як болюче сприймав її чоловік успіхи Данила, бо, хоча ніколи й не відкривався їй, але ж розумним жінкам чоловіче мовчання завжди говорить більше, ніж слова. Тому, як і раніше, ім'я поета при ньому не згадувала, й у хаті велося так, мовби ніякої звістки й не було.

А тим часом у душі Миньовій нею, наче плугом, зрізало якийсь усталений, прибитий літами і щоденними турботами пласт, і власна заздрість, до якої прагнув було пристосуватися, мов до невиліковної хвороби, раптом почала здаватися йому дріб'язковою й огидною.

"Та й з якого ж це дива я мав би заздрити йому?! - переконував себе Миньо, марнуючи зимові вечори біля засліпленого телевізора? — Що в літературі Данилові повелося краще, ніж мені? Але це ще, з якого боку подивитися: йому своє, а мені своє...

Ось ми разом зростали, проте я ще при здоров'ї і силі, а його вже нема!.. Та й політичні табори мордовські мене, богу дякувати, обминули. І що з того, що вдався трішечки розумнішим, чи, може, вдачливішим, та ще й — ти ж ба! – вдатним до якихось там віршиків?

Життя нічим зайвим не наділить: як чогось передасть, то відразу ж чогось і позбавить. А смерті байдуже, яким ти прожив його. Перед нею усі повстаємо однаковими: у страхів, у немочі і скорботі за непомітно згаслими роками... Може, Данило весь свій талант ладен був віддати за одну днину буття, або хоч вечір... якого я оце гайную перед цією клятою блимавкою. Але ж таке обміну не підлягає. Тому й помер, із чим жив, а я ще живу — з тим, із чим належить піти в могилу. От тільки я ще житиму й житиму, а він — уже ні..."

Час від часу зашкарублий Минів мозок усе ще намагався філософічно збити уривчасті думки до купи й висукати з них якийсь прийнятний висновок. Проте нецупка думка його привчена була до міркувань над конкретними, простими речами та явищами, від яких міг, або й не міг, мати користі, але, що вдієш, їх породжували потреби сільського буття; і висновки теж завжди виявлялися ясними й остаточними, якраз такими, якими він міг керуватися. А в цій історії з Данилом усе було аж занадто абстрактним й непевним, усе лежало поза його досвідом і розумінням.

Та, за всієї незбагненності того, що сталося, Миньо відчув внутрішню полегкість, і певний час прожив із почуттям темника, що несподівано ледь-ледь прозрів, і тепер, милуючись просвітками, не відчував ні прикрощів, ні заздрості, ані образи на долю.

Може, вперше в житті над ним не тяжіло усвідомлення мізерності свого буття, і він не прагнув бути тим, ким не є, або стати на щабель вище, ніж стоїть і здатен у цьому світі стояти.

3

... Цілком вірогідно, що для Миня це було б початком переродження, і все інше — дріб'язковіше — вже перестало б викликати в нього хвилю заздрощів, якби ж то якось увечері знову не почув з екрана телевізора... ім'я Данила Стратника !

Воно прозвучало так несподівано, що спершу гадав, що причулося, але оповідач — літній сивий письменник — неквапно й сумовито, як то й годиться про небіжчиків, говорив про творчий і життєвий шлях Данила, про його громадянську позицію; показував обкладинку третьої, тепер уже посмертної, книжки, і все читав та читав його вірші...

А потів віщував, що життя і творчість Данила Стратника навечно увійдуть у вітчизняну історію, як приклад боротьби талановитого митця за незалежність України; і що ім'я поета-борця Данила Стратника, політичного в'язня совісті, навечно залишиться у переліку імен тих, хто віддав своє життя за мрію багатьох козацьких поколінь...

"Твою мати!.. — хряснув об землю склянкою з недопитим самогоном розлючений Миньо. — Тепер ці ідіоти-націоналісти починають ліпити з Данила Стратника не лише поета, але й якогось там вошивого "борця за незалежність України!"... Не вистачало

тільки, щоб його ще й у школах почали вивчати! Писав же я тим недоноскам-кадебістам, що треба вибили з нього цю націоналістичну..." - і раптом, астматично хапнувши ротом повітря, мовби захлинався від зупинки серця, замовк на півслові.

Усе, що стосувалося тих трьох доносів, які він, спровокований та заляканий кадебістами, змушений був написати на Данила Стратника, давно стали, і довіку мали залишитися, найбільшою і найстрашнішою таємницею його життя. Навіть згадка про них перетворилася для нього на вбивче табу, порушувати яке Миньо не наважувався ніколи і ні за яких обставин.

"А тепер забудь про це, — порадив "опікун-кадебіст" Глов, приймаючи від Миня третього доноса на Стратника, — викресли з пам'яті і забудь! - А потім усе ж таки не стримався і, мстиво посміхаючись, проказав: — Втішай себе, знаєш чим? У який спосіб ти ще міг би помститися Стратникові, якби ми, в своїй конторі, не вирахували в тобі поета-заздрісника? Ти ще й повинен бути вдячним, що позбудешся уславленого земляка — віршописця. Бо як би це виглядало: ти - всього лиш направлений від колгоспу на навчання невдаха-студент, якого викладачі академії відмовляються перетягувати з курсу на курс уже навіть під нашим тиском, а вірші Стратника публікують у республіканській пресі! Несправедливо? От і я теж кажу: "несправедливо!".

А тим часом сивоголовий письменник, що сидів десь там, у Києві, перед телекамерою, усе говорив і говорив про Данила Стратника, заповзято засвідчуючи, що література втратила поета, талант якого, хоч і не встиг розквітнути в усій своїй яскравості, але достоту проявився у трьох збірках та численних публікаціях; розводився про "тему добра й людяності" в його поезіях, про бачення й розуміння ним світу, про щирість, ще про щось... до нього, саме так, персонально до нього, Миня, промовляв той мудрий чоловік.

Але Миньо уже не чув і не бажав чути його, бо перед ним раптом, з усією жахливістю й невідворотністю, постала та проста й безжалісна істина — що різниця між ним і Данилом криється не в кількості літ, які вони прожили, а в нездоланній безодні, котра пролягає між талановитою людиною, і людиною необдарованою; між, заздрістю і людяністю; між мізерним нидінням і жертвовною мудрістю життя.

І що смерть, навіть смерть, Стратника, вже абсолютно нічого не здатна змінити у тому співставленні, яке існувало, й тепер уже довіку існуватиме, між ним — і цим дивовижним чоловіком, Данилом Стратником.

Миньо так і не спроможний був збагнути, звідки ж воно взялося в Данилові все оце: "людяність", "щирість", "образне бачення й асоціативне сприйняття світу"; не розумів, чому одних ними наділено, інших ні; але з дивовижною ясністю відчув, що чорно й довічно заздритиме Стратникові саме через те, що, виростаючи разом із ним і маючи однакові з ним можливості, Данило все ж таки зумів — цілком таємно, і, щодо нього, Миня, підступно — знайти спосіб підготуватися до всього того, чим прожив зріле життя і за що лишився в людській пам'яті. Данило, бач, підготувався, а він, Миньо, ні!.. Відтак ще болючіше відчув себе ганебно ошуканим і скривдженим, давно й навічно забутим,

знеособленим і зрадженим.

...Певний час це жахливе усвідомлення ще так-сяк боролось в ньому з пригаслим сумлінням, оскільки знав, що, за прадавнім звичаєм, не годилося ні заздрити небіжчикам, ані говорити про них лихе.

Та оскільки перебороти себе Миньо вже не здатен був, то розлючено вимкнув телевізора, натомість відродив в уяві худорляву, незграбну постать Стратника-підлітка, і споглядав її, аж поки не відчув, що він не просто заздрить Данилові, а знову починає люто ненавидіти його. Як тільки можна ненавидіти людину, що заподіяла тобі страшної кривди, або, навпаки, зробила послугу, за яку не спроможний віддячити.

А, відчувши це, лячно озирнувся на дружину, тому що ніколи й нікого не остерігався з такою ретельністю, як цієї мовчазної, але непокірної жінки, може, єдиної в світі істоти, здатної помічати, розуміти — та тільки не пробачати — його найпотаємніші поривання і найогидніші прагнення.

1981-1993 роки.

ПОСТАТЬ

НАД РІЧКОЮ

Щоразу, коли я замислююся над сенсом свого життя, коли багато що в ньому видається таким примарливим, тимчасовим і недоречним, що аж холодне в скронях, — десь у недосяжних глибинах пам'яті зароджується і поступово, немовби нічне видіння, окреслюється худорлява, і ніби зшита зморшками, постать літнього пастуха з-над Бугу.

"Чому саме його?" — вражаюся цьому явленню, гарячково намагаючись віднайти причину й смисл його.

Обідня пора. Він щойно пригнав череду. Худоба кидається до води, загачує річку спітнілими тілами, пожадливо припадає до скаламученого літепла, й нескінченно довго й заповзято втамовує спрагу, всотану в її тіла з усього степу.

Навіть коли вже несила пити, худоба не наважується відходити від води, а вкладається на пологому запіяввілому березі, щоб будь-якої миті дотягтися до неї, чи принаймні остуджувати погляд її нескінченним плином.

"Але й, справді, дивно, що завжди пригадую саме цього чоловіка, бо знався з ним лише місяць, який провів у селі під час канікул, гостюючи в однокурсника; тим паче, що не пов'язана була з ним ні жодна подія мого життя, ані щось таке, що виходило б за межі знаного й буденного".

Надходять тлусті, розморені спекою і селянською роботою господині, вітаються зі старим, вгощають його печивом, городиною і свіжим молоком; розпитують про корів і пашу; скаржаться на болячки, спеку і чоловіків...

І він вислуховує все те мовчазно, але терпляче й співчутливо, як сповіді; щоб потім віднести жіночі скарги й болі у степ, раз і назавжди поховати їх у собі, й повернутися надвечір у село так само відстороненим від усього, що там діялося й діється, як оце зараз.

Попоївши, він спускається у яр, на дні якого пульсує джерельце, запиває обід, і повертається на невеличкий пагорбок — уподобану ним місцину короткого й

сторожкого відпочинку.

Може, тому й пригадую, що надто вже вражала стоїчна прихильність цієї людини до свого "хліба"; що, скільки знало його село, він із ранньої весни до пізньої осені був при череді, і щоденно йшов у степ удосвіта й повертався у призахідну пору, а взимку працював на фермі, щоб, знову ж таки, лишатися при звичному ділі.

Ніхто на селі не пам'ятав, щоб він кудись їздив, на щось скаржився, або прагнув чогось такого, що вимагало б від нього зректися самотницького буття, чи принаймні виходило за межі його невибагливих потреб. А що мене, — кому сільське життя видавалося надто обмеженим і збідненим, та кого постійно й нестримно тягло у світи, не знати куди й по що, — таке нидіння цього "вічного пастуха" страшенно вражало, то й видавалося воно неприйнятним і недоцільним.

Тим часом він сидить майже нерухомо, лише куточки вуст ледь-ледь посіпуються, немовби шепоче, але хтозна, кому й що; та зрідка, коли якійсь тварині заманеться відійти від тирла, підводить голову і проводить її байдужим сонним поглядом, вагаючись: варто кричати чи ні; зрештою, вигукує несподівано низьким і хрипким голосом своє: "Вернись, нечиста сило!". І знову насовує вицвілого картуза на перенісся.

Обідню пору ми з хлопцями завжди гайнували на річці, але, доки він сидів отак на пагорбку, я забував про спеку, про ігри однолітків і власні забаганки; усе на світі переставало існувати, і я лиш простежував кожен рух і жест цього степовика, який, здається, й імені не мав, бо ніхто ніколи за моєї пам'яті не називав його інакше, ніж "Вічний Чередник"; а ще — прислуховувався до неоковирних фраз, котрі той завжди промовляв за одним подихом, настільки хрипко й невиразно, що здавалися вигуками без слів і значення, а все одно врзалися в пам'ять так, що й зараз можу повторювати їх, із тією ж вимовою й інтонаціями.

Зачарований якимсь непідвладним мені прагненням пізнати цю людину, я рушав услід за чередою і супроводжував її аж до долини, що переорювала степ із краю в край, скільки сягав зір, і невідомо де починалася й куди пролягала.

Худоба спускалася в низину й розбрідалася пісними й вижовклыми, схожими на зачерствілі житні окрайці, схилами, а я ще довго стояв серед второваного мережива стежок та споглядав людську постать, яка сирітно бовваніла поміж брунатними вирвами, й поміж сьогоденням і вічністю, що протікала повз мене широким річищем незбагненно первісної долини.

"Про що він думає, про що мріє і чим марить? — намагався я збагнути, дивлячись на далеку постать "Вічного Пастуха". — Яка потреба примушує його з року в рік марнувати дні на безлюдному просторовиську, на якому не знайдеш захистку й не почуєш людського слова; на якому не бачиш нічого, окрім безжалісного неба й обридлого клаптика степу, і тому почуття твої можуть по вінця виповнюватися одним-єдиним усвідомленням, яке не приходить і не щезає, а існує, як частина тебе самого; і ти вже не можеш ні позбутися його, ані змиритися з ним, — САМОТИНИ?"

І тоді, як розмовляв із цим розумним, але мовчазним чоловіком, і як стежив здаля чи просто думав про нього, — не полишала настирна думка, що життя скривдило його,

що, обурений якимсь прагненням чи примхою, він позбавив себе найкращого, чого можна зазнати в його літа; що не здогадувався й не міг здогадуватися, яке безмежжя шляхів і можливостей відкривалося перед ним за межами цієї долини і цього пастушого світу...

Та коли, змучений цим непогамовним прагненням, я все ж таки якось зважився запитати, чи не набридло йому ось таке, відлюдкувате, степове життя, він раптом випростався, здається, аж здригнувся, немовби я страшенно образив його, і дивлячись мені просто у вічі мовив:

"Ще й скажу, щоб і поховали в цій-таки долині... Навіть горбка не насипали, а так, поміж пастушими стежками..."

Й пішов собі геть, як то людина, що сказала тобі більше, ніж мала б сказати, і ти вже не вартий ні зайвого слова, ані подальшої уваги...

... Одначе всі ці подробиці пригадую дуже рідко. Зазвичай же переді мною постає лише вузлувата постать Вічного Пастуха і вигин скаламученої річки.

Постать і вигин річки...

Миттєвий кадр пам'яті, що спалахує й одразу щезає.

І так щоразу, коли думаю про сенс буття і таємничість людської душі, або про те, як важко визначити, який він насправді – оцей наш "сьогоденний світ", і яке багатство і безмежжя світів сотворили у собі й для себе всі ми, суцї на землі.

Село Трояни

на Миколаївщині

серпень 1975 року.

ЛІТЕРАТУРНА ВДОВА

"Це вони, Літературні Вдови, позаганяли
в могилу своїх Літературних Небіжчиків,
а тепер заганяють туди й саму літературу!"

(... з "епохальних" роздумів героя
цієї епохально-романної новелетти).

1

Поховальне надвечір'я...

Крони завітчаних хрестів упокійно нидіють поміж понурого хрестовиння оголених, зчорнілих від журби кленів.

Ладаний вітер розправляє жалобні стрічки на древній порослі бузку і поминально голосить поміж благоденькими баньками цвинтарної церкви.

— Якби-м, отак, помер, то на подвір'я Спілки письменників би-сте мене не несли, — епохально заповідав гоноровий галицький класик-горянин, вшановуючи щойно принесеного на спілчанський жертвник колегу.

— А то чому – аж так? – манірно подивувалися Гелена-поетка, в миру — Літературна Вдова.

— Бо то мі так на душу легло.

— Е, то легло — тай легло. Але на таке мені видає сі, що як, ото, гуртом, голосуючи,

кожного з нас до Спілки "заносили", так гуртом і виноситимуть.

— Тільки не мене, — гонорово випинає підборіддя горянин.

— Ну та хіба що літературних небіжчиків велено буде ховати якось по-іншому, — манірно поводить плечима Літературна Вдова.

— Я ніколи не був і не буду "літературним небіжчиком"! - зривається на вертепний фальцет метр-горянин. - Би-сте не сміли так називати мене! Тобто... небіжчиком я неминуче стану, але ж не літературним.

— А я так собі міркую: як котрийсь із літераторів у час Божий стає небіжчиком - то річ природна; неприродно, що більшість літераторів стають "літературними небіжчиками" ще за життя.

— А, Матко Боска, та ви вже геть памороки мені забили, Гелено! - не до кінця второпав мовлене нею гоноровий класик. — Таж, власне, я ще ж ніякий не небіжчик!

— Е, та то небесними небіжчиками стаємо аж тоді, як наші тіла боголюбно кладуть у труну, а літературними... - щойно наші книжки знависніло кладуть на книжкову полицю. Ви ще й не Богові, а лише видавцеві-спонсорів, душу віддали, а вже нервуетесь... — по слову так, наче отрути в келишок із вином накапувала, впокорює свого давнього коханця Гелена, пригадуючи, що й коханцем він був так само невдатним, як і літератором.

— Таж вони, — жестом Цезаря, що, стоячи на вершині пагорба, обводить правицею велелюддя міського плебсу, обвів класик-горянин негустий гурт літературного товариства, — і в цьому позаздрять мені! "Того скурвого сина, — казатимуть, — ще й на тамтому світі на руках носять!". Нібито мене й на цьому колись носили!

— А мене, бувало, що й носили... — мрійливо пересіпує сідничками Гелена, втрачаючи до метра-горянина будь-який інтерес.

2

Тим часом поховальний ритуал чергового літературного небіжчика триває.

Під розкішним склепінням вербових капиць - астральний хор цвинтарного вороння...

— Ярунцю, золотко ти моє критикантське, — солодощно так проказувала під цей хор підстаркувата Літературна Вдова до молодого літературознавця, відповідального секретаря обласної організації Спілки. - Най тя шлях трафить, як не прийдеш колись на моє погребіння та не скажеш, яка-м була файна поетка.

— Мо' й не прийду... — знервовано стенає кістлявими плечиками критик-літературознавець.

— Е, та як ти не скажеш на моєму погребінні, яка-м була файна поетка, то тоді вже справді постанеш перед світом не літературознавцем, а літературозгубцем.

— А так, — незворушно погоджується майбутній літературозгубець, — старші письменники казали, що таки справді "були-сте..."

— Та ти ж не про те маєш казати, про що тобі говорили тоті літературні кастрати, — погордо повела Літературна Вдова підборіддям у бік сивочолого гурту, — що-ся за мною всі до одного переволочили. Яка-м була в ліжку - тото й без тебе всі вони знають;

крім самого тебе, звичайно. Ти ж казатимеш про те, яком-м була талановита.

— Та старші письменники й про талант ваш теж скажуть, — одчайдушно відбивався від натиску Гелени Стратник молодий літературозгубець, замість того, щоб безбожно пообіцяти і здихатися її.

— Може, й сказали б, таж вони не здатні, — мерзлякувато обгортається довжелезним шерстяним шарфом Літературна Вдова. — А не здатні, тому що нездарні і заздрісні. Але, щоб ти знав: у ліжку вони такі ж нездарні, як і в поезії. І взагалі, якщо вже ти не навчився модно критикувати, то навчися хоча б манірно хвалити.

— Та вже скажу, як до того дійде, — нервово посіпує дужками окулярів амбітний літературозгубець. — Але я до того, що є старші письменники, котрі і знають, і скажуть про вас краще, ніж я.

— Е, та так файно, як ти, тоті бахурі літературні вже не скажуть. Вони ж тепер уже не знаються — ні на жінках, ні на поезії.

— А я що мав би казати: — не стримується задерикуватий критик, — що в ліжку ви були такою ж талановитою, як і в поезії?

— Краще вже кажи, що в поезії була-м такою ж вправною і талановитою, як... у ліжку, — замріяно зітхає Літературна Вдова. — Всі знають, що зазвичай так не буває, тому що насправді в жіночій долі все через "або - або"... Але мені, Ярунцю, вдавалося і там, і там. Така-м солодка була... — грайливо повела змарнілими стегенцями, — що коли-м починала читати свої віршики, то старші літератори вже думали не про рими мої, а про перса.

— О, самі кажете, що старші ... А я звідки можу знати, які-сте були? — поступливо проказує Ярунцю, і поривається підійти поближче до труни з небіжчиком, але Літературна Вдова грайливо перехоплює його за плащове передпліччя і, забуваючи про те, учасницею якого ритуалу вона сьогодні стала, безцеремонно притягує молодика до себе.

— Йой, та я геть забула, що моїх пестошів ти так і не зазнав, — подихом обпалює вушко молодика. — А то чом, Ярунцю? Ще й десять років тому міг би на мене задивлятися, бо ще й зараз дехто з молодших чоловічків мліє переді мною. Тому хвали бога, що ти мені тоді не трапився.

— Та оце ж і хвалю.

— Хто ж так, літературозгубцю ти наш, хвалить жінку?! То що, жалкуєш, що не спізнав моїх чарів? Зізнавайся.

— Але ж ви розумієте, що на цвинтарі жалкувати за таким гріх, — з чернечою стоїчністю намагається упокорити її Ярунцю.

— А де ще за таким жалкуватимеш, як не на цвинтарі? — з відьомським навіюванням прошепотіла йому на вушко Літературна Вдова. — Тільки тут, тільки на цвинтарі. А знаєш, мій душезгубцю, чому? Тому що поза його брамою треба не жалкувати, а надолжувати.

— На Бога, пані Гелено! Дайте спокій і собі, й мені.

— Не дам тобі спокою, не pozwalam! — усе рішучіше запалювалася Літературна

Вдова, — поки-м жива - навіть на цвинтарі не дам. Тільки ж обов'язково скажи, що-м була талановита, — враз підвищила вона голос, помітивши неподалік них критика Луцяка. - Бо той критичний бахур Луцяк, — навмисне голосно вимовила прізвище свого давнього недоброзичливця і такого ж давнього, але зрадженого нею, коханця, — хоч і прийде на мої похорони, але такого при свічках наговорить, що хоч встань із труни й повісься.

— То вже як кому ведеться, — ніяковіє Ярунцьо. — Але казати таке на цвинтарі - справді гріх.

— На цвинтарі вже нічого не гріх, тому що всі гріхи наші лишаються за ворітьми цвинтаря.

— Ая, та можна спочатку повіситися, а вже потім — у труну, і то винятково за рахунок Літфонду, — стиха, але з ескадронною безпардонністю радить Літературній Вдові критик Луцяк, набожно при цьому хрестячись. Та все ж таки підступає ближче до Гелени Стратникової. - Ти ж ба, що діється, — звертається він тільки до "літературозгубця", ігноруючи присутність Гелени. — Літераторів у Галичграді вже катма, самі літературні вдови лишилися

— А таки йдеться до того, — спробував утиснутися в його монолог Ярунцьо, проте Луцякові не до його трибунних амбіцій.

— Погляньте-но на цей гурт! — патетично вказав критик правицею на блаженський гурт людей, що незворушно спостерігали за тим, як гробокопачі прикидають землею труну чергового літературного небіжчика. - Вже не тільки у Галичграді, але й у всій Україні письменників катма, а літературних вдів - наче вороння. Ніби то вже й не Спілка письменників, а Спілка самих тобі літературних вдів.

... Але ж, хто у Галичграді не відає, як критик Луцяк, знаний по навкололітературних колах під псевдонімом "Критьо-Кастрат", через його здатність за гонорарний червінець викаструвати будь-який подаючий надії талант, люто, і, водночас, по-літературному вишукано, ненавидів письменницьких удів?

"Це вони, літературні вдови, — не раз, підпивши, пафосно виголошував він із келишком в руках на презентаційних поминках чергового літературного невдахи, — позживали з цього світу своїх чоловіків-письменників, а тепер приміряються, як би позживати й своїх коханців! Це літературні вдови спершу позаганяли до могил своїх літературних небіжчиків, а тепер заганняють туди й саму літературу!".

3

...Що ж до прізвиська Гелени-поетки, яку, позаочі та поміж собою, спілчани справді називали "Літературною Вдовою", то, звичайно ж, воно мало свою, цілком сюжетну, і достоту "літературну", історію

... Правду кажучи, у житті Гелени все складалося так, як і мало складатися саме в неї. "Ге-ньяль-ний" — як то з галицько-аристократичною манірністю вимовляла сама Літературна Вдова, — поет Данило Стратник закохався був у значно старшу й одружену Гелену ще старшокласником, щойно його родина перебралася до Галичграда з якогось далекого села. І навіть переспати з нею примудрився вже на другий день

після випускного вечора.

От тільки спільну доньку Катеринку красуня-галичанка народила йому, вже "у Києві", будучи дружиною якогось літнього письменника. Відтак побратися із Данилом, на той час уже не тільки "ге-ньяль-ним" поетом, але й правозахисником, їй вдалося лише по тому, як бідака-чоловік її віддав свою чорнильно-рукописну душу Небесному Цензоріві, і Гелена стала вдовою, "літературною"...

... Втім, насправді "літературно вдовою" Гелену стали називати ще за життя її першого, літнього, чоловіка-літератора, і, що найтрагічніше, він про це знав. Але, як мовить у подібних ситуаціях сама Гелена, "до сту дзяблув" подробиці...

Отримавши в спадщину скромну кімнатку в комуналці, в якій вони з тим письменником-неборакою жили (бо пристойну квартиру і все майно він залишив своїй першій дружині), Гелена дуже швидко зуміла поміняти її на однокімнатну у далекому Галичграді, в якому колись навчалася, і з якого подалася до рідного Данилові села Спокут за направленням.

Але, навіть віддавшись за Стратника, перебиратися до своєї "Галиції" не поспішала, маючи намір штурмувати столичні літературні редуті пліч-о-пліч із "до сту дзяблув ге-ньяль-ним" чоловіком, та поступово перетворюючись при цьому на ніким не уповноваженого консула "ге-нья-льних галицьких літераторів у стольному Києві".

... Не чекаючи кінця ритуалу поховання, Гелена знімає з пишної зачіски чорний шарф і бреде до виходу зі цвинтаря.

Ця жінка гаразд відала, що по-справжньому притча про "літературних вдів" почала гуляти Галичградом саме тоді, як вона, Гелена Стратник, відмовилася їхати у село під Київ, до Данила. Котрий, повернувшись із комуністичних таборів Мордовії з "чахоточно надірваним", як він сам писав їй, здоров'ям, доживав свої останні дні в тій самій літній кухоньці, в якій колись вони удвох мріяли, творили і безбожно, до нестями, займалися сексуальними екзальтаціями.

Єдиним виправданням слугувало їй те, що в останньому своєму листі Данило переконував, ніби здатен обійтися без її піклування, оскільки, мовляв, ним опікується господиня їхнього давнього пристановища. От, чого він справді хотів би, то це – хоча б на змиг ока побачити її.

Й оскільки на листи Гелена воліла не відповідати, якийсь час колишній "в'язень совісті" (сама Літературна Вдова називала його "в'язнем власної дурості") наполегливо домагався її відповіді, телефонуючи то до Спільки, то до спільних галичградівських знайомих. А змирився із втратою тільки тоді, як хтось із "доброзичливців" переповів йому слова, кинуті Геленою у відповідь на звинувачення того ж таки Луцяка — у "зраді Поета в найтяжчі днини його буття":

" Як мужчина, він перестав існувати для мене ще задовго до Мордовії, — запально кинула вона тоді в гурт "літературних небіжчиків". — А, щоб шанувала його як поета, він у ліжку мені не потрібен. Мабуть, так вже й судилося мені — вікувати Літературною Вдовою".

* * *

...А вже згодом Гелена дізналася, що майже того ж дня, коли йому послужливо переповіли вирок коханої жінки; єдиної, і на все життя – коханої, колишній "в'язень совісті" втратив і ту, кого досі вважав своєю донькою – Катерину, котра, після закінчення юрфаку, працювала, тепер уже в Незалежній Україні, у незалежній-таки прокуратурі.

Повернувшись зі службового відрядження, вона з неприхованою агресією сприйняла появу колишнього "політв'язня власної дурості" у своєму службовому кабінеті слідчої, і заявила, що завжди ненавиділа його за націоналізм, оскільки націоналістів хоч зараз ладна душити власноруч.

А, щоб уже остаточно добити, повідомила Данилові, що давно й офіційно зреклася його, не бажаючи, щоб у її "особовій справі" залишалася ганебна націоналістична пляма.

4

...Поховальне надвечір'я...

Крони завітчаних хрестів упокійно нидіють поміж понурого хрестовиння оголених, зчорнілих від журби кленів.

Ладаний вітер розправляє жалобні стрічки на древній порослі бузку, і поминально голосить поміж благодійними баньками цвинтарної церкви.

— Якби-м, отак, помер, то на подвір'я Спілки би-сте мене не несли, — вкотре вже епохально заповідав гоноровий галицький класик-горянин, просто під кроною церковно-брамного дубу вшановуючи, разом із Літературною Вдовою, щойно принесеного на спілчанський жертвник колегу келишком "до сту дзяблув ге-няль-ного" коньячку.

Випили, незлостивими поглядами провели поріділий гурт ще й досі не відданих на поталу Небесному Цензорів літературних небіжчиків, і знову випили. Тепер уже за цих, усе ще незаслужено живих, колег своїх, але... не чокаючись.

— Таж вони, — жестом Цезаря, що, стоячи на вершині пагорба, обводить правицею велелюддя міського плебсу, обвів метр-горянин суєтний гурт літераторів біля дверей ритуального "бусика", — навіть побачивши мене на ношах-марах, все одно позаздрять! "Ти ж ба", — казатимуть, — того скурвого сина вже й на тамтому світі на руках носять!". Нібито мене й на цьому колись носили!..

Львів-Одеса,

липень 2009 року.

КИЇВ: ОСТАННЄ ПРИШЕСТЯ...

"Трагедія української державності

саме в тому й полягає, що і на затаврованих

патріотами ворогах цієї державності, і на

самих державних патріотах-затавровувачах

тавра ставити вже давно... ніде!"

(з "епохальних" роздумів героя

цієї епохально-біблейської новелетти)

Хриstoppистольному незалежно-державницькому Києву Ісус Христос явився в ніч на 24 серпня...

Терново вклонившись першозрадникові віри предків своїх язичницьких Володимиру-Хрестителеві, він голгофно зійшов на Спокутний Майдан (неправедно званий у миру "Майданом Незалежності"), біблійно осінив суржикомовне товариство затусованих ідолопоклонників; антикризово і двомовно помолився під Верховним Саветом...

А вже по тому, по-земляцьки щиро благословивши вервечку безталанних містечкових літераторів, що "Літукраїнно" шикувалися в чергу за Національною Шевченківською премією, довго і безнадійно зітхав перед резиденцією Президента...

— Ти шо, тіпа, і є той самий Ісус?! – співчутливо поцікавився в нього нардеп-іудомандатник тринадцятого скликання, в черговий раз — тайновечірно, без хреста і печатки, — продавшись заВЕТОВаним чужофракційникам. — По другій ходці; з понтом, друге пришествіє?

— ... А що вдієш? Хтось же мусить приймати муки і спокутувати гріхи ваші, сину мій!..

— Ну-ну! Довго ж вам із Господом у цьому лайні порпатись доведеться, блін! – тріснув дверцятами БМВешки.— Це ж по яким "панятіям" треба було так світ цей варганити, — кон'ячно видихнув нардеп-"тушка" повз приспущене скло, – щоб на одного Бога — мільярд безбожників, а на кожного христолюбця — по мільйону христопродавців?! А, головне, нема такого падла, яке не норовило б тебе на чомусь та розп'ясти!

— Але ж, побійтеся Бога! Ви ж подивіться, що ви на цій землі витворюєте, як поводитесь! Та ж у Святому Писанні сказано!..

— Ти, старий, "писаннями" на нас не наїжджай. Так, у натурі, справи не робляться. Маєш якусь пред'яву — забий "стрілку": ти з апостолами, я - з братвою, і кожен відповідає за свій "базар".

... І тієї ж миті обидва звели очі до неба.

Літак, що армагедонно розкroював небо над заплавами Дніпра, віз до столиці Північного Сусіда чергового українського Достойника.

Як благословиться на світ, той уклінно запевнятиме Старшого Брата, що від обіцянок своїх "кремльовським ізбірателям" запровадити в Україні "язык", як другий державний, та за газовий патрубок віддати Єдінай і Неделімай Севастополь; а ще — узаконити подвійне громадянство і створити сепаратистську Донецьку республіку, — ні він особисто ("как можна"?!), ні його продажна проросійська коаліція у Верховній Зраді, — не відступляться.

... "Як же сам ти, блін, безбожно продешевив зі своїм другим переходом до цієї ср...ї фракції їхньої гробаної Верховної Зради!" — валютними різками пройшовся по собі іудомандатний нардеп-"тушка" тринадцятого скликання через кілька хвилин після зустрічі з Ісусом. Страдницьки приймаючи на тіло і душу всі гріхи земних "папередніков" своїх...

І не десь там на паперті храмовій пройшовся, а, як годиться, у нічному клубі — з рулеткою, сауною і девачками...

... "Як же ти, блін, безбожно запізнився зі своїм другим пришествям на цю гр...у Землю, до цих гр...х людців!" — духовними ланцями бичував себе Ісус після зустрічі з нардепом-іудомандатником, спокутно несучи свого хреста і своє, хоча й біблійне, але й досі, " в другому читанні, з усіма поданими Господом поправками", не прийняте Верховною Зрадою "Вчення Христове" — на Голгофу покаяння.

Київ, 2011 рік.

МИНЬО

Щоразу, коли герой цієї похмуро-епохальної новелетти дивився на своє відображення у дзеркалі, він нажахано хрестився і молитовно проказував: "Не людина, а стерво якесь, гить-тіть-гить!"

1

... А прокинувся Миньо з почуттям людини, яку на чомусь давно і зловісно ошукано. Довго сидів у ліжку, роззираючись по хаті і намагаючись збагнути, куди щезла дружина, аж поки не пригадав, що сьогодні неділя і що Ірина подалася до райцентру, за тканиною на плаття.

"Плаття їх потрібне, гить-тіть-тіть! - рипнув зубами. - Як мені труна. Аби до гаманця, та з хати, та по крамницях..."

Босоніж вийшов до сіней, відпив із кварти теплої застоюної води і здригнувся, мовби ковтнув отрути. Зазирнув у кварту, потім довго й підозріливо дивився на скаламутнілу воду у відрі, якої принесено було з криниці, мабуть, ще позавчора вранці, і, зле вилаявшись, виплюнув на долівку згусток слини.

Повернувшись до кімнати, Миньо увімкнув "динаміка" і зупинився перед затусклим люстром. В овалі його, мов у зашморгу, сіріло підпухле неголене обличчя з хижо приплюснутим носом, синіми потрісканими губами і великими, але якимись безколірними, очима..

Завжди, коли Миньо бачив це відображення у люстрі-зашморгу, він ледве стримувався, щоб, як то водиться, не перехреститись та молитовно проказати: "Не людина, а стерво якесь, гить-тіть-тіть!"

"...Наукова апаратура і прилади на борту космічного корабля функціонують нормально. Самопочуття космонавтів хороше", — вловив останні фрази повідомлення, й аж тепер перевів погляд на пошарпаного "динамічка".

Самопочуття, кажеш, хороше? Якби мені таку славу і таку купу грошей, я добре почувався б навіть у пеклі. Е, та це ще й не зараз запустили, — гидливо зморщився він, зрозумівши, що повідомлення в стилі "от Саветскава Інформбюро", було лише вставкою до якоїсь радіоп'єси. - Відлітали ви своє, хлопці, гить-тіть-тіть! Разом зі мною — відлітали! А я, дурінь, ще й позаздрив був.

У сільськогосподарській академії, курси-щаблі якої Миньо так і не здолав, діяв

агрокосмічний гурток, у якому купка романтиків переймалася проблемами космічної городини та місячно-марсіанських теплиць. Подейкували, що програму і напрямки діяльності цього гуртка визначали секретні служби, а все, що могло б відкритися його гуртківцям, негайно було б засекречене.

А ще академією вперто гуляли чутки, що, слідом за командою медиків, цілий гурт яких уже готувався за програмою космічних польотів, повинна бути сформована й команда космонавтів-агрономів, які мали б на орбітальних станціях створювати резерв харчової біомаси, досліджувати поведінку рослин у космосі та займатися виведенням нових, тепер уже космічних, до невагомості та умов космічної станції пристосованих, сортів.

І був час, коли він, студент Мирон Миньківський, навіть усерйоз мріяв потрапити до загону космонавтів. От тільки мрію цю було розвіяно медиками під час першої ж військкоматівської комісії. Коли Миньо несміливо поцікавився у терапевта, чи зміг би він пройти медкомісію, яка відбирає до загону космонавтів, лікар-здоровило розреготався так, що, не чекаючи його вироку, студент вискочив із кабінету.

"До нестройової у військовий час" — ось усе, до чого ми тебе можемо допустити! — прокричав йому з кабінету ескулап. — Ні, ви бачили: з такими аналізами та параметрами йому ще й у космонавти захотілося! Хіба що в "лунатики"!

І як потім Миньо зловтішно молив бога, щоб такої, агрономічної, групи створено... не було! Або щоб ніхто з їхньої академії до загону космонавтів не потрапив! Він, Миньо, цього просто не пережив би. Він завжди готовий був змиритися зі своїм невезінням, але тільки в тому випадку, якщо не пощастить й усім тим, хто поруч із ним; тільки якщо усім навколо так само люто не пощастить!

* * *

...Миньо одягнувся, лінкувато пожував шматок ковбаси, що лишився на пательні з учорашнього дня, і, видобувши з валізки старанно загорнутого у ганчірку бінокля, подався до ріденького занедбаного садка, де, під старою крислатою грушею, порохнявіла потріскана лавка, на якій просиджував кожну погідну неділю.

Вже вийшовши за двері, увімкнув маленького, ще за радянських часів купленого, радіоприймача, який тільки тому й тримався купи, що був старанно обв'язаний ізоляційною стрічкою, і, повісивши його на ремінці через плече, побрів усипаною вишневими кісточками стежиною.

Можливо, саме цей безпардонний вирок медика й підрубав коріння, яке підживлювало його, Миня, віру в щось святе і величне, яке він неминуче мав би здійснити. Саме він, цей убивчий присуд терапевта, розвіяв усю ту ейфорію, в якій Миньо перебував відтоді, як дивом вступив був за колгоспним направленням до сільгоспакадемії.

І це саме на ґрунті космічної зневіри ударився був Мирон у поезію, здружився з літераторами-дисидентами Ігудою, Стратником та Авгурою; пройшов через напівпідпільні зібрання "напівпоетів-напівоунівців", як він їх потім сам називав у покайних зізнаннях, що й досі зберігаються десь в архівах колишнього КДБ; через

"кацапські воронки" і допити; через рухівські волення "Ганьба!", і справжню ганьбу "підсадної качки" — спочатку від самого КДБ, а згодом і тих-таки кадебістів, тільки вже перелицьованих під офіцерів Служби безпеки.

Щоправда, кадебісти-покровителі обіцяли, що допоможуть йому поновитися в академії, адже в цьому вузі їм завжди потрібні були свої "стукачі". Хтозна, може, й допомогли б, адже перевірений "стукач" у вузі ніколи не заводить. Але з'ясувалося, що часи змінюються, і вже нікому він не потрібен, і навіть нецікавий, — ні як рухивець-революціонер, ні як громадський інформатор екс-кадебістів.

2

...Тим часом сонце вже вийшло з ріки й побрело до підніжжя гори, що бовваніла на тому боці розлогої долини. Миньо знав, що тепер воно потовчеться там, мов зледачіле теля, а потім довго пнутиметься до вершини, щоб врешті-решт скотитися з неї у надвечір'я та розчинитися у низьких сірих хмарах. І видавалося це сонце не почервневому блідим та холодним, мов перед Різдом.

"Ні, справді, що воно за світ такий настав, що в робочу днину пражить, а в неділю – похмуро і вогко, і жити не хочеться, гить-тіть-тіть?!"

Миньо довго мружився на пригасле сонце, приплямкував губами і, важко сопучи, нахилився, щоб дотягтися очима до бінокля. Він увесь час тримав його на рівні грудей, одначе ніколи не підносив до очей, а нахилився і, сопучи так і крекчучи, тягнувся до окулярів, нібито зазирає через шпарину до сусідського двору.

От тільки сусідів у Миня вже давно не було. Стара, вкрай занедбана хата його стояла на розлогій маківці пагорба, що колись давніше звався Дикою Горою, а тепер уже всі звали Миньківкою, бо на ній тільки його, Миньова ж таки, хата й стояла, а село – це така погань, що, як захоче, так тебе і нарече, гить-тіть-тіть!

Бінокль у Миня теж старезний, ще з часів громадянської, із затусклими фіолетовими лінзами, в які добре було дивитись хіба що на затемнене сонце. Однак у погідну днину Миньо примудрявся дивитись крізь них і на своє село, де про існування його, недавно купленого на "барахолці", старезного "струменту" й досі ніхто не здогадувався.

Взагалі-то він міг би й показати його комусь, не раз кортіло похвалитися, але якесь невиразне передчуття примушувало його ховати свій "струмент" при появі будь-кого з односільчан, бо, якщо хтось побачить, то хтозна-що подумає, а подумає, то хтозна-що скаже на селі. Світ тримається на підступності й ошуканстві, бо такий він є – цей проклятий світ, гить-тіть-тіть!

Отож поки що "струмент" був найбільшою Миньовою таємницею і цінністю, тому що надавав йому дивовижної переваги: він село бачив, а село його – ні! Ось звідси, з – під усохлої груші, під віттям якої сидів, мов у курені, він міг оглядати всі Спокути, що трьома вулицями півколом облягали Миньківку; міг зазирати мало не до кожного двору, бачити, як розпивають пляшку під магазином, кохаються у кущах на острівці посеред річки, чи справляють чергове напівжебрацьке весілля у дворі багатодітних Петранів. Але бачити все це, самому залишаючись при цьому невидимим!

Ось і сьогодні гуляли в Городнюків. Син-студент із міста над'їхав. З дівчиною. Над'їхав, то й над'їхав, не весілля ж і не заручини. Але, бач, пошвидше столи — у сад, та по сусідів... "А це ж горілка, це харч, гить-тіть-тіть! — скрушно похитував головою Миньо, прикидаючи, в яку копійчину обійдеться Городнюкові цей обід. — Перед ким виставляєшся, жеброто?! Завтра ця фіфочка з міста забуде, за чиїм столом сиділа, а ти викладаєшся перед нею, мов на ярмарку!".

Для самого Миня його київські поневіряння, під час яких він підробляв, де тільки міг, і ночував, де вдавалося: в гуртожиткових кімнатах друзів, на дачах і в літніх кухнях, у підвалах і на вокзалі, — закінчилися несподівано: господиня, на обійсті якої, десь на далекій околиці Києва, він, у парі зі ще якимось напівнімим чолов'ягою, лагодив дах літньої кухні, зжалилася над ним, бездомним, і залишила ночувати в тій-таки кухні.

Вночі ця майже шістдесятилітня жінка прийшла до нього, безцеремонно залізла під ковдру і, погрозово пообіцявши: "А зараз ми влаштуємо тобі, хлоп'яку, іспит: подивимось, на що здатне молоде покоління хахалів", справді заходилася його "іспитувати".

Це була виснажлива, і водночас неповторна у своїй інтимності, ніч. Миньові й досі чи то привиджується, чи примарюється тіло цієї занадто літньої, як йому тоді здавалося, але дуже привабливої жінки — пружне, м'язисте, і водночас дивовижно податливе, здатне відгукуватися на кожен порух мужчини, кожне його жадання; а ще — її шепіт, запах її напарфумованих грудей.

Та найцікавіше сталося згодом. Десь о восьмій ранку Діана розбудила свого коханця-робітника і наказала швидко одягатися. Вирішивши, що вона чекає повернення чоловіка, Миньо по-солдатському вдягнувся і вже хотів було залишати цю привітну оселю, проте господиня зупинила його:

"Не так борзо, хлоп'яку. На кухні — яєчня з ковбасою і склянка вина, які ти чесно заробив".

А, поки він снідав, господиня поклала перед ним зіжмаканий конверт з виведеною на ньому жіночим почерком поштовою адресою.

"У конверті гроші на дорогу і записка, яку ти передаси моїй племінниці. Знайдеш її за адресою на конверті. Двадцять два роки, дівка в соку, як я — колись, у глибокій молодості; одне слово, все при ній; батька нема, родичів близьких нема, мати при смерті. Тож чого тобі ще треба, хлоп'яку? Знаходь її, одружуйся і живи. Кращої жінки, щоб отак, як вона — з хатою, коровою і садом, тобі все одно не знайти. Сама б тебе притримала при собі, але ж, бачиш, розійшлися ми з тобою вже навіть не в літах, а в цілих епохах. Але перший урок кохання я тобі, вважай, дала, далі імпровізуй, Ірені це подобається, — загадково всміхнулася Діана, підштовхуючи його до дверей. — Електричка відходить о десятій, до Козятина; далі, до Крижачків — годину автобусом; а там розпитаєш".

"А якщо раптом вона?.." — засумнівався був Миньо, пам'ятаючи, що якоїсь особливої приязні у дівчат він ніколи не викликав.

"... Що Ірена вже давно не дівчина, і не з тобою п'ятим переспить? – розсміялася Діана. – У цьому, хлоп'яку, можеш не сумніватися. Як і в усьому іншому, про що я тобі вже розповідала. Майже два роки вона прожила тут, у мене, квартиранткою, і спала на тому ж ліжку, на якому спали ми з тобою. Хлопців і зрілих чоловіків, які сюди приходили, ми завжди тихо-мирно ділили, але ніколи одна в одній не відбивали. Одне слово, їдь. У Києві ти довго не протримаєшся: або заріжуть десь під тином за заробленого тобою червонця, або посадять. А там, у Крижачках, ти будеш під надійним наглядом. Тільки ж обов'язково доїдь, бо я вже й телеграму вчора дала, щоб зустрічала тебе".

"Почекайте, ви сказали "Крижачки". Та це ж майже сусіднє село! Я ж родом із Спокутів!"

"Особисто мені абсолютно байдуже, звідки ти родом, але Ірена теж визнала в тобі земляка, саме тому одразу ж і погодилася. Навіть прізвище твоє Ірені нібито знайоме".

* * *

...З присадибного пагорба Ірена бачила, як до зупинки, що в центрі села, підійшов автобус, і чекала свого жениха на стежці, біля підніжжя пагорба.

"Я, звичайно ж, уявляла тебе іншим, і взагалі, геть усе уявляла собі по-іншому, — не приховуючи розчарування, мовила Ірена, одразу ж, без будь-якого вступу і вітань-розпитувань, беручи Миня попід руку, — але що вдієш, часи такі, що вибирати не доводиться. Проте жити будемо в твоєму селі, в Спокутах, де мене мало хто знає".

Матері вдома не було, вона лежала в районній лікарні, тому вже за кілька хвилин, не даючи змоги Миньові відпочити після дороги, Ірена похапливо роздягала його.

"Не так борзо, хлоп'яку", — остудила його дівчина, коли, ледь опинившись у ліжку, Миньо гарячково накинувся на неї. Це вона могла дозволяти собі поспішати, а він повинен був прислухатися до кожного її подиху і насолоджуватися її тілом.

"Занадто вже знайомі слова", — не втримався Миньо; тіло в Ірени й справді було прекрасним. Геть усе, крім бляклого, з грубувато невиразними рисами, прищувато-плямистого обличчя.

"Від Діани почув? – лиш на мить завмерла дівчина, розправляючись з його плавками. — Як вона тобі в ліжку?" – знову взялася за свою справу.

"Та нібито ж нічого, так собі".

"Ну, не кажи, — підбадьорливо розсміялася Ірена, — дечому я все ж таки навчила її, нехай навіть і на старості літ цієї дурепа. От тільки навіщо вона, стара корова, навіть оці слова мої: "не так борзо, хлоп'яку" перейняла, – цього я не розумію!".

3

... Сам Миньо вже навіть не пригадував, коли його востаннє запрошували на гуляння, хоча в останні роки існування колгоспу був його комірником, а з такою людиною на селі завжди хотів знатися кожен.

Так воно, власне, й велося, поки до Миньківського в селі комірникував Петро Савватій. Але по тому, як Савватій помер і комірником призначили Мирона Миновича, інтерес до дружби з комірником у спокутян згас: бо й справді, що у Миня випросиш і

на що розживешся? Не те що не дасть, але й не пообіцяє. Навіть те, що належало тобі одержати, видає так, нібито останню сорочку з себе знімає, й обов'язково обважить або не додасть. І не тому, що душа за громадське болить, а з пожадливістю, із природної потреби хоч на маковій зернині — а вигадати.

Миньо підводить голову, і вже без бінокля яструбино оглядає долину.

"Перед ким випинаєшся, дурню?! - все ще не міг пробачити Городнюкові, бо ніколи й нікому не пробачав навіть натяку на бодай якийсь там вияв щедрості. - Ради чого? Щоб Канюку клишоногого ублажити, чи напоїти Васюка? Та він же ще з Різдва не очуняв, гить-тіть-тіть!"

Миньо в'їдливо посміхнувся, швидше за звичкою, ніж із потреби, почухав, просунувши руку між гудзиками, запалі груди, і раптом натрапив поглядом на довготелесу постать, що зринула на схилі гори. "Юрик! - вражено мовив собі, перш ніж устиг дотягтися до бінокля. - Та ж таки Юрик, гить-тіть-тіть!.. Знову він! А чого, якого дідька преться сюди? - непокоївся. - Та відомо ж, чого: знову щось випрошуватиме. Здала ж видно, що проситиме! Знати б тільки, що саме".

Миньо загорнув бінокль у ганчірку, швиденько відніс його до клуні і повернувся на лавку. Відтепер хати в долині бачилися йому, мов у вранішньому тумані, та й то лише найближчі. Але Юрика він бачить добре. Ось той уже біля яблуньки-дички, ось наближається до в'ярка... "А таки щось проситиме. Звісно, що знову позичатиме, гить-тіть-тіть! Задарма, аби лиш про здоров'я запитати, на таку гору не попреться!"

Людей Миньо недолюблював саме за їх здатність позичати. Міг пробачити людині будь - який гріх, тільки не цей, тому що не бажав, просто психологічно не міг позичати — ніколи і нікому. Навіть голки. Бо що таке позичати - як не віддати у чужі руки? Віддати, а потім бідкатися: поверне чи не поверне, побачиш ти ще свою річ, чи доведеться справляти нову, тому що твою не повернули, або повернули мотлох, тріски, дві шпиці замість колеса?

Отож Миньо наперед знав, що не позичить, і той, хто зрідка наважувався щось там випрошувати у нього, теж знав це. На селі не було людини скареднішої, ніж Миньо, та все одно час від часу потреба гнала людей до нього, бо в домашніх коморах його було все, що тільки могло знадобитися селянинові.

Туди, у дві великі комори, та до майстерні Миня, було запхано усю майстрову спадщину його батьків, дідів, трьох дядьків і бездітного двоюрідного брата Мині, кращого теслі на селі, що два роки тому зоп'яну втопився у річці. Кожен із них тримався якогось ремесла, і сталося так, що з часом увесь інструмент і різноманітні вироби їхні перемандрували сюди, на Дику Гору, приєднавшись до того, що було накрадено в колгоспі самим Миньом; і все це — під амбарні замки, на гниття й іржавіння.

Сам Миньо не мав хисту ні до чого, тому скарбом своїм користувався дуже рідко; але ще рідше дозволяв користуватися іншим, й у самому проханні позичити завжди вбачав підступність. Бо хтозна, чи потрібна насправді прохачеві ця річ, а якщо й потрібна, то для чого (хто й з якого дива скаже тобі правду?!), а головне, чи поверне?

Як би там не було, а Миньо умів і любив відмовляти; та що там, оце вміння відмовляти людині в чомусь возведено було в нього в культ, у високе мистецтво, у душевну насолоду. Бо що таке відмовити людині в чомусь такому, що їй дуже потрібне зараз і чого вона в тебе випрошує, — як не продемонструвати свою зверхність, свою владу над нею?!

Оте своє коротке, як постріл, і містке, як філософська концепція, як закодований у двох звуках світоглядний принцип, "ма'" — він ніколи не випалював одразу, а спочатку довго розпитував, навіщо ця річ знадобилася прохачеві, потім довго, вголос, розмірковував над тим, що, мовляв, скільки всього не май коло хати, все одно чогось та бракуватиме; пригадував, у кого на селі бачив подібну річ, і навіть радив, як би то краще підступитися до того володаря речі, аби врешті-решт випросити...

Аж тоді, запудривши прохачеві мізки, словесно виснаживши його і буквально вимотавши йому душу, розводив руками і, звівши до перенісся майже по-азіатському розкосі очі, що завжди дивилися кожне в свій бік, казав, приміром: " Дак, де ж її, коси цієї, в дідька, візьмеш ?! Ма' коси, гить-тіть-тіть, ма'!..".

А потім ще йшов і йшов услід за гостем, жалкуючи та бідкаючись, що коси ж таки справді нема, а то ж дав би, бо для сусіда, та ще й мало не родича, чого-чого, а такого добра не пожалкував би. Але ж, ото біда, ма' в нього тієї речі, ма'!.. І, що найдивовижніше, поступово й сам починав вірити, що не має тієї клятої коси (хоча їх там, у клунях, зо три іржавіло), а, якби мав, то, ясна річ, позичив би, про що мова?!

4

Зобіду Миньо спустився з Дикої гори, і стежкою, що в'юнилася левадами, почвалав собі до садиби ветеринара Ілька Крамника. Вже у самій ході Миньовій, зумисне уповільненій, вайлуватій, пройнятій такою утомою, якої за весь вік не зазнавало його тіло, проявлялася збайдужілість до землі, якою ступав, людей, до яких ішов, і до всіх тих слів, які мав почути від них і які неминуче мовить він сам.

Добувшись пагорба, за яким починався Крамників садок, Миньо сідає біля криниці, ставить на лавку коло себе пляшку слив'янки та прискіпливо оглядає спочатку тин, яким огорожено криницю, потім лавку, на якій сидить, і все це з такою цікавістю і навіть з подивом, наче бачить їх уперше, чи не може збагнути, хто тут порядкує.

" Таки без бога в голові чоловік... - подумав про Ілька. — Бозна де та криниця, сам чи й раз на рік витягне з неї відерце, бо своя копанка у дворі, а все одно мозолиться біля неї. Для кого старається, гить-тіть-тіть?! Або піде, дурінь, півдня промарудиться біля чиеїсь корови і навіть карбованця за труди свої не візьме. " У мене принцип такий, — каже. - Коли йдеться не про колгоспну, а про людську худобу, гроші — тільки на ліки. Або оце у Гірняка кабанчика кастрував, і навіть келишка горілки не випив, хоч усі знають, що не святий. На роботі, бач, не п'є. Принцип! Дурний піп, дурна його й молитва. Маючи диплом ветеринара, я жив би, як король!"

Миньо зсуває на бік засмальцьований дашок картуза і, примружуючи запліснявілі очі, задивляється на сонце: " Чого ото пражеш, нехрещене? Стовбичиш над горою, і пражеш?..". І, дивлячись на світило, ще довго кліпає, сподіваючись, що воно тут-таки

щезне з-перед очей.

Перейти через садок Миньові вже ліньки, а вертатися додому не міг: давно слід було обмізкувати з Крамником " політику моменту" — вираз цей лишився йому у спадок від давньої науки, яку здобував на курсах бригадирів, й означав він, що знову говоритимуть про те, як йому, Миньові, підступитися до посади бригадира чи якоїсь іншої, але "належної".

Після дев'ятого класу Миньо подався був до містечка, щоб навчатися в профтехучилищі, але вже за два місяці повернувся назад, і знову попросився до школи. І в його рідних Спокутах так ніхто й не дізнався до пуття, що ж там, в училищі, сталося такого, що відбило у Миня бажання навчатися далі, тому що на всі запитання він відповідав, наче останніми патронами відстрілювався: "Без такої науки як-небудь обійдусь"..

Перепробувавши його на різних роботах, голова врешті-решт дав Миньові чи не єдиного в колгоспі воза та пару коней і сказав: "Давно збирався відродити в господарстві посаду їздового, бо техніка – технікою, а пара коней в господарстві ніколи не завадять. Й оскільки в армію тебе поки що не беруть, сам ти берися за віжки".

І був уражений тим, як Миньо втішився своєму новому призначенню. Тепер він, бач, мав своїх коней і свого воза! Від самої природи своєї ледащо з ледащ, Миньо почувався на безтарці так, нібито йому довірили водити президентського "ролс-ройса". До того ж, виявилось, що за возом і їздовим у селі справді давно засумували: тому щось із садиби вивезти, іншому щось привезти, а того зустріти на трасі за два кілометри від села... Причому за кожним із цих прохань – нагальна людська потреба, за кожним – щира, аж до приниження, вдячність, і, звичайно ж, випивка при непоганій закускі, та ще й честь і...повага.

Навіть на заняття у вечірній школі він приїжджав на персональній безтарці, мов на крутому БМВ. Відчувши його гонор, директор школи, який завжди вважав себе витонченим психологом та знавцем селянської душі, не раз запитував себе і людей: " У якому це, в дідька, світі, безсумнівно, ним самим у фантазіях витвореному, цей парубійко живе?! Це ж треба так по-біблійному вдовольнятися тим щонайменшим і ницішим, чого ти досяг і що маєш!".

Мабуть, Миньо так і залишився б до кінця днів своїх "при громадському возі", якби ж то комусь там із правління не спало на думку послати його на курси бригадирів. Тільки тому й послати, що прийшла рознарядка, а знали, що роботи від Миня все одно не чекай: або десь на громадських підробітках, або куняє собі на возі і, куди не пошли його, — що богачеві по смерть. Й ось тут психоаналітична теорія директора школи дала несподівану тріщину. Виявляється, що, мабуть, тільки Миньо ладен був сприймати зарахування на ці двомісячні бригадирські курси так, як хтось інший із його ровесників міг би сприйняти хіба що зарахування до загону космонавтів.

Повернувшись із тих курсів, про які, як і про самого курсанта, у правлінні, в косовичній гарячці, просто встигли забути, Миньо з місяць ходив селом у білому креповому костюмі і в дешевенькому жовтому, на моряцький схожому, кашкеті, та

щодня навідувався до контори, або брався до райцентру чи й до сусідніх сіл, — усе шукав "соответствующей своєму образованию руководящей" роботи, але врешті-решт змушений був погодитись на те, що пропонували – піти обліковцем на ферму. Однак пішов ображений, із затаєною злістю й усвідомленням того, що його нахабно ошукано.

І де б він потім не працював: обліковцем, заправником пального, вагарем, завклубом, чередником, нічним сторожем, знову обліковцем і знову заправником, — довго ніде не затримувався, бо, зрештою, яку б дірку у колгоспному штаті ним не затикали, він усюди залишався збайдужілим і недбалим, заздрісно поглядаючи на кожного, хто справді перебував на тій "соответствующей, руководящей": "Одородило ж, — казав, — а бач, по президіях!". А потім, несподівано для всіх, він подав документи до сільгоспакадемії. І всі були вражені, дізнавшись, що, на хвилі нової лінії партії, згідно з якою, на агрономів мали вчитися тільки ті, хто вже пройшов гарт сільською працею, і має відповідний стаж, Миня прийняли до вузу з самими лише "натягнутими" трійками на вступних іспитах.

5

Ще якийсь час посидівши отак, проти сонця, Миньо звернув погляд на пляшку, тяжко зітхнув, мовби відривав від рота останній шмат, але все ж таки засунув її у кишеню штанів. Одного разу він спробував схитрувати: заховав пляшку тут-таки, біля криниці, у кущах терну, але прогадав, тому розмови з Ільком не вийшло. Крамник наче підгледів те все, бо зневажливо хлюпнув на нього насмішкуватим поглядом, і на звичне Миньове: "Політика моменту така, що бригадир огородньої на пенсію виходить...", несподівано одказав: " А вам, Мироне Миновичу, що з того?! Вас, он, кажуть, й од комори звільнятимуть, бо й там ладу нема". І подався до сараю, поїти корову.

Відтоді, як не жаль було Миньові слив'янки – Крамник просто не вартий був цього святого напою! –пляшку до його хати він усе ж таки доносив. Як не-як, а Крамник — сільський спеціаліст, і завжди треться біля начальства, отже "має слово". Саме через це його "слово" Миньо змушений був прощати Крамнику все, навіть чутку про "звільнення од комори".

Ось і зараз, дочекавшись Крамника – літнього приземкуватого чолові'ягу, з багряним гіпертонічним обличчям та помітно викривленим носом, — і випивши з ним на столику під вишнею перший келишок сливовиці, Миньо, як завжди, почав з "політики моменту".

— Воно, Ільку Федоровичу, як не крути, а політика моменту така, що в нашому колективному сільському підприємстві, в КСП тобто, як тепер заведено називати колишній колгосп, вважай, налічествує вакансія.

— Вважай, що вже налічествує, — підкинув поліно у вогонь Крамник, туди-сюди зиркаючи своїми злодійкуватими очима. Говорячи з Миньківським, він завжди вживав його ж таки слівця, і Миньо ніяк не міг позбутися підозри, що ветеринар знущається з нього. – Кожен старий чоловік колись та виходить на пенсію – така вона, оця ваша "політика моменту".

Миньо й цього разу стурбовано зиркнув на Крамника, але той лише посіпав, за

звичкою, кінчик носа і, глянувши на Миня невинними, вічно червоними очима, підсунув до себе пляшку. Він чомусь ніколи не відмовлявся од того, що пропонував Миньо, і спустошував пляшки з особливою насолодою, неначе з помсти за його скаредність...

— І кого, приміром, голова КСП має на приміті? — похмуро запитав Миньо, вважаючи, що за слив'янку вже час розраховуватися.

— Та, бач, думає, приглядається. Може, когось із райцентру запросить, із дипломом. Хоча навіщо нам оті, з дипломами, — вже явно підігрував Миньові, підлаштовуючись під його настрій, — як у нас, он, є свої люди, котрі і мають за плечима кілька курсів сільгоспакадемії, і дідько знає відколи при керівному складі ходять, та й господарники тямущі, — остаточно увиходить у роль Ілько.

Вдаючи з себе вкрай обуреного "думальниками з правління КСП", він виповнює свій келишок і, забувши про Миня, одразу спорожнює.

— А й справді, чого шукати по тих містах? Кого вони там зараз знайдуть такого, щоб до сільської роботи був придатний? — розпачливо похитує головою Миньо.

— Ну, от візьмімо хоча б вас, Мироне Миновичу, — підступно провадив своєї ветлікар. — На всіх ділянках господарства були? Були. Освіта теж... ну, скажімо так, майже підходяща? Вважай, підходяща, бо ж і на курсах бригадирів, і майже три роки десь там по академіях столичних училися... Та й батько ваш усе життя колгоспові віддав, отож, із якого боку не глянь, а виходить, що ви — наша, селянська кістка...

При згадці про батька, Миньом аж пересіпнуло: "Вважай, що організовував спокутський колгосп, на ноги його ставив, а так і пробув усе життя різноробом, дурінь старий, гить-тіть-тіть!". Проте вголос не мовив нічого. Від заснування, то від заснування. Як згадати про це, де і коли треба, то, може, щось і вродить.

— З дипломом сюди чи піде хтось, чи не піде, а якщо й пришлють когось — довго не втримається, гить-тіть-тіть! — Погляд Минів крижаніє, а голос стає хрипким, мов після триденного весілля. — А якщо й спробує втриматися, то... виживемо, до дідька, з села, хай іде собі, звідки прийшов. Бо таки брехня — виживемо! — додав уже впевненіше. — Політика моменту така, що треба спиратися на власні кадри. На власні! — грюкнув волосатим кулацюгою по столу. Але ти, Ільку, все ж таки не крути, а чесно скажи, бо ж ти все знаєш: кого з наших можуть призначити?

— Дмитра Бражника, — ні на мить не замислюючись, каже Крамник, і вже не відводить погляду, як раніше, а безсоромно дивиться просто Миньові у вічі. З цими словами він немовби аж враз потверезішав. І Миньо теж розуміє: цього разу він таки сказав правду. — А що... чоловік роботящий, непитуший, молодий. Та й у технікумі вчиться, на заочному. Отака вона, виходить, "політика моменту".

— Але ж у нього ні досвіду, ні бажання працювати на цій грішній землі.

— Тому й кажу: якщо мова зайде про вас, Мироне Миновичу, я свою думку висловлю. Що думаю, те й мовлю, щоб по справедливості, як є...

Миньо з хвилину стояв напроти свого співбесідника з налитими кров'ю очима, і, ледве стримавшись, щоб не вчепитися зашкарубленими пальцями йому в горлянку,

проричав:

— "Щоб по справедливості", кажеш? Ну-ну... Перевішати б вас отут усіх, та випалити це кляте село дощенту, щоб отак уже – всім, та по справедливості, гить-тіть-тіть!..

КЛАДКА

— То й роби їм добро!.. Ти роби їм добро, а вони того не розуміють, вони чинять тобі збитки – і їм від них аж легше... Я старий. Скільки в мене тої сили лишилося, що маю її так марнувати? Ади, яке болото... Таку трясовину може хіба що молодий перескочити. Та й то не кожен. А старший – то лізе в нього по самі коліна. Лізе і кляне цілий світ. Кляне, але не візьме якоїсь дошки та не зробить кладку...

Старий Ромко стоїть біля хати і виказує свої жалі. Але люди йдуть повз нього, наче й не чують. Дістаються заболоченого потічка та й зупиняються, щоб вигадати якийсь спосіб перейти на той бік.

Зупиняються і мусять слухати дідову мову.

— Дав мені дідько біду на моє сумління. Мені, мо', хтось за мою працю платить, а чи хоч дякує? Тай дяки їхньої не потребую. Лиш хочу людям розтлумачити, що то я для них добре роблю. А вони не дбають. Вони так собі по світу ходять, нібито старого Ромка вже й на тамтому світі немає. І чинять йому назбитки... Їм не розходиться, що я ношу те каміння цілий день – аж мені очі з голови лізуть. А наношу, то йду шукати дошки, аби їм було по сухому ходити. Мені тої роботи на цілий день. А котрийсь іде присмерком, поцупить кладку, тай пре собі до двору...

Ромко піднімає камінь.

Ступає кілька кроків і заходиться потом. Але поблизу вже немає нікого, хто б допоміг.

На протилежному боці сходиться малеча. Так дріботить босими ногами, ніби її хтось калачами зманює.

— А диви, скільки вас, як тих опеньків після дощу! Та всі великі, всі розумні... Нащо вам чинити старому Ромку зле? Він хоче, аби вас мами не били, що ви такі в болоті, як тоті свині... О, ба, вони знову втікають! Нема чого вам боятися. Я — чоловік старий, але не кусаюся. Подивіться-но мені в рота: два зуби – і ті з'їдені. То ще добре, як це дитяча робота. Воно мале. Але ж старі люди зі мною таке виробляють. А я не можу їм ніяк розтлумачити, що мені з тої роботи ніякої крихти. Нічого з того не маю. Лиш би людям добре було...

Довго припасовує камінь до каменя, обкладає їх мулом. Так ніжно обмацує, наче обмиває немовля.

Аж смакує своєю роботою.

Перегородом надходить якийсь хлопчина, засукує рукави і стає поруч.

Ромко здивовано мовчить, позирає на його роботу і поступово розпрямляє плечі.

Люди йдуть собі кладкою й гадки не мають, чому біля неї крутиться старий Ромко. Чому він крутиться, а очі його зблискують, мов ледь потьмарені перли.

А по той бік стоїть мала Янька і сушить на сонці ріденькі почорнілі зубенята.

— Вже й ти прибігла? - ласкаво запитує Ромко.

— Плибігла.

— То й ходи до діда. Але не йди болотом. Ступай по цій дошці. Диви, яку дід тобі кладку поклав, щоби мати тебе не сварила.

— А я піду болотом.

— О, воно своєї знає!..

Минає якась хвилька. Старий уже забув про малу Яньку і пливе зі своїми непокійливими думками тихою течією слів. Що собі намислить, те й каже. І так у нього завжди. Є люди — слухають. А нема їх - то є трава, є сонце, є потічок. Старого слухає все, бо, коли він був молодим, то слухав їх. Усе життя слухав - так розумно промовляли до нього.

— ...А тепер маєте кладку. Ви по ній давно ходите, але того й не знаєте, що то старий Ромко її тут день при дневі лаштує.

— Дед дулной! - кричить чорнозуба пустунка. - Дед геть і савсем дулной! - і втікає до своєї хати.

Сходить сонце, зводяться люди, й облягається спати ніч. Ранок забарвлює далечінь у червоне. І від тої червоності займається витонченим різнобарв'ям роса. Ніби полум'ям відсвічує.

Ромко ступає у те полум'я і відчуває, як воно лиже йому ноги своїм пекучим холодом. Проте на стежку не звертає, бо дуже хоче зароситися.

Притяг дошку до потічка, старанно приладнує її на підпори.

— Таке зі мною робите, що мушу тоту дошку на ніч тягти до хати. Мушу пильнувати, бо ви її візьмете на господарство, а самі будете лізти в болото. Як не можу зібрати вас усіх разом та сказати вам, що то є саме добро, то мушу отак носитися щодень із дошкою. Маєте собі йняти віри, що є чоловік, котрий людям лише саме добро робить. Навіть коли ви йому чините на збитки. Але то треба скуштувати життя, аби мати таку віру в чоловіка...

* * *

...Ото так, майже благоговійно, освятивши свою голгофну спокуту во ім'я односельців своїх, старий Ромко стомлено вертався до давньої зубожілої садиби, а село - сучасне, в котеджики та супутникові антени вбране - смертним боем било та й било йому в спину:

"Дед дулной! Дед геть і савсем дулной!..".

Січень 1967 — січень, 2004 років.

РІКА ОПІВНОЧІ

1

Грім востаннє вдарив у поглухлі дуби, що бовваніли на березі збожеволілої ріки, і потім довго і лунко згасав десь за розмитими пагорбами. Разом із відлунням його, відшумували струмені дощу, а кривавий просвіток, що несподівано зблиснув поміж хмар, поступово зайшовся місячним сяйвом, і на гребенях скель почали зароджуватися смерчі позливних вітрів.

Тим часом ріка все набрякала й набрякала, мов гігантська фіолетова вена на тілі змученої землі, що вже не в змозі була тамувати накопичені в ній утому й розпуку, й ось-ось мала виплеснути на випалені засухою прибережні лани все, що досі терпляче притлумлювала в собі.

У ці хвилини ріка нагадувала хірургові Роману Ульяшеві вагітну жінку, що надлюдським зусиллям стримує зойк розпачу. І вже ніхто не міг би з певністю сказати, допоки їй вистачить терпіння і коли саме пролунає страхітливий стогін, разом з яким сотні нових рік і течій, що зародились у її лоні, вирвуться з берегів і затоплять усе, що піддається їхній руйнівній силі.

Слизькою стежкою, що кам'яним струмком збігала з вершини пагорба до ріки, Роман Ульяш поспішав до берега, мовби й справді щось там могло залежати від його присутності чи від його волі. Десь у верхів'ях кілька днів підряд спадали зливи, і тепер ріка по вінця скелястих берегів виповнювалася дощівкою, знесеним чорноземом, рибою зі ставків, поламаним гіллям, кладками і розтрощеними човнами, а ще тесом, пляшками й усім тим, що нагло було скинуто стихією у її каламутні вири.

Ульяш довго стояв над вирвою, у якій зникала стежка, потім побрів понад берегом, аж туди, до руїн водяного млина, які ріка мало не щовесни затоплювала, але які все ще залишалися невмирущими. Ось і тепер вони здіймалися посеред плеса, мов далекі химерні айсберги, загадкові і величні.

Цього разу Ульяш знайшов собі пристановище на пагорочку, ніби на острівці, що, підточений повинню, теж незабаром має щезнути. Може, саме усвідомлення цього й примусило Ульяша повернутися назад, до тих невисоких скель, з яких зазвичай любив споглядати нічну ріку.

Кілька разів він зупинявся, увиходив у воду й, обережно намагаючи мисливськими чобітьми дно, виловлював у прибережній каламуті невеличкі корчі та пильно оглядав їх проти місяця. Пізніми вечорами з таких корчів народжувалися під різцем Ульяша спотворені болячками старі, зжиті "чоловічки", або чудернацькі постаті звірів, чи ніким не знаних птахів...

Поблукавши трохи поміж холодними вологими скелями, Ульяш зійшов на широку, добряче розмиту дощами греблю. Цей насип, що здавна оберігав сільську долину, з її садками і пасовиськами, тепер був єдиною перепорою на шляху ріки. Але вода вже вирувала аж на його гребені, і при місячному сяйві Роман добре бачив, як піна бульбилася на лискухих стежках і тяглася до схилу, всотуючись у нього, щоб згодом прорости струмками.

Вода підступала Ульяшеві до ніг, і він із страхом дивився на величезну брилу ріки, що з хвилини на хвилину могла збити його, проте якась сила все ще примушувала стояти ось так, лицем до чорного плеса, неначе сама присутність його могла стримати течію.

Десятиріччями вона щадила долину, а тепер змушена буде сплюндрувати її, накликаючи на себе ненависть і прокляття людей, і тільки він один, Роман Ульяш, здатен зрозуміти ріку і простити їй, тому що бачить її муки.

...Був у житті хірурга Уляша день, котрого він раптом відчув, що кожен слід скальпеля на чиємусь тілі віддає болем у ньому самому.

Спочатку це здавалося миттєвим самонавіюванням, та з кожною новою операцією відчував ті болі людські усе гостріше, проймався ними, слухаючи сповідь хворого, його стогін чи навіть зітхання, неначе тіло колишнього польового хірурга увібрало болі, а душа — страждання усіх, хто пройшов через його операційну у фінську, Вітчизняну, у сорок п'ятому в Маньчжурії та ще потім, за багато-багато повоєнних років. І нібито ж давно залишив операційну, але вона все ще снилася йому отакими непевними ночами, а в безсоння привиджувалися спотворені болем обличчя поранених і скалічених фронтовиків, вчувалися їхні стогін і марення.

Щоб урятуватися від них, Уляш утікав сюди, на берег опівнічної ріки, і топив у ній усі свої і людські болі, усі видіння і прагнення. Та все ж таки чимало тих спотворених обличчя являлося йому потім у дерев'яних "чоловічках", що зароджувалися із корчів, які старанно вибирувала по світу і з жорстокою послужливістю приносила йому ріка.

На кам'яну стежку, що вела до села, він устиг зійти за хвилину до того, як ріка нарешті прорвала греблю і виплеснулася на принишклу долину. Уляш бачив, як нуртувала і пінилася у перших досвітках вода, як похилився і поволі осідав, захлинаючись виром, журавель занедбаної криниці; чув тужний крик птаха над затопленим гніздом, і... докоряв собі, що зарано зійшов із греблі. Все здавалося, що якби залишався там, ріка протрималася б ще з годину-другу.

Минуло ще з півгодини, перш ніж змокрілий і змерзлий Уляш наважився повернутись на свою гору. Біля підніжжя її притулилися ще дві хати, і хоч знавісніла ріка так і не змогла підступитися до них, садок Ярихи, що розкинувся у низині, вже заповнило водою.

Сама Яриха стояла край садка по коліна у воді і здіймала руки до неба. Помітивши її, Уляш покаюнно прикрив назбирані корчі полою дощовика і, щоб не зустрічатися з жінкою, звернув зі стежки й подався навпрямки, через кущі і кам'яне завалля.

У нічних відвідинах ріки, в прийнятій від неї данині вбачалося йому тепер щось негідницьке, неначе вони з рікою були спільниками.

2

Неподалік від садиби хірург зупинився і востаннє глянув на ріку. Проте звідси відкрилася йому лише маленька цяточка вигину та частина затоки, що врізалася у степ і щезала десь в очеретах – така собі сіра пляма, обрамлена брунатними берегами.

Він, звичайно, міг би ступити ще якихось сто кроків убік долини, і вже звідти, з вершини гори, поглянути, що там коїться зараз на ріці, але не хотів дивитися на затоплені городи і слухати прокляття жінок. Він-бо добре знав, що ріка невинна, що вона стримувалася, скільки могла, а те, що все ж таки сталося, — сталося поза її волею.

Уляш узявся за хвіртку, аж тоді помітив під ясенем постать якогось приземкуватого широкоплечого чоловіка. Той чекав на господаря садиби, сидячи на валізі, і тільки коли Уляш наблизився до нього, підвівся і нерішуче переступив з ноги на ногу.

— Давно чекаєте? — запитав хірург, привітавшись.

— Давно, — стиха відказав незнайомець.

— Пробачте, візит ваш виявився неочікуваним.

— Сам розумію, що неочікуваний. Напевне, на ріці був? Повінь там зараз.

— Повінь, — кивнув Уляш. Він завважив, що гість звертався до нього на "ти", ніби до давнього знайомого, але людину цю бачив уперше. Втім, тутешні мешканці не визнавали звертання на "ви", а по батькові величали тільки начальство, та й то з приїжджих. — Беріть-но своє майно та ходімо до хати.

Чоловік узяв валізку і покійно пішов за Уляшем. Одягнений він був по-селянському просто й охайно: новенька ватянка, зношені, але добре наваксовані чоботи з закованими халявами, синій картуз із тріснутим дашком... А ще польовий хірург звернув увагу, що верхні гудзики ватянки і сорочки чоловіка були розстібнуті, так щоб видно було тільник.

Зовні прибулець скидався на заробітчанина, з тих бригад "шабашників", які щоліта наїжджали до села. Проте Уляш упіймав себе на тому, що, запрошуючи чоловіка до хати, навіть не намагається з'ясувати, хто він насправді і в якій справі прибився до нього на цю гору і в такий ранній час.

Поки господар смажив яєчню, гість непорушно сидів у кухні, тримаючись обома руками за валізку, неначе побоювався, що вона щезне. Лише зрідка він підводив голову й оглядав Уляша. Перед ним був худорлявий чоловік із м'язистою статуєю, але геть сивий, і, можливо, саме ця сивина заважала колишньому морському десантникові остаточно повірити, що він саме той, хто йому зараз конче потрібен, — хірург Уляш.

Їсти гість відмовився, проте видобув із валізки пляшку слив'янки й налив Уляшеві. Свій келишок він залишив пустим.

Тепер хірург і собі уважніше придивився до гостя. Обличчя його — вилицювате, з великим розсіченим підборіддям та з незграбними, але твердими рисами, — безсумнівно, належало людині з сильною волею і крутою вдачею. І тепер Уляшеві навіть здалося, що все ж таки він уже колись бачив його. От тільки, де, коли і за яких обставин?

— Не впізнаєш, докторе? — мовив гість, і за цими словами його не вчувалося нічого, окрім втоми. Не впізнаєш... Та воно й не дивно. Горан — моє прізвище. Дмитро Горан.

— Я повинен був би впізнати вас? — обережно запитав Уляш. Бо здалося йому, що ім'я це чує вперше.

— Та хтозна. Нас було сотні, і всі однаково посічені, скривавлені... Першого разу ти виймав мені осколок із плеча. Щоправда того разу я одужав досить швидко, але так само швидко, після дводенного наступу, потрапив назад до шпиталю. Й отоді вже на стіл тобі поклали лантух зсіченого м'яса, в якому навіть не варто було порпатися, а слід було віднести в яму з вапном. Але ти, спасибі, не відніс, ти зшив, залатав, як міг. От тільки потім ще раз довелося різати, бо щось там у нутрощах моїх не заживало, а щось уже й гноїлося.

— Он як?! Виходить, що по ранах швидше впізнав би, ніж по обличчю. Професія, знаєте... А ви, я так зрозумів, із морської піхоти?

— "Річковиками" нас назвали. Спочатку тримали плацдарм на Південному Бузі, далі висаджували нас на Дністрі, потім за Прутом. Десант за десантом. Коли клали на стіл утретє, я було на роги поліз, кричав, що ще не труп, щоб на мені вчилися різати. Словом, нерви почали здавати. Але ти — нічого, стримався. Відповів, що ти лікар, а не трупар, і навіть не вилаявся. Запам'яталося, бач...

"Лікар, а не трупар..." — подумки повторив польовий хірург, стенаючи плечима. А що, мабуть, так і відповів. Він казав таке багатьом — чергова фраза, якою тільки й міг відповідати на всі кпини поранених. До того ж він успадкував її від батька, теж хірурга, що все життя працював у глухому райцентрі на Поліссі. Там вічно бракувало медиків, то в шістнадцять років Роман уже був у нього асистентом, а в сімнадцять вступив одразу на другий курс медичного.

На його операційному столі, на тих терезах життя і смерті, побувало сотні людей, і кожен, хто переважив на життя, в принципі міг запам'ятати цю фразу. Тому навіть вона не могла зараз повернути його на спогад про десантника. А шкода. Звичайно, тоді доводилося працювати по двадцять годин на добу, але все ж таки... три операції!.. Міг би й запам'ятати.

— Де ж це було?

— Під Унгенами, в сорок четвертому.

Ульяш кивнув: їхній госпіталь справді розгортався тоді під Унгенами. Яссько-Кишинівська операція. Скільки каліцтв, скільки крові!.. Це у згадках польових офіцерів війна постає в отаких категоріях, як відступ, наступ, плацдарм, а в згадках польових хірургів видіння завжди однакові: каліцтва, нутрощі і кров, кров... Потоки знеціненої людської крові.

Поміркувавши так, Ульяш закоркував пляшку з слив'янкою і простягнув десантників:

— Сховайте, спиртного в хаті не тримаю. Пригадую, якийсь моряк дуже войовниче вимагав повернути йому тільник, якого санітар порізав, бо не міг скинути, так припікся був до тіла, — мовив Ульяш, запитливо дивлячись на Горана.

Той замислено поглянув на стелю, потім заплющив очі, проте врешті-решт похитав головою.

— Ні, це був не я. Мій тільник санітари зірвали ще на полі бою, до шпиталю потрапив у бинтах. — Романові здалося, що з цими словами в очах Горана раптом щез останній зблиск надії на щось таке, ради чого той приїхав сюди, і допомогти цій людині він уже не зможе. — Але все одно це було під Унгенами. Й операції робив ти, прізвище я запам'ятав: хірург Ульяш. Здається, ти був тоді майором.

— Так, майором медичної служби, — підтвердив Ульяш й одразу ж задумливо додав: — Здається, був... Зрештою, в польовому госпіталі якоїсь особливої ролі звання не відігравали.

Певний час Уляш мовчки дивився на "чоловічка", що відсторонено бовванів на підвіконні. Голова його проростала із кореневища дуба, і на "обличчі", цій жалюгідній подобі людського обличчя, закарбувався такий невимовний жах, ніби коріння не живило, а поступово всотувало це створіння в себе і розчиняло десь у спорохнявілих прожилках.

Саме це перекошене від болю і жаху обличчя з очима-наростами й було тим першим витвором, з якого Уляш почав формувати галерею своїх примарливих, потворних чоловічків. Він просидів над ним п'ять ночей підряд, і коли одного ранку "чоловічок" нарешті вищирився оцим змарудженим ротом, — не повірив, що такий згусток потворності, болю і розпачу міг зродитися під звичайним скальпелем хірурга, що правив йому за різець. Й ось тоді він вперше усвідомив, що й справді навічно пройнявся людськими муками, і печать їхня лягатиме на все, що буде створено його руками.

Горан теж звернув увагу на недолугого "чоловічка", й аж подався до нього через стіл, прагнучи краще роздивитись.

Хірург подумав, що варто б прибрати це страховисько, але вдатися до цього зараз, на очах у Горана, було незручно.

Тим часом десантник обернувся до стіни і несподівано для себе зустрівся поглядом з таким самим "чоловічком", тільки ще потворнішим, скручене тіло якого розчавлювала велика брила. Поруч, на саморобній полиці, стояло ще з десяток подібних створінь, й обличчя кожного з них становило собою дивовижну маску болю, розпачу або скорботи.

Вражений цим "зібранням потвор", морський піхотинець аж відсахнувся і здивовано роззирнувся по хаті.

— Як же ви розшукали мене в такій глушині, Горане? — удав хірург, ніби нічого особливого в поведінці його не помітив.

— Сам дивуюся. — Десантник ще якусь хвилю оглядав незграбні фігурки, але, так і не знайшовши їм пояснення, знову сів до столу. — У лікарні, де я лежав, трапився чоловік із вашого району. Ну, розговорилися, я тебе згадав, а він: "Та це ж наш Уляш! У районній хірургом був. Оце, здається, на пенсії". Хто б міг подумати, що ти — в сусідньому районі, за якихось п'ятдесят кілометрів од наших Мочар! А я впродовж стількох літ розшукував тебе! По всілякому, всіма можливими засобами: і через військкомат, і до кількох газет писав, у лікарів розпитував...

Він хотів ще щось додати, але раптом замовк, наліг грудьми на стіл, й обличчя його враз стало землисто-сірим.

Хірург уже здогадався, що з Гораном щось негаразд, і що погнали його в дорогу, мабуть, не спогади минулого, а сумна дійсність.

— Давні рани мучать? — нахилився до нього.

— Нові. Шлунок. Кажуть, що виразка, але мені здається, що там щось страшніше.

— Ну-ну, з діагнозом поспішати не будемо. Вас уже оперували?

Горан безпорадно глянув на хірурга: краще б він не питав про це, і з відповіддю не

поспішав. Тим часом обличчя його зрослося потом і зблідло. Ульяш зрозумів, що почався черговий напад і, можливо, подорож сюди була останнім рішучим вчинком, на який цей чоловік ще здатний.

— Утік я, хірургу. З обласної. Не те, щоб утік, а просто не погодився на операцію, і поїхав. До тебе...

— Утік, то втік, — увірвав його розповідь Ульяш. — Подробиці — потім. А зараз ляжте і трохи спочиньте.

Ульяш відвів гостя до маленької кімнатки, що правила йому за бібліотеку, і з вікна якої видно було ріку. Він зріс біля річки, і завжди мріяв поставити собі хату десь на березі. Цей будинок на горі, далеко за селом, Ульяш тільки тому й придбав, що звідси було добре видно вигин ріки. У негоду, як оце нині, він рідко наважувався спускатись до неї, а сідав біля вікна і вдивлявся у морок ночі. У такі хвилини Ульяш споглядав її якимось внутрішнім зором. Проте вдень майже не підходив до вікна, тому що завидна вигин могутньої ріки видавався всього лиш застиглим озерцем, далеким і мізерним.

Швидко розклавши диван-ліжку, хірург приготував постіль. Горан, мабуть, почувався занадто кепсько, і тільки тому роздягнувся і ліг, не пручаючись, взагалі не мовивши ні слова.

Поки він вкладався, Ульяш відшукав в аптечці кілька таблеток, дав йому й почекав, поки подіють.

— Хто мав оперувати?

— Хірург Мозар.

— Мозар, — кивнув Ульяш, зігріваючи долонями склянку з водою. — Знаю такого.

— То ви знайомі?! — стривожився десантник. Ця звістка виявилася для нього неприємною новиною.

— У районній, разом працювали.

Горан заплющив очі і мовчав. Поставивши склянку на тумбочку, хірург теж замовк і замислено дивився кудись убік. Людині, що відмовилася від операції в обласній лікарні, він міг лише допомогти дістатися додому. Останньою, кого він, Ульяш, оперував, була його власна дружина. Так сталося, що свого часу вона покинула його і жила на Уралі. Тільки коли захворіла і відчула, що рятунку нема, — змушена була повернутись до нього. Не до чоловіка — до хірурга. Всього лише до хірурга.

Поховавши дружину, польовий хірург вкотре вже, але цього разу — рішуче й остаточно, сказав собі: "З тебе досить. Забудь про операційну. Все, що ти міг зробити під клятву Гіппократа, вважай, зробив. А на щось більше навряд чи здатен".

Бо й справді, все життя він бачив тільки кров, а людей пам'ятав не по обличчях, а по ранах. З нього таки було досить. Й ось, на тобі: приїхав цей чоловік, якого він повернув колись із того світу, але вже аж ніяк не зможе повернути ще раз!

Останнього року роботи в райлікарні Ульяша, здається, мучив біль кожного, кого він оперував, і настав час, коли хірург відчув, що він надто стомлений і час поступитися місцем біля столу молодому, енергійному, а самому оселитися де-небудь у селі, на березі річки. Відтак, він сам обрав собі сільську лікарню і підшукав цю хатину, на горі,

край села.

— Сім'ю маєте? — спроквола запитав він морського піхотинця.

— Є, звичайно, але я наказав нікому не приїжджати. Справи у нас тут, бачиться, суто чоловічі. Перед кожною операцією почуваюся, як перед атакою, коли ось-ось має пролунати: "Полундра!".

— Воно так... Під час операції, як і під час атаки: кому яка карта випаде. І все ж таки шкода, що ви не погодились на операцію. В обласній лікарні завжди надійніше. Та й на шлунку Мозар оперує, загалом, непогано.

Насправді він уяви не мав, як саме Мозар оперує зараз на шлунку, та ця брехня повинна була йому проститись.

— Я туди не повернуся, — затято мовив Горан, й Уляш відчув, що ще одне необережне слово — і Дмитро зненавидить його. Він уже переконав себе, що порятунок дасть лише фронтовий хірург Уляш, то ж, якщо зараз відмовити, — не простить. Та й то правда: Дмитро — фронтовик. На кого ж йому покладатись, як не на тих, хто рятував його ще там, у польовому?

— Якщо виникне така потреба, змушені будете.

— Всі вже давно списали мене, — прохрипів морський піхотинець. — Клята смерть ще не встигла взяти за горло, а вони вже заготували мені "похоронку".

— Мабуть, ви перебільшуєте.

— Кажу, як є. Може, це, справді, той Мозар, якого ти, хірургу, знаєш, — а може, інший, але я ще на медсестер задивляюся, а він уже запобігає переді мною, мов перед смертником. Якби такого кинули на польовий шпиталь під Унгенами, ми всі так і лишилися б у степу. Але я сказав: ніякого дідька у вас зі мною не вийде. Мені поки що потрібна операція, а не розтин.

4

Зобіду вони вирушили до лікарні. Бурхливий потік поділив село навпіл, і, щоб дістатися до неї, треба було спуститися схилом до шосе, що підступало в цьому місці мало не до берега, і вже ним, через місток, перейти до сільського майдану.

Горану стало легше, але йшов він усе ще повільно й невпевнено. Вранці він ще здавався Уляшеві кремезним, а тепер поперед нього ступав скручений болями та пригнічений передчуттями чоловічок, кожен рух якого був виявом слабкості і безпорадності. Він навіть не став заперечувати, коли хірург викликався нести його валізку.

"Уранці він ще тримався, — подумав Уляш, вкотре вже підстраховуючи Дмитра вільною рукою. — Його вистачило тільки на дорогу сюди і на те, щоб побачити хірурга. Але найстрашнішого він ще не знає..."

— Цвинтар у вас... над річкою, бач... — обернувся до нього Горан.

— Над річкою, — кивнув Уляш. Він кивав мало не за кожним словом, і ніяк не міг позбутися цієї звички. — Колись був далі, але берег на вигині зсунувся.

— Красива місцина. Дивно, що таку землю віддали під хрести.

— Під них землі не пожалкуєш.

— У нас свого не було, в сусідньому селі ховали, за чотири кілометри. Але, вмираючи, Кирило Лет заповідав нікуди не везти його, а покласти у ту землю, яку орав. Усі односельці підтримали цього фронтовика, депутати місцеві прилучилися. Одне слово, у нас теж цвинтар з'явився. Щоправда, потім каялися, тому що цвинтар одного за одним почав "кликати до себе". За два роки — п'ять фронтовиків з одного села, а скільки молодих... Наче в ірій відлетіли. Ось такі справи... — Десантник з хвилинку помовчав, а тоді раптом запитав: — То що скажеш, хірургу: невже зі мною - "все"?

Ульяш промовчав. Що б він зараз не відповів, слова його не мали б ніякого сенсу.

Він і так уже картав себе, що необачно повів Горана попід цвинтарем; краще було б спуститися з другого боку гори. На нього цвинтар теж чомусь справляв зараз гнітюче враження, то намагався не дивитися у той бік і відмовчувався.

У лікарні хірург показав Горанові одразу чотири невеличкі палати. Той мовчки, майже навшпиньки переходячи від однієї до другої, оглянув три пусті кімнатки з охайно застеленими ліжками, а четверту, кутову, обрав тільки тому, що далі йти було нікуди.

— Вони тут що, завжди пусті? - здивовано запитав він, беручи від Ульяша валізку.

— Селяни хворіють до жнив. Потім або клянуться, що вилікувалися, і просять відпустити, або ж просто втікають, і нема сили, яка примусила б їх повернутися, принаймні, до перших снігів. Ось і зараз тут лишилося лише кілька дуже літніх людей.

— А от я вже втекти від тебе не зможу, — звів сумні очі Горан. — Навіть на жнива. З трактора мене списали, тепер лікарі списують із життя.

Він сів на стілець і стривожено дивився на Ульяша. Лікареві добре були знайомі і цей погляд, і це його чекання...

— Втішати не буду, десантнику. Хоча б тому, що не вмію. Побудете тут кілька днів, відпочинете, а я тим часом зателефоную Мозару. Радив би все ж таки повернутися до обласної, на операцію, якщо вже без неї справді не обійтись.

— О, ні, туди я не повернуся. Операцію він може й зробить, але що з того? Не вірю цим молодим. Це не фронтовий хірург, який по кісточці збере тебе і зі шматків зшиє. Ти на мене хірургу, не сердься, але сподіватися мені більше ні на кого: я тебе шукав, тільки тебе.

— Але ж ви бачите, що я вже не хірург. — Ульяш підійшов до вікна і за звичкою тернув пальцем по рамі. Помітивши, що палець став сірим, стурбовано похитав головою. — Ви — у сільській, дільничній лікарні, всього лиш — у сільській, в якій нема ні операційної, ні хірургів.

Він говорив це, стоячи до Горана спиною. Коли боявся, що не стримається, завжди відвертався. Щоб втамувати роздратування, йому досить було не бачити обличчя співбесідника.

— Чому ж так? — вражено запитав Горан, підводячись. Коли в містечку сказали, що Ульяш лікарює в Борянах, йому й на думку не спало, що це те саме, що "Ульяш уже не хірург". — За що ж це тебе?

— Старий став. — Все одно він не зміг би пояснити, чому опинився саме тут, і така

відповідь здалася найкращою. Принаймні, вона цілком зрозуміла Горанові, і так чи інакше він змушений буде повірити.

— Який же ти старий? Набагато молодший за мене. Згадуючи тебе, я думав, що вже професоруєш і до тебе не підступитися. Що ж тепер? Ремесло ж своє ти не забув? Може, тебе просто звільнили за щось, тоді давай поїдемо до Лебединого, я заяву напишу, що так, мовляв, і так: фронтовик, ордени є. І що ти мене тричі від смерті врятував. Неправда, ще хоча б цю одну операцію повинні дозволити.

— Не треба цього, Горане. Поїдете до хірурга Мозара, скажете, що зважились. Я тим часом зателефоную. І нехай усе буде, як має бути.

У палаті запало напружене мовчання. За вікном тужно вела свою нескладну арію горлиця. Голос у неї був такий, ніби одночасно і відспівувала морського десантника, і голосила

— А може, ти все це вигадав? — з надією запитав Горан, й ображатися на нього Ульяш не мав права. — Працювати можеш тут, а операції робиш у районній. Може, просто проганяєш мене, аби лишень здихатися? Я забув, що вже давно не солдат, а ти — не польовий хірург, і тепер на мої болячки тобі наплювати. І що застарий ти для хірурга — не вірю. Проганяєш ти мене, ескулапе, — скрушно похитав головою морський піхотинець. — Як старого пса — з двору, проганяєш!

— Ти ж добре знаєш, як в армії ставляться то боягузів і панікерів, — хірург намагався проказати це якомога жорсткіше, проте нічого не вийшло. Та й очевидно було, що з самого початку їм обом розмова не вдалася. — Тоді навіщо провокуєш? І припини панікувати, як необстріляний новобранець.

— Сам не раз казав собі: "Припини...". Але тут інше. Просто бачу, хірургу, що морочитися зі мною не хочеш. Ото й по всьому солдатському братству, про яке всі ми так любимо розводитися під День Перемоги...

Ульяш здивовано дивився на нього і мовчав. Потім раптом знервовано розсміявся. Цю, останню, фразу десантник явно вчитав з "передовиці" районної газети.

— Ірод же ти, десантнику! Ірод і демагог...

Він уже остаточно зрозумів, що переконати Горана не вдасться. Цей упертий, змучений болями селянин, мов потерпілий, що посеред моря дивом прибився до випадкового човна. Це його остання надія, останній рятунок; і якщо зараз же не подати йому руки, — загине.

Домогтися права на операцію він врешті-решт зможе, от тільки переговори, які треба буде вести з цього приводу з головлікарем, — для нього справжня мука. Але все це — його особиста справа, знати подробиці "під халатних" лікарняних ігор морському піхотинцеві не обов'язково.

Залишивши свого пацієнта влаштовуватися, він навідався до хворих з інших палат; нетерплячіше, ніж будь-коли, вислухав медсестру, у якої завжди вистачало скарг і на хворих, і на лікарів, та й подався до старого саду, що розрісся на схилі пагорба, між будівлями лікарні та лісом. Сам сад — старий, забитий порослю, — хірурга не

приваблював. Він ходив до гранітної скелі, що колись давно зринула з-під землі, розкололася на кілька частин, а між кам'яними пелюстками уламків звідкись узялася сирітна смерека. Біля неї, у якомусь філософському забутті, він міг вистоявати годинами.

Уже підходячи до скелі, Уляш озирнувся. Медсестра, пишногруда, з зів'ялим застудженим обличчям молодиця, все ще дивилася йому вслід. Якоїсь миті хірургові здалося, що вона ось-ось кинеться наздоганяти його, щоб поскаржитися ще на когось, і він пришвидшив крок.

"Яке щастя, що я не привів цю жінку до своєї хати, коли вона наполегливо набивалася у дружини, — з полегкістю подумав він, ніби весь час тільки над цим і мудрував. — Вважай, єдиний розумний вчинок після повернення з фронту!".

Протягом двох наступних тижнів він майже щодня бував у райлікарні. Головлікар спочатку рішуче відмовив йому, посилаючись на всілякі закони, постанови та розпорядження, а крім того, ще й на лікарську етику. І тільки під час другої розмови, коли Уляш іще раз пояснив ситуацію і сказав, що за будь-яких обставин домагатиметься дозволу на операцію, оскільки іншого виходу нема, той завагався: мовляв, коли в райвідділі охорони здоров'я не заперечуватимуть, він теж дозволить.

Врешті-решт, усе владналося, і головний навіть замовив йому телефонні розмови з Мозарем та лікарнею, у якій свого часу лікувався Горан.

За кілька днів Уляш уже мав "історію хвороби" колишнього десантника і цілу теку рентгенівських знімків. Досить було побіжно ознайомитися з ними, щоб зрозуміти: справи в Горана кепські, потрібна негайна операція. Якщо тільки вона взагалі... потрібна.

Ти що, справді, берешся оперувати цього... Горана? — дивувався Мозар, зателефонувавши йому в кінці другого тижня на сільську лікарню.

— Ти такого наміру звичайно ж, не мав? — холодно паривував Уляш. Йому не сподобалося, яким тоном той вимовив: "цього... Горана".

— Мав. З обов'язку. Як і будь-якого іншого хворого. Але ж до тебе він потрапив випадково, а передбачити наслідки неважко.

"Здається, десантник не помилився, — подумалося Уляшеві. — Хворий відчуває, коли його вважають безнадійним. Варто хоч якось виказати це, як він негайно втрачає віру в тебе, і тоді "безнадійним" стає вже не він, а ти, хірург".

— До речі, як він у тебе опинився?

— Приїхав, розшукав. Я ж уже розповідав тобі.

Мозар натужно засопів. Те, що хворий ось так, нахабно, віддав перевагу якомусь сільському лікареві, явно свідчило не на його користь. А він, Мозар, був людиною вразливою і жадав істини.

— Ти хоч проглянув його знімки?

— З якого дива таке запитання?

— Просто, випадок досить складний. До того ж, цей Горан весь у рубцях.

— Ти не враховуєш однієї обставини — що саме я ці рубці і залишив на його тілі. Ще

там, у польовому шпиталі.

— Он воно що! — полегшено зітхнув Мозар. Він нарешті знайшов пояснення втечі хворого, і подальша розмова втрачала для нього сенс. Та в останню мить усе ж таки схаменувся. — Почекай, він і справді казав, що це в нього після поранень. І що операції йому робили в польовому.

Ульяш мовчав. На місці Мозара він не став би показувати, що не здатний логічно пов'язати елементарні факти і з'ясовувати, що й до чого.

— Ну, дивися, справа твоя, — зітхнув той, так і не дочекавшись відповіді. — Може, під'їхати, побути асистентом?

Ульяш знав, що Мозар не "під'їде", навіть якби він благав про це. Коли б у нього було бажання познущатися зараз над Мозарем, він таки справді запросив би його.

— Дякую, старий. Два хірурги за одним операційним столом, як два ведмеді — в одному барлогові.

Як і раніше, Мозар боїться складних операцій, зрозумів Ульяш, як боявся їх завжди, жахаючись самої думки про можливість ризикнути.

"Перш ніж вдатися до розтину, Мозар вкладає в руку трупа олівця і пише від його імені розписку, що за наслідки розтину хірург Мозар відповідальності не несе" — анекдот, який лишився на згадку всім, хто працював з ним свого часу в Лебединому.

6

У неділю надвечір Ульяш знову навідався до палати Горана, але не застав його. Постіль — розкидана, капці — біля порога, на тумбочці — замацьорені шматки газети. Хірург уже з тривогою подумав було, що хворий утік, але дід Куня з першої палати, що називав себе "рибалкою у відставці", хитрувато всміхаючись, показав на стежку, яка вела до смереки на каменях.

— Там він... Та ще й босий... Бозна-що коїться тепер і з людьми, і з ріками. Кажуть, у верхів'ях пішли зливи, отож ріка знову впаде на долину. Чи не казав я, що вона зненавиділа людей, а люди — її?

— "Зненавиділа"? — перепитав Ульяш, і вже поривався було запитати "за віщо", але стримався. Та старий і не зважив на його слово, а зворушливо провадив своєї:

— Кажуть, що вже нову греблю нагортають, але вона нас не врятує. Нас уже ніщо не врятує, бо таки бозна-що коїться у цім світі — і з людьми, і з ріками...

"І це справді так", — погодився хірург. "Відставний рибалка", мабуть, і не здогадувався, який глибинний підтекст таїли у собі його слова, якою біблійною вищістю від них повівало.

Ну а десантника хірург справді застав біля смереки. Той стояв босоніж, із випущеною сорочкою, з виглядом людини, яка давно зреклася цього світу, нібито не дерево було перед ним, а шибениця.

— Завтра поїдемо до містечка, — мовив лікар, привітавшись. Він не запитував, що вигнало хворого босоніж із палати і привело сюди. Все одно пояснити десантник не зміг би. Так само, як ніколи не зможе пояснити він сам, що жене його опівночі до ріки.

— Хіба вже можна? — запитав морський піхотинець, не відриваючи погляду від

дерева.

— Здається, можна.

— Ну от, зробиш операцію, побачать, що ти ще чогось вартий і повернуть до операційної. Може, цим і пригоджусь тобі наостанку. Оце босим пішов. Роззуєшся, ступиш на землю босими ногами – світ іншим здається.

Ульяш кивнув, хоча сам він уже не пам'ятав, коли востаннє ступав босоніж. А варто було б.

— Знаєш, — раптом прошепотів морський піхотинець, знову зводячи погляд на крону смереки. – Отой, вирізьблений тобою "чоловічок", якого розчавлює брила, — це я. Щовечора вона розчавлює мене, і я гину. Але щоранку брила тріскається і я проростаю цією ось смерекою. Поки що проростаю... І так безліч разів.

— Годі про це, — несподівано різко увірвав його Ульяш. — Звичайна брила... страху. Вона навалюється на кожного, хто опиняється у вашій шкурі. Але нічого не вдієш: треба зважитися і ризикнути. Зараз, головне зважитися. Нам обом. А все інше... Все інше буде, як там, у польовому.

— Не бійся, я не божеволію. Але відтоді, як побачив отих твоїх мученицьких "чоловічків"...

— Я спляю їх, Горане... Забудьмо про них.

— Не спалиш, — похитав головою морський піхотинець. — Може, то в них увесь наш біль? А як ти спалиш його... біль?..

Почувши це, Ульяш внутрішньо напружився і теж перевів погляд на крону.

— Мені давно треба було заховати їх, або й знищити. Я вже добре знаю, яке жахливе враження справляють вони навіть на здорових людей, що вже казати про прире... Тобто я мав на увазі "...про хворих", — вчасно схаменувся хірург. — Ось побачиш, я обов'язково спляю.

— А, мабуть, так, — погодився Горан — спали. І лишайся хірургом.

— Добре, солдате, якось воно буде. Я вже злякався, що ти взагалі... залишив лікарню. — Вимовити слово "втік" він так і не наважився.

— Медсестра казала, що ти теж частенько стоїш тут. Воно й не дивно, сам утретє навітуюсь. Ти ж бач, дивина яка: стовбур таки мертвим видається, а крона, як душа, — живе. А втекти... Не можу я вже втекти від тебе, хірургу. Бачиться, жнивуватимуть цього літа без мене.

— Нічого, ще раз потерпиш. Зате потім – усі жнива твої. Завтра вранці вирушаємо до райцентру. А поки що, іди відпочивай.

7

— Тільки знаєш що, хірургу, ти мене краще по старому рубцеві розчикриж, однаково ж ніє. А так нитимуть два. Непорядок виходить.

Ульяш мовчки кивнув і запитливо глянув на сестру, що готувала маску.

Морський піхотинець простежив за його поглядом, і відчув, що уста палають, а на чолі зрадливо проступили краплини поту. Він розумів, що зараз у нього набагато менше шансів підвестися зі столу, ніж за всіх попередніх операцій. Бо йому,

підточеному війною, старістю і хворобами ветеранові, надіятись, власне, ні на що. Але він знайшов Ульяша, свого фронтового хірурга, який бачив на війні значно більше смертей, ніж бачив він сам, десантник. Хірург, вважай, тричі повертав його з могили, і якщо вчетверте повернути не вдасться, то це таки справді було неможливо. Вони — фронтовики, і розуміють, що й так занадто довго хитрували зі смертю, і що її можна відстрочити, — уникнути ж її неможливо.

Він хвилювався — це так, але тремтіти при польовому хірургові йому, десантникові, було б ганьбою. Вони тричі ходили "за лінію життя", а багатьом не щастило і з першого разу. Й ось тепер вони знову на "нічийній", між життям і смертю, і той, хто злякається, однаково, що зрадить. Головне, що він усе ж таки знайшов свого фронтового хірурга, а вже вдвох вони якось протримаються.

— Ти роби своє. Ти роби... Я протримаюсь, скільки треба, — останнє, що встиг мовити Горан, перш ніж поринути в забуття.

Звільнений від болю і самоусвідомлення, він належав відтепер тільки вічному плинові, і розчинявся у часі і просторі, як ріка — в опівніччі.

8

Розбудили Ульяша ранішнє проміння і крик птахів над скелястим острівцем Яничаром. Унизу мінилося і спалахувало крицевими зблисками плесо ріки, а скеля Яничара, що вічно пливла до порогів, тепер чомусь застигла посеред ріки, і, тільки добре прислухавшись, Ульяш уловив ледь чутний клекіт водоспаду на порогах, бо навіть його поглинала зараз дзвінка запаморочлива тиша.

За звичаєм своїм, він подався до ріки, щоб утекти від безсоння і нічних видінь, а десь на світанку зібрати з неї данину — вимиті корчі дерев. Але добувся тільки до цього виступу, що утворився на крутому схилі гори, і тут, у затишку, присівши на холодному плескату камені, несподівано заснув, чи, може, тільки забувся. Тривало це з півгодини, не більше, але й цього було досить, щоб течія ріки винесла його з ночі і викинула на берег прийдешнього дня...

Й ось тепер, заскочений червневим світанком, він уже не наважився спускатись до ріки, а вертався на гору, до своєї хатини. Все одно відтоді, як стан здоров'я морського піхотинця погіршав, нічого з тих корчів він не вирізьблював.

Довго брів вологою кам'янистою стежкою, що дивом пробивалася у схилі гори, поміж зеленавими брилами, давніми вирвами та гущавиною терну, шипшини і дикої лози. Останнім часом він усе частіше звертався у своїх думках до історії з десантником, дивної, майже містичної історії, яка сколихнула все його життя, примушуючи постійно перебувати між священним минулим і трагічним майбутнім.

Операція, яку він зробив колишньому морському піхотинцеві, нічого не дала: Горан умирав. Хірург не міг би з певністю сказати, коли саме це станеться, бо там, у польових шпиталях, не раз поставав перед фактом, що, здається, людина давно повинна бути мертвою, а вона все жила і жила.

А скільки поранених умирало лише тому, що занадто рано змирилися зі смертю! Може, в цьому і полягає один із незбагнених парадоксів їхньої професії, — до

найменшого м'язу пізнати фізичне єство людини, щоб врешті-решт визнати, що сутність цього згустку життя так і лишилася для тебе таємницею.

"Відчуваючи смерть, починаєш ідеалізувати життя..." — банальна істина, зміст якої кожен осягає по-своєму.

Що вище він піднімався на гору, то відчутнішою ставала прохолода цього ранку і нестерпнішою — його тиша. Вже з обійстя Ульяш іще раз глянув на ріку, але вже не здатен був розгледіти ні плеса, ні берегів, лише клуби рожевого туману.

Зрештою, повинен же був настати колись ранок, у якому не існуватиме для нього ні операційної, ні важкохворих. Лишок днів своїх він проживе, знаючи тільки цю хатину на горі та ріку. Він і тепер не відчував би такого занепокоєння, якби одного досвітку ось тут, під ясенем, не зустрів колишнього морського піхотинця Дмитра Горана, якого тричі оперував у польовому шпиталі; або потім не відступився од свого слова — ніколи більше не повертатися до операційної.

Однаке те, що він залишив операційну і став головним лікарем сільської лікарні, ще не давало йому права відмовити фронтовикові, котрий дивом, як останню свою надію, відшукував фронтового хірурга.

Удома він швидко роздягнувся і ліг, боячись втратити тих кілька хвилин, коли, стомлений нічним блуканням, міг заснути. Він знав, що спатиме рівно дві години. Годину-півтори звечора і дві вранці — це все, що відводилося йому останнім часом за смуги вбивчого безсоння. Проте Ульяш розумів — це ще терпимо, раніше він місяцями мучився своїм безсонням, і міг розраховувати не більше ніж на годину. Все ж таки ріка рятувала його.

Насправді хірург проспав дещо більше і прокинувся аж о дев'ятій. Втім, поспішати все одно було нікуди. У неділю він міг дати собі перепочинок, тим паче, що в лікарні не лишилося жодного важкохворого.

Ульяш довго робив зарядку, старанно виконуючи кожну вправу. Потім обмивався холодною водою і обтирався рушником. Він усе ще намагався дотримуватись спартанського способу життя, до якого його привчив батько. Інша річ, що іноді сам реальний спосіб життя хірурга часто не піддавався ніякому розкладові. Ульяшеві здавалося, що він і нині живе так, як починав — хірургом-фронтовиком, серед болю, крові і каліцтва; вічно стомленим і вічно невлаштованим напівхолостяком. А безсоння, яке мучило останнім часом, було лише мізерною краплею у чаші його терпіння.

Снідав польовий хірург холодною яєчнею з ковбасою. День при дневі, він завжди снідав тільки цією стравою, і завжди засмажував її звечора і їв холодною. Спочатку вдавався до цього, щоб не втрачати вранці зайвого часу, а тепер це вже стало його кулінарним смаком і його звичкою.

Сьогодні Ульяш мав намір знову навідатися до морського піхотинця в районну клініку, але цього разу — аби перевезти його сюди, до сільської лікарні. Ось уже кілька днів він ніяк не міг вирватися з села, занадто вже багато набралось усіляких справ. Але тепер, здається, ніщо не могло завадити йому. І єдине, що гнітило зараз Ульяша, то це те, що до Лебединого мав навідатися Мозар. Він повідомив про це телефоном ще

позавчора, й Уляш передчував, що цього разу від свого наміру колега не відмовиться.

О, так, тепер, коли він удався до останньої спроби врятувати морського піхотинця, Мозар дозволить собі приїхати і поспівчувати. Звичайно ж, як колега колезі. Він взагалі володіє дивовижним даром співчуття; колись це добре знали у їхній "районці". І саме з цього "дару божого", зароджувалася його психологічна несумісність із Мозарем, який тепер обов'язково приїде, хоча б тому, що є офіційна підстава для відрядження: проконсультувати районного хірурга. Не кажучи вже про те, що в Лебединому жила його теща.

Пригадавши це, Уляш похитав, головою, неначе на згадку йому прийшло щось непристойне. Досить того, що у трагедії з десантником діє Мозар, треба б утриматися, аби не приплітати сюди ще й тещу. Існують слова і думки, які не повинні спливати не лише при мертвих, але й при хворих. Колишній десантник має право на це.

Звичайно, Уляш залюбки відклав би поїздку до Лебединого, якби був упевнений, що знайдеться досить часу завтра чи позавтра. До того ж, він домовився з головлікарем районної лікарні про машину.

Навіть прийнявши остаточне рішення, Уляш усе зволікав і зволікав, але це не дарувало йому заспокоєння. Так "не поспішають", перш ніж кинутися під холодну зливу, знаючи, що бігти все одно доведеться.

9

Мозар уже був у лікарні. Чергова медсестра повідомила про це Уляша таким тоном, неначе хотіла застерегти: "Не заходьте до палати десантника, тому що Мозар уже там". Вона ще пам'ятала ті часи, коли вони обидва працювали тут, знала їхні взаємини, як знала і те, що колишній морський піхотинець утік із обласної лікарні, відмовившись від операції на шлунку, яку мав робити Мозар. Пішов, щоб знайти свого фронтового хірурга Уляша. Втім, можливо, Уляшеві все це тільки вчулося у її голосі, насправді ж стосунки між двома хірургами жінку зовсім не цікавили.

— Ну-с, як у вас справи, десантнику? — Уляша завжди виводило з себе оце позичене зі старих романів Мозарове "ну-с". — Ще трішечки болить? Отже, болить... Але вигляд у нас чудовий.

"Вигляд у вас чудовий..." — подумки передражнив його Уляш. Він зупинився біля порога, і ні хворий, ні Мозар ще не встигли помітити його.

— А як вам спиться? — допитувався хірург-консультант, не помічаючи Уляша, постать якого з'явилася у проїмі дверей.

— Хочете забрати до обласної? — стурбовано запитав десантник, не бажаючи розводитися про свої справи.

— До обласної? — розгубився Мозар. — Навіщо? Хіба операція пройшла невдало? Мені здається, що все гаразд.

Почувши це, Уляш круто розвернувся і вийшов з палати. На місці Мозара, він не став би запитувати про таке десантника, хоча б заради віри хворого у фронтового хірурга. Однак він багато чого не робив би подібним чином — от тільки колезі з обласної клініки цього не поясниш. Не поясниш цього Мозареві — ось у чім річ!

Постоявши трохи в коридорі біля вікна, Уляш вийшов на повітря і побрів ледь уторованою стежиною у глибину саду. Усі три корпуси лікарні були обсаджені молоденькими деревцями та кущами бузку і малини. І можна лише уявити собі, як тяжко було лікуватися тут навесні, коли під твоїми вікнами бує весна. У Прибалтиці якийсь лікар звелів навозити на подвір'я перед лікарнею різноманітних за формою та забарвленням валунів. Ефект виявився несподіваним: найнервовіші хворі годинами мовчазно споглядали каміння, приходячи до нього, ніби до Лувру.

Будь його, Уляша, воля, він вирубав би цю квітучу декорацію, а засадив подвір'я соснами та ялинами. Можливо, з часом медики займатимуться природо- і мистецтвотерапією більше і конкретніше.

— Чому ти все ж таки не виписуєш цього Горана? — несподівано почув позаду себе голос Мозара. Коли б він дозволив собі запитувати лікаря таке, то теж забув би привітатися. — Йому ти можеш брехати, що все гаразд, і незабаром він підніметься, але ж собі не варто.

— А я не брешу йому, колего, — сухо відповів Уляш, не бажаючи пробачати Мозареві "цього Горана", якого запам'ятав ще з тієї, першої, розмови перед операцією. — Я не брешу йому — от у чім річ, — додав він уже спокійніше.

— Ну, так, ти — фронтовий хірург, і всі твої хворі — щойно з передової. Ти поводишся з ними, як з солдатами, що давно змирилися з будь-якою смертю. Але зараз не сорок четвертий і досить гратися у невмирущих фронтовиків.

Уляша вражали жести цієї знервованої, брутальної за натурою своєю людини. Він не вірив у "професійні зірки" хірургів-неврастеників. Не довірився б такому, навіть якби знав, що той — геній від скальпеля.

Він придивився до виразу худорлявого, майже захованого під великими затемненими окулярами обличчя Мозара і ще раз остаточно переконався: не повірив би такому. Може, тому, що побачив, як, навіть при мовчанні, куточки Мозаревих вуст нервово посіпуються.

— Випиши його і виряди додому. Все, що ти міг зробити для нього, ти зробив. Принаймні відпочинеш. Мені сказали, що щойно у нього побували дружина і донька, отож доглядати є кому.

— У тебе тут якісь справи? — запитав Уляш, зупиняючись біля малесенького струмка, що несміливо перетинав парк.

— Я приїхав у справі Горана. Подивитись, що тут у вас вийшло з цього всього. До того ж, побоювався, що в тебе можуть бути, ну... деякі медико-юридичні ускладнення. Як-не-як, я займався цим хворим і в критичну хвилину міг би висловити свою думку.

Уляш кивнув. Усе, що сказав зараз Мозар, він знав і сам. Той справді "займався" цим хворим, а тепер шугав над ними обома, мов шуліка. Можливо, він і не бажав нічого лихого, а лише побоювався за долю провінційного хірурга, який несподівано встряв у халепу з цим смертником Гораном; тобто можливо, що у співчутті своєму був щирим. Але від цього візит його не став бажанішим. Тому й хотів сказати Мозареві, що у нього тут нема справи. Те, що відбувається зараз, стосується тільки їх двох: його і морського

піхотинця, і найбільше, що міг би зробити для них Мозар – це дати їм обом спокій.

— Дякую, що приїхав, Мозаре, а тільки скажу тобі одверто: заважаєш ти нам.

— Не забувай, що Горан мав направлення до обласної лікарні. Й оперувати його повинен був я.

— Чому ж не оперував? — уперше звів на нього очі Уляш. Це були очі хірурга після виснажливо довгої і тяжкої операції.

— Тому, що він безнадійний. Без-на-дійний, зрозумів? І своїм візитом сюди я лише хотів підкреслити, що теж несучи за нього відповідальність. — А, стеновуючи плечима, додав: — Принаймні, моральну.

— За "безнадійних" відповідальності не несуть, колего Мозар, — сухо відповів Уляш. — Це вони, "безнадійні", несуть відповідальність за нас. Принаймні, моральну.

Мозар зняв окуляри і розгублено подивився на колегу: "Ну, чого ти заводишся?" — мовчазно докоряв він. А вголос сказав:

— У мене там звільняється місце хірурга. Як-не як, обласна лікарня, сучасне обладнання... Та й місто, а не провінційний закутень. Тобі ще нема шістдесяти, і ти пройшов фронт...

— Дякую за довіру, але навіщо тобі зайвий клопіт? Вважай, що маєш справу зі ще одним безнадійним

— Не роби з мене Ірода, Романе. Є випадки, коли ми безсилі, і тому ні в чому не винні.

— Це той випадок, коли безсила хірургія. Але ж ми з тобою не роботи. У нашому ремеслі людяність — теж інструмент. Хірургії ще якось можна зректися, як ось я, наприклад, але ж людяності не зречешся. .

Про що б там зараз між ними не йшлося, як би не складалася їхня розмова, Уляш давно вирішив, що перевезе хворого до себе в лікарню, і переговори з Мозарем не додавали йому ні сумнівів у вірності цього кроку, ні впевненості. Він знає те, чого не хотів знати зараз Мозар: десантник не хотів повертатися додому, він панічно боявся залишатись наодинці зі смертю, без свого фронтового хірурга

На своєму віку Уляш зустрічав чимало селян, яким здавалося, що в лікарні, де стільки лікарів й усіляких ліків, умерти неможливо. Це та свята селянська наївність, яку він ніколи не наважувався розвіювати. Він не вірив тим, хто казав, що не боїться смерті, так само, як не вважав цей страх ганебним. Найбільші окопні відчайдухи з розвідрот і десантних батальйонів, які, здавалося, тільки те й роблять, що шукають смерті, потрапляючи до шпиталю, здригалися, побачивши в руках лікаря скальпель, а потім, після операції, хапали медиків за поли халатів, бажаючи врятувати їм життя. І польовому хірургові не треба було докопуватися ні до логіки такого "переродження", ні до його коріння.

"Проганяєш мене, хірургу. Як бездушний хазяїн старого пса, — проганяєш...". Вислухати від Горана щось подібне ще раз, він уже не наважився б.

— Останнім часом багато говорять про променеве лікування. Може, ти влаштував би його десантників у своїй обласній?

Мозар, який до того задумливо стояв над струмком, раптом стрепенувся і глянув на годинника. Ульяш мав зрозуміти, що йому час на станцію. .

— Ти ж знаєш — до цього вдаються при ранньому діагностуванні. Та й тоді, при раковій шлунку, особливого ефекту воно не дає — з докором відповів Мозар.

Він був майже певен, що надалі мова точитиметься лише про перехід колишнього морського піхотинця до обласної, а вже встиг пожалкувати, що запропонував його Ульяшеві. Бачити цього провінційно-польового Гіппократа у себе під боком, в обласній, йому не дуже й хотілося. Тут, у Лебединому, його тільки тому й недооцінювали, що поруч працював колишній фронтовий хірург, який, здається, міг оперувати навіть столовим ножом, десь у степу чи в лісі. Але, може, це й краще, що недооцінювали; це підштовхувало до активної дії, до прагнення будь-що вирватися звідси.

— Може, все ж таки? Хоча б у вигляді симптоматичного лікування.

— Ти краще мене знаєш, що з Гораном уже все: пізно! Навіть там, в обласній, уже було пізно.

— Бач, як я безнадійно, застарів, Мозаре, — скрушно хитнув головою Ульяш. — А ти кличеш до обласної. Хоча теж знаєш, колег, що пізно, занадто пізно!

Як хірург, він рідко коли наважувався сказати собі про хворого: "З ним уже все!", бо все ще належав до тієї старої медичної генерації, яка звикла боротися за життя до кінця. І дивувався, що молоді навчилися визначати смертну межу ось так, швидко, категорично і на власний розсуд.

10

Мозар давно залишив лікарню, а він усе ще сидів на пні, який хтось відколи трухлявив на березі відмираючого потічка, і, заплющивши очі, думав про себе і про те, як зсамотніє він... коли Горан піде з життя. Так-так, коли він "піде"... Дивна річ, ще кілька днів тому він навіть не здогадувався про існування цього чоловіка, а тепер почувався так, нібито десь там, на шаленіючій передовій, вони лишилися тільки вдвох, з усієї загиблої роти, і вибору в них нема: або вдвох вистояти, або вдвох загинути. ...Все ж таки легко жити таким людям, як Мозар. От тільки чому цим людям не страшно... жити?

Коли проїжджали біля підніжжя гори, на якій стояла хатина Ульяша, морський піхотинець звівся на лікті і запитав, чи не можна виїхати на вершину. Хоча б на кілька хвилин.

— Там, поза садками, є дорога, — нагадав він, дивлячись у вічі хірургові, який сидів поруч нього.

Ульяш знав, що робити цього не варто, вони і так занадто довго тряслися розбитою асфальтівкою, та все ж на якусь мить завагався. Він розумів, як багато важить для Горана ще раз побувати на вершині, з якої відкривається такий чудовий краєвид. Але, зійшовши на цю вершину вперше, морський піхотинець ще вірив, що хірург урятує його, а з яким сподіванням він підніметься на неї зараз? Мабуть, це та вершина, на якій Горанові судилося побувати тільки раз. І нічого тут не вдієш.

Хірург навіть не відповів хворому, а просто не зупинив машину, і вони в'їхали у

село. Уже з сільського майдану Ульяшеві ще раз відкрилася гора, але тепер він глянув на неї з полегшенням.

Поклали морського піхотинця до тієї ж палати, у якій він лежав до операції, і той сприйняв повернення сюди, як повернення додому. Почувався він у ці хвилини добре. Умощуючись у "своєму" ліжку, навіть усміхнувся до Ульяша:

— Нічого, хірургу, нічого... ще трохи підлікуємося і все буде гаразд.

Однаке Ульяш витлумачив це по-своєму. В ординаторській він довго сидів за картою призначень для морського піхотинця, не наважуючись записати у ній назви жодних ліків. Як хірург, він чомусь завжди з певною недовірою ставився до всіх цих таблеток і мікстур, а коли розумів, що жоден із виписаних ним препаратів зарадити хворому вже не здатний — ставав особливо обережним.

Зараз же він добре усвідомлював: найкращі з відомих йому ліків можуть лише продовжити муки пацієнта, і не був певен, що, призначаючи їх хворому, вдається до гуманності.

— То це і є той Горан, про якого так багато говорили?

Ульяш кивнув, ще якусь хвилю мовчазно дивився на папір, аж тоді озирнувся: медсестра все ще стояла на порозі.

— Хворий як хворий, — сказала вона, почуваячись незручно. — От тільки наша старша чомусь дуже невдоволена, що ви знову привезли його сюди.

Усі знали, що останнім часом старша медсестра занадто багато бурчить з приводу рішень головлікаря. Навіть Марія, новенька у цій лікарні, могла говорити про це, не побоюючись слави "навушниці".

— Йому що, справді вже нічим не зарадиш?

— Ви повинні ставитися до нього, як до будь-якого іншого хворого. Горан не повинен почуватися ні приреченим, ні хворим на особливих правах.

— Бідний чоловік.

— Я ж просив вас, медсестро...

— Але ж він справді нещасний чоловік, — стелула плечима Марія. — Ви знаєте це краще, ніж будь-хто.

— Знаю, Маріє, — обернувся до неї. Цю, кращу маніпуляційну сестру з двадцятилітнім стажем хірург переманив до себе з районної лікарні зовсім недавно. Як головлікаря його розуміли: працівницю з досвідом і здібностями Марії Стоян із радістю прийняли б у будь-якій обласній лікарні. Однаке мало хто здогадувався, чому саме він насправді так домагався її переїзду сюди, і чому ця сорокарічна жінка врешті-решт погодилася залишити містечко. Як чоловік Ульяш ніколи нічого не мав із нею, але завжди з тугою переживав дні, коли не бачив її. І жінка це відчувала.

— Сьогодні, мабуть, не варто робити йому крапельницю, — мовила медсестра.

— Сьогодні — не варто, нехай відпочиває, — погодився Ульяш. — І ще... Я хочу, щоб ви були терплячою у поводженні з ним. Цей фронтовик заслуговує на увагу і терплячість навіть у хвилини розпачу.

— Я вже думала про це. Хтозна, як зустрінемо той страшний час ми з вами.

Хірурга вразив спокій, з яким Марія проказувала ці слова. Він не хотів би, щоб ця жінка була свідком його "смертного часу", навряд чи він зуміє зустріти його так, щоб не вразити її слабкодухістю. Жінка, що понад десять років працювала маніпуляційною сестрою у відділенні реанімації... У яку біду треба потрапити, щоб заслужити її співчуття і не соромитися його! У районній лікарні її називали "кривавою Мері", і ніхто не знаходив у цьому нічого образливого. Через її руки пройшло стільки людської крові, а на її очах стільки людей розсталися з життям, що навіть таке прізвисько видавалося ніжним.

Хірург мимоволі звів очі і запитливо глянув на Марію. Йому не вірилося, що ця дивовижно вродлива жінка зі смаглявим обличчям та з ніжними обрисами виразистих губ була тією, про кого зараз думав.

"Треба заборонити таким вродливим жінкам бути маніпуляційними сестрами... Це ж яка мука: вмирати, бачачи біля ліжка таку жінку! .."

— Ви стомлені, — якомога заспокійливіше мовила Марія, і тихий, лагідний голос цей не міг належати "кривавій Мері". Тут щось не так...

— Нічого, Маріє... Усе гаразд. А на моїй горі ти так досі й не побувала, — без будь-якого докору проказав він.

— Чому ж, побувала.

— Коли? — миттєво ожив хірург.

— Яюсь на світанку...

— І не зайшла?! Не провідала?

— Не змогла — ледь помітно всміхнулась Марія. — Не наважилася... — і, враз відчувши себе незручно, підступила до дверей. — Я ще навідаюся до Горана, добре?

— То, може б, сьогодні ввечері?.. Вважай це запрошенням.

— Ні, — хитнула головою. — І взагалі, не треба зараз про це. Не зараз. У нас із вами — цей десантник, ваш "похресник"... Ви ж усе розумієте.

Ульяш кивнув. Він розумів. Добре, що Горан ніколи не дізнається, про що він говорив із цією жінкою, приписуючи йому ліки. Не по-чоловічому це яюсь, знаючи, що морський піхотинець у такому стані. Марії ж він залишиться вдячним уже хоча б за те, що вона сказала: "У нас із вами — цей десантник". Хто ще в цьому світі наважився б мовити ці слова? А відтепер їх троє. Утрох у лікарні, як і в окопі, протриматися буде легше.

11

Біля криниці, викопаній на схилі пагорба, Марія, як завжди зупинилася і довго оглядала розлогу долину, по якій безладно розбрелось старовинне село. Від хати тітки Ольги, єдиної родички на селі, у якої Марія квартирувала, до лікарні простіше добуватися вулицею, але вона не любила курної, збитої колесами сільської дороги і завжди, тільки-но видавалася погідна днина, ходила цією вузьенькою стежкою, що сірим серпантинном оповила велетенський пагорб і, якщо мала трохи часу, кілька хвилин обов'язково просиджувала тут, на лавці біля криниці.

Курява вулиць, гуркіт машин, голоси жінок і домашньої птиці — все це залишалося

десь там, у низині, а тут, на узвишші, всім володарювала щемка піднебесна тиша, що туманом облуди сповивала не тільки навколишні пагорби та переліски, а й саме піднебесся. Звідси, мов птаха з височини, Марія окинула зором смугу ріки із вкрапленими у неї черленими цяточками островів та величезним масивом плавнів по той бік, сягала поглядом далеких гір, що ледь-ледь вимальовувалася на обрії, а далі відкривалася зорові гора, на рудій вершині якої, серед зеленої купини верховіття, прозирала червоним бляшаним дахом лікарня.

На тому куточку краєвиду погляд її затримувався найдовше, наче гора й будівля на ній були недосяжними, як марево, а вона стояла ось тут, і мріяла, що вони все-таки виявляться реальністю, і зможе прийти привітати господаря й залишитися у тій хатині назавжди. У такі хвилини господар гори, лікар Ульяш, здавався їй героєм із якоїсь давньої легенди-притчі про вдовине щастя.

Коли давала згоду переїхати до Мочарів, не гадала, що так гостро відчуватиме потребу в цій людині. Просто, погодилася, тому що хотілося й далі працювати з лікарем Ульяшем, та ще й тому, що в Лебединому житті її не склалося. Після першого невдалого шлюбного експерименту, вийти заміж удруге так і не зуміла. Кілька років винаймала кімнатки на околиці містечка, проте з господарями теж чомусь не щастило. А в Мочарах жила її тітка, стара, хвора жінка, яка давно просила перебратися до неї. Втім, усі ці аргументи були потрібні їй тільки для того, щоб якось виправдати свій переїзд перед колегами у Лебединому, й тут, у Мочарах. Хоча і тут, і там, уже гаразд знали, що саме примусило її податися сюди.

Пройшовши трохи розлогою вершиною пагорба, Марія опинилася біля лікарняної огорожі, і ще звідти, від малесенької хвіртки, побачила головлікаря. Ульяш стояв коло підніжжя пагорба, якраз біля сосни, що проростала з розпуклої кам'яної брили. Раніше, щойно вона переїхала до Мочарів, бачила тут Ульяша мало не щодня. Хірург помічав її ще біля хвіртки, чекав, поки спуститься стежиною до занедбаної копанки, і, привітливо махнувши рукою, ішов до лікарні. І тільки вона одна знала, що ці їхні "зустрічі на відстані" не випадкові: чекав саме на неї, тільки що не хотів, аби щоранку бачили їх у парку разом – усьому свій час.

Щоправда, відтоді, як стан здоров'я Горана значно погіршився, хірург перестав з'являтися біля сосни, і Марії здалося, що причиною цього була не тільки ситуація з колишнім десантником. Вона бо чудово розуміла, що Ульяшеві не слід було випробовувати своє захоплення жінкою, якій під сорок. Та й чому лікар досі не зважився одружитись на ній, — цього Марія теж збагнути не могла. А тепер ще й оця невдала операція...

Звичайно, зараз Ульяшеві не до шлюбу – це вона теж чудово розуміла. Може, у тому й лихо її, що надто добре зналася на натурі Ульяша, і навіть навчилася помірковано сприймати й витлумачувати будь-які зміни у його ставленні до себе, то не відчувала ні ревнощів, ні образи, й не вдавалася до одчайдушних спроб якось прискорити те, задля чого доля звела їх у цьому селі.

Була впевнена, що й цього разу Ульяш не дочекається її,

а знову привітає здаля, і піде до лікувального корпусу, та все одно зраділа: чекає. Однак хірург не пішов.

— В область викликають, — мовив він, ледь торкнувшись її ліктя, — звичайний Ульянов жест вітання. — На два дні. За кілька годин виїжджаю. Ось, чекаю на тебе. Хочу пояснити, як поводитися і що давати у ці дні Горанові.

Марія знала, що для таких пояснень існує аркуш призначень. Була інша причина, що привела його сюди. Пильніше придивилася до обличчя Ульяша. Стомлене, змарніле, але таке ж незворушне, як завжди. Іноді їй здавалося, що всі емоції Романа лишаються під оцією печаттю втоми, яку життя давно і навічно наклало на обличчя хірурга. Вона принаймні, ніколи не бачила його іншим.

— Не хвилюйтеся, я зроблю все, що вважаєте потрібним, — мовила Марія, уважно вислухавши його настанови. На жаль стежки від брили до подвір'я лікарні вистачило тільки на те, щоб почути їх і проказати ці слова.

— Коли в сільській лікарні така маніпуляційна сестра, лікареві нема на що скаржитися.

— Так вважаєте?

— Так вважають ті, хто заздрить, що мені вдалося переманити у цю глушину кращу сестру з районної.

Вони навіть не помітили, як з-за рогу з'явилася старша медсестра Жанна Модестівна. Натрапивши на них біля ганку, вона очманіло глянула на Марію і, з підкресленою ввічливістю привітавшись із Ульяшем, — лише з ним, — увійшла до корпусу. Щоб якось зняти напругу цієї зустрічі, Марія по-змовницькому всміхнулася. Ульянов теж посміхнувся, але тільки очима: знайома їй посмішка хірурга.

Марія вже хотіла було заходити до лікарні, але все-таки зважилася постояти біля Ульяша ще з хвилинку. На зло. Надто дорогою була їй ця людина, щоб думати зараз, які наслідки матиме очманілий погляд старшої медсестри, котра давно бачила себе дружиною головлікаря. Тим паче, що Жанна Модестівна гаразд розуміла, чому й досі її так і не запрошено було до холостяцької хатини Ульяша. І, тільки вистоявши отих принципових кілька хвилин, Марія кивнула на знак прощання та пішла готуватися до процедур. Першою з них була крапельниця для Горана.

Цієї процедури хворі чомусь боялися найбільше, хоча була вона не такою вже й болючою, але колишній десантник витримав її зі стоїчною терплячістю, не мовивши при цьому ні слова, і лиш коли сестра намірилася вийти з палати, запитав:

— Вже йдеш, Маріє?

— А ти хотів би ще одну крапельницю? — усміхнулася вона.

— Коли ти в палаті, мені легше. Тоді мені здається...

— Я знаю, — перебила Марія. — І все розумію. Але не треба про це. Коли сестра поблизу, якось спокійніше — це всім відомо. Але ти й без мене тримаєшся, як належить. Дай боже усім так терпляче витримувати все це.

— Не можна дозволяти, щоб умира... щоб тяжко хворих доглядали красиві жінки. Повинна ж бути якась межа — людині й так нелегко йти зі світу.

— Вродливих жінок для того й приставляють до тяжкохворих, щоби ті знали, що, яку красу, вони лишають на землі. І не поспішали.

— І все ж таки, це справжнє знущання, Маріє, — скрушно хитнув головою Горан. — Тебе не можна впускати до лікарні. Уляш просто не розуміє цього.

Марія давно помітила, що подобається морському піхотинцеві, і не тільки йому. Чимало, навіть тяжко хворих, чоловіків потайки закохуються у неї, і вже звикла зі стриманою, нічого не обіцяючою посмішкою сприймати їхні погляди, компліменти і жартівливі нарікання. Вона не боялася цього, і ніколи не наважувалася різко відповісти такому залицяльникові, як це робило багато інших медсестер, з якими доводилося працювати.

Умовності, що поставали між нею і чоловіками за межами лікарняних мурів, у палатах втрачали свій смисл. Тут вона змовчувала легкий флірт навіть тих, хто не подобався їй і на кого десь на вулиці й не глянула б. Люди, які ставали пацієнтами маніпуляційної сестри, мусили стільки натерпітися від її рук, що мали право бодай на таку ось, ілюзорну, компенсацію. Вона розуміла це, як ніхто інший. Тим паче, що доводилося відчувати й неприязнь декого з хворих.

Як не дивно, саме її жіноча краса нервувала або й лютила їх. І вони не бажали приховувати цього. То була лють людей, яким нічого залишати на цьому світі. Але навіть до таких ставилася поблажливо, вважаючи свою поблажливість проявом людяності.

— Заздрю йому, — мовив тим часом Горан.

— Кому це? — не зрозуміла Марія.

— Гуляшеві, кому ж іще?

Вона мовчки склала шлангочку крапельниці і понесла апарат до маніпуляційної.

— Годину цілковитого спокою, — нагадала уже з порога. Повертатися до розмови про заздрощі вона не наважувалася.

— Почекай, Маріє. Сьогодні ти вже не зайдеш. А завтра неділя.

— Завтра я теж навідаюся.

— Знаєш, я все хотів запитати тебе. Мені казали, що ти — з дитячого будинку.

Марія здвигнула плечима і посміхнулася. Вона знала, як швидко виникають і поширюються у лікарнях будь-які чутки.

— Від кого дізнався?

— Навіть як би й не казали про це, все одно здогадався б, тому що теж дитбудинківський. А ми, дитбудинківці, знаємо життя таким, яким його не знає ніхто інший. Тому стільки й доброти у тобі.

— Не більше, ніж у будь-якої іншої жінки. Дитбудинок, тут, мабуть, ні до чого. Своїх дітей батьки теж не лихими виховують.

— Воно так. Але все ж таки ми, дитбудинківські-інкубаторські, краще знаємося на людській недолі. Повинні знатися краще — ось, що я тобі скажу.

— Хтозна, Горане, хтозна...

Марія віднесла крапельницю до маніпуляційного кабінету і, вийшовши в коридор, знову здибалася з Ульяшем.

— Ви вже запізнюєтесь, докторе, — мовила, йдучи повз нього до виходу.

— Не знаю, досі мене вважали пунктуальним. Що каже Горан?

— Мовчазно вчить нас мужності. Він справді знає, що з ним, у якому стані його шлунок?

— Не було сенсу приховувати. Він і так здогадувався.

Марія нажахано глянула на лікаря, але промовчала. Запитувати, навіщо так вчинив, вона не могла. Взаємини між Ульяшем і Гораном, мабуть, слід вважати винятковими, то, може, ця винятковість ситуації їй дозволяла хірургові порушувати лікарську етику.

— За два дні повернуся, Маріє, — мовив Ульяш уже з-за порога.

У відповідь Марія стримано всміхнулася йому. Жінці, котра виховувалася в дитбудинку, а потім у вісімнадцять років вийшла за брутального чоловіка, який вважав, що, живучи з нею, робить їй велику послугу, навіть оця неголосно мовлена фраза здалася ніжною.

Ульяш пішов, а Марія ще довго дивилася йому вслід, проказуючи про себе: "він пішов", але не вірячи цьому, і не наважуючись повернутися до маніпуляційної. У душі її раптом зринув правічний жіночий страх перед дорогою, на яку стають чоловіки, переступивши поріг свого дому; перед зсутуленою спиною чоловіка, що знову кудись їде, і ніколи не знаєш: чи то він шукає чогось, чи від чогось утікає. За десять років, що минули після розлучення з чоловіком, Марія одвикла від страху перед проводами і чеканнями, навіть забула, що такий страх існує, аж ось він несподівано відродився у ній з нічого, або майже з нічого, як птиця-фенікс — із попелу.

Вона страшенно довго стояла на тому порозі страху, аж поки не згадала, що у третій палаті від дверей, за якихось п'ятнадцять кроків од цього порога, лежить Горан. Він лежить там, приречений, напівзабутий, старий і закоханий у неї останнім найщирішим, мабуть, коханням, яке тільки знала коли-небудь ця земля, тому що воно вже не може принести ні щастя, ані розпачу, і в ньому нема на що розраховувати.

Морський піхотинець чекає її, щоб притамувати біль, щоб проковтнути той біль, разом із якимись пігулками та з грудкою розпачу, ковтати яку з кожним днем стає усе важче й важче. На жаль, вона не може так само безкорисливо любити Ульяша. Бо ще сподівається, що колись лікар приведе її до своєї хатини на горі, ще прагне пізнати його чоловічу силу і повірити у його доброту. У світі нема нічого безкорисливого, як би вона, чи хтось інший, не прагнули цього. За всім; постає очікування, сподівання, розрахунок.

У коридорі знову з'являється старша медсестра. Колись, знайомлячись із Марією, вона відрекомендувалася: "Усі звуть, і ви теж повинні звати мене, Жанною Модестівною". "Повинні...". Згодом вона переконалася, що ця "Жанна Модестівна" не визнає слів "будь ласка", "чи не могли б ви", "треба"... Навіть коли йшлося про послугу їй особисто, вона не просила, а наказувала.

— Кого це ти виглядаєш? — невдоволено поцікавилася Жанна Модестівна, побачивши, що Марія знову стоїть біла порога.

— Вже нікого.

— Роботи не маєш, то нудишся?

Марія усміхнулася. Їй нелегко було посміхатися жінці, яка однаково не любить їх усіх трьох: Ульяша, Горана і її. Особливо її, тому що вже здогадується, задля чого вона переїхала до Мочарів. За віком Жанна майже ровесниця Марії. Її чоловік був водієм і загинув років зо три тому на дорозі неподалік Лебединого. Разом із ним загинула й молода жінка, котра, як потім казали, була його коханкою. Дізнавшись про це, Жанна навіть не прийшла на похорон, який влаштували чоловікові батьки. Ось цього, — що вона, дружина, не прийшла попрощатися з небіжчиком! — Марія ніяк не могла пробачити їй. Вона вважала, що смерть знімає з людей печать шлюбних життєвських гріхів, і живі не мають права брати їх на карб, вирішуючи: віддавати останню шану небіжчикам, чи ні?

— У Горана була? — раптом різко питає Жанна. Сама вона вже принципово не навідується до Горанової палати.

— Була, звичайно ж.

— Нам, бач, своїх, дільничних, пацієнтів бракує, то треба ввозити їх з усього району.

І тоді Марія вперше відчула, що їй жаль цю обмежену в почуттях і прагненнях своїх, люту на все навколо жінку. Таких мусиш остерігатися, як остерігаються в осінньому лісі вовчиць, що втратили страх перед усім, чого їм заповідано боятися самою природою. Але, навіть відчувши це, всміхається й остаточно збиває старшу медсестру з пантелику.

Надвечір, уже зібравшись додому, Марія ще раз, вчетверте за сьогодні, навідалася до Горана. Навіть у тому, що вона, здорова дужа жінка, спокійнісінько йде собі звідси, залишаючи Горана на цілу ніч, вбачалася їй певна несправедливість. Вона знала ціну кожної зболеної ночі цієї приреченої людини, і могла тільки благати долю, щоб не дала опинитися на його місці.

— Я бачу, тобі значно краще, — мовила вона цілком серйозно, але це прозвучало так, що комусь сторонньому могло здатися, ніби вона стурбована поліпшенням стану його здоров'я.

— Звичайно, Маріє. Дякую, що зайшла.

— Пам'ятаєш, ти хотів навідатися до смереки, що росте на камені?

— Пам'ятаю, Маріє.

— Але тоді я відмовила, бо головлікар заборонив підводитися. Але завтра Ульяша не буде, і, якщо почуватимешся добре, спробуємо дістатися до того каменя. Ні Ульяш, ні старша медсестра навіть не дізнаються про це, бо чергова мовчатиме.

Горан розуміюче посміхнувся. Посмішка людини надто дорослої для того, щоб покладатися на умови дитячої гри.

— Тільки тобі треба як слід відпочити і набратися сили, — провадила своєї Марія, підбиваючи подушку і по-змовницькому озираючись на двері. — Викинь із голови прикрі

думки і добре поспи, гаразд? Утеча відбудеться вранці, майже на світанку. І вдамося ми до неї на зло Ульяшеві, старшій медсестрі і всім, хто вважає, що тобі вже не підвестися з ліжка.

Жінка впоралася з подушкою, поправила простирадло, щоб воно закривало поцяткований жовтими плямами матрац, побажала спокійної ночі й, сумовито всміхнувшись десантникові на прощання, вийшла.

Сліз її Горан уже не бачив.

13

Уперше Роман Ульяш помітив його біля лікарні. Чоловік ішов звідкись із глибини саду, від велетенського пагорба, на пласкій вершині якого закінчувалася лікарняна садиба і починався ліс.

Ульяш спершу так і подумав, що це хтось із Ятаганівки. Брався до Мочарів лісом, а тепер, опинившись біля лікарні, хоче якнайшвидше поминути будівлі, не потрапивши на очі комусь із персоналу, адже паркан, яким огорожено лікарняну садибу, сягає аж тієї вершини, і проникнути сюди можна, лише відхиливши одну з відбитих знизу дощок.

Незнайомець – худорлявий чоловік у зношеній коричневій шкірянці – справді надто швидко пройшов повз Ульяша, навіть не глянувши в його бік, і тільки за ворітьми на якусь мить озирнувся. Цього виявилось досить, щоб Ульяш уловив у його погляді щось більше, ніж цікавість випадкового перехожого. Йому здалося, що той чоловік у шкірянці радий би заговорити до нього, та чомусь не наважується. Може, тому так швидко й проминув, що бракує сміливості підійти. Не раз траплялося, що людина, навіть тяжко хвора, зволікає із знайомством з лікарем, усе сподіваючись, що якось воно буде, якось минеться.

Втім, незнайомець одразу ж зник десь за деревами, й хірург подумав, що, може, все це тільки здалося. Іноді передчуття заважає професійна упередженість – він це теж знав. Ще кілька хвилин стояв на ганку і дивився на ворота, неначе сподівався, що чоловік знову з'явиться біля них, далі скрушно хитнув головою і повернувся до лікарні.

Постоявши деякий час на ганку, хірург увійшов до лікарні і ще раз спробував пригадати, де і коли міг зустрічатися з цим чоловіком, і чи зустрічався взагалі. Як би там не було, а інтуїція підказувала, що поява цієї людини перед лікарнею не випадкова. І тому, коли, йдучи додому, знову побачив неподалік себе незнайомця у потертій шкірянці, — навіть не здивувався. Було б дивно, якби той раптом вирішив не показуватися йому на очі. Проте й цього разу не покликав його, і навіть не зупинився. Той повинен був сам наважитися і підійти. Так їм легше буде розпочати розмову.

І, можливо, чоловік справді підійшов би, коли б на стежці, що пролягала до підніжжя гори, Ульяш не здибався із подружжям Малашів, яке поверталось до свого лісового хутірця. Дружина Малаша кивнула на знак вітання й поминула хірурга, а сам Малаш – високий чолов'яга з гордою вольовою поставою – зупинився і, подаючи руку, з легкою іронією проказав:

— Нарешті зустрілися, докторе Ульяш. Усе якось доля не зводить з тобою.

— Усьому свій час, — стримано нагадав Ульяш.

Як не дивно, з Малашем вони справді ще не спілкувалися, хоча докторові не раз доводилося бачити його. Малаш був визнаним в усій окрузі знахарем, що лікував травами, медом, соками дерев, росою і ще бозна чим, і саме через це у нього раз по раз виникали конфлікти з головлікарем, що працював у Мочарах до Ульяша. На селі навіть казали, що років зо два тому справа мало не дійшла до суду, бо Ульяшів попередник звинуватив Малаша у незаконній лікувальній практиці, сам прояв якої вже підлягав карному кодексові.

Щоправда, за знахаря хтось вчасно заступився, до того ж, виявилось, що певний час він навчався у медичному училищі, мав відповідну довідку, і свого часу навіть практикувався у фельдшерсько-акушерському пункті.

— І як же вам працюється на новому місці, докторе? – запитав Малаш, скептично оглядаючи непоказну постать нового головлікаря сільської лікарні.

— Як і на всіх попередніх.

— Ти хороший лікар, Ульяше, — по тому, з яким сумом знахар проказав це, Ульяш зрозумів, що говорить щиро.

— Не пригадую, щоб ти лікувався у нашій сільській.

— Ну, біля мене зі шприцами не натанцюєшся, — Малаш повів широкими плечима й усміхнувся до дружини, що все ще стояла за кілька кроків од них. "Років на двадцять молодша, — із заздрістю визнав хірург. – Маючи в хаті подібну красуню, навчишся розпрямляти навіть такі кістляві плечі, як у Малаша". – Тільки щось мало хто навідується до мене останнім часом. Особливо відтоді, як у Мочарах з'явився новий лікар. При твоєму попередникові спочатку ішли до мене, а вже потім до лікарні. Та й то лиш за лікарняним аркушем, тому що я не видаю, не маю права.

— А лікувати? – незворушно поцікавився хірург.

Ульяш чекав, що для Малаша його запитання виявиться несподіваним, проте знахар вклав руки в кишені і войовничо трусонув сивою гривою. У постаті його ввижалося щось войовниче, і навіть демонічне, можливо, тому хворі й тяглися до нього з такою довірою. Вольове обличчя, упевненість у собі, імпозантна зовнішність, гострий пронизуючий погляд, густий глибинний голос, якась незвична манера триматися у розмові з людьми. Він завжди поводився так, нібито володів якимись таємними знаннями, недоступними для всіх інших. Коли зустрічаєшся з таким, несамохіть починаєш вірити у можливість, та що там, у неминучість свого зцілення, навіть якщо досі вважав себе приреченим.

— Не знаю, чи відомо тобі Ульяше, але свого часу я встиг попрацювати фельдшером.

— Про це люди теж казали.

— Та й не я, власне, лікую, а природа – мед, трава, липовий цвіт і березовий сік...

— Ага, і зміїна шкіра, — кивнув Ульяш. – Яку ти проголосив панацеєю од усіх хвороб – від чиряка на сідниці, до ракової пухлини шлунку.

— Не знаю, що там тобі наговорили про мене, докторе, але ніхто не здатен заперечити, що я – народний лікар, — посуворішав Малаш. Виявляється існують речі,

якими можна дошкулити навіть йому, самовпевненому і товстошкірому. – Не труїти ж мені людей вашою хімією. У природи є засоби для того, щоб вилікувати будь-яку хворобу, тільки й того, що деякі секрети її ми забули, а до деяких не дотяглися своїм куцим розумом.

— Усі не дотяглися, окрім тебе...

— Так, і мені не все вдається. Не всі давні рецепти справджуються, підводить пам'ять тих, хто їх із чийогось голосу записував. Одначе я старанно перевіряю все, що чув від старих людей, від шептух-повитух. Серед порад, які вони дають, трапляються й досить цінні.

— Але кожду з них ти випробовуєш на своїх односельцях, наче на піддослідних щурах.

— А ви свою "хімію", зазвичай, на кому випробовуєте? Навіть по тому, як усі ваші піддослідні щури повиздыхають. Може, я і не виліковую приреченого, проте й не шкоджу йому. Від мене людина йде оздоровленою лісовим повітрям, соками трав і росою, а не зі шлунком, набитим антибіотиками. До слова, недавно до мене один заслужений лікар України приїжджав, звідкись аж із-під Ізмаїла, з гирла Дунаю. Три дні рецепти мої записував. А вже літній чоловік, усе життя – в білому халаті.

— Нічого дивного. Якщо чесно, я і сам мав на думці навідатись до твого хутірця, — сумирно зізнався Ульянов.

— То й навідався б.

Дружина Малаша все віддалялася і віддалялася, і вже не могла чути їх. Це чомусь заспокоювало хірурга і настроювало на поблажливий тон. Ульянов помічав, що з роками у характері його почало проявлятися те, чого ніколи раніше за собою не знав – якесь дріб'язкове прагнення насолити людині, до якої колись відчував неприязнь, або яка видавалася йому щасливішою й впевненішою, ніж він сам. Мабуть, це слід було вважати ознакою старості та впливом самотності.

— Тільки ти от що, Малаше... ніколи не кажи при медиках, що ти – "народний лікар". Ми теж народ лікуємо, отже вважати нас "худоб'ячими" немає жодних підстав.

— Як воно насправді є – так і кажу, — впевнено відрубав Малаш. А на хутір ти все ж таки навідайся. Якщо маєш таке бажання, ходімо хоч зараз.

— Дякую, Малаше. Ти ж розумієш, що зараз піти не зможу, справи. Просто багато чув про тебе від людей. Не приховую, чути доводилось усіляке. Ось і захотілось поспілкуватись.

— А заодно настійно порадити, щоб кидав до дідька своє знахарство.

— Погодсья, що не така вже й погана порада.

— Але тепер ти все знаєш. Ти б іще порадив вступати до медичного інституту. Але відповім, що не приймуть. На денне – до тридцяти п'яти, а заочного відділення не існує. Одне слово, добуду свого віку, лісникуючи.

"От із цього і слід було починати" — подумки зауважив Ульянов.

— Але в інститутах вас не вчили лікувати по-народному, тобто зіллям, фруктами, медом...

— Звідки тобі знати: вчили чи ні? І взагалі, важливо не те, чому тебе вчать, а чому ти сам учишся. Давай домовимось, що надалі хворих, які звертаються до тебе, посилатимеш до лікарні. Ти ж добре знаєш, що багатьом із них здатне допомогти лише стаціонарне лікування. Бо потім, після усіх знахарів, яких тільки змогли розшукати, все одно кидаються до нас, але вже пізно.

— Ото ж бо й воно: спочатку йдуть до знахаря, — не втратив свого шансу Малаш. — А вже потім...

— Гадаєш, цьому варто тішитися?

Малаш невдоволено покректав, нервово пересіпнув підборіддям, аж тоді примирливо проказав:

— Тобі якраз боятися нічого, тебе поважають. І тут, і в Лебединому. Але до тебе у нашій сільській лікарні порядкував ледар і нездара. До того ж, я ще нікому не казав: "Не йди до Ульяша, бо він тебе зажене в могилу". Хворий сам обирає, до кого йому звертатися.

— Не казав, отже? Ось бачиш, а я мав інші відомості. Ну та облишмо цю тему. Ходімо до мого кабінету.

Ульяш закинув плаща через плече, вклав руки в кишені і, погойдуючись на носках, пильно дивився на знахаря.

— Вчитимеш, як користуватися шприцом?

— Сам до пуття не вмію. Якось так воно повелося, що користувалися ними завжди медсестри.

По тому перекинулися ще кількома словами, і розійшлися.

Ульяша давно непокоїла думка про знахаря-відлюдька Малаша. Він знав, з якою пересторогою, а може, й неприязню повинен був зустріти появу хірурга з райцентру цей чоловік, то лишився цілком задоволеним, що перша розмова їхня закінчилася хоча б ось так, напівмиром.

14

Вже у вікно він побачив, що той чоловік у шкірянці таки піднявся слідом за ним на вершину, і тепер постать його самотньо бовваніла на скелястому виступі, що нависав над річкою. Не міг тільки розгледіти: стояв той чоловік обличчям до річки, чи дивився у його бік, на хату, сподіваючись, що господар помітить і вийде. Він уже не сумнівався, що потрібен тій людині саме хірург Ульяш, проте щось справді заважає їй підійти.

Сутінки вже всотували невиразну постать незнайомця, яка за кілька хвилин повинна була розчинитися у мороці і зчезнути. Згадавши про неї вранці, Ульяш мав би засумніватися: існувала вона насправді чи лише привиділася? Але все одно не вийшов. Досмажив картоплю з яєчнею і, знявши пательню, ще довго сидів біля печі, вдивляючись у вогонь і сторожко дослухаючись, чи не рипне хвіртка.

Він усе ще чекав, що той чоловік наважиться увійти сюди, навіть поставив на стіл дві тарілки та дві чашки. Пожалкувавши, що у хаті нема й пляшечки вина, лікар ще раз глянув у вікно і раптом застиг від несподіванки. На виступі, де ще нещодавно стояв незнайомиць, тепер жевріло вогнище. Постать того чоловіка Ульяш уже не міг

розгледіти, бачив тільки це блаженське вогнище на самій самківці гори.

Коли лікар наблизився до скелі, чоловік у шкірянці сидів на камені і, похиливши голову, обертав прутиком пригаслі головешки. Поруч лежала купа хмизу, однак незнайомиць не поспішав підкидати у вогонь, мабуть, розраховуючи посидіти тут не одну годину. Може, й до самого ранку.

Привітавшись, Уляш підсунув ближче до вогню якусь каменюку, сів на неї і теж підкинув у вогнище кілька висохлих гілляк.

— Ну, слухаю... Що трапилося, що привело вас сюди? – запитав він і собі розгрібаючи жар.

— Добре, що здогадалися вийти, — проказав чоловік.

При світлі вогнища Уляш розгледів помережане зморшками обличчя його, на якому закарбувалася втома, але не сьогоднішня, а та, що йде звідкись із глибини ества – від невдач, зужитості душі і тіла та хронічної невлаштованості. Хірург помітив, що останнім часом він якомога довше зволікає із запитаннями до хворих, а все уважніше придивляється до їхніх облич, уловлюючи найнепомітніші зміни у виразах, поглядах, жестах. А ще кілька років тому, як і всі сучасні хірурги, довіряв тільки аналізам та скальпелеві. Психохірургію земського лікаря Данила Уляша – свого батька – він, будучи практикуючим хірургом, так і не перейняв, отож мудрість її являється синові аж зараз, у відблисках літ, досвіду і нічних вогнищ на двох.

— Вам відомо, що я хірург, що прізвище моє – Уляш, і впевнені, що потрібен саме я?

— Тепер знаю. Сьогодні, коли ви стояли на ганку, я побачив вас уперше в житті, проте одразу ж відчув: " Це він – хірург Уляш!". Потім я розпитав у перехожих, де ви мешкаєте, й ось я тут...

Уляш кивнув і задумливо подивився у темряву. Знизу, від порогів, долинав приглушений клекіт водоспаду. Лікареві навіть здалося, що на якусь мить зорові його відкрився спінений вир.

— Вважаймо, що знайомство відбулося. Тепер час дізнатися, що привело вас сюди, — перевів погляд на ледь освітлене обличчя незнайомця. – Ви захворіли? Вам уже відомий діагноз, і відомо, що потрібна термінова операція?

Незнайомиць скрушно похитав головою і сумовито посміхнувся.

— Слава богу, тепер уже – ні. Зробили вже. Вісім років тривала. Причому вісім – це з амністією.

— Щось я не дуже розумію вас...

— Та що ж тут розуміти? Вбивця я, хірургу. Вірніше, став би ним, якби не ви..

— Тобто?..

— Вісім років тому до вас у районну лікарню привезли чоловіка з двома ножовими ранами. А мене там же, біля клубу, де відбувалася бійка, заарештували і підвели до машини, на яку клали пораненого, щоб я побачив, що накоїв. І я побачив: по суті там лежав закривавлений труп.

Ульяш дивився на багаття і мовчав. Йому неважко було пригадати цей випадок – перша серйозна операція в Лебединому, і майже ніякої надії, що пацієнт залишиться живим. Він не любив таких операцій – нібито ж і не складних і, водночас, майже безнадійних, коли хворий помирає через дві-три години по тому, як його знімуть з операційного столу. У них, у військово-польовому шпиталі, це називалося "працювати на морг". То лише Мозар, — згадав свого колегу — заздрісника, — полегшено зітхнув би в такому випадку: "Слава богу, що не під ножем!". Але він, Ульяш, зробив усе, на що був здатний, і якимось дивом той чоловік вижив. Щоправда, після операції довелося літаком відвозити його до обласної лікарні, оскільки стан залишався надзвичайно важким, як-то кажуть, на межі. Але, зрештою, вижив...

— Слідчий так і сказав тоді, — знову заговорив незнайомиць. — "Тепер тобі одне лишилося – молитися хірургові, щоб той врятував пораненого". І я справді молився. Дві судимості за плечима, й обидві – за тяжкі злочини, а тут ще й убивство. Одне слово, "вишка" мені світила, хірургу.

— Що-що? – підвів голову хірург; задумавшись, він не вловив змісту останніх слів.

— Ну, "вишка"! Смертну кару так називають.

— Ага, так-так, — кивав головою Ульяш, дивуючись, що не одразу збагнув суті цього вислову.

— Отож ви, хірургу, рятували від смерті одразу двох – і пораненого, й мене. Навіть не знаю, як тепер віддячити. Ви хоч замислювалися тоді, що й злочинця теж рятуєте?

— Мабуть, ні, не до того було.

Ульяш не зміг би пригадати, про що саме думав тоді. Та в цьому й не було потреби. Знав, що за операційним столом він цілковито зосереджений на операції, може, навіть не осмислює до пуття, до яких саме маніпуляцій вдається, тому що в окремі хвилини працює немовби на автопілоті.

— Невже не думали про це? – вражено перепитав незнайомиць.

Проте хірург тільки розгублено подивився на нього, не знаючи, як пояснити свій стан під час операції, і як триматися з ним далі. Траплялося, що колишні пацієнти навідувалися до нього через багато років після операції. Він не любив цих "візитів вдячності", бо не хотів, щоб йому віддячували за те, чим не заборгували перед ним. І, щоб не вислуховувати їхніх подяк, одразу розпитував про самопочуття, про стан здоров'я. А, коли це можливо було, намагався що-небудь нарадити.

Зрештою, пацієнтів можна зрозуміти. Але щоб дякувати приходив убивця!..

— Знаєте, в такі хвилини ненавидиш того, хто це накоїв. Іноді думаєш: "Його б самого зараз сюди, під скальпель, на межу життя і смерті...".

— Розумію, — зітхнув незнайомиць, не підводячи голови. Й Ульяш одразу ж пожалкував, що сказав це. Навіщо було? Адже стільки років сплило...

— Де ж ви зараз – живете, працюєте? – запитав хірург, аби якось розвіяти гнітючість цього мовчання. Людині, якій уже не зарадиш ніякими операціями, він міг хіба що поспівчувати.

— Влаштувався у дорожньо-ремонтну бригаду, щоб до свого міста, до Балти, а отже

— й до спогадів та до старих дружків, не повертатися. А там, у бригаді, вісім роботяг - і дорога через поле, або через ліс. Боюся я міст, хірургу, і від таборів стомився.

— Ну, а в нього ви були? У того, пораненого вами?

— У Малаша? Ні. Ми навіть знайомими з ним не були, прізвище вже на суді запам'ятав. Тієї днини я в Лебедині випадково опинився. З корешем приїхав, на один вечір. А вже після відсидки довідався, що Малаш тут, у селі, точніше, на хуторі, живе. Хотів навідатися з покаєнням, але як підійти? Може, тільки й добра від мене, що не показуюся йому на очі?

— Теж мудро.

— Я бачив, як ви розмовляли сьогодні з Малашем. Хто-хто, а він у вас у боржниках...

— У боржниках? - ледь помітно всміхнувся Уляш. - Я цього не відчув. Здається, він взагалі не знає, хто саме його оперував. Я тоді щойно прибув до Лебедина, мене там мало хто знав. А завідувачем відділенням у нас був талановитий хірург Кожушенко; оце років п'ять як помер. Можливо, Малаш вважає, що оперував саме він; а може, взагалі намагається не згадувати про це. Підлікувавшись, він подався кудись у Карпати, знахаря йому там нарадили. То Малаш у нього й лікувався, й учився. А тепер і сам знахарює. Цікавий він чоловік, шкода було б, якби... — він запнувся на півслові, і за вогнищем знову запанувало гнітюче мовчання.

Нарешті незнайомиць глянув на годинник і підвівся.

— Все, треба йти на станцію, за дві години - мій поїзд, можливо, ще встигну.

Уляш кивнув і теж підвівся. Він запросив би незнайомця переночувати, але дизель-поїзд справді прибував на поближню станцію, за три кілометри від села, близько опівночі, і той чоловік ще мав час дістатися до залізниці.

— Може, я міг би чимось зарадити вам? - запитав уже навздогін. Він і справді відчував потребу допомогти цьому покаєнному чоловікові, хоч уяви не мав, чим саме. Зараз Уляш почувався так, ніби від нього йшов пацієнт, з яким він просто не захотів мати мороку. А в його лікарській практиці такого гріха не траплялося.

— Ні, хірургу, — зупинився той. - Усе, що ви могли зробити для мене, ви вже зробили. Для мене ще ніхто не зробив стільки, і борг мій тяжчий за злочин.

"Це правда, — подумки погодився з ним Уляш. - Іноді усвідомлення такого, житейського, боргу мучить не менше, ніж усвідомлення свого злочину. Але тут я вже тобі нічим не зараджу. Нічим!.."

За якусь мить той, у шкірянці, зник, розчинившись у темряві, а Роман Уляш іще довго сидів біля пригаслого вогнища, що жевріло на маківці гори, і думав про нього, про знахаря Малаша і про всіх, кому хоча б чимось зарадив. Або кому заборгував він сам.

Такою вже видалася ця ніч. Ніч боргів і покаєння.

— Десанту більше нема, хірургу. Хтось загинув, хтось помер од ран, інші відступили, розсіялися і прориваються поодинці. Тільки я один і лишився тут, і вже не в

окопчикові, а в якійсь баюрі. Навіть загинути у бою мені вже не дадуть, бо ніхто й за ворога не має. Лежу, ось, при дорозі підбитим птахом...

"Не марить, — збагнув Уляш, почувши останні його слова. — Але краще б марив".

— Мене ти вже не рахуєш? — глухо запитав він, підходячи до вікна.

Польовий хірург завжди боявся помираючих саме тому, що почувався безсилим, а отже, винним перед ними.

— До чого тут ти, хірургу? Ти — лікар, і ще досить молодий. Життя ще тільки кине тебе колись на той, останній, смертний плацдарм.

— Колись — так, неминуче кине. Але все ж таки зараз нас двоє.

— Може, й двоє... — невизначено, а тому й невпевнено, проказав морський піхотинець. — Вважатимемо, що тільки нас удвох і лишили на прикриття.

— Бо комусь же треба було залишатися, — приймав умови гри хірург.

Відтоді, як десантник перебрався до сільської лікарні, вони говорили лише про його батальйон морської піхоти, що майже весь поліг на пагорбах за Прутом; отож Уляш звик до того, що хворий уявляє себе останнім із того десанту. Який теж повинен був полягти, але якимось дивом вижив і приймає свій останній бій оце тільки зараз. Хоч і через багато років після війни, але стійко, неначе й битися, і вмирати доводиться за весь свій батальйон.

Так, це була своєрідна гра, але хірург усіляко підтримував її, тому що тільки вона дозволяла морському піхотинцеві знову відчувати себе бійцем, якому не личить плакатися перед смертю, бо ж, врешті-решт, на кожен десант колись ішли, як на останній; і навіть там, в окопах, на передовій, звичайні стрільці-піхотинці співчутливо називали їх, морячків, "смертниками". Такою вже була їхня солдатська доля...

Уляш приходив до нього у палату щодня, іноді навіть сам робив уколи, а потім ставав ось так, біля вікна, і вони добру годину пригадували фронт під Унгенами, і той десант за Прут, на якому батальйон морських піхотинців приречено, але безсмертно, втримував свій останній плацдарм.

За цей час хірург устиг до подробиць познайомився з усією історією цього окремого батальйону, від дня його сформування під Керчу, й аж до загибелі; уже поіменно знав більшість бійців Горанового взводу, і навіть сам почувався одним із тих рядових "чорної смерті", що загинули там, і, здається, теж загиблим.

У ці часи морському піхотинцеві, звичайно, краще було б мовчки відпочивати, проте хірург знав, як болюче сприймає приречений кожну спробу віддати його самотині. Ось чому Уляш волів бути одним із тих двох, "котрих залишили прикривати відхід", і котрі знають, що рятунку чекати нізвідки. Отож хірург уже давно не вимагав від Горана цілковитого спокою, вважаючи, що розмова "двох фронтовиків" теж стала одним із засобів симптоматичного лікування.

— То, гадаєш, що щось од нас усе ж таки лишається? — несподівано спитав хворий, але таким тоном, нібито повертався до недавно перерваної розмови. — У чомусь житимемо?

— Смерть не здатна позбавити нас цього права — хоча б у чомусь, у якійсь там

найдивовижнішій формі, але жити.

Ульяш підійшов до ліжка й поправив ковдру. Певний час він пильно дивився на морського піхотинця, потім стомлено заплющив очі. У цю мить він останнім зусиллям волі притлумлював хвилю жалю до себе.

— І все ж таки хочу попросити тебе... Чи не могли б ми ще раз побувати на твоїй горі? Звідти далеко видно ріку, і навіть ліс по той бік, десть аж під Карпатами. Ніколи раніше не бачив такої краси... Тільки правду скажи, хірургу, ти ж знаєш...

— Знаю, — перепинив його Ульяш. — Боюся, що такої змоги у нас уже не буде; поїздки, а потім ще й пішого підйому на вершину, тобі вже не здолати. Та й із мого боку ця прогулянка виявилася б медичним злочином. Ти хотів правди, друже. Нас лишилося тільки двоє з десанту, на прикриття. А в таких ситуаціях кривити душею немає сенсу.

— Дякую, хірургу, за відвертість, — зітхнув після тривалого мовчання морський піхотинець. — Але, знаєш, я уже перебоївся. Це, як перед атакою: страшно, поки вирвешся із окопу, або не відірвеш грудей від землі. А я вже від неї відірвався. І скаржитись теж нема на що: ти мене не відцурався, не залишив там, у районній, і навіть не прогнав додому. Як-не-як, а на операції ми все ж таки протрималися, га? — і, по-змовницькому підморгнувши Ульяшеві, десантник ледь помітно всміхнувся.

— Так, Горане, — кивнув хірург, — ми її вистояли. Що б там не сталося з нами, але найстрашніше ми пережили, і ніяка сила скинути нас із того, останнього, "плацдарму" вже не змогла.

17

На похоронах десантника Роман Ульяш не був. Навіть тепер, за тих особливих взаємин, що склалися, між ним і Гораном, хірург не хотів порушувати правила, запровадженого ще батьком, — ніколи, за жодних обставин, не бувати на похоронах своїх пацієнтів. Усе життя земський лікар Данило Ульяш був переконаний, що найглибшу шану, яку тільки він здатний засвідчити своєму хворому та його родині, він засвідчував за операційним столом та в реанімаційній палаті, а приховувати під маскою скорботи провину чи власне безсилля вважав не гідним хірурга.

Ось і зараз, хоча поз'їжджалось чимало рідні та близьких і знайомих колишнього десантника, все одно майже весь клопіт, пов'язаний з похоронами, Роман Ульяш узяв на себе, та, щойно процесія рушила до цвинтаря, непомітно відокремився од гурту, піднявся на свою гору, і вже звідти, сидячи на високому камені, спостерігав за скорботним обрядом.

Горан заповідав не везти його додому, а поховати тут, насамому березі ріки, в "окопі" того останнього плацдарму, на якому він тримався тільки вдвох із колишнім польовим хірургом, але все ж таки тримався. Стійко, мужньо, до кінця...

Пригадавши Горанів заповіт, хірург подумав, що смерть фронтовика, мабуть, не можна порівняти зі смертю будь-кого іншого. Напевне, він заслуговує того, щоб навіть смерть його зустрічали мужньо, без розпачу й нарікань. І, хочаючи його, теж належить триматися з мудрою стоїчністю.

Лікар провів поглядом останніх, хто виходив із воріт цвинтаря, і зрозумів, що й далі

залишатися тут не вможі. Біля підніжжя гори, у малесенькій, схожій на мініатюрний фіорд, бухточці, стояв подарований йому "рибалкою у відставці" дідом Кунею, старий, але ще досить міцний і добре просмолений човен, якого Куня пригнав сюди, щойно виписався з лікарні. "Хто ж це бачив таке, щоб біля річки жити і не мати бодай якогось там човна-коритця? – осудливо бурчав дід, передаючи Уляшеві весла. – А в мене, ти ж знаєш, ще один є — моторка. От тільки ходити на ньому вже нікому. Це старому рибалці не байдуже до ріки, а ріка старим – як гарна дівка підтоптаним удівцем – завжди знехтує".

Згававши про човна, Уляш узяв із дощатої комірчини весла і спустився до затоки. "Бозна-що коїться у цьому світові. І з людьми, і з ріками, — знову спали на думку слова Куні. — Бозна що коїться!.."

Уляш уже вперся був у човна, щоб зіштовхнути його в воду, коли раптом почув позаду себе кроки.

— Слава лікареві! – він упізнав голос знахаря Малаша, і тому навіть не озирнувся.

— Усім слава, хто її заслужив.

— Може, допомогти?

— Звичайно ж, допоможіть, — кивнув Уляш і сів у човна, якого Малаш легко зіштовхнув на прибережну мілину.

— Жалкую, що запізнився на похорон. Навіть попрощатися не встиг. Але побачив вас на горі, і дуже здивувався: адже ховали колишнього морського піхотинця Горана...

— У таких випадках дивуватися не треба, знахарю, — похмуро мовив Уляш, підганяючи човна назад до берега. Розумів, що Малашеві хочеться поговорити з ним. Та й самому йому теж було прикро на душі. – Ховати своїх пацієнтів, та ще й таких, як Горан, — честь невелика.

-Тобто хочете сказати, що за трунами пацієнтів не ходите?

— А ви? – запитав Уляш, підводячись у човні і дивлячись йому у вічі. Проте розмова ця все ще мало скидалася на розмову колег.

— Ховати своїх мені ще не доводилося. – Знахар був задоволений, що може відповісти головлікареві саме так. Проте на Уляша це не справило ніякого враження. Тільки стенив плечима і поблажливо всміхнувся. – Хоча розумію: місія не з благородних.

— Чому ж ви й досі не зайшли до мене? Чекаєте, поки на хутір пришлють молодого фельдшера?

— Вважаймо, що вже прийшов. Час, правда, невдалий обрав, але так вже склалося...

— Час як час. Але поговоримо завтра, о десятій ранку, якщо тільки зайдете до мене в поліклініку.

— Щось не віриться, щоб мене справді призначили фельдшером. Ви, можливо, так і вирішите так, а начальство перекрутить по-іншому.

Уляш зрозумів, що Малаш прагне отримати гарантії ще до співбесіди з ним, і тому заспокоювати його не став.

— До речі, я спеціально для вас переписав деякі рецепти, — проказав Малаш, зрозумівши, що Уляшу вже бракує терпіння. Найцікавіші з тих, якими володію. А раптом знадобляться!

— Звичайно ж, знадобляться. Чесно кажучи, давно збирався просити вас про таку послугу, — негайно відреагував Уляш, і навіть сам спробував повірити, що це правда. Просто він давав "народному лікареві" можливість відчувати, що Уляш зацікавлений у його дружбі.

— На жаль, чогось рідкісного, якогось прориву в народній медицині, поки що не траплялося. Я ж упродовж тривалого часу записую все, що відомо в нетрадиційній медицині про лікування злоякісних пухлин. Чесно визнаю: порад існує чимало, проте всі вони на рівні шаманства, тобто чогось путнього віднайти не вдалося.

— Було б дивно, якби раптом виявилось, що засіб проти них давно існує, — стомлено відказав лікар. — Одначе не будемо полемізувати. Чекаю на вас завтра о десятій.

* * *

Тримаючись неподалік берега, Уляш дійшов до руїн водяного млина, які все ще залишалися відтятими від берега двома великими заводами, що залишилися після повені, і видавалися на тлі надвечірнього неба химерними уламками прибережних скель. А вже від них спрямував човна до острівця, що виднівся під тим берегом.

Низько над ним, за течією ріки, прошумувала крильми невеличка зграя молодих лелек, що, мабуть, летіла до Марущанських плавнів, відгодовуватися перед ірієм.

Із села на тому боці долинали зневиразнені слова пісні, цілий хор голосів, що зливався з шумовинням ріки і криками птахів над острівцем, до якого Уляш брався. Він відкрив для себе цей клаптак землі ще під час першої подорожі на куньовому човні, і потім тричі припливав до нього на світанку, щоб посидіти там на стовбурі зеленої верби, поміж попелищами мисливських вогнищ.

Одначе цього разу хірург навіть не мав наміру виходити з човна. Пристав до малесенької коси і спочивав біля неї, споглядаючи ріку, пагорби та село, хати якого порозбридалися між горою і лісом. Зараз він почувався мореплавцем, який відкрив незвідану землю, і тепер зважувався: ступати на неї чи почекати, доки з'явиться гурт аборигенів, і з'ясується, як же вони ставляться до прибульця: як до посланця неба чи як свіжини до столу.

18

Може, з півгодини лікар нерухомо сидів у човні, заплющивши очі і схиливши голову, в позі вкрай стомленого блукача, який усвідомив, що всі його спроби віднайти дорогу — марні, і залишається хіба що сподіватись на диво.

Йому не вірилося, що Дмитра Горана вже нема. У це просто неможливо було повірити. Проклята хвороба. Скільки життєвих сил ще таїлося в душі і тілі цієї загартованої витривалої людини! Скільки вона ще могла б пожити, скільки добра сотворити на цьому світі!

Існувала тільки одна причина смерті, яке він як медик визнавав — цілковите

старече виснаження; коли вичерпано всі життєві ресурси і коли перебування людини серед касти "живих" видається не життям, а животінням.

Виявляється, він уже звик до спілкування з Гораном, тобто спілкування двох морських піхотинців, двох останніх бійців десанту... Так, це було своєрідна "ролева гра", яку сам же він, хірург, і затіяв. Але ж морський піхотинець прийняв її близько до серця, і зрештою, вийшло так, що це вже було не грою, а реальною дійсністю; і трималися вони до кінця – на останньому своєму рубежі та до останньої можливості. От тільки цього разу не пощастило чомусь саме Горану. Нічого не вдієш, доля!

Якось до них у польовий шпиталь потрапив капітан-піхотинець, літній уже, змучений, душевно виснажений... З ротою, або з тим, що залишилося тоді від його роти, він тримав оборону на якомусь узвишші, прикриваючи в такий спосіб відступ полку, і майже два дні бився у щільному оточенні. Як сталося, що під час нічного прориву останні дванадцять бійців його полягло, а він – живий і неушкоджений – опинився поза ворожим кільцем – цього він так і не збагнув.

Згодом, уже в полкових окопах, його вітали як героя, а він усіх тих вітальників сахався, як провокаторів, й очманіло бурмотів: "Як же це, в дідька, могло статися? Чому я не загинув? Чому жодна куля, жоден осколок мене не зачепили? Це ж несправедливо: я повинен був загинути разом із усіма. Я повинен був залишитися там, на "висоті". Врешті-решт командир полку вирішив, що капітан збожеволів, і відправив його в супроводі санітара до шпиталю.

У той час у польовому було нелюдно, і хоча капітан справді не зазнав жодних поранень чи контузій, Ульяш усе ж таки залишив його на дві доби як легко контуженого, відчуваючи, що той знаходиться на межі виснаження. Капітан провів у госпіталі дві ночі й обидві проплакав. А на всі спроби поговорити з ним, наче заклинання, показував: "Як же це могло статися? Це ж несправедливо! Але й до самогубства я теж вдаватися не можу, я ж кадровий офіцер. Це було б ганьбою, яка впала б на весь наш рід. Просто це несправедливо: я теж повинен був залишитися там".

У госпіталю одні вважали, що капітан таки справді з'їхав з глузду, інші цинічно кидали: "Суду боїться, наш офіцерик; уся бої відсидів у бліндажеві, а тепер тремтить". Ще інші дивувалися: "Ото дурінь! Вирвався із пекла – і тішся. А там уже – що буде, те буде". Одне слово, говорили різне. Проте найвиразніше Ульяшеві запам'яталися слова старого хірурга Бородатюка:

"Невже ви не розумієте: це ж у ньому заговорила професійна честь. Кадровий військовий, потомствений офіцер, батько якого був офіцером царської армії в третьому коліні, і добровільно перейшов на службу в Червону Армію. Як офіцер, він не мав морального права лишатися живим, коли вся його рота загинула. Згідно з військовою традицією, повинен був продовжувати бій сам, і загинути під час нього. Та коли вже вцілів й опинився у шпиталі, то стрілятися не має права, тому що таке, самострільне, самогубство вже розцінювалося б, як своєрідне дезертирство, а отже — як військовий злочин. До речі, дозволю собі нагадати, колеги, що й у нас теж існують професійна честь і професійна етика. Шануймо ж їх!"

Так от, хірург Уляш твердо знав, що морального обов'язку вмирати разом із пацієнтом – ні лікарський кодекс, з його "клятвою Гіппократа", ні професійна честь медика – не передбачають. Але все ж таки відчував, що муки сумління, які гнітять його зараз, пов'язані саме з тим, що не зумів урятувати морського піхотинця, який справді повірив, справді сам себе переконав, що вони, двоє фронтовиків, утримають свій останній рубіж, отож і доля їхня мусить бути однаковою. Проте головна його провина все ж таки полягала в тому, що не зумів урятувати Горана. Нічого не вдієш, іноді людина повинна боляче переживати навіть свою цілковиту безпорадність.

Уляш вийшов із човна і крутим брунатним схилом піднявся на пагорок, що райдужно зеленів край острівця. По той бік річки, на одному з рукавів її, сіріли під яскравим надобіднім сонцем руїни млина, що здавалися звідси руїнами якогось середньовічного замку. Дещо далі, на правому березі, марив давниною куток села, що обачливо зупинилося на високій сідловині, не наважуючись спускатися до ріки, яка, мабуть, не раз підступно виходила з берегів; а за ним, у верховітті дерев, зблискувала срібляста банька церкви, ніби вморожена в холодну блакить неба "літаюча тарілка".

Зараз Уляш дуже шкодував, що так не побував тут разом із морським піхотинцем – адже така чудова місцина. Острівець витворився невеличкий, метрів із двісті завдовжки та метрів із двадцять завширшки. Колись він, напевне, був порослий дубами, але від тих часів посеред цієї тверді залишилися тільки два столітні дуби, мовби два брати-господарі, що прискіпливо оглядали поближній обшир, з усіма його затоками та річковими вигинами, острівцями-мілинами та невеличкими рукавами. Поблизу тих дубів ще й досі видно "рубець", що лишився на місці неглибокого окопу, край якого стояла колись землянка. А неподалік, біля підніжжя скелі, виднілася печера.

Влітку сорок третього під тими дубами, і поблизу печери, прийняли бій зо два десятки партизанів, рештки загону, що, прорвавши кільце оточення, пробилися на острів через обмілілий рукав. Відомо, що ті двадцяттеро протрималися на острові до вечора, проте врятувався тільки один із них. І цим партизаном був нині "відставний рибалка" дід Куня.

Уляш так і не довідався, чи розповідав про це дід Куня десантникам. Мабуть, ні, тому що й сам хірург почув цю історію випадково, і то не від рибалки, а від сторонньої людини. Сам дід Куня чомусь не любив пригадувати подробиці того острівного штурму німцями та поліцаями. А дарма, десантника цей острів і ця історія, безсумнівно, зацікавили б. Уже хоча б тому, що в якихось рисах своїх вони нагадували історію його власного порятунку – на болотному острівці, посеред степового озера.

Хірург іще раз окинув поглядом навколишній краєвид, що відкривався з пагорба, і подався вглиб острівця. Цей річковий "ноїв ковчег" одразу зреагував на появу людини: залентувало птаство, протаранив частокіл бузку старий вгодований заєць, що, напевне, забіг сюди взимку і прогавив льодохід; просто з-під ніг виприснула довжелезна гадюка. Вже чого-чого, а гада тут розплодилася величезна кількість, і, можливо, це була одна з причин того, що серед молоді знаходилося мало охочих ставити тут намети, палити вогнища чи хоча б просто загоряти. Якщо це справді так,

то зміїв можна вважати хранителями незайманості цього острівця.

Ульяш дістався дубів й увійшов у мілкий напівзасипаний окоп, на бруствері якого валялося випотрошене гніздо. Він стомився. Як же по-сатанинському втомився він за ці дні. Доки десантник жив, він теж тримався, теж, як і морський піхотинець, перед кожною зустріччю бадьорився, щоб відбутися задуману ними гру до кінця.

Хірург присів, відкинувся на стіну окопу, і гостро відчув, як умовність його сприйняття ситуації з Гораном зникає, натомість з'являється усвідомлення того, що він справді в окопі, а по обидва береги ріки, і вже навіть десь там, на побережжі острівця, — на нього чатують вороги. І залишився він у цьому окопчику один-однісінький.

19

Наступного, недільного, дня Ульяш знову вирішив сісти на весла. Ці виходи на човні чимось нагадували йому нездійсненну, а проте наполегливо нав'язувану фантастами втечу від реального буття. І йому вже навіть спало на думку, що варто було б перетворити свої "далекі плавання" на своєрідну традицію.

Цього разу скеля Яничара червонілася під промінням вечірнього сонця, і була схожа на далекий бакен. Просто на неї, як на орнітологічний дороговказ, летіла ще одна, напевне, остання цього осіннього дня, пташина зграя, що теж, мабуть, поспішала дістатися плавнів.

Хірург приплив сюди, щоб побути в самотині, помилуватися річкою та відпочити від усього, що день при дневі неминуче обсідало його у лікарняних палатах. Йому здавалося, що тут, у човні або на острівці, його життя підкоряється тільки плинові ріки, і саме плинуло не за звичними законами дня і ночі, а за законами течії, законами весняної повені чи літньої засухи; відтак і він теж ставав одним з острівців ріки, грудочкою землі поміж двома берегами.

Тепер він справді шкодував, що не зміг побувати на тій горі разом із морським піхотинцем. Хоча й розумів, що піднятися до нього на гору приреченому десантникові було б дуже важко.

Течія нарешті відірвала човен від острівця і погнала його слідом за зграєю до села. Цвинтар Ульяш поминув, так і не торкнувшись весел, ніби завмер у хвилині мовчання. З десантником, що поліг на останньому своєму плацдармі, можна було прощатися і в такий спосіб – посеред річкового плину, у мовчанні...

Захоплений думками, він навіть не здивувався, побачивши біля підніжжя гори Марію. Неначе так і повинно було статися: в мить мовчазного прощання, із сивого мороку та перших зачинків місячного сяйва обов'язково має зринуть перед його човном постать цієї жінки.

— Тобі не страшно тут, Маріє? – запитав її хірург, щойно човен м'яко виповз на прибережну міліну. І, лише почувши власні слова, збагнув, що запитує про страх не стільки перед ніччю, скільки перед долею. Чоловік, якому, вважай, під шістдесят, має право і на таке запитання.

— Ні, лікарю, — якось одразу зрозуміла його Марія. Чому з жінкою, що з такою дивовижністю уміє розуміти тебе, доля зводить під кінець віку? – Не личить нам із

тобою лякатися. Та й чого? Життя – воно і є життя...

Ульяш вийшов із човна, наблизився до Марії і ніжно, лише кінчиками пальців, торкнувся її щоки. Проте жінка перехопила його руку і потерлася щокою об долоню. Потім вони сиділи у човні, який уже нікуди не плив, і лікар невміло цілував гарячі, ледь солонуваті уста її, бентежачись, що забув, як це робиться, неначе ніколи в житті не цілував жінки. Він цілував її, боячись, що Марія ось-ось відштовхне його, вигукне: "Годі!", і скаже, що це встаннє, коли дозволила торкнутись себе.

— Як ти здагадалася прийти сюди? – запитав, тілом прикриваючи її від холодного вітру, що раптом повіяв із північного заходу, з верхів'я ріки.

— Навіть не знаю, Романе, — вперше за весь час знайомства назвала його по імені. — Чесно кажу: не знаю. А потім, трохи помовчавши, додала: — Осінь уже, пізня осінь...

Ульяш пригорнув її, укрити полою піджака, і глянув на гору. Обійстя звідси не видно було, і ніщо інше не свідчило, що вона обжита. Освітлена місячним сяєвом маківка її здавалася далекою і незайманою. Ульяшеві не вірилося, що Марія коли-небудь зважиться піднятися на неї, щоб назавжди залишитись у його хатині. Він надто любив цю жінку, щоб так легко повірити в подібне завершення їхнього знайомства.

— Невже ця осінь – вже наша, Маріє?

— Та вже ж нібито й час.

—Тоді нехай так і залишається нашою. Може ж хоча б що-небудь у цьому світі належати нам обом одразу? Хоча б оця подільська осінь.

— Але це вже й наша осінь, Ульяше...

— Тобі ще не варто думати про це. Та й поки що по-справжньому відчуваю осінь лише я. Отож давай не будемо про неї. Просто ми з тобою прийшли до Горана і ріки, помовчати утрюх – про десантника і нашу з тобою осінь.

—Ульяш знову побачив над рікою птахів і подумав, що мабуть, помилився гадаючи, що ота, надвечорова, зграя лелек була останньою. Втім, можливо, то пливли у вечірньому небі інші птахи, або, може, їх і зовсім не існувало, бо насправді у високому, сповненому місячного сяйва, небі пропливали хіба що тіні тих лелек, що відлетіли з вечірньою зграєю; або й тих, що відлетіли в ірій колись давно, а міраж над річкою – всього лиш згадка про них, яку час од часу відроджує у своїх глибинах подільське небо.

1977 рік.

РАСПЯТИЕ ОТ ИУДЫ

Из объяснений, полученных им в штабе, лейтенант Громов знал, что дот командира батальона майора Шелуденко находится во второй полосе укрепрайона, и искать его следует в полутора километрах от села Подольская Каменица. Однако сейчас, после стычки с германскими десантниками, эти объяснения уже мало помогали. Отправляясь в путь, он полностью полагался на водителя мотоцикла, и теперь отчаянно шел напрямик, каменистыми отрогами небольшой возвышенности, смутно представляя себе, в каком именно направлении он должен двигаться, и беззаботно радуясь осознанию того, что сумел в этой стычке выжить.

Вырвавшееся из-за холмистой гряды звено германских самолетов прошло так

низко, что на какое-то мгновение лейтенанту показалось, будто вся тройка штурмовиков пикирует на него. Но устало бредший по склону долины одинокий солдат совершенно не привлекал внимания пилотов. Натужно содрогая моторами воздух и землю, они провели свои могучие машины между скалистыми холмами на ту сторону низины, и исчезли в поднебесной дымке. А как только гул их моторов растворился в заоблачной дали, с запада, из-за Днестра, стало доноситься нечто похожее на размытые расстоянием раскаты грома.

Однако лейтенанту, лишь сегодня назначенному комендантом одного из дотов Могилевско-Ямпольского укрепрайона, не нужно было выяснять, что это на самом деле: раскаты грома или залпы орудий? И чьих именно орудий – тоже не имело значения. Важно, что раскаты эти стали раздаваться значительно ближе, нежели они слышны были сегодняшним утром.

Пройдя по кремнистому склону еще с полкилометра, Громов за изгибом гряды вдруг увидел старую полузаброшенную каменоломню, посреди которой, под каменистым карнизом выступа, притаились домик смотрителя карьера и длинное строение чего-то, похожего то ли на мастерскую, то ли на склад. Лейтенант сразу же понял, что каменоломня находится на окраине села, поскольку в проломе оголенного каменистого хребта отчетливо просматривались дымоходы крестьянских хат. Ему не верилось, что война может дотянуться и до этого укромного уголка, поэтому сразу же почувствовал себя успокоенным и защищенным.

Еще издали Громов увидел выставленные у стены мастерской огромные каменные кресты, надгробные плиты и погребальные стелы, и понял, что в этом ущелье, сотворенном не столько природой, сколько многими поколениями камнетесов, как бы сходятся, на полпути к подземному царству, два мира – живых и мертвых.

Тропа пролежала мимо каменоломни, однако Громову захотелось заглянуть в этот уголок, соприкоснуться с тем мрачным видом искусства, в тлении которого зарождались все эти фигурные, с вычурной резьбой, кресты, стелы и надгробные камни. Это был мир, с которым он никогда раньше не соприкасался и который всегда таил в себе некую, почти внеземную, тайну.

Но как только он свернул с обходной тропы на ту, что вела вглубь каньона, прозвучал выстрел, и, ударив о скальный выступ буквально у локтя лейтенанта, пуля рикошетом пронеслась у самого его затылка.

Громов мгновенно присел, но следующая пуля вонзилась в тропу чуть выше того места, где он затаился.

"Стрелок хренов, – хватило у лейтенанта мужества оценить меткость стрельбы того, кто хладнокровно расстреливал его, засев в мастерской, и решил, что рисковать все же нельзя. Поняв, что при подъеме наверх он вновь предстанет перед стрелком, как на ладони, Громов метнулся по тропе вниз, к двум валунам, между которыми зеленел куст шиповника, и успел заметить, что третья пуля проредила этот куст за мгновение до того, как он успел достичь ближайшего валуна.

Больше выстрелов не последовало, зато Громов увидел по ту сторону мастерской

три мужские фигуры. Один из убежавших – приземистый, черноволосый мужик в плаще, полы которого, казалось, волочились по земле, был вооружен винтовкой. Остановившись, он вскинул оружие, однако выстрела не последовало. По тому, как он нервно дергал затвор, Громов определил, что у него заклинило патрон. Единственным укрытием лейтенанта могла стать подвода-одноконка, однако до нее еще нужно было добежать. Воспользовавшись заминкой, комендант большими прыжками понесся в сторону мастерской, под защиту ее стены. И, лишь на мгновение остановившись, длинной густой очередью из шмайсера скосил стрелка. Оба его сообщника все это время поднимались по тропе, и вскоре достигли вершины перевала, за которым оставались недостижимыми. О том, чтобы преследовать их, тоже не могло быть и речи.

– Эй, вы! – закричал Громов изо всей мощи своих легких. – Вы почему стреляли в меня?!

И был удивлен, когда увидел, что один из убежавших остановился у наклоненного над крутым склоном каньона ствола сосны. Очевидно, у него уже не было сил и дальше бежать, и то, что красноармеец не стрелял, а спрашивал, позволяло ему хоть немного перевести дух.

– Чтобы убить! – по-русски, причем достаточно нагло, ответил он, прислонившись к стволу.

– Тогда, кто вы такие?!

– Мы – те, кто всегда ненавидел красных. И кто будет вешать вас, жидо-коммунистов и масонов, за каждого загнанного вами в сибирские концлагеря русского человека. Пусть только войдут сюда немцы!

– Вон как?! – искренне удивился Громов. – Оказывается, здесь, в тылу, уже готовятся ко встрече германцев! А я-то думал, что все, как один... На борьбу за Отечество.

– Не смей рассуждать об Отечестве! – огрызнулся беглец. – Вы это Отечество давно предали и продали жидо-большевикам. Об одном жалею: мало мы вас тогда, в гражданскую!..

Убедившись, что беглец не вооружен, Громов подступил еще на несколько шагов, стараясь приблизиться к склону. Белогвардеец – очевидно, из бывших офицеров – тоже видел, как Громов демонстративно закинул автомат за плечо, а посему, из ненависти к этому, неведь откуда появившемуся, красноармейскому командиру, уходить не стал.

– И много вас здесь таких? – спросил его лейтенант.

– Подожди полчаса, и увидишь еще человек десять. А завтра появится целый отряд.

Поняв, что он случайно оказался на месте сбора белогвардейского подполья Подольска и окрестных деревень, Громов не стал испытывать судьбу и решил удалиться. Задержал его голос бегльца: низкий, сипловатый, принадлежащий человеку, которому, конечно же, было далеко за пятьдесят.

– Прежде чем уходить, заверни все же в мастерскую, коммунист! Там одна стерва, которая когда-то следователем НКВД была и многих из нас отправляла под расстрел. Теперь в деревне решила спрятаться, потому что даже своих же, энкаведистов,

боялась.

Толкнув ногой приоткрытую дверь, Громов осторожно, опасаясь засады, заглянул внутрь. Прямо напротив двери, при проникающем из двух больших окон свете, Андрей увидел буквально растерзанное, окровавленное тело той самой чекистки, о которой только что сообщил ему белогвардеец. Она была распята на большом каменном кресте, нижняя часть которого покоилась на огромной гранитной плите, служившей мастеру-камнетесу станком, а верхняя – полого опускалась на пол.

На женщине все еще оставались остатки изорванного, окровавленного платья, а ноги ее были широко расставлены и привязаны к концам крестовины. Даже запах крови не мог перебить запаха сексуальной похоти, который эта несчастная женщина сейчас источала. Привязав чекистку к кресту, все трое насиловали ее прямо на распятии, а затем, очевидно, заметив приближающегося солдата и решив, что он не один, искромсали ножами.

Пытаясь выяснить, жива ли она, Громов склонился над ее лицом. Женщина пришла в себя и четко, хотя и едва слышно, произнесла:

– Двести десять.

– Что... "двести десять"? – не понял Громов. Женщине тоже было под пятьдесят, у нее оказались короткие, крашенные, с седыми корнями, волосы, а черты лица все еще сохраняли следы некоего аристократизма.

– В лагеря отправила... двести десять, – с трудом ответила она на тот вопрос, ответ на который добивались от нее насильники. Уже не понимая, кто именно над ней склонился, чекистка решила исповедаться перед ним этой страшной цифрой – "двести десять". А, немного передохнув, объяснила: – В лагеря, без права...

"Без права переписки, – понял Громов, – то есть на расстрел". О том, что значило "без права переписки" в приговорах коммунистических "троек", Андрей узнал от отца, который и сам в течение нескольких лет ждал, что его вот-вот арестуют, как арестовали тысячи других генералов и офицеров Красной Армии.

Коммунистка хотела сказать еще что-то, но не смогла. Тем не менее, лейтенант увидел, как на лице ее, уже переплавляясь в посмертную маску, вырисовывалась садистская ухмылка следователя-иезуитки. И осознал, что не ощущает никакого сочувствия к этой женщине, а, поняв это, даже не стал снимать ее с распятия.

Выйдя из мастерской, Громов лишь мельком взглянул на вершину склона и, отвязав от коновязи бричку-одноконку, погнал ее к выезду из каньона, стараясь как можно скорее выбраться из этого странного и страшного, осененного безбожническим крестом и столь же безбожным распятием, полуобезумевшего мира.

СВЯТІСТЮ ЗЕМЛІ

Коли все в цьому світі починає видаватися примарним і скороминущим;

... коли найсвятіші цінності людські раптом починають зводитися нанівець, залишаючи по собі хіба що бліді відбитки тих, справжніх святостей, яких ми колись давно наміряли собі, і до яких спрагло, наче подорожанин до джерела, все життя тяглися;

...коли на краю отого мученицького, прочанського шляху до істини ми раптом опиняємося перед зловісною стіною глухоти, нерозуміння і непорозумінь, або перед безоднею незвідні, розчарувань і самозречень;

...коли виявляється, що далі вже нібито й нема потреби підводитися і йти, і шукати. Чи хоча б прагнути якогось там пошуку, оскільки попереду на тебе чекає тільки ще невідворотніше і болючіше падіння біля тобою зведеного і тобою ж таки занедбаного постаменту, якого ти так вдало маскував під громадянсько-мученицьку Голгофу;

...коли починає здаватися, що на цьому світі ти вже втратив геть усе, що тільки здатна втратити людина, і тепер залишаєшся перед своєю долею і своєю совістю оголеним, викритим і нікому не потрібним, наче розпечений камінь – посеред спраглої пустелі... —

...Отоді неминуче починаю звертатися у своїх думках до того єдиного, що мене ніколи не зраджувало і не вводило в оману; що, незважаючи на всі мої духовні і душевні екзальтації, залишалося незмінним у суті своїй і своєму призначенні;

...з чого я зародився, завдяки і задля чого існую, й у що наприкінці шляху свого маю увійти й переродитися, як увійшли й переродилися мільйони й мільйони прочан до мене, — я починаю звертатися до ЗЕМЛІ,

помислами своїми, надіями, розумом і душею – до неї, до ЗЕМЛІ.

Але не до Землі-планети, яку я, мізерна часточка її, не здатний ні окинути зачарованим поглядом, ні досягнути внутрішнім зором, ані тим паче уявити собі;

а до того порепаного, наче скибка чорного повоєнного хліба – у брунатній тремтячій руці жебрака, шматка українського степу, на якому вперше спізнав заворожуючого духу весняної ріллі, вперше захлинувся терпкою спрагою безросяних жнив, і на стерні якого, наче ікрини невмирущості селянського роду, залишалися сльозяні краплиночки крові з моїх роз'ятрених підпасинських ніг.

"Я — ВАША, МІЙ БОНАПАРТЕ!.."

1

"... Бо земля таки знелюділа, — глибокодумно мовить собі і всьому світові Ярکو-Воїтель, — усе, що на ній лишилося, — дбає тільки про смерть!.."

А якби ж то хтось здогадувався, який геніальний полководець умирав зараз у цьому приземкуватому, худорлявому, життям і болями скаліченому, чоловічкові! Який безжалісний і непереможний воїтель!..

"...То й звідки ж я дізнаюся про справжні наміри Бонапарта? Ага, так, повідомлять полонені зі "Старої гвардії" Наполеона. Це вони розкажуть, з яким подивом оглядав Бонапарт десять шеренг моєї піхоти, що вишикувалися за зеленими килимами луки. І як "наївність" ворога спонукала Наполеона відтягти момент атаки та звеліти найбільш зірким зі своїх генералів розгледіти у підзорні труби, що там у Яркі-Воїтеля за першими шеренгами.

Хоча, що там могло бути? Бонапарт і сам добре бачив, що за ним гарцював невеличкий загін кіннотників – і все. Єдине, що генерали слушно завважили, — що піхота противника відійшла від тієї місцини, де таборилася напередодні. Втім, у цьому

теж не було нічого дивного: бачачи перед собою хмари ворожої кінноти, піхотинці завжди намагаються триматися якомога далі.

Ярко примружує підсліпуваті очі і напружено вдивляється в оповиті легким туманом гранітні валуни, що повипиналися посеред подільської долини. Ще хвилька – і з-поміж них виринає та все чіткіше окреслюється спотворене злостивою посмішкою обличчя завойовника.

"Нічого, нехай потішиться... – Ярко-Воїтель по-наполеонівськи схрещує руки на грудях і, прикусивши потріскану губу, вимірює поглядом принишклу рівнину. — Земля знелюділа, — міцно зціплює худорляві, прищуваті вилиці. — Все, що на ній лишилося, породжує ненависть і людиноненависництво. І дбає не про життя, а про винищення! Тільки про винищення".

Дочекавшись, коли кіннота з ревом вирвалася на схил долини, Ярко сідає на білого коня і виїжджає на маківку пагорба, з якого йому добре видно і своїх, і чужинців. Бог свідок, він не бажав лиха цим людям, вони самі прийшли сюди по смерть і безчестя. Та якщо вже прийшли, жоден із них не повинен повернутися живим. Жоден! Скільки завойовників прийшло в його країну – стільки і повинно полягти. Якщо тільки не складуть зброю.

Ярко знову натрапляє поглядом на яскраво-зелену смугу, що пролягала перед загоном піхоти, і хижо всміхається. О, ні, в успіхові він не сумнівався. Видобувши шаблю, він зблискує нею на сонці, подаючи знак флангам, які мали відсікати піхоту від кавалерії.

Так, ще одна з його переможних битв... Як і всі попередні, він розпочав її, маючи знак долі, провидіння Боже. Той знак долі і те провидіння, з яким розпочинали свої найграндіозніші битви всі найславетніші воїтелі світу.

Мине небагато часу і його, Яркове, ім'я історики згадуватимуть з тим самим душевним щемом, з яким згадують Македонського, Ганнібала, Цезаря...

...Тим часом битва розгоряється, наче вселенське багаття. Ось кіннота французів наближається до яскравої смуги, яка насправді виявилася глибоким ровом, завішаним цупкою тканиною та замаскованим тоненькими квадратиками дерну. Вона досягла цієї пастки, і почалося щось жахливе: смуга щезла, передні кіннотники зривалися вниз, а задні, хоча й устигали помічати небезпеку, стримати коней уже не могли... Тих же, хто виривався з цього пекла, добивали пострілами з рушниць, списами та шаблями воїтелі Ярка Хороброго.

Кінське іржання, замішане на передсмертних зойках і прокляттях, наповнювало всю долину; його відлуння билося десь у високості, попід самими хмарами, і громами спадало на землю.

Ось Ярко Хоробрий кидає у наступ весь свій резерв, і битва перетворюється на жахливе побоїще, в якому нема пощади ні тому, хто тримає у руках рушницю або шаблю, ні тому, хто кидає їх і падає на коліна. Пізно! Ще вчора він, Ярко-Воїтель, пропонував їм залишити його землю і вертатися назад, але ж не вернулися!

Коли ж, нарешті, все вляглося, Ярко звелів уцілілим ворогам зійтися до купи,

скласти зброю і підібрати поранених. А ще він оголосив, що всім їм дарує життя і волю. Саме так: і волю – теж. Найславетніший полководець Євразії, він тим і прославився, що ніколи не вбивав і не поневолював своїх бранців, залишаючись великодушним до них, як ніхто і ніколи.

Військо, звичайно ж, обурене такою поведінкою свого полководця, проте вдіяти нічого не може: слово Ярка-Воїтеля – міцне й непорушне, мов скеля. Це там, на полі бою, його військо не боїться жодних ворогів, а тут сама постать полководця навіває на нього непереборний, містичний страх.

2

...Повернувшись на свій командний пагорб, Ярко-Воїтель і довго спостерігає, як змучені боєм рештки ворожої армії бредуть туди, звідки прийшли. І нехай собі бредуть, нехай разносять по світу звістку про непереможного і, водночас, милосердного Ярка-Воїтеля.

"Це я не вас убивав! – розлягається його голос над заляканими тілами загиблих. – Це я вбивав отой потяг до руйнування і винищення, котрий, разом із заздрістю і люттю, з покоління в покоління, визріває у ваших душах! Якби моя воля, я винищив би усі раті, що сходяться на полях битв! І коли б у такий спосіб мені вдалося переконати увесь світ у безглуздості воєн, живі простили б мені цей страшний, але праведний злочин; і дбали б не про відродження армій, а про відродження... людяності!".

— Ярку! Ярку, бодай би ти вглух! — повертає його до дійсності жорсткий, рипучий голос дружини. – Та й чого це ти, чоловіче, знову сидиш, бовдур-бовдуром і на долину витріщуєшся?! Взявся за роботу – то роби; мусиш же щось робити!

— Ну все, почалося... – незлосливо бубонить Ярко, нехотя відриваючи потьмарений далекими видіннями погляд від долини, і, знявши з каменя недолугу, ним же самим вирізьблену статуетку Наполеона, поспіхом ховає до кишені. – Чого б ото я репетував на все село? Чого б лютився?! Дивися на світ — і тішся, — косує на огрядну постать Марії. – Тільки дивися і тішся... Все одно ж нічого в цьому світі, крім власної хати і статків у ній, тебе не болить.

— Та скільки ж разів просила тебе: не сідай над долиною! Може, десь там у ній вигніздився дідько та й зваблює тебе! Бо де це бачено, щоб чоловік годинами видивлявся на каміняччя, забуваючи, хто він і на якому світі живе?!

— Та плету вже, плету, вгомонися! — невдоволено проказує Ярко-Воїтель, і повільно, болісно, наче після страшного сп'яніння, повертається до свого безрадісного реального буття. Витягнувши з високого дерев'яного жбана вимочену лозину, він довго, але марно намагається приладнати її до недоплетеного кошика. – Мала б здорового, міцного чоловіка, то нехай би й день просидів без діла – над душею б так не рипіла. Але що вдієш?..

Цих його слів Марія вже не чує. Та Яркові байдуже, бо й проказує все це, власне, не для неї... Земля знелюділа, а все, що на ній лишилося, породжує ненависть і людиноненависництво! І дбає тільки про винищення – ось що найстрашніше.

Поки Марія повільно наближається до нього, Ярко-Воїтель старанно вдає з себе

захопленого роботою, і дружину це дратує ще більше. Якби він хоч прикрикнув, чи вилаяв, тоді вже вона дала б собі волю і виказала все, що надумала. Але ж він уперто мовчить, а лицем його блукає незнана раніше погорда посмішка, сенс якої Марія намагається розгадати ось уже впродовж кількох днів.

Узявшись червоними порепаними руками в боки, Марія переводить погляд з обличчя Ярка на його приперті до крісла милиці, знову на обличчя, і відчуває, як десь у закапелках її душі зароджується сатанинська лють.

Ні, справді, про що вона, ідіотка, мріяла, коли після десятого, маючи "хорошистський" атестат, передумала вступати до технікуму, аби вийти за інваліда- "афганця"?! Який і до війська першим парубком на селі не був, тільки й того, що залицявся та обіцяв, що після армії вступатиме до військового училища. Розмріялася дурепа: офіцершею побути захотілося!

3

Згорблена Яркова постать зіщулюється ще більше, ніби в чеканні удару в спину; мовчанням дружини – та в спину.

Скільки разів Марія кляла себе за легковажність; скільки божилася, що піде від Ярка світ за очі, або прожене його, чи підпалить хату, аби так, удвох, і згоріти. Проте минав день за днем, а сусідки не могли намілюватися, як вона, сердешна, дбає про свого чоловіка, як опікується ним, наче дитиною...

Куди від правди дітися: вона таки жаліла, і навіть шанувала, свого "афганця". Але що вдієш, як час од часу терпець їй уривався, і накипала оця хвиля нестримної, незбагненої люті — на чоловіка, на себе, на свою долю!

Ось і зараз Марія обмацує поглядом кістляве, змучене болями тіло чоловіка, причому руки її дрібно тремтять і все тягнуться й тягнуться до одвислих, зів'ялих грудей.

— Ні, справді, чого б ото він шкірився?! – шепоче вона. — Цей незграба, ця божа каліка, цей скривлений лінух, котрий нічого не робив би, тільки б спав та жер?!

* * *

Ярко немов би вичитує думки дружини, й, озирнувшись, впинається поглядом їй у вічі, а на обличчі раптом вирізьблюється незугарна, але майже лагідна усмішка.

— От що б ти не казала на мене, все одно люті твоїй не вірю, — із поблажливою, ідіотською посмішкою проказує він. – Тому що насправді людина ти... добра. Може, занадто вже змучена життям і знервована – це так, але добра. І такою ж лишайся. Так уже повелося, що в родинному житті у нас із тобою є все... крім людяності.

Марія заціпеніло дивиться на чоловіка, мов на розвінчане диво, і ледве стримується, щоб не вибухнути брутальною лайкою – настільки цей чоловічок спротивився їй, настільки остогид.

— Я тебе не виню, я все розумію, — співчутливо мовить Ярко-Воїтель. – Скривдженій людині світ завжди видається настільки жорстоким, що вже не здатна відрізнити в ньому добро від зла. Але, знаєш: навіть у крикові твоєму вчувається якась лагідність...

— Яка "лагідність", яка ще, в дідька, "лагідність"?! – підпирає порепаними руками одвислі боки Марія. – Він, бач, "думає"! Кому ти зуби заговорюєш? Наче мені не однаково, що ти там про мене думаєш!

— Але ж не однаково... — аристократично скидає Ярکو своє неаристократичне, маленьким клинцем вигострене, підборіддя.

— Працював би вже, одоробло! — презирливо виважує його поглядом жінка. – За кого ти себе маєш, тля кожушна?!

Одначе подумки визнає: відтоді, як старий, геть знесилений та осліплий дід Кузя навчив Ярослава плести кошики й обплітати лозою бутлі, така-сяка копійчина в домі все ж таки водиться. Та тільки що їй із тої "копійчини", як ... життя, життя жіночого так і не зазнала.

"От і вся твоя людяність, — виграє жовнами Великий Воїтель Євразії. – Але навіщо ж доля звела нас під одним дахом!", — і, зустрівшись поглядом із Марією, подумки благає залишити його наодинці зі своїм фантазуваннями.

Жінка й справді відвертається, але не тому, що зрозуміла його, — просто забракло слів, котрими могла б іще раз випаскудити його, і поволеньки бреде собі до хати.

— Одоробло – та й годі! — зболено і, водночас, безнадійно проказує вона, не стільки звинувачуючи Ярослава, скільки відпускаючи всі його, а відтак і свої власні, гріхи.

Одначе й цього разу Ярکو терплячий і милостивий. Співчутливо глянувши на дружину, він дещо повагався: "Відповідати чи не варто?", але врешті-решт промовчав, оскільки докоряти не хотів, а заспокоювати не було сенсу. Та й що вона може — ця згорьована жінка?! Господи, що вона може?!

4

...І все ж таки... Чи дізнається коли-небудь світ, який вселюдського масштабу філософ, який талановитий воїтель умирає у ньому всі ці роки?!

Не лише ця, од віку невродлива, літами та працею зсутулена жінка, а будь-яка найзоряніша красуня Європи мала б упасти перед ним навколішки: "Я — ваша, мій Бонапарте! – блаженно всміхається майже беззубим, обрамленим тонкими, потрісканими губами ротом. — Я — ваша!"

Певний час Ярکو марне намагається відродити в уяві пригасле видіння, далі всім тілом подається вперед і яструбино вдивляється у кам'янисту сідловину, що аж ген, на схилі подільського пагорба, охоплює невеличку печерку... І, разом із усвідомленням краси та вічності вподобаного ним світу, зароджується нагальна потреба знову й знову осмислювати його сутність; збагнути: чому, замислений за божественним велінням гуманістично-милостивим, він так давно і безнадійно знелюднюється по війнах, збройних, релігійних та політичних конфліктах; чому так невідворотно вироджується "во лжі і ненависті".

Він і раніше не раз замислювався над цим невідворотним озвірінням людства, Але далі ненависті до тих, хто, спочатку кидав його на душманські міни, а потім кидав йому в лице: "Ми вас туди не пасилалі!" — не сягав. Аж раптом, через книжні та власні роздуми, непомітно якось зринула в ньому оця жага величі, оце прагнення величних,

вселюдських діянь; це осягання філософії людяності на полях вселенських бойовиськ...

...Він, тільки він, все ще здатен примусити людство зректися воєн і вбивств, політичних провокацій і релігійної різанини! Бо тільки він, Ярکو-Воїтель, знає віднині шлях до цієї мети. І шлях цей: від жорстокості — до всеосяжної людяності, але... через іще більшу, майже немислиму жорсткість по відношенню до кожного, хто й далі має намір заганяти світ у трясовину жорстокості.

Всі інші полководці завойовували світи, утверджуючи по них власну тиранію, і тільки він один завойовує його, аби, возвівши в культ жорстокість "поля битви", водночас залишатися милостивим до кожного, хто здасться у полон, заречеться, навіки-вічні закається...

— Ти чуєш мене, світе?! - неголосно, але владно проказує Ярکو-Воїтель. — Віднині я так й увійду в історію цивілізації, як людина, геніальна у своїй жорстокості і жорстока у своїй геніальності; як найлюдяніша у своїй жорстокості і найжорстокіша у своїй людяності. Тому що, зрештою, всі ми, з глини божої зліплені, так і замислені були: жорстокими у своїй милостивості і милостивими у своїй жорстокості!

На жаль, усвідомлення своїх таланту і величі прийшло до нього лише з місяць тому, але цей місяць він уже прожив іншою людиною, в іншому вимірі та в іншому світі. З кожним днем Ярکو все виразніше відчував, як образ філософа і воїтеля, рятівника людства, витісняє з його душі злостивість і зневіру; як цей образ виринає його з дріб'язкової буденності і заманує у безмежжя Всесвіту.

А ще... днями ось так просиджуючи над цією закам'янілою долиною, Ярکو-Воїтель намагався, але не міг, збагнути: як же це сталося, що життєпис свій людство укладає з діянь тиранів, що дбають тільки про багатство і славу, і їх за це не лише не карають, а навіть обожнюють? Чому сила-силенна розумних і можних людей затинається на кровопролитті, затято нехтуючи при цьому будь-якими проявами добра і людяності?

* * *

... Ярکو ще раз напружує свій підсліпуватий зір - й ось уже в далині зароджуються ворожі полчища. Ще мить — і він виразно бачить, як сонячні промені падають на шоломи здичавілих завойовників, згасаючи в них, наче по занедбаних криницях. І що вдієш, що вдієш, як іще одна озвіріла орда прагне землі і крові, і тільки він, Ярکو-Воїтель, здатен постати перед нею оборонцем життя і людяності.

— О, бач-бач!.. - повільно закипає своїм праведним гнівом Марія, стежачи за чоловіком зі спорохнявілого напіврозваленого ганку. - Знову плетиво у траві, а він сидить собі, ідол-ідолом, і на долину витріщується! Каліч-каліччю; таке вже, прости Господи, жалюгіддя... - але й воно щось там собі намірює!

Одеса,

березень 2006 року.

ОБКРАДЕННЯ МІКЕЛАНДЖЕЛО

1

...А розбудив Ореста власний зойк. І тепер він стояв посеред невеличкої, перетвореної на в'язницю, комори, намагаючись збагнути: вирвався той зойк

насправді, чи, може, тільки зародився у ній, та й так і сконав десь у скатованих грудях, а він лише наснив собі приглушене страхом відлуння.

Троє інших в'язнів мовчазно й сирітно тулилися попід стінами, на таких самих нарах. Одначе Орест навіть не чув їхнього дихання, немов би всі вони повмирали цієї страшної ночі, так і не дочекавшись світанку і страти.

— Це - все! - прошепотів він, вдивляючись у темряву. — Звідси мені вже не вирватися: звідси - вже ні...

Мабуть, троє інших в'язнів теж не спали. То була лише хвиля забуття, що на якийсь час вирвала їх із реального світу й кинула у потік марення. Але й у ньому в'язні не знаходили нічого, окрім безпорадності і страху.

"Чому так тихо?! — з жахом думав Орест. — Хоча б почути дихання котрогось... Чи крик вартового... Невже все вимерло?."

Тиша і морок злилися довкруг нього, схолодили груди відчаєм, і Орест відчув, що задихається.

— Звідси не вирвуся, — проказував одні й ті ж слова. — Звідси — вже ні....

— Не допоможе, — прохрипів Дмитро Величан, котрого мали стратити разом із ним, може, вже навіть сьогодні. Бо тих двох ще водили на допити, і вони сподівалися, що їх просто засадять до в'язниці чи до концтабору. — Ніякі молитви тут уже не зарадять. .

— А я і не молюся, — гарячково відказав Орест, не бажаючи, щоб хтось запідозрював його у боягузстві. — Хіба я молюся?!

— Та навіть якби й молився...— докинув зі свого кутка Стефан Рануш. Як з'ясувалося, ніхто з них, насправді, не спав. Просто, кожного з них пообсідали думки, і важко було вириватися з їхніх тенет. — У таку ніч дозволено все: плакати, молитися, проклинати... Щаслива ніч приречених.

— Але я не молився! — роздратовано відказав Орест, ніби його впіймано було на страшному гріху.

— Та яке вже це має значення? Не про гонор думати зараз треба, а про втечу, — знову заговорив Дмитро. - Хоча... і про гонор теж. Є тут у мене один план. Ото біда — запізно він зродився.

— Треба спробувати втекти, прямо під час страти, якщо тільки дійде до неї, — подав голос Ілько Мащук. - Хоча б один із нас, а вирветься. Раніше таке не раз траплялося. Я по книжках читав.

— У книжках - так, траплялося. Але не в житті. Не вирватися вже мені звідси, — безнадійно пробубонів Орест. — звідси - вже ні.

— Бо ти вже поховав себе. А ми ще живемо.

На цей закид Орест не відповів, та й не знав він отих слів, котрими міг би розвіяти свою безнадію.

Тим часом жили на скронях його пружилися, і поміж гучними ударами пульсу в'язень уловлював їхнє щемке тремтіння. У ці хвилини Орестові здавалося, що його загнано до якогось кам'яного мішка, куди не проникає навіть повітря, і він ось-ось знепритомніє від страху і задухи. Від страху... і задухи.

Минуло кілька хвилин. Десь там, у теплій вологості ночі, зринули і відразу ж згасли голоси вартових.

Орест постояв перед дверима, мовби чекав, що зараз станеться диво і вони відчиняться, потім зболено зітхнув і повернувся до нар. Присівши біля них на долівку, Орест намацав за кострубатим стовпцем шматок деревини і, втішившись, затис його у спітнілій долоні.

То був звичайнісінький кусочок липової дошки, що впав з-під сокири теслі й лишився непомічений прибиральниками. Щойно німці наказали теслям швидко перетворити дерев'яну комору на в'язницю, бо у підземеллі під поліцейською управою всі заарештовані вже не вміщалися, майстри звалили неподалік од комори кілька лип, розпиляли їх та й збили ці нари. Нікому й на думку не могло спасти, що першим, кому доведеться лежати на цих липових дошках, буде різьбяр, і що він тішитиметься своєю знахідкою, як порятунком.

А знайшов він цей обрубок першого ж дня, коли його, зсіченого шомполами, привели сюди й кинули на ці дошки. Усю ніч різьбяр утопив у болях, аж десь перед світанком на годину-другу заснув. Коли ж прокинувся – заманливо почув запах липової деревини.

Спочатку він навіть не міг збагнути, звідки цей запах рідної домівки долинає. Бо й дід, батько, та й сам він — завжди запасалися липовими колодами, щоб потім довгими зимовими вечорами чаклувати над м'якою, податливою, "майстровою", як називали її поміж собою різьбярі, деревиною.

Та коли перевернувся на живіт і притулився губами до шерхкої дошки, збагнув: запах іде від неї. Виявляється, теслі збили ці нари зі "свіжої", ще живої липи; це ж треба: стільки цінної, майстрової деревини перевести!

Ще не усвідомлюючи до пуття, що робить, різьбяр спустився на долівку і заходився повзати попід нарами, оглядаючи їх, аж поки не натрапив на цей шматочок.

"Що він там, неборака, робить?" — з тривогою запитав був Ілько котрогось із сусідів.

"Сам уже, напевне, не тямить, що... Мабуть, так скатували чоловіка..."

"Та цей нібито міцний. Принаймні досі тримався"

"Е, та по катівнях і не таких виснажують і ламають".

"Що ти там робиш, чоловіче?!" — гукнув Ілько.

А що він міг відповісти? Сказав:

"Та просто так, оглядаю..."

"Це ж іще не шибениця, щоб її так сердечно оглядати, це лише нари"

"А мені здається, що неборака вже збожеволів, — мовив Дмитро, навіть не турбуючись про те, чує його Орест чи ні, бо вірив, що так воно й сталося. — Але хтозна, як усім нам поведеться... Може, йому ще й пощастило, що вже не сповна розуму. Таким і на страту йти, наче на перше побачення".

...Вже як трохи розвиднилося, Орест пильно оглянув усі закутки, та й під самими

дверима вгледів невеличке скельце. Знахідка була великою вдачею, бо відтоді навіть нидіння у в'язниці почало набувати певного смислу. Чекаючи страти, він робив те єдине, що лишень міг і повинен був робити істинний різьбяр. І страх перед смертю непомітно якось поступався в його свідомості побоюванням, що занадто вже мало часу в нього лишається; що не встигне закінчити свого витвору, тому що завадить страта.

...Ось і зараз, прокинувшись посеред ночі, Орест сів у кутку, під сивим місячним струменем, підніс деревину ближче до очей і, напруживши зір, торкнувся її скельцем... наче власної вени.

Різьбив...

Над витвором цим ще лишалося роботи й роботи, проте в уяві майстра вже поставало виснажене тіло "Приреченого", що стояв під шибеницею. Мабуть, він так і назве своє скульптурне старання - "Приречений", уже хоча б тому, що цим приреченим залишався він сам.

Очі Орестові сльозилися, й увесь він проймався тремтінням, яке вже не годен був стримувати, бо ж породжувалося воно не лише голодом і болем, але й тяжким нервовим розладом, що руйнував його тіло ось уже впродовж місяця. Різьбяр, звичайно ж, не вірив, що може знайтися сила, котра зупинила б це руйнування. Та й навіщо зупиняти, адже все одно - страта. Але, що більше він упевнювався в неминучості власної загибелі, то старанніше випещував кожен прожилок свого "Приреченого".

3

Задрімавши, Орест не почув, як двері відчинилися і до в'язниці зайшов німецький офіцер. Прокинувся лише тоді, як німець носком чобота підняв його руку, щоб краще розгледіти затиснуту в ній річ.

Заарештований очікуюче глянув на есесівця, відсмикнув руку й притулив "Приреченого" до грудей; чужинцеві зась було до того, що він вирізьбив у цю свою останню ніч. Жалкував лише, що, вкрай виснажений, так несподівано заснув, що навіть не встиг, як завше, заховати свого витвору у виямку під нарами. А зараз він над усе боявся, щоб ще не довершений, але у задумі його вже народжений "Приречений" не загинув разом із ним. Що не кажи, а цей "шибеник" — єдине, що він ще міг залишити по собі.

— Ти вирізьбив це тут? - раптом по-російськи запитав офіцер, бачити якого майстрові раніше не доводилося.

— Переводячи сюди, ми його обшукували, — нажахано пояснив поліцай, що супроводжував офіцера, але той удав, що не розчув його белькотіння.

— Де ти зробив це, запитую? - знову звернувся до різьбяр. — Вже тут, у в'язниці?

— А де ж іще? — здвигнувши плечима, спроквола відказав Орест.

— З офіцером треба говорити стоячи, — з притиском нагадав німець. - Тим паче - з офіцером СС. До речі, дозвольте відрекомендуватись, майстре. Перед вами — оберштурмфюрер фон Штубер.

Орест зиркнув на нари. Жоден із трьох в'язнів навіть не підвів голови, неначе їм байдуже було до всього, що навколо них діялося.

— Наказуй он тому, — кивнув на поліцая, — тому що він, як-не-як, а при службі. Я ж усього лиш селянин, і взагалі ніколи ніякої зброї у руках не тримав. Мене заарештували нізащо.

Проте, говорячи це, все ж таки підвівся. Хто б не говорив зараз із ним, але цей чоловік стоїть, ото ж і йому годилося б, із поваги...

— Він — кульгавий, тому до війська його не брали, — знову запопадливо пояснив поліцай, що був із місцевих і добре знав цього різьбяр. — Та, поза це, він міцний, як бугай. А ще — стало відомо, що знався з партизанами.

Офіцер щось зневажливо буркнув по-німецькому, мабуть, даючи зрозуміти, що зв'язки арештанта з партизанами зараз його не цікавлять. Натомість вирвав із Орестової руки "Приреченого", довго й прискіпливо оглядав його при світлі сонячного проміння, що долидало через заґратоване вікно та прочинені двері, а тоді запитав:

— І давно захоплюєшся таким майструванням?

Орест не відповів. Хіба не все одно, коли визріло в ньому це ремесло? Страшно, що сьогодні, або завтра на світанку, воно разом із ним умре.

— Я ж не запитую про розташування партизанських таборів, або про чисельність підпільної групи! — ввічливо обурився оберштурмфюрер військ СС. — Ідеться про мистецтво, про високе... мистецтво.

Мовивши це, він знову підніс "Приреченого" поближче до очей, покрутив його у руках і простягнув Орестові.

— А що... непогано, непогано. Цього не розстрілювати. Поки що. І не катувати, — звернувся до поліцаїв, що супроводжували його. — Гріх убивати митця, який не завершив роботу над своїм витвором. Страшний гріх. Мабуть, це єдине, що на війні ще може вважатися "гріхом". Чи, може, я помиляюсь?

Оскільки ніхто не відповів, то офіцер, знизав плечима і, витримавши належну паузу, поцікавився у старшого поліцая, хто там у нього записаний першим.

— Стефан Рануш, — розгорнув свого папірця поліцай. — Виходь!

— Розстрілювати будемо поодинці, — мовив офіцер, удавано зітхнувши. — Котрийсь не витримає і розповість усе, що знає. Нічого не вдієш, нам конче потрібно знати, де базуються ці ваші чортові партизани.

Стефан вийшов, не промовивши ані слова, навіть не попрощавшись.

Офіцер ще раз пильно вдивився у змарніле, розсічене в кількох місцях обличчя різьбяр, і в очах його спалахнув хижий вогник.

— Так, нічого не вдієш... — повторив він. — Але цього арештанта, місцевого скульптора, не чіпати, — нагадав поліцаям. — Нехай поки що майструє.

І, загасивши отой свій вогник в очах якоюсь загадковою посмішкою, теж вийшов.

4

На подив усім, десь через годину знову привели Рануша. Він, звичайно ж, був страшенно скатований, але все одно в комірчині полегшено зітхнули, адже гадали, що бачитись з ним уже не судилося.

Дивлячись на зсічене тіло Стефана, різьбяр із гіркотою подумав і про свою власну

долю. Його теж щоденно допитували, намагаючись хоч щось там вивідати про партизанів. Але в тім-то й річ, що він абсолютно нічого не знав. Справді, нічого. Й іноді навіть дякував за це богові, бо відчував, що міг би й не витримати.

Рануш — той хоч бував у лісі. Колись, прямо серед ночі, навідався був і до Михайла, відтак різьбяр уже навіть збирався іти разом із ним у загін. Але Стефан переконав, що з його вагою партизаном бути важко, та й війна довго не триватиме. Тепер Орест картав себе: треба було не слухати Рануша, а йти до лісу. Тепер хоча б знав би, за що страждає.

Рожеві промінці сонця дотягалися до вікна, вичервонювали його, і, проникаючи через припорошену шибку, стікали до Орестових рук та пестили голівку "Приреченого". Так, він знову взявся за роботу, бо, що б там, за стінами їхньої в'язниці, не відбувалося, а майстер є майстер, і треба було поспішати.

Коли в надобідню пору двері знову відчинилися, і на порозі постав той самий оберштурмфюрер СС, Орест одразу ж заважив, що цього разу він був в окулярах, й очі під ними видавалися напрочуд лагідними й усміхненими, хоча обличчя, як і раніше, залишалося суворим; власне, не так суворим, як по-арійському незворушним.

— Щоб ти не думав, що ми, германці, не дбаємо про мистецтво, я приніс тобі кістку, — несподівано мовив офіцер, простягаючи газетний згорток, у якому й справді було щось сіре. — Так-так, звичайнісіньку, ще досить свіжу, людську кістку, шпитальний хірург наш спеціально для тебе, для "великого українського скульптора", старався.

Причому всі в'язні звернули увагу, що оце своє "великого...скульптора" есесівець проказав без будь-якої іронії чи зверхності, і навіть ввічливо схилив по тих словах голову.

— Невже й справді людська?! — все ж таки не повірив йому різьбяр.

— А навіщо такому майстрові, як ви, втілювати образ людини в деревині чи в камені, коли поруч стільки суто "людського" матеріалу? "Людина", вирізьблена людиною — з кістки щойно загиблої людини! Погодьтеся, що в цьому є щось від великої, одвічної таїни мистецтва.

— Та це ж нелюдство якесь, прости й помилуй, — молитовно пробубонів Рануш, проте ні різьбяр, ні офіцер на слова його не зважили.

— До речі, як ви назвали свою роботу, майстре? — тільки тепер Орест звернув увагу, що офіцер почав звертатися до нього на "ви", та ще й із підкресленою ввічливістю.

— Як і мав би назвати — "Приреченим".

— Геніально. Відтак мистецтвознавче тлумачення цього витвору бачиться мені ще ефектнішим. Задумаймося, що виходить: скульптурний портрет "Приреченого", сотворений різцем приреченого з кістки такого ж приреченого!.. Уявляєте, яке враження справлятиме такий підпис під вашою роботою, виставленою у кращому музею Берліна, або навіть у самому Парижі, в Луврі?

— То його, "Приреченого", ще й виставлятимуть?! — із тремтінням в голосі, лякаючись самої згадки про це, запитав різьбяр.

— А чом би й не виставити? Зазначивши при цьому прізвище українського майстра

з Поділля. Тим паче що й село ваше називається просто-таки біблійно – Спокути! Вдумаймося ще раз: "Скульптура "Приреченого", вирізьблена приреченим на страту майстром із подільського села Спокути, з кістки колишнього приреченого!". Хіба не такої органічної "правди мистецтва" прагне досягнути будь-який, найгеніальніший митець?! Хіба не в цьому – найвищий апофеоз мистецького реалізму?!

Якусь хвилю Орест заціпеніло дивився на офіцера, мовби не здатен був збагнути істинного змісту його слів. Далі подався ближче до віконця і з жахом втупився поглядом у те, що визирало зі згортку цупкого паперу. І лише по якійсь хвильці могильного мовчання, ледь чутно проказав:

— Але ж такого не повинно бути. Такого ж ніколи не було, взагалі, нічого подібного.

— У тім-то й річ, що ніколи раніше такого в історії мистецтва не траплялося! — охоче, з явним натхненням у голосі, підтвердив фон Штубер. — Принаймні історії мистецтва подібні випадки мистецького сюрреалізму невідомі. Отже, хоча б у цьому ви в мистецтві перші. А, погодьтеся, що сказати своє оригінальне слово в рязьбярстві щастить не кожному. Уявляю, які шалені гроші пропонуватимуть за вашого "Приреченого" на мистецьких аукціонах!

Почувши це, старший поліцай навіть відвернувся, щоб не привертати увагу німця, і набожно перехрестився.

— Я бачу: ви непоганий майстер, — провадив тим часом своєї фон Штубер, — і хтозна, може, тут, над... До речі, як саме звуть цю річку? ...Ага, так, над Дністром, у цій комірчині, я відкрию нового, тепер уже слов'янського, Мікеланджело, талановитого, як сам Господь Бог. А якщо й ні, — все одно це буде оригінальний витвір. Уявляєте собі ажіотаж, із яким найславетніші музеї світу боротимуться за право мати в своїх фондах такий твір?! Адже нічого подібного у світовому мистецтві я не пригадую, хоча досі непогано знався на ньому. А ви, наш новонароджений Мікеланджело?..

— Що... я? - з тремтінням у голосі перепитав Орест. - Самі ж кажете: "Приречений"...

Проте есесівець запитував швидше за звичкою, аніж з потреби, тому й не зважив ні на цей бунтівний тон різьбяр, ні на вияв з його боку неповаги та непокори. Він уже впав у якийсь мистецько-романтичний транс, віддався на волю власного фантазування з приводу того, як, поступово, ця скульптура обійде всі кращі музею світу. І як він особисто засадить кілька десятків різьбярів-копіїстів, які б денно і нічно сотворили її копії...

-... Але все одно при цьому вважалося б, що оригінал славетного скульптора... як вас там?... - поляскав він пальцями, звертаючись за підказкою не до різьбяр, а до старшого поліцай.

— Орест Гордаш, — підказав той.

-...От-от, Ореста Гордаша, залишається неперевершеним у своїй досконалості. Тому не розумію, що вас ображає. Я ж дарую вам прекрасну ідею, дарую найцінніше, що є в мистецтві – славу і безсмертя. Ви ще й повинні бути вдячними мені.

По цих словах офіцер вирвав згорток із рук майстра, гидливо зморщившись, розгорнув його, ніби на власні очі бажав переконатися, що шпитальний хірург не обдунив його, і тільки тоді кинув до ніг Гордаша. Причому разом із кісткою зі згортка випало й кілька невеличких різців.

— Якщо знадобляться інші інструменти, попросите через вартового. Знайдемо. Про окрему камеру для вас теж подбаємо. Все – задля мистецтва! Ладні виконати будь-яку примху генія. А ви, бездарі... – звернувся до поліцаїв, — упродовж тижня нікого з цих в'язнів розстрілювати не маєте права. Щоб не завдавати психічної травми майстрові різця. Не чую бадьорої солдатської відповіді, старший поліцаю.

— Так точно, пане оберштурмфюрер. Упродовж тижня не розстрілювати.

— Ви ж нічому іншому, окрім як вбивати, — зверхньо проказав есесівець, — не навчилися. Втім, і вбивати теж до пуття не вмієте. А тут перед вами – творець. Пишайтеся і шануйте. Що ж до вас, генію від людського цвинтарного падла, то ваша особиста доля, залежатиме винятково від таланту і старанності.

— Але ж це... людська, — здається аж тепер по-справжньому прийшов до тями різьбяр. — Я нічого не робитиму з цього. Ні з чийх людських кісток. Навіть із ваших, ворожих.

Серед в'язнів почулося тяжке, лячне зітхання. Вони добре розуміли: якщо зараз офіцер образиться, їх негайно ж розстріляють. Усіх. Може, навіть тут, у в'язниці.

Оберштурмфюрер справді зблід, пограв жовнами, проте, вірний нордичній стриманості, і цього разу лютъ свою притлумив.

— Кому саме належала кістка – експерти не уточнюватимуть, — процідив він. — Для мистецтва, для істинного мистецтва... це ніякого значення не має. Як і для істинного майстра.

Фон Штубер гидливо, двома пальцями, підняв із землі отого, дерев'яного, "Приреченого", повертів перед очима і, не повернувши його Орестові, вийшов.

— Митець повинен дбати не про власне життя, а про життя своїх творінь, — кинув уже з-за порога. — А я обіцяю зберегти ім'я автора цієї геніальної роботи, – кинув убік кістки, – яку, повторюсь, можливо навіть демонструватимуть у Луврі. А чому б і ні? Талант – він завжди залишався поза війнами й ідеологіями.

Щойно двері зачинилися, як Мащук і Величан підійшли до згортка. Навіть Рануш, крекчучи й проклинаючи все на світі, зсунувся з нар і підступив ближче до Михайла.

— Невже, справді, людська? – недовіжливо прохрипів застудженим горлом Дмитро.

— А ти не бачиш? — похмуро відказав Мащук.

— Що тут можна бачити? Я людської в руках ніколи не тримав. Цвинтарів не розкопував. Невже есесівець примусив когось діставати її з могили? Задля "генія від людського цвинтарного падла", — не втримався, щоб не дошкулити різьбяреві.

— Дідько його знає. Може, хтось із підлеглих есесівця справді взяв її у лікаря. Або десь у полі знайшов, – з виглядом експерта проказував Мащук. — Тепер по полях стільки кісток, що, якби вони пускали коріння, то восени не було б де ступнути. Але ти, Оресте, за таку справу не берися. Отут, у долівці барака цього, й поховаємо. Людська

як-не-як...

Усі стурбовано поглянули на різьбяр, потім знову на кістку. Вони чекали рішення майстра. Проте Гордаш мовчав.

— А раптом есесівець дотримається обіцянки й тиждень не зачіпатиме нас? — несміливо мовив Дмитро, приходячи йому на допомогу. — Все ж таки тиждень життя.

— То й що тобі з того тижня? — безнадійно посміхнувся Рануш, повертаючись на свої нари, — як навіть решти життя не вистачило б, аби ним натішитися?

— Бо це ще й тиждень надії. Раптом за ці дні станеться щось таке...

— Все, що з нами могло статися, вже сталося.

— Наприклад, за цей час можна ще раз випробувати своє щастя і втекти, — стояв на своєму Дмитро. — Чому б не спробувати? Що ми втрачаємо?

Нестерпне, болюче якесь мовчання, що запало цього разу, порушив уже сам Гордаш

— І як це ти збираєшся звідси втікати?

— Якби знав, як саме, мене вже тут не було б... Хтозна, раптом нападуть партизани? Чи, може, трапиться якась нагода? Ти, головне, попрацюй над кісткою, раптом неборак, якому вона належала, хоч у такий спосіб порятує нас.

5

Кілька разів Гордаш утікав на нари, лягав обличчям до стіни і, скоцюрбившись, лежав там нерухомо, прагнучи хоч на кілька хвилин забути, спочити від усього, що приносило йому страшне життя в'язня.

Кістка все ще покоїлася на підлозі, і він навіть згадувати про неї боявся, бо кожна згадка породжувала не знане раніше відчуття гріха, безбожництва і приреченості.

Він проклинав того есесівця усіма прокляттями, які тільки знав. Але якась сила, якась часточка підсвідомості "істинного майстра", знову й знову зривала його з нар і гнала до "матеріалу" і різців. Відтак, сідав на долівку, безтямно втуплювався поглядом у кістку і завмирав над нею, немовби стримував нестерпне прагнення взяти її до рук і пройти по ній різцем; взяти — і пройти...

Одного разу все ж таки не стримався: поклав той згорток собі на коліна.

"Я й справді вирізьбив би з тебе, якби ти мене простив, — подумки показав він, звертаючись до того, чия кров омивала цю кістку. — Вирізьбив би невільника, який перед стратою рве пута... І втікає у світи... Під кулями..."

— Дмитре, — стривожено просив Величана вже двічі катований Ілько Мащук, — відбери від нього цю кістку, бо збожеволіє чоловік. Постати перед Богом розстріляним, із цим ще якось можна примиритись, але поставати перед Богом божевільним... За що? Спаси, Господи, і помилуй!

— Не я давав, не я і відбиратиму, — неохоче відказав Дмитро, але й собі дивився на Гордаша так, нібито бачив його вперше.

Проте різьбяр на них уже не зважав. Рішення мало залежати лише від його власних міркувань і його сумління, і сторонніх це не стосувалося.

— А що, нехай би люди дивилися на це творіння і жахалися, — уголос показував

він, усе ще вагаючись. — Але й згадували нас, усіх закатованих... А, згадуючи, знали, на що здатні люди, котрі втрачають у собі все людське...

— Ось побачите, що з людської кістки він вирізьбить такого ж "чоловічка", як із того липового кавалка, — провадив своєї Ілько Мащук, дослухаючись до Орестового бурмотіння. — Щоб у мене стріляли, не доторкнувся б до неї.

— Е, та якби я знав, що з моїх кісток теж хтось понарізає таких "чоловічків" — може, не так боявся б ями, — докинув Дмитро. — Але ж не наріжуть, і по музеях не виставлятимуть. Зігниємо у землі, й самі землею станемо.

Різець уже дрібно тремтить в Орестовій руці, проте торкнутися ним кістки він усе ще не наважується. "Постать приреченого, вирізьблена приреченим із кістки колишнього приреченого" - пригадував собі можливий підпис під цим сатанинським експонатом. Та що там — пригадував! Різцем вирізьблював ці слова по кістці, по рамі, по сумлінню, по самій душі...

— А таки вирізьблю тебе, "приреченого", — зважився врешті-решт різьбяр. Але, дивлячись на цей витвір, проклинати повинні не мене чи тебе, а катів наших. І було б добре, якби проклинали їх і через сто років...

Увесь день він просидів над своєю статуеткою, відсторонений від усього, що діялося в коморі-в'язниці, приречений на хвилини осяяння, хвилини творчого натхнення.

Гадав, що під вечір інструменти від нього відберуть, одначе вартовий наказав працювати і вночі, навіть приніс дві свічки. Та, щойно він зачинив двері, як Гордаш, не кажучи нікому й слова, метнувся під нари і заходився розривати різцем долівку. Він знав, що до цієї стіни з обох боків підходить огорожа і, пробившись попід нею, вони опинилися б за воротами, на пустирі, на якому вартові, що походжали подвір'ям, майже не з'являлися. Покірний невільник, отой "Приречений", що мовчазно і приречено ніс свій тягар в'язня, раптом ожив у ньому, збунтувався і рвався з пут.

Наступного дня, на допит справді, нікого не водили, і взагалі не турбували; тільки вартові, змінюючись, прочиняли двері і, переконавшись, що різьбяр старанно працює, запитували, чи скоро закінчить. Не з цікавості, а тому, що наказано було доповідати. Відтак Гордаш і далі працював над своїм витвором, але інші в'язні гарячково робили підкоп, утрамбовуючи вийняту землю по кутках та попід стінами, а ще потроху виносили в кишенях, коли їх виводили по потребі.

А пізнього вечора, коли нарешті почали з'являтися перші риси обличчя "Приреченого"; коли по незримих м'язах його вже виکارбовувалися грубі рубці пут, і лишалося зробити всього лиш кілька надрізів, один із в'язнів нарешті вирвався на волю.

Та, перш ніж і самому щезнути у рятівному мороці вечора, Гордаш востаннє взявся за різець і з люттю понівечив те, над чим так тяжко працював, але чому ніколи не судилося, не заповідано було стати істинним витвором мистецтва.

1974 рік.

НАВОЗ ОТЕЧЕСТВА...

"Наш народ - это народ, для которого

Маркса оказалось слишком много,

Сталина – слишком мало, а предложи ему
еще одного Берию, в купе с Кагановичем,
так он их тут же обожествит...".

(из "эпохальных" рассуждений
главного героя этой новеллеты)

1

Воскресное солнце посходило над Одессой-мамой чистым и законопослушным, как крутой "браток" — после шестой отсидки.

Все еще не скастатрофившийся ветеран "Украинских авиалиний", с интригующей надписью на фюзеляже: "50 лет в воздухе — без ремонта", наконец-то заглушил свой последний невышедший из строя мотор, и на трапе появилось нечто эдакое, блудно-заокеанское: грудастое и панельно уверенное в себе; при ноге, с налитыми – "бутылочкой" – икрами, и при акцизной марке отставной, то ли голливудской звезды, то ли бродвейской "подсветки".

И пусть в меня бросят камнем, завернутым в "грин-карту", если это была не она, Анна Княжич, в безыдейном эмигрантско-отщепенском замужестве своем Анна Вудворт, дочь Малой Арнаутской, а также падчерица таких аристократических предместий Одессы, как Молдаванка и Бугаевка, она же – сексопильная надежда Нахаловки, Пересыпи и Кривой Балки. Притом, что в прошлом, в анкетной сути своей, она все еще представляла несмышленной наследницей переметнувшегося на Запад, подзагулявшего папаши, сотрудника некоего зарубежного торгпредства.

Войдя в здание аэровокзала, Анна вдохнула с детских лет не развеявшийся запах хлорки общественного аэрофлотовского туалета, и как-то незаметно для себя впала в свойственный ей буйный эмигрантский восторг:

— А ведь как же я мечтала, вот так вот... взять в руки гранату-"лимонку", рвануть чеку и пройтись по Дерибасовской! Ну, не случилось еще в мире такой идиотки, чьи мечты в конечном итоге не сбывались бы именно здесь, в благословенной таможенниками Одессе!

Проведя тоскливым взглядом двух худосочных негров, окруженных целой стаей славян-носильщиков – у каждого из которых прямо на лбу просматривались, если не защищенная диссертация, то беззащитная аспирантура, Анна самозабвенно подтолкнула пинками два свои объемистые баула поближе к чему-то среднему между общепитовским кафетерием и баром отеля "Ритц", в котором все всегда пьют, а если уж, действительно, пьют, то, стоя и в отрывку; и, заказав себе три рюмки – в Большой Долине, синдикатом разгульных цыган "бутилированного" пятизвездочного "Наполеона", — две из них опустошила сразу же, в одиночку и поминально молча, а на третьем, как всегда, ностальгически обожглась.

Пододвинув его к однажды, много лет назад, подвыпившему, и все никак не протрезвеющему типу, с фальшивой наружностью и измятой внешностью, она проникновенно произнесла:

— Только так, лейтенант – под задушевный, слезой выверенный тост. Я

членораздельно выражаюсь?

Тип с фальшивой наружностью и измятой внешностью презрительно покосился на титулованное процыганское пойло; повертел головой, развеивая несбыточные мечты разгильдяйского детства о красивой жизни, и, сладострастно икнув, словесно прослезился:

— Давно не были в Одессе, л-леди?

— Лет двадцать.

— Боже мой: двадцать лет не видеть все то, во что ОНИ превратили теперь нашу Одессу! Изя таки был прав: в этой жизни счастливые люди тоже время от времени случаются.

— Только так, лейтенант: не надо обращений ни к народу, ни к Организации Объединенных Наций. Ты - пока еще не Рузвельт, и мы - все еще не на "Титанике" перед его отплытием, — упредила Анна очередной поток его словоизлияний. - Тост, и только под слезу!

— А что, и скажу! - угрожающе обвел одессит рюмкой утреннее собрание вновь прибывших из-за рубежа леди и сэров. - И если уж я скажу, то это таки-да будет сказано.

— Яд, на серной кислоте настоящий, и тот пьют вдохновеннее, — разочарованно поморщившись, покачала головой Анна.

— А я все-таки скажу, — повел огрызком указательного пальца перед ее, половиной Бродвея исцелованными, губками: — И скажу именно так, как "кажут" у нас на Пересыпи: так выпьем же за против тех, кто нам мешает жить!

С минуту Анна пребывала в климаксо-коматозном состоянии. Тип с фальшивой наружностью и измятой внешностью был прав: это было таки-да сказано.

— Наконец-то я услышала членораздельную одесскую речь, — сентиментально разродилась она, словно полярная тюлениха посреди раскаленной Сахары.

Тем временем тип с фальшивой наружностью и измятой внешностью осуждающе осмотрел вопиющую груд Анны, поминально прикрытую полосатым флагом, водруженным на армейскую, под цвет "бури в пустыне", френч-безрукавку, на которой когда-то красовались погоны сержанта медслужбы аэромобильных сил США, о трех наградных колодках, — и виагрно вздохнул.

— Но это я сказал тост, который "кажут" на Пересыпи. А ежели бы вы мне, как порядочному человеку, поставили еще одну гуманитарную рюмку, я бы вам сказал еще и так, как "кажут" у нас на необъятных просторах одесских пригородов, от Нахаловки до Кривой Балки, не говоря уже о Ленпоселке.

— В следующий раз, лейтенант.

— А тост за Молдаванку, Ближние Мельницы и обе, старую и новую, Слободки сразу?

— С этой минуты икай себе молча, но вполне конституционно, — ввела его в окончательное смятение Анна. - А главное, помни: парламентские прения по поводу закона о политических абортах на сегодня отменяются.

Тип с фальшивой внешностью и измятой наружностью в самом деле конституционно икнул и презрительно смерил Анну от грудяшек до ляжки косым взглядом идейно закаленного в ратном труде ефрейтора хоззвода 7-го колымского стройбата в запасе:

— НАТОвка чертова, — убежденно произрек он голосом отличника боевой и политической подготовки все того же стройбата. — Жаль, что не я служил в гвардии Саддама Хусейна. Горели бы вы у меня сейчас где-нибудь в водах Ганга, как шведы под Сталинградом.

2

Дотащив свои баулы до машины таксиста-надомника, все это время пасшего ее у выхода из бара-кафетерия, Анна уселась рядом с ним, на первое сиденье, и приказала:

— Гони, лейтенант! Одесса — у наших ног!

Таксист-надомник — сумеречный тип, с полным набором булатных, под фальшивое червонное золото, зубов, философски осмотрел ее, короткой юбчонкой очерченные ноги, скептически передернул щекой: "Уж не у этих ли... ног?!", но тут же с киллерской вежливостью поинтересовался:

— Вас как, извините за выражение, везти? С заездом в Одессу, или, как у порядочных людей, — сразу, извините за выражение, на Балту?

С трудом вспомнив, что Балта — это где-то между Жмеринкой и родиной незабвенной Голды Меир, приезжая леди столь же деловито ответствовала:

— А нельзя ли так, чтобы сразу на Одессу, и не через Балту?

И тут таксист изложил ей всю тайную доктрину одесского извоза, на фоне которой "Тайная доктрина" мадам Блаватской могла бы показаться текстом для детской "разукрашки".

— Если сразу на Одессу, и не через, извините за выражение, Балту, то пассажир сначала должен сказать, куда он едет, затем поторговаться так, словно адресочек свой давно проехал, и только потом садиться в машину, великосветски забывая при этом багаж на стоянке. У вас же, извините за выражение, все наоборот: я чуть было вас саму на этой же стоянке не забыл.

— Вот поэтому самому я и узнаю вас, землячки мои хреновы, в любой части мира, — расчувствованно озарила его нежным ароматом "дирижабля без сахара" Анна. — Именно поэтому я все эти годы тосковала там, по загнивающим западам.

— Как говорили наши, извините за выражение, классики, — великосветски поддержал разговор сумеречный тип, — "навоз Отечества...". Кстати, о чем это вы так долго, с этим пролетарием сексуально-водочной революции Михуэллом Рус Кастрато гутарили?

— Обсуждали кандидатуры на пост президента Штатов, — не задумываясь, ошарашила его Анна.

— А что, Михуэлло — тот может, — убежденно подтвердил таксист. — Его даже из Сборки, из лиги футбольных фанатов, изгнали, как политически неблагонадежного. И потом, нельзя забывать, что Михуэлло — почетный ветеран всех трех одесских

медвытрезвителей. Это о чем-то да говорит. Так что, вы готовы?

— Как субмарина "Курск" — после швартовки у четвертого реактора, — консенсусно признала Анна.

... А потом они таки-да ехали. Вспомните, как колеса вашей машины в последний раз нежились на постперестроечных одесских дорогах, и вы поймете, что вам таки-да есть на что вспомнить.

Первый постовой остановил их в десяти метрах от стоянки, в то время когда таксист еще только нервно нащупывал где-то между бардачком и коленями женщины ручку скоростей, и подпротокольно заявил, что они проехали на красный свет. Однако, получив полагающийся ему червонец, как-то сразу же вспомнил, что ближайший светофор — в километре отсюда, да и тот давно не работает.

Второй милиционер остановил их у самого светофора, обвинив водителя в превышении скорости, хотя, предупрежденный встречным "водилой", таксист последние километры ехал со скоростью двести метров в час, с перерывами на сальные анекдоты.

Получив в руки права, вместе с причитающимся ему червонцем, милиционер хотел было уяснить для себя, а не подвел ли его похмельно-скоростной глазомер. Но тут из машины, как подводная лодка посреди Аскании Новой, вынырнула бывший сержант аэромобильных, и со свойственной ей психологией классовой угнетательницы, вежливо изъясла из рук гаишника права, вместе с кровным наркомовским червонцем.

— Через два часа зайдете за этой наличностью к своему генералу, — проникновенно ободрила она правоохранителя с большой дороги. — Только не забудьте перед этим проспать и добровольно, покаянно спороть обе лычки. Я... членораздельно выражаюсь?

Не единожды битый на дорогах всей нашей необъятной заводными ручками и монтировками, старый гаишник на какое-то время впал в состояние, близкое к крематорным аккордам вальса Мендельсона, но тут же нашел в себе мужество самоиспеляюще развести руками:

— Так уже ж и пойняв. У нас, в доблестной украинской милиции, шьо с лычками, шьо без лычек, а все червонцы — только через управление на Бебеля. Так шьо извиняюсь, если не там и не у того...

— Как же я понимаю вас, Цицерон вы наш трибунально-штрафбатный, — чуть было не прослезилась Анна.

Когда эта вольнодумица Дикого Запада вернулась в салон "жигулей" с правами и червонцем, водитель какое-то время ехал молча, мучительно размышляя о сверхприбылях колумбийских нефтяных картелей, индексе Доуля на японских рисовых биржах и конъюнктуре на рынке филиппинских устриц.

Осмыслив все водовороты и подковерные течения азиатско-тихоокеанской экономики, он совсем некстати вспомнил о своей пенсии отставного, уголовно ненаказуемого прапорщика, а также о — до неприличности постаревшей — жене, и, сплюнув в просвет между булатными коронками, изысканно изрек:

— Кто бы вы, извините за выражения, ни были, но я вас таки-да зауважал. И похоже, что вы - уж тогда, там, кстати, между прочим, отнюдь... — приехали оттуда, — кивнул он куда-то в пространство позади себя.

— Если выразиться еще более расплывчато - из Америки.

— Я недавно боевик один американский смотрел. Там тоже гаишника ихнего прямо возле аэропорта убивали. Но не так же наповал!

— Ну, я тоже догадывалась, что у нас, в Украине, еще те гаишники. Но откуда ж я могла знать, что на самом деле это придорожные куклусклановцы?

3

Город встречал их серыми пятиэтажными хрущебами в стиле "баракко", от незабвенного соцстроительного термина "барак", у каждой из которых всяк уважающий себя архитектор счел бы своим профессиональным долгом покончить жизнь самоубийством.

Чем больше попадалось ей на глаза этих "хрущев", тем все увереннее Анна утверждалась в мысли, что ни один архитектор за все годы советской власти в Одессе так и не переночевал.

Пока водитель матерился у заинтригованного автомобильной пробкой перекрестка, Княжич молча наблюдала, как трое рослых тридцатилетних бомжей дрались у огромного мусорного бака за право первообладания его содержимым. А огромная стая бездомных собак, которые встречались в городе на каждом квартале, у каждого двора, лежа в отдалении, решала, на кого им набрасываться - на мусор или на самих бомжей.

— Вам не кажется, что вы умудрились превратить Одессу - во вселенский собачатник?

— Так ведь отстреливать собак не позволяют.

— А кто вам сказал, что нужно начинать с отстрела собак? Сейчас Одесса в таком состоянии, что самое время заканчивать отстрел собачатников.

Водитель посмотрел на Анну с нескрываемым восхищением: "Какая глубокая широта мысли" — было начертано в его взгляде.

— В Литву тоже одна дамочка откуда-то приехала, причем даже не одесситка. И шьо вы думаете? Теперь у них тоже появился свой президент. Хотя, казалось бы... — пожал он плечами и помотал головой. — У литовцев - и поди ж ты, свой президент! А шьо у нас? Нет, я вас уже даже не спрашиваю, а сразу же подвожу под "приговор, которій обжалованию не подлежит": шьо у нас? Наши министра и нардепы так воруют, шьо наши суды уже не знают, за что их, собственно, судить. В нашем, извините за выражение, Уголовном кодексе, оказывается, статей таких не нарисовали, так теперь украинские судьи всех своих воров-мажоров американским судьям сплавляют. И все бы ничего, но сами же американцы столько раз устрашали мир в своих фильмах качеством кормежки и прочим стервисом своих тюрем, что я уже давно не понимаю: почему я, везде и кругом заслуженный, не могу хоть разочек попасть в одну из этих тюрем по профсоюзной путевке?

— Когда это у вас, наконец, получится, не забудьте прихватить с собой отсюда

парочку украинских стражей закона.

— Так я вас спрашиваю: зачем нужен президент в стране, где министры безбожно воруют, милиция с большой дороги грабит, а налоговая служба вежливо убивает?

— Вот в этом вопросе я с вами консенсусно не согласна, лейтенант. Может, именно такой стране как раз и нужен... президент. Чтобы все, от легитимно проворовавшегося премьера, до некстати опустившегося инженер-бомжа, знали, что в этой стране таки-да есть власть и жесткая рука.

— Вот и я - о том же! Причем на каждом профсоюзном собрании. И если где-то там, в Литве, прибывшая непонятно откуда леди умудрилась стать президентом, даже не будучи одесситкой, то я вас спрашиваю... Кому, как не вам, м-м, как бы к вам получше обратиться?..

— Обращайтесь "через "леди", — как говаривал ваш друг.

— Вот именно: л-леди... Почему бы вам не взять и не стать президентшей?

— Ш-шас! Уже стала. В какой позе прикажете? Хотя, в принципе, я с вами где-то даже согласна. — И тут она изрекла фразу, которая была достойна лучших мозгов Европы, и которую, конечно же, вскоре должны будут выгравировать на стеле перед Европарламентом. "Наш народ - это народ, для которого Маркса оказалось слишком много, Сталина - слишком мало, а предложи ему еще одного Берию, в купе с Кагановичем, так он их тут же обожествит. Может, для него самое время сотворить собственного фюрера"?

— Я же и говорю: становитесь нашим фюрером, то бишь, президентом.

— Кто, я, что ли?!

— Кто же еще?! Да не барражируйте вы кормой. Нашелся бы демократически избранный президент, а уж кричать "зиг нехай!" мы их научим. Вы вообще-то гражданка Украины?

— Еще там получила. В виде исключения, и исключительно по ходатайству американского госсекретариата.

— Так, если Америка ходатайствовала за вас, когда вы еще были там и никем, то шью она скажет, когда вы уже появитесь здесь, и всеми своими присутственными местами уже таки-да будете сидеть на своем руководящем месте?

3

Глубинным нутром своим Анна осознавала, что в эти минуты мужик несет бред. Но поскольку мужиков, которые бы не несли подобный бред, не существует, то решила поддержать его.

— И шью, по-вашему, я должна делать? Ехать в Киев и говорить президенту: "Пардоньте, вас здесь не сидело"?

— Зачем ехать?! - изумился таксист-надомник. - Вас туда завезут на правительственном "членовозе". Ваше дело - на первых порах вести себя так, как в подобных ситуациях делают все прочие женщины: немного пожиманиться, а потом на все сразу соглашаться. А народ наш, сталинской демократией затурканный, поддержит. Тем более что идеологом при вас буду я.

— Неужели имеется хоть какой-то опыт в этом деле, Киссинджер вы наш?

— Она спрашивает, имею ли я опыт? – трибунно вопрошал водитель так, словно уже стоял перед многотысячной толпой своих сторонников у стен Белого Дома. – Вы лучше спросите, а кто его, в таком случае, имеет? Поинтересуйтесь, кто, еще в те времена, на первой базе стеклотары, числился пропагандистом, а, если покопаться, то, может быть, даже агитатором. И вам скажут: "Пропагандистом там всегда числился только один человек – Басик Вениаминович!". И когда, в конце концов, этот склад сгорел, вместе с актами ревизии и портфелем ревизора, я подался в военкомат, и меня, конечно же, бросили на укрепление передового тыла вооруженных сил. Когда же и вверенный мне военный склад по какой-то дикой случайности тоже сгорел, вместе...

— Остановитесь, терминатор вы наш, — поморщилась Анна. – Я ведь не из прокуратуры. Но если уж выдвигаю против кого-то обвинение, адвокаты обычно выбрасываются из окон.

— Так я ж и говорю, — продолжил свою исповедь Басик Вениаминович, ни на мгновение не запнувшись и не потеряв ни дара мысли, ни нити речи. — Если уж моя жена держит меня за "Геббельса с Молдаванки", то она знает, шьо она делает. Потому что знает: если уж Басик Вениаминович что-то сказал "за", так оно таки да будет "за", даже если на самом деле все случилось "против". Вы меня понимаете?

Анна лучезарно задумалась, пару минут глубокомысленно подремала, досыпая второй авиасон, и столь же глубокомысленно изрекла:

— Ваша жена, Басик Вениаминович, как всегда, права. Если вас за что-то и стоит держать, так это за "Геббельса с Молдаванки". Хотя пока что я бы советовала время от времени держать вас за что-нибудь другое, более существенное и в том же месте.

Басик Вениаминович – круглолицый, широкоскулый, с носом, явно намекающим на пятую графу, и с раскосыми, "а ля нерушимая дружба народов", глазами, самодовольно взглянул на пассажирку и придурковато, как все мужчины в подобных случаях, улыбнулся.

— Я так сразу и понял, что мы нашли друг друга, — сказал он.

— Это уж точно. Как бегемот канарейку – в нильской трясине. – И тут же вскрикнула: — Да вот же этот двор! Узнала все-таки! Мне сюда, остановите.

— Шьо, действительно, сюда? Шьо ж вы все это время молчали, как участковый милиционер — на суде присяжных?

* * *

В том огромном закрытом дворе, у которого Басик Вениаминович высадил Анну, строения считались аварийными еще во времена первой мировой. Хибары "нахалстроля", которые появились в более поздние эпохи, грудились вокруг единственного общественного заведения — зловонного дворового туалета, — как хижины папуасов – вокруг парижского храма Сакре-Къёр.

Анна весьма смутно припоминала, где именно в этом дворе обитала ее троюродная сестра, но еще более смутно представляла себе, как в этом улье, где не наблюдалось ни одной живой души, можно её найти.

Однако случай есть случай. Едва она прошла под аркой и ступила на кое-как утрамбованный булыжниками двор, как из ближайшей же пристройки прямо на нее выплеснули добрых полведра воды.

С трудом придя в себя, Анна хотела возмутиться, но увидела в проеме двери женщину, рядом с которой трехстворчатый шкаф мог бы показаться раздевалкой для лилипутов.

Не успела Анна и рта открыть, как иерехонская труба, забытая господом в утробе этой амазонки одесских предместий, неожиданно взорвалась таким ревом, что внебрачное дитя Бродвея чуть было ни присело от ужаса:

— Нет, вы видели, она еще и права качать собирается, шалава! Ш-шас, буду я за каждым разом помой в туалет выносить. Беру разгон от моста до мясокомбината!

Анна беспомощно взглянула на вошедшего вслед за ней Басика Вениаминовича, но тот слушал дворовую прорицательницу с тем же благоговением, с каким "новые русские" выслушивают оправдательные тирады своих адвокатов.

Еще минут десять женщина извергала из себя такой поток непереводаемого и неподвластного цивилизованному уму одесского суржика, что в какое-то мгновение Анна засомневалась: уж не попала ли она лингвистический форум исчезнувших языков и народов. И лишь когда, спасаясь от этого словесного невождания, Анна с предельной вежливостью поинтересовалась, где тут можно разыскать Тоську Жутову, женщина взяла двухсекундный таймаут и, обращаясь к высыпавшим из своих "вилл" обитателям двора, прогромычала:

— Нет, вы видели эту хвойду из-под Березовки?! Она уже полчаса полощет мне мозги, чтобы, в конце концов, поинтересоваться, где меня можно найти?! А ты чего застыл, как Ленин в разгар перестройки? – угрожающе двинулась она в сторону Басика Вениаминовича. — Уж не ты ли ее привез сюда, муженек мой триждыразвращенный?!

...И только теперь до Анны дошло, что первый день ее пребывания на исторической родине обещает быть по-настоящему содержательным, ибо навоз Отечества...

2001 год.

ВЕЛИКИЙ

САМОЗВАНЕЦ КИСТИ

"Как только в тебе начинается
проявляться истинный талант,
рядом с тобой немедленно появляется
женщина, предназначение которой –
возвести тебя в гении!".

(из "эпохальных" рассуждений
главного героя этой новеллеты).

1

— Добро пожаловать в Лувр, мадам! – атлетического телосложения – облаченный в мощную мускулатуру то ли штангиста, то ли борца, — парень соизволил изречь сие с той высокомерной снисходительностью, с какой странствующей нищенке позволено

было припасть к ногам короля. - Перед вами - спасенные шедевры Великого Самозванца Кисти.

На сей раз "Лувру" выпало расположиться на поросшей сочной майской травой прибрежном склоне Аркадии. А сам творец - рослый, широкоплечий, с мощным обнаженным торсом, резко контрастирующим своим изысканным аристократическим загаром с истрепанными, подкатанными до колен джинсами, — величественно возлежал на озаренном полуденным солнцем пригорке, словно поверженная статуя — посреди Большой Галереи, вызывая преисполненный только ему ниспосланного чувства достоинства и только им самим оправданного презрения к окружающему миру.

В самом облике этого странствующего маляра, в бесшабашности его позы и в неприкаянном безразличии при обращении к ней, Евгении почудилось нечто первозданно необузданное, подвластное разве что стихии его собственной ярости и собственного величия.

— Смею предположить, что все это бессмертие, — окинула она роничным взглядом растыканные по дождевым вымоинам, словно по музейным нишам, картины Великого Самозванца Кисти, а также кепку-афганку с несколькими измятыми гривнами, платой за просмотр шедевров, — ваше, досточтимый кабальеро?

— Все это, мадам, следует полагать, уже давно не мое. С некоторых пор "все это" принадлежит человечеству, ибо все это — Искусство есть... — чеканные, основательно приправленные сарказмом слова эти исходили откуда-то из-под наложенного на лицо выцветшего пробкового шлема времен колониальны воен Британской империи, за краешком которого Евгении Ковач открывался широкий, освященный глубоким косым шрамом, подбородок.

" Нет, вы только взгляните на эту божественную наглость! - умиленно изумилась Евгения. - На это милое хамство "всяксоздающежестокого".

— Беда человечества заключается лишь в том, что оно все еще остается в счастливом неведении относительно появления на этих берегах Великого Самозванца от искусства.

— Как бы вам подходчивее объяснить, мадам? — хрипловато пробасил из-под колониального шлема обнаженный неофит Лувра. - Видите ли... "Все это", — то есть все то, что вам посчастливилось лицезреть в эти минуты, — и есть то, истинное, искусство...

— Кто бы осмелился предположить нечто подобное?!

— ... В отличие от всего того, что вы до сих пор подразумевали под искусством.

— Какая божественная наглость! - вновь, теперь уже почти очарованно, изумилась Евгения, понимая при этом, что знакомство их с самого начала не состоялось.

— Вы ведь еще даже не взглянули на его полотна, мадам!

Девица, которую Евгения до сих пор благополучно умудрялась не замечать, восседала в двух шагах от Великого Самозванца, по-восточному скрестив ноги, в позе не ко времени распустившегося лотоса. И поскольку обращена она была лицом не к ней, а к художнику, то со стороны могло показаться, что творит молитву у распятого на

склоне библейского холма мессии.

— Вы, насколько я заметила, тоже любуетесь не полотнами, — интонационно съязвила Евгения, — а все больше — грешной натурой Великого Самозванца Кисти.

— Никем я не люблюсь, — с подростковой непосредственностью обиделась пассия Великого Самозванца. — Картины эти... Да они передо мною даже в бреду предстают. Как христовы видения.

На несколько мгновений Евгения застыла с приоткрытым ртом. Все, чем она могла сразить, или хотя бы удивить, эту восемнадцатилетнюю девчушку, не имело решительно никакого смысла. Но то, каким тоном и с какой чувственной сосредоточенностью она признавалась в любви к творениям своего избранника, — само по себе заслуживало уважения. Уж в чем в чем, а в этом Ковач старалась быть справедливой.

— Великое воздействие искусства, мадам, — прокомментировал ее призыв автор полотен, не только не сменив при этом позы, но, как заподозрила Евгения, даже толком не взглянув при этом на нее. Впрочем, это — на нее, на Евгению Ковач, тоже, следует полагать, не на самое неудавшееся творения резца и кисти Создателя, только уже небесного. Что, конечно же, не могло не задеть ее самолюбия.

— На сей раз вы непростительно неточны, мэтр. Очевидно, имелось в виду не "великое воздействие искусства", как вы изволили выразиться, а воздействие великого искусства, что, согласитесь, не одно и то же.

— Катились бы вы отсюда вместе со своими амбициями и своей иронией, — заступилась за своего кумира девчушка. Но сказано это было так незло и по-житейски обыденно, что Евгения не то что не обиделась, но даже не ощутила неловкости.

— А ведь, пожалуй, она права, мадам.

— Кто же посмеет усомниться в правоте вашей музыки?

2

Евгения прекрасно понимала, что "обмен дуэлянтскими перчатками завершен, и ей и в самом деле пора бы красиво, не теряя лица, ретироваться. Но какая-то сила, некий, почти подсознательный, гонор — пока еще удерживали ее.

Все еще осеняя лицо снисходительной улыбкой, Ковач повнимательнее присмотрелась к девице. Короткая стрижка, смугловатое, чуть подсушенное южным солнцем личико, миниатюрный носик над еще более миниатюрным, коричневатым бантиком губ... И джинсовая юбчонка, не дотягивающаяся ни до интимно оголенных ляжечек, ни до заношенного, явно подросткового джинсового жилетика. Полоска ее метисного живота должна была восприниматься всей мужской частью человечества, как некий "пояс невинности".

"А ведь, если Великий Самозванец влюблен в эту девчушку — с грустной завистливостью молвила себе Евгения, — то уже основательно. А что, "Женщина Великого Самозванца Кисти"! Звучит. Считаю, строка в биографии, причем не только художника, но и его музыки".

Относиться к подобному определению — "Женщина Великого Самозванца Кисти" —

можно, как угодно. Но, кто знает... Тебе-то самой стать Женщиной Великого Художника так и не посчастливилось. Из этого и следует исходить.

— Согласна, господа, будем считать мой визит сугубо ознакомительным. К сожалению, не была вовремя уведомлена об открытии вашей выставки-распродажи, так что, пардон, не готова.

— Из-за неплатежеспособности публики, аукцион шедевров опять отменяется, — безо всякой видимой досады огласил Великий Самозванец Кисти. Но Евгения почувствовала, что на сей раз устами его заговорило самолюбие человека, давно привыкшего к постоянному безразличию к себе, как, впрочем, и к постоянному безденежью.

"А ведь он умышленно достает тебя, — задело Евгению. Прекрасно понимая, что "публика" в самом деле неплатежеспособна... Во всяком случае, в эти минуты. Но почему этот божественный наглец решил, что на приморские склоны люди приходят не для того, чтобы наслаждаться морем и любовью, а чтобы покупать картины бродячих богомазов?

Она могла высказать ему все это вслух. Но это уже смахивало бы на стычку, а значит, и на "потерю лица" в сугубо японском стиле.

— Кажется, вы решили, что я обязана компенсировать ваши творческие и финансовые затраты на создание полотен, и оплатить свое собственное любопытство... — неспешно принялась она рыться в увешанными золочеными железками сумочке.

— На сугубо добровольной основе, мадам. Только на добровольной, и в виде пожертвований, — ничуть не смутился Великий Самозванец Кисти. — Но учтите: когда эти полотна окажутся в Лувре рядом с полотнами Сезанна, Моне и Ван Гога, стоять они будут значительно дороже. Даже в своих копиях.

Евгения извлекла из кошелька сложенную пополам долларовую банкноту и, подержав ее на весу, но так и не дождавшись, пока пассия Великого Самозванца взглянет на нее, бросила в кепку-афганку.

— Но на всякий случай, запомните, — назидательно произнесла она, обращаясь исключительно к творцу, — что работы названных и не названных вами импрессионистов и постимпрессионистов, — как-то Альфред Сислей, Писсаро, Гоген, Ренуар, Тулуз Лотрек и другие, — экспонируются не в Лувре, а в парижском музее д'Орсэ, считающемся самым прекрасным музеем Европы.

— Где-где?! — не смог скрыть своего удивления художник, и даже слегка приподнялся.

— В музее д'Орсэ, о, великий самозванец кисти!

Только сейчас парень снял с лица шлем и, еще больше приподнявшийся, заинтригованно взглянул на Евгению. А ведь до сих пор он действительно так и не потрудился разглядеть ее. Слышал только шаги да шепотом молвленное Ингой: "Корова какая-то приближается. Деловая вся, судя по шмоткам". И если бы не замечание относительно музея д'Орсэ, очевидно, так и не удосужился бы взглянуть на нее.

— Оказывается, вы тоже имеете какое-то отношение к живописи, к искусству? — почти добродушно, без иронии и подвоха, спросил он.

— Какое-то, может быть... — тоже до предела упростила свой тон Евгения.

— Странно?

— Что же в этом странного? Я ведь не вижу ничего странного в том, что, к примеру, вы и себя тоже считаете причастным к искусству, хотя казалось бы...

Парень промолчал. Как ни крути, а словесную дуэль он проиграл. Музей д'Орсэ. Имена неизвестных ему импрессионистов. Впрочем, из того, что касается мира искусства, он пока еще не знал очень многого.

Зато именно в те минуты, которые он пролежал здесь, на прибрежном склоне, его вдруг начали посещать те самые "христовы видения", которыми затем так искренне и благородно умудрялась маяться Инга. Они бывали кошмарными, бывали благостными.... Но всякий раз представляли в его воспаленном воображении в виде сформированных, законченных сюжетов. Когда Великому Самозванцу Кисти приходилось слышать от художников стенания по поводу "кризиса сюжета", он всякий раз поражался им. Хотел бы он знать, кто способен избавить его от всех тех "голгоф" и "тайных вечерь", которые наполняют его собственное воображение.

3

Между тем "корова" оказалась значительно моложе, нежели он мог предположить. И хотя ей уже было хорошо за тридцать, она все еще оставалась красивой той исконно славянской красотой, которая напрочь не признавалась современными топ-моделями, но по-прежнему будоражила воображение всяк созревшего для подобных святых страстей мужчины: вызывающе выпяченная грудь, широковатая, но почти идеально выточенная талия, завершающаяся сексуально-взрывным изгибом живота, и еще более утонченным изгибом ягодиц, плавно переходящих в икринистые бутылочки ног... А дополняли этот изумительный портрет спадающие на лоб золотистые локоны и четко очерченные, чувственные губы.

"А что?.. В общем-то, да..." — вынужден был признать творец непризнанных полотен, так и не созрев при этом для более сформированной мысли.

Тем не менее Инга сразу же почувствовала, что Великий Самозванец Кисти основательно клюнул на ее фигуру и, затаив дыхание, следила за тем, как ее мужчина бесстыдно, хотя и мысленно, оголяет свою новую "натуру". "Ах, какая женщина, какая женщина, — накладывалась на ее ревность едва пробивавшаяся сквозь шумливую беспечность пляжа ресторанно-задушевная песня, — мне б такую!".

Впрочем, Инга и сама не заметила, как очарованно, почти по-лесбиянски, прикипела взглядом к, охваченному плотной серой тканью юбки и пиджака, телу этой женщины.

Сама Евгения в это время демонстративно не обращала на них никакого внимания. Но, уже уходя, как бы ради вящего любопытства, склонилась над небольшой, лежащей чуть в сторонке от других, картиной. Первого же взгляда было достаточно, чтобы Евгения немедленно ощутила потребность взять окаймленное дешевой рамочкой

творение в руки, и, получше разглядеть его.

... Поле. Глубокие, зарождающиеся где-то далеко внизу, у порога едва различимой крестьянской хаты, и уходящие в поднебесье, могильно-черные борозды. Оголённый оратай, молитвенно обративший свой взор к багровому видению Христа, и натужно упирающийся в рало, которым служил ему... огромный крест, с распятым на нем Иисусом.

— Стоп-стоп! Тут что-то не то, — пробормотала Ковач, совершенно забыв, что произносит это вслух. — Что это за школа такая? Да, согласна: плавные мазки, при отчетливо рериховской прозрачности и ясности красок; чюрленисская космогиническая философичность... Но сюжет. Этот совершенно потрясающий сюжет! Какое, к черту, подражание?! Кому?!

Взволнованно облизав губы, Евгения вопросительно взглянула на Великого Самозванца Кисти. Он сидел, обхватив руками колени, и спокойно ждал ее приговора. Впрочем, сам создатель этой кратины совершенно не интересовал женщину. Тем более что лицо его под этим дурацким шлемом разглядеть она все равно не могла. Но картина... Этот анафемский сюжет...

— Так что же мы приумолкли, мэм?

— "Пошел бы ты! "Что же мы приумолкли?" — мысленно отмахнулась от него Евгения. Другое дело — картина. Она, действительно, больше не принадлежала этому Великому Самозванцу Кисти. Теперь она существовала сама по себе, вне воли и сознания Творца.

— Положив ее на место, Евгения горячечно сменила защитные очки на коррекционные "хамелеончики" и подошла к картине, лежавшей чуть выше по склону.

... Охваченные голубовато-сиреневым половодьем кладбище. Кресты, проклевывающиеся из воды, словно ростки бамбука. И мускулистый крестьянин, с силой опускающий в полупрозрачную гробоподобную "криницу" журавль с ведром-черепом...

"Бог ты мой! — опешила Ковач. — Да он хоть представляет себе, что именно выходит из-под его кисти?! Какими темами потрясает? Если это и бред, то совершенно не похожий ни на что до сих пор известное в искусстве, а потому — гениальный. И это вынуждены будут признать все, решительно все! Более изысканную фантасмагорию даже трудно себе вообразить".

Совершенно забыв о существовании здесь художника и его пассии, Ковач ошалело хваталась то за одну картину, то за другую, лихорадочно пытаясь вспомнить при этом нечто подобное, которое бы встречалось в работах хотя бы одного известного ей художника. Однако ничего "нечто подобного" в известной ей — частью по репродукциям да копиям, частью по оригиналам — мировой живописи, воображению не являлось.

Евгения гордилась тем, что один известный художник назвал ее "профессионалом искусствоведения", в противовес господствующей на художественном рынке любительщине. Но больше доверяла другому, считавшему ее "прирожденной

галерейщицей, основательно знающей свой предмет и свое ремесло". Да, она в самом деле была прирожденной галерейщицей, бизнесменом от искусства. Хотя и сотворяла свой реальный бизнес в совершенной иной сфере.

— Послушай, парень, все эти работы — действительно принадлежат тебе? — вполголоса, почти шепотом, спросила она, предлагая, таким образом, забыть все, что было произнесено ими до сих пор. — Причем я спрашиваю об этом со всей возможной серьезностью, — уточнила Евгения, не отрывая взгляда от очередной картины, и даже краем глаза не отслеживая поведение Великого Самозванца Кисти.

— Вам ведь уже было сказано, что я — не торговец, — басистой хрипотцой, "под Высоцкого", просветил ее творец.

— Этого-то как раз и не было сказано, — вполголоса возразила Евгения, азартно покусывая нижнюю губу. — Кстати, талантливые торговцы живописью во все времена чтились так же благоговейно, как и талантливые художники. Ибо они сотворяли имена и имидж известных ныне мастеров кисти; обеспечивали их заказами, а значит, и хлебом насущным. Станете возражать?

— Не посмею.

— Первый признак того, что начинаете проявлять благоразумие, — молвила Евгения, всматриваясь в очередной живописный сюжет.

Теперь она вся уже пребывала во страсти коллекционера, внезапно наткнувшегося на россыпь таких экземпляров, которые не способен был ни толком оценить, ни тем более — немедленно приобрести.

— Не скажу, чтобы все это произвело на меня какое-то особое впечатление, — еще невнятное пробормотала она, по привычке принимаясь сбивать цену, — при этом Ковач совершенно не заботилась о том, чтобы Великий Самозванец Кисти мог расслышать ее слова. На профессиональном жаргоне это называлось "толочь шелуху". А в умении по-настоящему "толочь" ее, сбивая цены, снизводя художника до роли просителя, молящего покрыть хотя бы расходы на холст, краску и раму... — в этом она преуспела.

— И часто вы случаетесь в этих местах, Великий Самозванец Кисти? — вот только произнести это свое "Великий Самозванец Кисти" с должным сарказмом она так и не сумела.

— Желаете что-либо приобрести?

— Я пока что ничего не желаю, — слабо заупрямилась Евгения, чувствуя, однако, что в этом поединке с художником и его пассивностью она уже потерпела полное поражение. — Кроме одного: знать, как часто вы появляетесь на этих склонах.

— Время от времени, — уперлась кулачками в худосочные коленки Женщины Великого Художника. — В перерывах между персональными выставками в залах Лувра.

— Не упоминайте всуе того святого для художника, о чем лично вы не имеете ни малейшего представления. Для художника Лувр — то же самое, что для католика Ватикан, или для мусульманина — Мекка.

— Да что вы говорите?! Уму непостижимо! Можно подумать, что вам уже приходилось...

— Приходилось, милочка, еще как приходилось!.. — упредила ее Ковач. И при этом про себя огрызнулась: "Знала бы ты, как некстати сейчас твое присутствие при этом деловом разговоре!".

4

Девчушка, действительно, мешала Евгении перевернуть неудавшуюся страницу знакомства с этим, невесть откуда явившимся на аркадийские склоны, живописцем, и заложить хоть какие-то основы нормальных отношений.

На какое-то время Ковач забыла святое правило, которое сама не переставала вдалбливать своим агентам из картинной галереи "Арт-XXI": "Никогда не знаешь, с кем имеешь дело! В любом подвале может ютиться Рубенс. В любом захудалом, убого смотрящемся посетителе галереи — полуподпольный миллионер, способный выкупить всю экспозицию, вместе с галереей, гидами и агентами".

Всего на несколько минут Ковач отреклась от этого своего "святого правила", и тут же снизошла до примитивного суесловия, за которое теперь вынуждена расплачиваться имиджем профессионала. Даже если бы на сегодняшний день этот парень ничего, кроме своего "Распятого пахаря", и не создал, он уже достоин был бы того, чтобы им заинтересовались все картинные галереи мира. Это говорит она, Евгения Ковач, удостоившаяся за свою мертвую коммерческую хватку жутковатого прозвища "Валькирия Мольберта".

— Одного не пойму, почему вы избрали для себя этот, почти безлюдный, склон? — обратилась она к художнику. — На что, при такой экспозиции, рассчитываете?

— Избрал все по той же причине — за неимением свободных ниш в Лувре или в д'Орсэ. Не зарезервировал, видите ли.

— До Лувра вам, положим, далековато, — резко осадил его Евгения.

Хотя тотчас же мысленно возразила себе: "А почему, собственно? Любого эксперта Лувра этот парень способен поразить уже хотя бы своими замыслами. Если, по твоей теории, рубенсы способны ютиться по подвалам, то почему бы им время от времени не появляться и на прибрежных склонах? Многие из того, чем увешаны стены д'Орсэ, вполне можно было бы заменить некоторыми работами этого художника. Но это уже тема не для аркадийской публики", — скосила Ковач глаза на парочку в плавках, которая, остановившись в двух шагах от экспозиции, ничего не выражающими взглядами прошлась по картинам.

— В Одессе, следует полагать, вы тоже появились недавно?

— Можно подумать, что вам известны все художники города — с чисто одесской беспардонностью прокомментировала этот ее пассаж Женщина Великого Художника.

— Это я, Ковач, известна им, дитя мое, — вот в чем изюминка! Приищем многие из именитых художников искренне гордятся этим знакомством.

— Все верно, — поспешил вклиниться в их перепалку Великий Самозванец Кисти, — в Одессе я всего лишь полтора месяца.

Он уже понял, что, хотя "набрела на него" эта женщина совершенно случайно, однако в мире искусства случайной она быть не может.

— Вот именно - полтора, — с необъяснимой мстительностью утвердилась в своей догадке Евгения и, не взглянув более ни на картины, ни на их творца, направилась к прибрежному шоссе, на котором ее ждала роскошная машина.

С угрюмой завистью проследив, как незнакомка приближается к роскошному вишневому лимузину, — она то ведь и не заметила, что эта корова" подкатила сюда на иномарке, вообще не поняла, откуда она здесь взялась, — Инга на четвереньках подползла к кепке.

— С ума сойти! Она же расщедрилась на сто баксов! Причем просто так, не взяв картины. Еще и визитку оставила, которую попросту советую выбросить.

— Непростительная щедрость, — продолжал мечтательно смотреть вслед удаляющейся женщине Великий Самозванец Кисти. "Неужели это в самом деле правда, — подумал он, — что, как только в тебе начинает проявляться истинный талант, рядом с тобой немедленно появляется женщина, предназначение которой - превратить тебя в гения?!"

"Ах, какая женщина, какая женщина, — неслоь вслед удаляющейся Ковач. - Мне б такую!".

"Вот именно: мне б такую... И вряд ли эта женщина когда-либо узнает, что оказалась первой, кто в этом городе профессионально отозвался о его работах, отметив в них проблески таланта. Вряд ли узнает, как много значили для меня слова ее поддержки".

— Но тут и в самом деле целых сто долларов, Виктор! — возмутилась Женщина Великого Художника тем, что оказалась вне его внимания.

— Это значит, что мы опять богаты, — безрадосно признал Великий Самозванец Кисти, наблюдая, как вышедший из машины малиново-пиджачный "новый русский" галантно усаживает незнакомку рядом с собой. - Просто-таки безрассудно богаты...

Одесса,

июнь 2010 .

ЧАСТИНА ДРУГА

НА СВІТАНКУ,

КОЛИ КРИЧАТЬ ГУСИ...

1

Як сходило сонце, то літак уже стояв на аеродромі, й крила його, стомлено розпростершись над землею, спочивали у вранішньому мороці.

"Тепер, старий, перепочинь, — мовив Ігор. — Якщо вдень пригріє — надвечір знову на річку..."

Десть там, за плескатими пагорбами, ниділо військове містечко. І пілот ішов до нього звивистими вуличками селища. Повз підгнилі тини і щербаті мури. До сторожкого спокою домівки.

Товариші ще зазирали до чергового по аеродрому та й, напевне, засядуть там на годину-другу, як то водиться у них після нічних польотів. Але Ігор поспішав. Другу добу паленів у гарячці шестимісячний син. І полковий лікар сказав, що коли сьогодні вночі

не полегшає, доведеться Ользі лягати з ним у лікарню.

Від першої й до останньої миті польоту він думав про сина. І думки ці ятрили стомлений безсонням мозок, бо не було у них нічого, крім прикрого усвідомлення безпорадності.

— А я на тебе чекав, — зринув звідкись тремкий хлоп'ячий голос.

Пілот аж сахнувся від несподіванки, але відразу ж опанував себе і, пильніше придивившись, помітив за рогом постать Даника.

"Дивина, — подумав. — Звідки він тут узявся, та ще й о такій порі? Невже втік із дому?!"

Ігор підступив ближче до хлопця, зазирнув йому в обличчя.

— На мене чекав? Це добре... Впевненіше почувашся, коли знаєш, що хтось посправжньому чекає на тебе. Та навіть коли й не знаєш...

Якийсь час обоє мовчали, бо Ігор чатував на перше слово хлопчини, а той тільки насуплено поглядав на нього з-під волохатої шапки і голосно підшморгував.

— Здається, ти щось хотів сказати мені? — не втримався пілот. — Щось важливе?

— Кригу бомбардував? Аж там, де річка впадає в море?

Щоб повені не було?

— Від кого чув?

— Та від кого ж? У льотному містечку всі про це говорять.

Селище зацікавило. Лиш степова річка несла крізь нього

мрійливий шерхіт очерету. Малого й зжовклого ще за торішньої спеки.

"Хоча б йому полегшало, — подумав собі Ігор про сина. — Скільки ж можна? Мабуть, дружині треба було відразу лягти з ним у лікарню..."

— Ходять чутки, Данику, що ми вже й до школи через день навідуємося. Брешуть, напевне?

— На якого дідька вона мені тепер, ця ваша школа? — пробурчав хлопчина.

— Оце вже новина. Ти ж мріяв стати льотчиком-винищувачем. А тепер що сталося?

— Нічого особливого, — понуро збрехав хлопчина.

— Це не відповідь. Якщо так і далі піде, ти взагалі облишиш навчання, або ж виключать зі школи.

— Напевне, так і станеться — кину. Якщо тільки не виключать, — остаточно ошелешив Даник пілота.

Зупинилися на мості й мовчки дивилися на тихеньку річечку, майже струмочок, що якимось-то дивом вивільнилася з-під весняної криги та й уже ніяк не хотіла братися на ніч ясенцем.

— Хочеш сказати, що в пілоти мене взяли тому, що був неуком? — нарешті суворо запитав Ігор. — В училищі такі іспити, що тобі й не снилося! А без цього льотчиком не станеш, хоч сто років мрій.

— Мені вже ніким не стати.

— Як це зрозуміти: "ніким"?!

— Як хочеш, так і розумій. Серце в мене хворе.

Ігор безжурно посміхнувся, немовби не збагнув справжнього змісту тих слів, але докірливий погляд хлопчини відразу ж примусив його зігнати необережну посмішку.

— Що ти вигадуєш? - узяв Даника за плече й розвернув так, щоб зазирнути йому у вічі. — Хто тобі сказав, що воно... в тебе хворе? Оце щойно, спросоння, вигдавав?!

— Та мати ж сама і сказала.

Першим бажанням Ігоря було - переконати Даника, що вона змолола дурницю, і щоб він ніколи більше не слухав її, бо ці жінки самі не відають, що кажуть. Але в останню мить змушений був стриматися, пригадавши просту і стару, як світ, істину, що мати... дурниць казати не маже. Нічия і ні за яких обставин.

— Вона ж у тебе не лікар і навіть не знахарка, — все ж таки не зміг приховати роздратування льотчик.

— Вона — ні. Але після уроків до нас приходила справжня лікарка. Слухала всіх. Мені ні слова не сказала - відразу ж подалася до матері... І пішло: всі забігали, захвилювалися. На фізкультурі я тепер в окремій групі, разом із двома дівчатками. Сміху на всю шкалу.

За мостом пілот і хлопчина мали б розійтися, бо Даникові потрібно було звертати в провулок. Але вони не поспішали. Зупинилися на роздоріжжі і так стояли, ніби прощалися перед далекою дорогою.

— Лікарку ти теж не дуже слухай, — розгублено якимось мовив пілот, не знаючи, що ще можна сказати, чим у таких випадках розрадити. — І взагалі, не думай про це.

— Я і не думаю.

— Тобі ж усього-на-всього чотирнадцять, а не сорок! І серце в тебе повинно бути цілком здоровим. З якого дива йому хворіти?!

— Ну, так, ти один розумний, а всі інші дурні! Навіть лікарі.

— Я старший за тебе! — несподівано скипів Ігор. — Старший, зрозумів? Так, я дозволив звертатися до мене на ти, запропонував бути друзями, проте все ж таки не забувай, що я значно старший. І що старших слід поважати. А щодо твого серця... Якщо вже я сказав — значить, знаю!

Даник насунув шапку на самісінькі очі, вклав руки у кишені і, так нічого й не мовивши, подався провулком додому.

2

Пілот розумів, що підвищувати голос не варто було. Даникові й так прикро на душі, може, у сто разів прикріше, ніж йому. Та, що сталося, те сталося: він зірвався, і нічого тут не вдієш. Даник взагалі хлопчина вразливий. Та й звідки йому знати, що власний біль пережити значно легше, ніж біль сина?..

"... Але так сталося, — подумки мовив собі пілот, розгублено дивлячись услід Даникові та намагаючись виправдатись перед собою. - І нічого тепер не вдієш, бо вже сталося..."

Ще не вирішивши, як йому поведеться далі, пілот раптом рушив слідом за Даником. Не наздоганяв, не гукав його, а йшов, дотримуючись того ж темпу, що й хлопчина, щоб і не наблизитися до нього, але й не втратити з поля зору.

"Як же тебе відпускати з таким гнітючим настроєм? – подумки проказував до хлопчини. — Лишишся з ним на самоті, і цілий день мучитимешся, і рідних мучитимеш. Ти ще не знаєш, що це таке, — коли людину обсідають думки, від яких нема ні порятунку, ані спочину..."

Пілот поки що не уявляв собі, як має перепрошувати Даника, проте сумління підказувало, що він усе ж таки винен, і якщо зараз же не заговорить до нього, хлопчина ніколи більше не підійде, і, може, на роки залишиться у ній прихованою іржею відчуття образи й несправедливості.

Познайомилися вони – пілот і хлопчина – цілком випадково. Кілька разів Ігор бачив Даника край селища, на пагорбі при дорозі, яка вела до аеродрому.

— Ти кого це зустрічаєш? – запитав його якось пілот.

— Літаки, – відповів хлопчина.

— На одному з яких літає твій батько?

— У мене немає батька.

Капітан кілька секунд вагався: продовжувати це знайомство, чи не варто, проте врешті-решт проказав:

— Зрозуміло, хочеш стати пілотом.

— Але таким, що літає на будь-яких, на геть усіх літаках.

— Ну, в реальному житті так не буває, — засумнівався капітан.

— Тоді стану винищувачем.

— Втім, якщо дуже захочеш, — оцінив його наполегливість, — літатимеш на всьому, що тільки здатне відриватися від землі.

Відтоді вони й подружилися. Це була справжня чоловіча дружба, і різниця у віці у ній нічого не важила. Прагнення Даника стати пілотом було таким же нестримним, як і те, що свого часу погнало до авіаційного училища самого Ігоря. Тому в приязні, що поєднувала їх, було щось від Ігорового дитинства, від його мрій, побоювань і непевності, що з'являються у людини слідом за зародженням мети, і не полишають аж до самого її звершення.

Ігор знав, що Даника лякає зараз не хвороба сама по собі: її наслідків він ще навіть не усвідомлює, а те, що вона нищить його мрію.

Лячно прокричали гуси. Річка сонно сплеснула хвилею і нараз скипіла під десятками крил.

"Однаке тепер я вже тебе не відпущу, — подумки мовив пілот, і вп'явся поглядом у світанкову мряку, щоб вихопити з неї постать хлопчини. — Не можу, навіть якби й хотів".

— Данику! — аж сам здригнувся від власного голосу. — Почекай!

Не почувши відповіді, кинувся за хлопчиною, наздогнав, ухопив за руку, щоб той часом не втік...

— Ти що, цілу ніч не спав тільки для того, щоб ми ось так, безглуздо, посварилися й розійшлися? Ну, може, й правда чомусь там серце твоє прихворіло. Тоді давай підемо до лікаря. До нашого, справжнього, льотного. А кращих за наших, льотних, лікарів

просто не існує. Ти його повинен знати. Живе поверхом вище від мене.

— І нехай собі живе, — збайдужіло відповів Даник, вивільняючи руку з цупких Ігорових пальців.

— Та ти вислухай! Мужчина ти чи шмаркач? Він ще у війну, зовсім хлопчиною, санітаром був. Від першого й до останнього дня. А це тобі не якась там сільська лікарка. І якщо вже й він підтвердить... ну, скаже, що не годишся, мовляв, для авіації – я теж кину літати! Щоб мене громи побили — кину!

— Чому... кинеш? – вразили Даника слова пілота.

— Тому що не хочу, щоб ти вічно заздрив мені. Ти згоден піти до лікаря?

Даник не відповів жодним словом, лише зітхнув та збив черевиком кавалок підмерзлої груди. Але пілот уже відчув, що той вагається, і це його підбадьорило. Ігор добре знав досвід і вдачу полкового лікаря, і розумів, що головне — якось заманити до нього Даника.

— Це нічого, що поки що дуже рано, — казав хлопчині. — Розбудимо.

І, так і не дочекавшись згоди, схопив Даника за руку, і вони майже побігли до містечка пілотів.

— А може, все ж таки незручно?

— Звичайно ж, незручно. Піднімати людину з ліжка – завжди незручно. Проте лікар до таких візитів звичний. По сто разів на ніч встає, якщо треба. Та ти не скімли, — незле гримав на Даника, бо хотів розбурхати у нім злість на самого себе за таку слабкість. — Життя, малий, і не до такого іноді зводить – то й що, плакатися на нього?

— Я хіба плачуся? — й справді розсердився Даник. — Я ж не скаржитися приходив. Сам не знаю, як вирвалося.

3

Коли піднімалися сходами, пілот на мить зупинився біля дверей своєї квартири. Над усе хотілося бодай на хвилинку додому, щоб дізнатися, що з сином. Але розумів, що цього буде досить, аби Даникові вагання посилилися і він відмовився йти з ним. Зрештою, пілот мовив собі: "Гаразд, потім; уже, що буде те буде" і, зітхнувши, повів хлопчину далі.

Вже на майданчику третього поверху пілот непомітно зсунув пальця на його пульс і прикинув частоту ударів. Їх було десь під дев'яносто.

"Неже, й справді кепські справи? — майнуло. – Може, й так. Але що вдієш? Ну, не літатиме!.. Так не тільки ж буття, що в небі. Минеться. Людей з училища відраховують за станом здоров'я, і нічого — живуть... Навіть не всі жалкують, що виявилися поза училищем".

Лікар стримано вислухав пояснення пілота, і, немов актор, який починає відтворювати новий епізод, майже щиро проказав:

— А-га-а, то, значить, ти до мене цього гвардійця привів! – і зустрів їх такою посмішкою, ніби чекав від самісінького вечора. — Ну-ну-ну! Покажися-покажися! Це не ти в мене позавчора вікно з рогатки розстріляв? Ні? Я так і знав, що не ти... Свого часу я і сам чимало їх перебив... То й що там у тебе сталося? На що скаржимося?

— Лікарка сказала, що у нього хворе серце, — поспіхом мовив пілот. — Перестрів мене оце. Звідки у нього такий хворобі взятися? Дурниці, кажу. Але ж хоче бути пілотом.

Лікар миттю зігнав з обличчя посмішку й протер окуляри. Серце, мабуть, було єдиним предметом розмови, з приводу якого він собі жодних жартів не дозволяв.

— Таїсія Іванівна слухала? — стиха запитав він Даника.

— Здається, вона.

Лікар поплямкав губами, але потрібних слів знайти не міг. Мовчки зняв з несподіваного пацієнта куртку і підвів ближче до настільної лампи.

— Досвідчений лікар ця Таїсія Іванівна, досвідчений... Але хто з нас, у медицині сутніх, не помиляється? Краще скажіть, як ви самі почуваетесь? — входив у звичну роль аеродромний ескулап, оглядаючи Даникове горло. — Боліло коли-небудь чи ні? Скажіть: "А-а-а!" То боліло, питаю?

— Не боліло.

— Ні горло, ні серце?

— Ні горло, ні серце.

Вислухав раз, удруге. Даник дванадцять разів присів, і лікар ще заходився слухати, припадаючи вухом до трубочки, у можливості якої пілот, до речі, анітрохи не вірив, бо знав, що молоді лікарі давно користуються спеціальним апаратом.

— І коли бігаєте — не болить?

— І коли бігаю — не болить, — одверто передражнявав його Даник, тому що встиг зненавидіти лікарів, з усіма їхніми скельцями й трубочками. — Воно не болить, а бігати вже чомусь заборонили. І стрибати — теж.

По обличчю лікаря пілот зрозумів, що у того виникли певні сумніви. І що з Даниковим серцем дійсно щось коїться, бо інакше не став би так прискіпливо вислуховувати, не примушував би присідати, лягати і знову вертїтися перед ним дзиґою. Втішало тільки те, що оголошувати вирок він не поспішав і, здавалося, не дуже впевнений в остаточному діагнозі селищної лікарки.

— О-хо-хо! — нарешті полегшено зітхнув хірург, й аж тоді всівся у крісло.

— Мене теж один слухав. І так вислухав, що я до кінця війни в стройовики потрапити не міг. Ледве умовив, щоб узяли санітаром у санітарний ешелон. А тепер мені, як бачите, за п'ятдесят, а ще не скаржуся.

І розсміявся.

Даник завмер. Він сподівався почути від лікаря що завгодно, тільки не це. Певний час хлопчина дивився на старого широко розкритими, аж переляканими очима, далі щоки йому дрібно затремтіли, немов хотів розплакатися. Але так і не заплакав.

— Після війни, вже будучи хірургом, я таки розшукав того лікаря і спеціально прийшов до нього на прийом, щоб насолити. А він каже: "Хіба я, винен, що воно у тебе було, як розладнаний мотор без глушителя: деренчить, а не розвалюється?..".

Тепер вони сміялися усі троє. І так голосно, що лікарева дружина зацитькала на них із сусідньої кімнати, докоряючи, що не дають людині поспати.

— Так от, воно в тебе, гвардійцю, теж без глушителя, — пояснював "аеродромний лікар", чемно випроводжуючи обох за двері. — А тільки це — вікове. Років під вісімнадцять переростеш — та й минеться. І головне: нікого не слухай. Працюй лопатою, ганяй м'яч, тільки не під моїми вікнами, і взагалі казися, як можеш. Під час літніх канікул організуємо у містечку підліткову групу з парашутного спорту, яку мені доведеться тримати під медичним контролем. Обов'язково приходить. Парашута не дамо, але м'язів наберешся.

Пілот дещо забарився на порозі й запитливо поглянув лікареві просто у вічі, сподіваючись почути від нього правду, але старий пробурчав: "Нічого, почекай до медогляду, я ще й за тебе візьмуся". І майже силоміць виштовхав услід за Даником.

— Якщо вже казати правду, — зізнався їм "льотний" лікар уже на сходах, — я й сам тих лікарів боюся. Такого наговорять, що тиждень хворим ходиш. А якщо вже почнуть рецепти виписувати, хочеться одразу ж піти й живому лягти в могилу.

І знову всі троє сміялися, аж поки не вийшли на подвір'я.

4.

Додому пілот повернувся з відчуттям людини, яку обпік жах близького горя, та й тепер вона тішиться, що, зрештою, все закінчилося добре.

Не траплялося ще в житті пілота людини, яка б прив'язувалася до нього так щиро і віддано, як це худорляве хлоп'я, — ось у чім річ. Він цінував це і намагався поводитись із Даником так, щоб той почувався невимушено, як рівний з рівним. І це мало сенс, адже хлопець видавався навдивовижу кмітливим і характерним, тому інших умов дружби він просто не прийняв би.

Ігор тихенько відімкнув двері, навшпиньки підкрався до дитячого ліжка і впродовж кількох хвилин сторожко дослухався до сонного посопування маляти. "Все ж таки спить... Полегшало..."

— Кравчук із Машинським давно прийшли, а тебе все нема й нема, — стривожено зашепотіла Ольга, торкаючись рукою його схолоднілих пальців.

— З Даником був.

— Так я і повірила: з Даником! — з докором мовила дружина. — Світанок на дворі. При чому тут Даник, у такий час?..

— З Даником, кажу тобі. Зустрічав мене. Дитині легше?

— Температура спала. Оце, може, з годину, як заснула.

— Ну, нарешті, — полегшено зітхнув пілот. — Коли вдома щось не гаразд — це не політ, а мука. — І пестив її волосся, цілував лице, шию, руки... Немовби дякував за щось, або просив прощення.

— Почекай, про Даника — це ти що, правду сказав? - раптом стривожилася Ольга.

— Та правду ж...

— Дивак малий. Мати ж, мабуть, не знає, що він утік із дому посеред ночі. Ти хоч полаяв його за це?

— Ще й як! - заспокоїв її пілот. Розповідати про тривоги Даника і відвідини "аеродромного лікаря" він не став. Ця ніч повинна була завершуватися ось так, у

полегшеному зітханні і спокої.

— Дивись, бо Катерина, мати його, знову прийде скаржитися, що зваблюєш сина та не даєш йому вчитися, — усміхнулася Ольга, поправляючи волосся, яке навіть у світанковому мороці видавалося золотавим.

— Якщо й справді наскаржиться, ти мене не дуже лай. Я виправлюсь.

— Ой-ой, хотілося б вірити!.. Як там моя річка?

— Все ще тече. Пролітав над вашим селом. Навіть хату розгледів. Остеронь, край села, поміж тополями. Гирло встигли розбомбити раніше, ніж вода пішла поверх криги, а то навколишні села довелося б евакуйовувати.

— Не знають люди, кому дякувати... А я чомусь боялася, що ця, перша весняна ніч буде нещасливою.

Замовкли і довго слухали, як десь неподалік заклично й урочисто кричали гуси. Вони кричали третю ніч підряд. Бо надходила весна, й у крилах їхніх висвячувався тягар далеких доріг, якими поверталися о цій порі з ірію їхні дикі пращури.

І їм так само страшно було позбуватися цього тягара далеких мандрів і поклику родинних гнізд, як і людям.

1974 рік.

М'ЯСО

ДЛЯ СТАРОГО ГРАБАША

1

...Тієї ночі Грабаш прокинувся від вовчого виття.

За тридцять років, які прожив в урочищі, не раз чув, як виють зграї, та й сприймав це, як тисячі інших лісових звуків. Але цього разу вив самітник, і виття його було таким тужним, що аж кров у жилах чомусь холола.

— Бодай над твоїми кістками так вили, — не стримався врешті-решт старий, повертаючись лицем до теплої стіни. — Звірина в лісі повиздыхала, чи якого дідька тобі бракує?

Підтяг ковдру аж під скроні, потім обережно висунув руку і поправив кожух, яким укривав ноги.

Як ліс знову зайшовся вовчим виттям, то Грабаш похитав головою, мовби тамував свій власний біль, і заплющив очі.

— Грім би тебе побив, — проказав до того вовчиська. — Ти наді мною не вий, бо вже один вив, та й лапи простяг...

Зітхнув і затих, намагаючись заснути, проте ще кілька хвилин мужньо дослухався шумовиння лісу.

Виття припинилося. Може, виплакався, а може, поніс вовчу тугу свою до Дідового яру, в той куточок віковичного лісу, де зазвичай любили вимощувати свої лігва вовчиці.

"Чоловік, он, своєї туги не збагне, що вже про вовчу казати? — мовив собі, пробиваючи ті слова крізь дрімотину. — Отак, роками живемо у цьому лісі, кожен своєю мовою говоримо, проте одне одного не розуміємо..."

У селі казали, що ніхто так не знається на лісові і на звірах, як старий Грабаш. І то

була правда. Він прожив у лісі майже все своє життя та й умів витлумачувати звірині звички, привчився говорити з птахами, з деревами, з тим визеленим каменем, що вікує над джерелом. Але все ж таки збагнути сутність цього лісового світу до кінця він так і не зміг. І, що пильніше придивлявся до нього, то ліс видавався йому мудрішим і загадковішим, а сам лісник почувався у ньому чужим і невизнаним.

"О, прибіг, виплакався — та й далі в лісі... - все ще не міг заспокоїтися Грабаш. — Колись вовк боявся чоловіка. Як десь побачить, то аж у другім кінці лісу спиняється. А тепер іде просто в село, під саме вікно, і лапами в шибку..."

Вклався горілиць. Але очей вже не заплющував, бо знав, що не засне.

Сонячного ранку сорок четвертого він пройшов сюди, до згарища лісної хати, у якій не раз відігрівався партизаном, і забив першого кільця у те місце, де мали бути ворота.

Його однолітки ішли разом з військами на Захід, а він, тамуючи біль, тяжко вимірював зраненими ногами навколишні хащі, щоб натесати жердин і до пізнього вечора обгородити усе майбутнє обійстя. Потім розіслав багаття і просидів біля нього до ранку, щоб зі сходом сонця знову стати до роботи.

Тієї ночі теж страшно вили вовчі зграї. Бо ліси збідніли на дичину, а села — на худобу, то вони носилися зголоднілими лісами у пошуках бодай якоїсь здобичі. Пам'ятає, що забігали аж на галявину, до огорожі, і йому не вірилося, що вогнище може стримати їх від нападу, хоча добре знав, що однаково стережуться і вогню, і людини. Йому здавалося тоді, що вже не годен буде лишитися у лісі по двох роках партизанщини. Стало страшно від усвідомлення, що все життя змушений буде прожити вдалині від села, від людей, від усього того, що єднало зі світом.

Проте на світанку Грабаш так і не повернувся до села, а збив із двох обрубків хрест і вкопав його на пагорбку за хатою по родині лісника Карача, яку німці вивезли у місто й замучили десь у катівні. Та й так, поміж воротами і хрестом, ставив собі хату. Не повернувся він до села, бо знав, що як піде звідси — садиба вже не оживе, а пам'ятав прохання Карача не забувати про його хату і цей ліс. Ще чомусь не пішов звідси того ранку, але так і по сьогодні не збагне, чому саме...

Рани йому позагоювалися, і знову почувався здоровим і сильним. Не стямився, як промайнули літа, та й мусив проводити з лісу одного сина, потім другого, потім доньку. Стара плакала, а він усе йшов за ними усміхнений та казав: "Не плач. Ти ж знаєш, що це гніздо тільки для двох: п'ятьом у лісі бути нема чого. А як у котрогось серце заболить, то вернеться. Хоча б тоді, як нас із тобою вже не буде, а все одно прийде..."

Грабаш усміхався тим надіям своїм, а дружина дивилася на нього зі страхом та й сплескувала руками.

"Та ж я знала, що не маєш батьківського серця, — казала. — Такого світ не бачив, щоби проводити дитину й радіти. Ти ні за ким не жалкуєш, тільки за цими деревами..."

Пригадав це. Зітхнув. Так тяжко, як тоді, коли ставив на горбку коло хати другого

хреста. Уже по дружині.

"Ти здичавів при тих звірах та деревах, і тебе до людей не тягне, — пригадував її слова, неначе оце щойно чув їх. — Який дідько підбив мене їхати за тобою у цю глушину?" — втирала сльозу і пестила синову руку.

"То нехай лишаяються, я від хати їх не проганяю" — відказував лісник, знаючи, що стара сама напучувала дітей, щоби лісу не трималися, а йшли кудись межі людей.

Радісні сподівання і болючий жаль зливалися у її душі в нестримний вир, та й носила його у собі, як то носять незагойну рану.

Вона так і не дізналася, що перед від'їздом кожного з синів чоловік саме тому і йшов з ними у ліс на цілий день, аби там, наодинці, переконати, щоб котрийсь із них все ж таки прийняв спадщину лісника.

— Е, стара, стара... — проказав Грабаш, відганяючи від себе ті спогади. — Чверть віку зі мною прожила, а все бідкалася, що даремне віддалася за лісника, та так до лісу і не призвичаїлася.

"Скільки зарікався, ще не будеш пригадувати... — мовив собі з докором, намагаючись повернути собі сон. — Спогади — найпослідуща річ для такого самітника, як ти. Коли починаєш жити минулим — це кінець".

Вовче виття нагло увірвало його роздуми й примусило піднятися.

Сидів у ліжку й розтирав чоло, ніби не міг прийти до тями після глибокого сну.

— Що за мара? — буркнув, вдивляючись у синій просвіток вікна. — Ця погань пороку вже не боїться та й лісникові померти спокійно не дасть.

Тепер вовк був зовсім близько, десь біля самих воріт, і виття його стало ще закличнішим.

"Може, це Блудний?" — пригадав вовчєня, яке виростало у них позаминулої весни. Дмитро знайшов його на березі потічка й приніс додому. А десь через місяць Василь привіз із міста щеня вовкодава, бо їхня вівчарка вже геть осліпла й оглухла, то ці два одвічних вороги спали в одному солом'яному кублі і їли з однієї миски. — Можливо, й він, тільки ж хто його розпізнає? А все одно треба відігнати. Накличе зграю — і пропала ніч".

Зодягнувся. Уже потягся рукою до рушниці, що висіла на стіні, але не зняв. Він однаково не вірив ані у вовчу приязнь до людини, ані в її підступність. Проте певен був, що біля житла вовк не нападе, бо страх однаково жене, що людину від вовка, що вовка від людини.

Пес стояв біля самих воріт. Він відчував дух ворога, то пригнувся, завмер, широко розставивши міцні м'язисті лапи, готовий будь-якої миті кинутися на напасника.

Грабаш не пам'ятає, щоб він коли-небудь гавкав, як до садиби наближався хтось чужий чи якась звірина, а все причаювався і завмирав, сторожко стежачи за кожним їхнім кроком.

— Хоч би голос подав, щоб знати, що не спиш, — мовив до нього старий. Але пес навіть не глянув у його бік. Він чув вовка, і всі інші запахи і звуки для нього зчезли. Це був справжній боєць, який знав лісове життя і покладався у ньому не на господаря, а на

власну силу і хитрість.

"Пес, щоб ти знав, теж відрізняє мудрі слова від пустих, — дорікнув собі старий. — Та й чого має зважати на пусті?.."

Вийшов за ворота. Трохи постояв, дослухаючись дихання лісу.

Вовк мусив бути десь тут, поруч, і певне, що бачив його, але вичікував.

"Та ж чуєш, що вийшов, чого мовчиш? — запитав у нього. — Я тебе покликав би, якби міг. Але як? Хіба що по вовчому завити?".

Місячне сяйво спадало зі смерекових крон і розтікалося по галявині блакитним мороком. Грабаш брів тією повинню і роззирався навколо себе, мовби шукав посеред неї острівця.

Я знаю, що тебе біда пригнала. Від добра не прийдеш під ворота, не витимеш собі на погибель.

Пройшов стежкою до кінця галявини і здригнувся від несподіванки. Вовк лежав обіч стежки, у невеличкому вибалку поміж двома старезними смереками. Старий підійшов так близько, що паща замкнулася в кількох сантиметрах від ноги.

Відступив і направив на хижака промінь ліхтарика.

— Ага!.. То на твоєму місці й чоловік завив би, — проказав він, побачивши, що правий бік його пошматований мисливським зарядом. — Кому це ти не вгодив, га?

Вовк звівся на передні лапи, проте голову одразу ж опустив і мляво якимось потягся до Грабашевих черевиків. Тепер лісник добре бачив, що він знесилений, бо, поки приповз сюди, мабуть, втратив багато крові.

"Але й то правда, що всім не вгодиш, — міркував, заходячи так, щоб краще роздивитися рану. — Тут і чоловікові не завжди солодко, а про вовче життя мені розтлумачувати нічого".

Хижак не міняв пози. Спирався на ослаблі лапи й понурим виглядом своїм показував, що віддається на ласку людини.

— Та це дурниці, а не рана, — підбадьорив звіра. — М'язи зростуться. Такі рани вимагають часу та хорошого харчу — тільки й усього.

Вовк неначе й справді зрозумів його. Звів на людину два червоних вогники очей. Далі простяг лапи й тицьнувся у тогорічне листя.

Грабаш знову засвітив ліхтарик, і промінь його відразу ж уперся в невелику латку, що рожевіла на шії вовка, якраз біля хребта.

"Та це ж він!".

— Блудний — покликав вовка. — Блудний!!

Але звір лежав нерухомо.

"Бач, ти зовсім забув про ту латку, — казав собі старий, поспішаючи до хати. — Колись давно він зчепився з Рексом за кусень м'яса. Дмитро кинув їм один на двох, а мав би, як то завжди водилося, поділити. У сутичці між ними пес вискуб латку, то шерсть чомусь так і не прийнялася..."

Повернувшись до садиби, Грабаш передусім накоротко прип'яв вовкодава. Вже на порозі поміркував, як би його краще підступитися до хижака, далі взяв у сінях два

мішки й повернувся до Блудного.

— Це, вважай, подряпина, а не рана, — повторив він. — Тут боятися нема чого.

Спалахом ліхтарика осліпив вовка. Різко, але не дуже сильно, вдарив трохи вище очей, а тоді швидко накинув мішок й обкрутив його зав'язкою.

— А що поробиш, Блудний? — мовив, вибачаючись перед звіром. — Людського слова ти не розумієш, а мудрувати біля тебе нема коли. Стечеш кров'ю, або нагодиться вовчиця.

Вовкові йшов третій рік, а це вік, коли хижаки перестають бути пустотливими переярками і паруються. Грабаш знав, що у цю пору вони бувають найнебезпечнішими. Особливо самиці.

Вони вже не покладаються на лісове полювання. І щоночі роблять одчайдушні наскоки на сільські двори та на ферми десь за двадцять кілометрів од лігва, аби потім відрижкою впольованого м'яса годувати вовченят. Батьківський інстинкт і нагальна потреба здобичі позбавляють їх страху і відомої всім вовчої поміркованості.

Підсунув під вовка мішковину і, притримуючи його за шию, потяг до садиби.

— Все минеться... — шепотів він. — Я не так сильно вдарив тебе, щоб ти не витримав, то ж якось воно й справді минеться...

2

— Але ж ви, Грабаше, настирний чоловік!.. Мені робити нічого, то їхатиму кудись у ліс лікувати вовка! Якби вони всі до одного повиздыхали, то й тоді не жалкував би за ними.

Ветеринарний фельдшер мудрує над якимись порошками, розкладаючи їх по поличках, і навіть не дивиться убік лісника, тому що бесіда їхня й так аж надто затяглася.

— У мене півтисячі голів худоби. Молодняк, он, не можна впильнувати: що не день — якась болячка. А ви зі своїм вовком!..

— До кого ж мені ще піти, як не до ветеринара?! — здивовано допитується Грабаш, усе ще стоячи коло порога. — Сам доглядаю, як умію, але ж рана починає гноїтися. Поки дістався моєї хати — забруднилася, та й сам знаєш, як воно буває...

— Ая, — скептично всміхнувся Волощук, — той вовк навмисне летів через ліси, щоб попроситися до Грабаша на лікування. Як рибалки брешуть, то ще вибачаю, бо що то за рибалка, який не збреше? Але ж ви — лісник, старий чоловік...

— Ти мене за брехуна не май, — бурчить Грабаш. — Вовк цей у мене в садибі виріс. Чи ти гадаєш, що вовк не розуміє добра та лагідності, або не тямиться на тому, звідки походить?

Лісник хотів сказати ще щось, але, відчувши, що вмовляти Волощука немає сенсу, замовкає і береться за ручку дверей, аби йти геть.

— Про вовків мені відомо не менше, ніж вам. Читав про оте все, яка там від них користь і чому не варто винищувати. Проте добре знаю: якщо ця погань розплодиться, спасу від неї не буде. Вночі підкрадаються до літніх таборів і, щойно теля вирветься за загорожу — вчепилися йому в карк і загризли. Минулого тижня пастухи ледве відбили

одне.

— Що вполює — те його, — стояв на своєму Грабаш. — Хіба ж людина не так само вистежує звірину і не так само поїдає її?

— Е-е, досить!.. Мені ще тільки філософії бракує, — відмахнувся ветеринар. — Може, у тундрі їм і треба бігати за оленями, щоб стадо не хиріло, а тут бігати нема за ким. Два зайці були, і ті повиздихали.

— Одне слово, правду люди кажуть, що ти коновал, а не фельдшер, — похмуро мовить лісник. — А тому й говорити з тобою нема про що. Краще поїду у Василівку, до Ярчука. — А, вийшовши з ветеринарного пункту, вже з подвір'я гукнув: — Ярчук не такий гоноровитий, а головне, знає свою справу! А коли знає — то не відмовить, тому що він — справжній ветеринар!

— До чого тут гоноровитість?! — вискочив услід за ним Волощук. — Я — радгоспний ветлікар! Мені платять за те, щоб я дбав про радгоспну та громадську худобу, а не за те, щоб ходив лісами та лікував усіляку погань!

— То й не лікуй!

— І не буду!

— Не ходи і не лікуй!.. — затявся Грабаш, стоячи серед подвір'я. — Я тебе ніколи більше не проситиму! Ти не вартий ні диплома свого, ні того, щоб тебе вмовляли!

Якийсь час обидва мовчали, тамуючи роздратування і думаючи кожен про своє. Але з місця не зрушили.

— Ніби я сиджу без діла і мені тільки й клопоту, що ваші вовки? — проказав Волощук по якійсь хвилі мовчання. — Що йому станеться, як потерпить до вечора?

— А я і не кажу, що щось станеться! Навіть якщо вранці навідаєшся — все одно потерпить. Головне, щоб навідався.

Грабаш видобув цигарки. Одну взяв до рота, а пачку тримав у руці, чекаючи, поки ветеринар не витримає і попросить пригостити. Проте Волощук дістав свої. Теж запалив і пильно подивився на старого лісника.

— Ну то й що там сталося тому вовкові? Бо ви ж навіть пояснити по-людські не вмієте — тільки криком.

— Ранки білим обкидає. Пухирці якісь.

— Зрозуміло, почався процес загнивання. Він хоч підпускає до себе?

— Вовк як вовк. Може й кинутися, як будеш необачним. Він у мене в загородці.

— Маю дротяну сітку. Псам на голови надягаю, коли уколи роблю. Можна і йому надіти, якщо дасться.

— Змусимо піддатися, — примирливо мовив Грабаш. — Та й сили в нього вже не ті...

Фельдшер був значно молодшим за лісника, проте зжите лице старило його і виказувало в нім чоловіка хворобливого і знервованого.

Лісник трохи помовчав, вичікуючи, як він поведеться далі, бо відчував, що миру майже досягнуто. Лишилося узгодити, коли ж саме навідається. Він міг би й запитати про це, та, знаючи натуру ветеринара, не поспішав, аби знову не викликати роздратування.

— Він що, часто приходить до твоєї садиби, чи якого дідька? — й собі зволікав Волошук, усе ще уникаючи остаточного слова.

— Відтоді, як випустив на волю, — вперше.

— А на мотоциклі до лісничівки твоєї доїду?

— Дорога добра. Лісова, правда, не така вторована, як у селі, але проїхати можна. Або ж сідай зі мною на воза. Тут не так далеко.

— Ага, взяв і сів, — вишкірився ветеринар. — Тільки коней не жени.

— Тьху! — сплюнув Грабаш. — Увечері приїжджай і не бурчи зайве. Хоч похвалишся на старості, що вовка лікував.

— Було б чим! Скажу сторожеві, щоб вистежив і ще раз підстрілив, бо як вилікую, то люди кістки мої потім проклинатимуть.

Того дня ветеринар ще довго бурчав, голосно обурювався і затято кепкував з лісника, проте наступного ранку все ж таки зупинив мотоцикла біля його садиби, щоб спокійно, миролюбно, як і належить фельдшерові, проказати:

— Ну й де ж твій звірюка? Покажуйте, що там у нього.

— Я навіть не сумнівався, що приїдеш. Просто впевнений був у цьому.

— А я до останньої миті сумнівався: їхати, чи послати вас разом із підстріленим вовком? Тому ще й досі не впевнений: треба його оглядати чи не варто?

З

Злива вщухла.

Вітер зривав з листя олов'яні краплі і кидав на розбухлу землю, мовби висівав їх для прийдешніх дощів.

Грабаш пройшовся обійстям, зупинився біля огорожі, похитав нею, аби впевнитися, чи міцно тримається землі, і раптом заціпенів від подиву.

Навпроти воріт, за невеличким кущем, сиділа вовчиця. Четверо вовченят обабіч неї завмерли, витягнувши лисячі мордочки у той бік, куди дивилася мати, немовби чекали, що зараз там з'явиться щось таке, чим можна буде пожитися.

— Е, та ти, бачу, цілий виводок свій на оглядини привела! — гукнув старий. — То підходь ближче, не бійся. Хороших маєш вовченят, бо такі справді хороших!

Помітивши людину, вовчиця перегнала виводок до кінця галявини і знову завмерла у тій самій позі, мордою до загородки, у який нудився Блудний. Самиця, яка завжди намагалася ховати виводок у найгустіших хащах, тепер, здавалося, втратила материнський інстинкт і привела малих аж під людське житло, майже на вірну погибель.

— Ба, чого втікаєш? — спохмурнів Грабаш. — Якщо вже привела, то стій. Чи я не знаю, що таке самотина? Знаю...

Уперше лісник побачив її ще того дня, коли приїжджав ветеринар. По сліду знайшла пристановище своєї пари та й бігала довкола садиби, не наважуючись наблизитись до неї, але й не маючи сил піти геть. Оті кола, які вона пробігала з затятою розміреністю, видавалися лісникові дивовижним танком вірності і приреченості. І творився він до самого світанку.

Потім вовчиця щезла, тай Грабаш гадав, що ніколи більше не з'явиться тут. Може, хотіла, щоб Блудний побачив вовчат, бо це додасть йому люті і допоможе вирватись з полону. Або, може, привела їх сюди, щоб попрощатися і піти з виводком у ще віддаленішу й безпечнішу місцину? Хтозна?

— Гаразд, гаразд, не нудься! Уже сьогодні випущу, — мовив Грабаш до вовчиці, ніби самим словами цими здатен був утішити її. — Ще мав би з кілька днів пробути в мене, поки рана добре загоїться. Але як ти вже прибігла, то нехай... Тай коневі легше буде, бо перші дні утікав від двору, мов навіжений.

Отак, промовляючи до неї і до самого себе, лісник наблизився до міцної загородки, збитої ним одразу ж за повіткою з дровами, і відсунув три жердини.

Вовк відступив у дальній куток і зіщулювся. Він ніби злякався волі, або ж передчуття підказувало йому, що то пастка. Аж як старий відійшов і став коло пса, він нарешті наважився і, ледь припадаючи на лапу, кинувся до воріт. Грабаш бачив, як він порівнявся з вовчицею, проте страх не дозволив йому зупинитися; він пробіг повз самиці, мовби й не помітив її. Але вовчиця відразу ж кинулася за ним.

Старий тремтячими руками дістав цигарки, закурив. Якась незбагненна хвиля розчуленості заповнила його свідомість, і на очі найшли сльози. Він почувався так, мовби оце щойно став свідком ще однієї великої людської радості або ще одного людського горя.

"А ти кажеш: "винищити"... — з докором пригадав собі Волощука. — Як ти їх винищуватимеш, як то цілий світ, котрого нам з тобою, може, так ніколи й не збагнути? А в світі як у світі: свої радості і своє лихо; і хтось неминуче гине заради того, щоб вижило прийдешнє покоління..."

І ще довго стояв біля воріт і вдивлявся у лісові хащі.

4

Поминули місяці.

Ліс тяжко зітхав і, приспаний першими морозами, влягався на ніч. Лише молоденькі ялиці позбігалися до самої галявини й обступили лісникову хату, наче змерзлі діти — пригасле вогнище.

Грабаш прислухався до їхнього шумовиння і до завивання вітру; він думав про зиму, з наближенням котрої, як ні в яку іншу пору року, відчував свою старість. Відтак кожен листопадовий вечір викликав у нього думки й почуття, з якими мусив боротися ночами, наче з манною.

Так було і цього пізнього вечора. Проте поступово хвиля ця вляглася, і вже мав би задрімати, аж раптом почув... вовче виття.

Якийсь час насторожено дослухався його, не знаючи, як повестись, далі не витримав і підвівся з ліжка.

— Чи не тебе, Блудний, знову біда пригнала? — незле бурчав у завіконну темряву, нашвидкоруч одягаючись. — Яка болячка на тебе напала? Може, зголоднів? Напевне, що зголоднів, але годувати тебе не можу, навіть якби й хотів, тому що не маю чим.

Вийшовши з обійстя, Грабаш найперше глянув на місяць, що завис над самою

хатою, мовби шукав у його мерехтливому сяєві спокою, але не міг знайти. Ще одна ніч приходила до нього з лісовою пригодою і задавненим безсонням.

— Де ти там виєш, нечиста сило? — перевів погляд на край галявини. І тієї ж миті побачив під деревом, що височіло посеред галявини темну постать, яка могла належати тільки вовкові. — Буде така ніч, коли я по-людські висплюся, чи вже не буде? — Підвищив він голос, одначе вовк залишився на місці.

Лісник хотів мовити ще щось, але від несподіванки задерев'янів. Просто перед ним, на припорошеній снігом купині чорнів... кусень м'яса!

Лісник ударив по ньому променем ліхтарика, нахилився, аби краще придивитися, навіть недовіжливо торкнувся пальцем. Дідько б його взяв: таки справді м'ясо!

Вже й вистигло, та й запечена кров зайшлася крижаними кульками, що розсипалися по змертвілій тканині, брунатними намистинами, проте все ще залишалося свіжим.

Вовк озвався до нього виттям, підбіг трохи ближче до старого і знову завив. Тепер він сидів на ледь уторованій стежині, що вела до джерельця, і продовжував стиха підвивати, неначебто проказував до людини: "Бери. Це я приніс; бери, не бійся. Це для тебе..." . .

— Та не може бути! — вражено прошепотів Грабаш, присівши над тим куснем звірини. — Такого просто не могло статися, щоб вовк, дикий, вічно голодний звір — й ось так повівся!..

Руки йому затремтіли. Ліхтарик згас. Але він усе ще не зводив погляду з тієї темної маси, що крижаніла на змерзлій землі, і стиха промовляв:

— То ти аж так віддячив старому лісникові за порятунок? То аж так?!

"Але цього не може бути! — кричав самому собі. — Не мо-о-же!".

... І, нажахано якимось озираючись, утікав до хати.

1974 рік

АМГУНЬ — РІКА ВДОВИНА

1

День зросився, мов краплина поту на загубілому чолі, що зблиснула, запекла сіллю втоми й одразу ж усоталася у зчорнілі зморшки; а ріка увійшла в морок і потекла ним до далекої ущелини, щоб десь за нею вихлюпнутися на розлогу долину модриновим повінням ночі.

Власта відклала косу, старанно згребла траву на ряднину і вже хотіла переносити до стодоли, одначе погляд її раптово зупинився на вигині ріки та примарливих скелях на тому боці. З-за цих скель завжди надходили весняні зливи: хмари билися у порізане вітрами верхів'я, а криваві блискавиці жилами сповзали у ріку й тяглися аж до цього берега, щоб тут, біля її хати, щезнути у лугових травах.

Вона боялася тих блискавиць страхом, що увібрав у себе щось значно більше, ніж страх за власне життя, і довго не могла збагнути, коли й чому він зародився і що, врешті-решт, віщує. Лиш коли одна з них убила її чоловіка, Власта з жахом усвідомила, що то мучило передчуття, відтак сприйняла цю подію, як страшну кару, до якої доля

готувала її вже давно. Сталося це саме під Чорною скелею, і кілька рибалок добре бачили, як блискавиця упала зі скелі і розтеклася вогнем по ріці, а Дмитро ще підхопився і схрестив руки над головою, наче хотів захиститися від удару...

Краще б вона вже не чула розповідей тих рибалок, бо ж потім знову й знову, безліч разів, ввижався їй вечорами отой червоний човен на вогняній річці, і синя, неприродно вигнута постать чоловіка зі схрещеними над головою руками. Постать, що навіки вкарбувалась у скелю в останньому своєму порусі й останім зойком.

Одначе згодом ріка відібрала від неї навіть це видіння, і тепер на схилі, що добре проглядався з її вікна, з'являвся, разом зі спалахом блискавиць, тільки відбиток неосяжного довічного суму, отієї вічної, нерозвійної туги — за Дмитром, за чоловічими пестошами, за рідним селом, що залишилося за сотнями таких рік у далекій, і теж уже примарливій, Україні.

Від ріки долинав приглушений гуркіт, що здавався відлунням гірського каменепадку. Він усе наростав і наростав, і Власта добре знала, що зароджується він у потоці поблизу Забутого острова, де завжди правила свої шлюбні ігрища дивовижна риба, яку місцеві називали "кетю".

Першої осінньої ночі, яку Власта провела на березі далекосхідної Амгуні, її теж розбудив цей гуркіт. Хотіла кинутися до вікна, проте зупинив сухий, хворобливий сміх господині, тітки Марії: "А ти не жахайся, це всього лиш риба гуляє, кета. Аж із океану прийшла. Відкладе ікру, і вся загине. Відкладе... — і вся до одної. Тільки ріка зойкатиме. Кажуть, що то у кети "шлюбний танок". Але ти не вір: не шлюбний це танок, а танок смерті".

"Вчителька Марія", як називали її у селі, померла саме в новорічну ніч, а в травні повернувся її син Дмитро, що до цього працював на Шпіцбергені, то Власта так і залишилася у хаті, тільки вже не квартиранткою, а господинею. Багато осеней сплигло відтоді, але щоразу "зойк ріки" бентежив її, гнав до протоки і примушував годинами простоювати над нею, та ще і ще раз замислюватися над незбагненними законами природи, що так необачно і зверхньо поєднували у собі поклик любові і... смерті.

2

Власта віднесла сіно до стодоли, повернулася назад, на тайгову луку, що, підступаючи до самої ріки, дуже нагадувала русинські луки її Закарпаття, і зупинилася, задумливо вдивляючись в обриси Чорної скелі.

Місяць уже зіп'явся на маківку гори, і з-під нього, мов з-під джерельного каменя, било бліде холодне сяйво, яке, нуртуючи на крутих, посічених схилах, стікало в ущелину і закипало в ній блакитним виром.

Власта ще якийсь час стояла посеред луки, мовби вагалася; увіходити в той вир, чи шукати рятунку від нього у хаті, аж поки потайні і незбагненні вагання її не зруйнував верескливо-підхрипкуватий голос:

— А що, таки дослухаєшся?!

— Чого б це я мала дослухатися? — неголосно відповіла Власта.

— Та й яка на твоєму місці не дослухалася б?! — не зважала на її відмовку. —

Гудуть, оно, рибини, і стогнуть. Аж гори тремтять і ріка здригається – так смертно стогнуть.

Власта знову, і так само вперто, мовили своє недоріке "Чого б ото?..", аж тоді збагнула, що це промовляє до неї Катерина Марич, і що дослухається Катерина не до "зойку" ріки, до якого їй байдуже, а до моторного гулу рибальських човнів, які ось-ось мають зринуть в річковій далині.

— Хіба що, може, то горішнянські, а наші вирішили десь перепочити, щоб піти додому на світанку? — не вгавала Катерина, що стояла неподалік, на високом камені, з якого добре проглядалися і вигин ріки, заплави на тому боці.

— Мабуть-таки, горішнянські, — насторожено відповіла Власта. Не хотіла, щоб Катерина здогадалася, що й вона теж чекає і рибальських човнів, і Романа Марича, але ж як це приховаєш? Та й запитує Катерина не тому, що сподівається на розраду, а що бачить у ній суперницю.

З Катериною своєю Роман Марич прожив лише рік, а потім, навесні, поставив собі хатину на крутому березі Амгуні й перебрався туди, не дозволивши дружині навіть ступити на її поріг. Це страшенно здивувало всіх, бо ж за той час, який вони прожили разом, ніхто не чув, щоб Роман коли-небудь крикнув на дружину, або скаржився на неї чи на життя. Отак, весняного вечора, саме на роковини смерті своєї першої дружини, зібрав речі і перейшов до хати давнього, ще шкільного товариша, на квартирування. А вже згодом заходився ставити собі на самому березі ріки хатину.

Катерина й досі не могла збагнути, чому так сталося. А загадкова втеча чоловіка, що давала поживу жіночим пліткам, зробила її ще заздріснішою і нервовішою, ніж була доти. Втім, казали, що заздрісною і бездушною вона була від народження, і що саме тому Марич і пішов од неї. І лише древня, майже столітня Роксана-Бандерівка, що походила зі знаного в Карпатах мольфарського роду Чорногорів, почувши ці розмови, якось мовила: "Та це ж Христина-покійниця, перша жінка Романова, вигнала його з Катриної хати. То вже на таке заходилася, що або з хати назавжди вигнати, або до себе на той світ забрати" — і, нічого більше не пояснюючи, подалася до своєї кам'яної хатини, що бовваніла на вершині порослої ялівцем сопки і яку теж називали Чорногорою.

Тим часом до берега підходили й інші жінки. На селі вже знали, що рибалки пройшли Амур, а тут, на Амгуні, з ними нічого не станеться, та все одно хвилювалися; та й котра з рибачок не прагне зустріти свого чоловіка на березі, причому зробити це з такою тужною радістю, ніби всі дні після прощання від берега того не відходила?

— То нехай уже ми, рибачки... — раптом мовить Катерина. — А тобі кого чекати? — і в словах її Власті вчулася якась прихована погроза.

Місяць усе ще визирав з-поміж мерехтливого верховіття, але вже якийсь блідо-рожевий і незграбно обтятий. Скидався він хіба-що на уламок пригаслого сонця, який чомусь завис на маківці скелі.

— "На негоду", — подумалось Власті, яка добре знала, що на селище вітри найчастіше спадають опівночі або на світанку. Так було завжди, коли місяць

кривавився, а тайга шумувала та заходилася таким модриновим вереском, як оце зараз.

3

Минуло ще кілька хвилин. Гуркіт моторів нарешті вирвався з-за ближнього хребта, і на вигоні, поблизу рибоприймальні, спалахнуло багаття. Човни правили на нього, наче на вогні маяка, виповзали на міліну й осідали на ній серед людського гомону.

... Кілька років тому до берега, на крижаному схилі якого виднілося зимів'я мисливця, пристав човен геологів. Двоє чоловіків занесли хвору, виснажену переходами Власту до хатини і, дочекавшись появи господаря, поспішили до човна, щоб повернутися до пошукової партії, поки Амгунь не взялася кригою. Відмовила рація, вертольота викликати не могли, то для фельдшера Власти Войкової це зимів'я лишалося єдиним рятунком. І то ще добре, що господарем його виявився самотник Роман Марич, який добре знався на тайгових травах.

Двоє обіцяли прийти за нею через два-три тижні, але впали сніги, а пошуковці на той час уже подолали перевал і змушені були зазимувати у малесенькому якутському поселенні без своєї фельдшерки. Власта ж півмісяця прожила у хатині Марича, в якій усі дні минали однаково холодні, болючі і німотні. Зранку Марич мовчазно поїв її відваром із якихось трав та ягід і залишав одну, а надвечір повертався зі впольованою звіриною, знову поїв, розтирав спиртом і годував печеним м'ясом із часником. Потім сідав біля відчинених дверцят і мовчазно й некліпно дивився на вогонь.

Іноді вони про щось розмовляли, проте Власта не запам'ятала жодної з тих розмов — уривчастих і вимушених; від них не лишалося нічого, що викликало б солодкий чи прикрий спогад, або з'явилося у жіночих мареннях. Відкладалось у згадці лише освітлене вогнем обличчя мужчини, на якому завжди відбивалася печать скорботи і мовчання; ще пригадувала, як, повернувшись зі впольованою дичиною, він розтоплював у мисці сніг і, роздягнувшись по пояс, обмивався у крижаній воді, бо таким був його звичний ритуал.

Уже тоді Маричеві було під сорок, та Власта завжди милувалася його тугим, м'язистим тілом, яке, здається, не могло знати ні хвороби, ні старіння, і мусило скоритися тільки раптовій і наглій смерті. Власта мала змогу пізнати справжню ціну цього чоловіка, проте все, що конче повинно було статися між ними у зимів'ї, втоплене тепер у тому скорботному мовчанні і приходять у її вдовину уяву тільки з холодним відблиском вогнів, біля яких Марич просиджував усі вечори.

А потім був ранок, якого вона сама насмажила йому м'яса. Роман поїв, відпив із чайника відвару, що правив йому і за чай, і за вино і, піводячись з-за столу, проказав: "На Чорний Камінь ідемо, до мого села. Сонце стоятиме, треба встигнути".

Він не міг знати, що Власті не хотілося залишати його тут і що й багато років опісля вона прагнуче хоч на мить повернутися сюди, у далеке мисливське зимів'я Марича, до вогню і мовчання цього самотника.

...Захлинувся мотор останнього човна, отож гуркіт у протоці став ще чутнішим. Десь там, у крижаних водах Амгуні, билася в екстазі материнського інстинкту кета,правлячи на межі життя і смерті свій останній танок. Пружні, вигуляні по океанських

пасовиськах самиці рвалися до мілководдя, били тілами в кам'яне дно, мов у поховальні дзвони, і нагрібали з річкових круглячків ікрові сховища.

"Чого ж вони так рвуться сюди? Невже по загибель?! З року на рік, із покоління в покоління — і завжди на загибель?! У чому ж тут вселенська мудрість буття? У чому божественне милосердя?! Чи, може, на жінок-самок навіть боже милосердя вже не розповсюджується?!"

Підійшовши ближче до причалу, Власта побачила, що на освітленій місяцем і ліхтарями низині, між приймальнею та човнами, зібрався чималий гурт. Вилов уже перенесли до складу, однак не розходилися, трималися купками, гомоніли, щулилися під пронизливим вітром, що проривався понад річкою аж із низів'я, з-над океану.

Вона ж стояла осторонь. Їй нікого було зустрічати і ніхто не потребував її допомоги. Що ж до Марича, то він помітив Власту лише тоді, як зібрався додому, та й то лише на мить зупинився, чомно кивнув: "Вітання, фельдшерко", і подався стежкою на схил хребта, на якому стояла його хатина.

Власта ще довго, з надією, дивилася йому вслід, хоча знала, що не зупиниться, не вернеться, не покличе за собою ні словом, ні поглядом. І хтозна чому: може, не давала туга за першою дружиною, або незручно було перед Катрею; чи, може, й справді почувався занадто старим, таким старим, що соромився навіть розмови з молодницею.

"Надто вже я старий задля любовців. Про літа забув, фельдшерко Власто..." Це було минулого літа, на весіллі у Горяків. Катерину, що цілий вечір не зводила з Романа очей, господиня покликала щось допомогти, а вони з Маричем, обоє сп'янілі від напоїв, танцю і терпкого запаху лугової трави, все далі й далі відходили від танцюючих, аж поки не опинилися за крайнім стіжком прибитого дощами сіна. "Не сьогодні й не тут... — шепотіла вона Маричеві, поринаючи в обійми, мов у полум'я. — Людей боюся, і за себе... теж боюся. І не можна мені, вдові".

Звідти, від обійстя, її вже кликали. А поруч пружилася і зболено стогнала на спіnenих весняним сяйвом порогах ріка, посеред якої самотнім човном вигойдувався модриновий острівець. І якою ж нестерпно заманливою була ця близькість мужчини! Яким безбожно оманливим зринало відчуття того, що людина, яку кохаєш, — нарешті твоя; і все, що намірялось і намарилось — нарешті справджується..

"Не сьогодні й не тут!" — якою ж божевільною має бути жінка, аби казати таке, будучи закоханою в мужчину!

"Так, я занадто старий для любовців. Про літа забув, фельдшерко Власто..."

Які любовці і які літа?! Тільки б бачити його щоранку у своїй оселі. Тільки відчувати б запах його спітнілих грудей... Тільки б...

4

До обійстя Горяків Власта поверталась сама. Вогка трава нічної луки остуджувала розпашілі ікри; а берегом скрадалася услід за нею страшна у своїй безлико́сті тінь Чорної скелі, на схилах якої все ще мав жевріти в опівночі відбиток палаючого човна і вогненної постаті зі схрещеними в надголів'ї руками.

Більше ніхто не кликав, і взагалі ніхто не помітив ні зникнення їхнього, ні

повернення. Чи, може, тільки вдали, що не помітили. Згодом з'явився за столом і сам Марич, і майже до ранку вони сиділи одне проти одного, обоє мовчазні і самотні. Кричали "гірко!" і співали давніх українських пісень, завезених сюди ще прадідами чорнокамінчан із Поділля. І Власті чомусь вірилося, що молодятam і справді гірко, так само, як і їм із Маричем.

Зате тієї ночі вона мовила собі, що дитина, без якої життя вже здавалося нестерпним, буде від Марича, тільки від Марича. А якщо раптом не завагітніє, то, мабуть, не судилося — і каратися марне.

...Тепер, стоячи біля причалу, Власта провела Романа поглядом, сповненим розчарування і суму. То був погляд птахи, полишеної зграєю на кризі посеред ріки.

Не встигла погасити його, як побачила поруч себе Катрю Марич, хоча краще б не бачити...

— І ти прийшла сюди, Властуню? — в'їдливо запитала жінка. — Захворів хтось, чи когось виглядаєш?

— Виглядаю, Катерино.

— А то кого ж? — роззирнулася навкруги, нібито й справді здивувалася, що Власта може когось тут виглядати. — Нудишся, молодице, в тайзі. А чого нудишся тут? Ну, привів тебе колись мисливець Марич до цього селища, ну, нарадив Марії-Вчительці прийняти на квартирування; ну, обкутила ти Маріїного Дмитра, на якого я теж свого часу око поклала, царство йому... Але ж коли це все було! Нехай уже ми тут вікуємо-кукуємо, бо діди наші переселилися, а ми коло могил їхніх... А тобі навіщо віку вікувати в цих нетрях? Верталася б в Україну, на Закарпаття своє; кого вже тобі тут виглядати? Сама бачиш: нікого!

— Долю виглядаю, — упокорено відповіла Власта і подалася назад, до садиби.

— Під Чорною скелею на цвинтарі твоя доля! — гукнула їй услід Катря. — Але принаймні знаєш, що вона саме там, під скелею... а камінь є каменем... Мені гірше. Мені доля все ще привиджується у живих, а живі зраджують і мстять; дурять, зраджують і знову мстять. За свої ж таки власні гріхи та мені мстять, — проказувала, подаючись услід за Властою. Мовби виголошувала молитву, якої навіть сама не дослухалася і яку сприймала тільки ріка.

5

"Мені гірше, мені доля привиджується у живих... — наздогнало Власту відлуння тих слів уже вдома, на холодному вдовиному ліжку. — А живі зраджують і мстять..."

Кілька хвилин вона заціпеніло дослухалася до того відлуння, що якимось дивом відроджувалося у клетоті Амгуні та шумовинні тайги, далі не стрималася, з усієї сили, по-чоловічому втялася кулаком у стіну і знемічніло відкинулася на подушку.

У кімнаті було прохолодно, але вона відкинула ковдру, вп'ялася шкарубкими пальцями у зболені груди і довго розминала їх, пожадливо вдивляючись у фіолетовий присмерк вікна, мовби прагла втопити у ньому свій біль і своє жадання. Проте вони не стихали, а навпаки, всотувалися у кожен нерв розгаряченого тіла, чимраз ближче і невідворотніше підступаючи до серця з кожним поштовхом крові, кожним подихом і

зітханням. Врешті-решт вони зірвали її з ліжка і погнали на подвір'я, на зволожнілу луку, в яку нечутно стікали з низького пологого берега тисячі струмків місячного сяйва.

У протоці біля острова все ще правила свої смертельні гульбища кета. Гуркіт, що зароджувався у глибинах ріки, бив у Чорну скелю і повертався назад, у ріку, ледь чутним стогоном.

Там, за рибоприймальною, на крутому узвишші, бовваніла хатина Марича. Здалеку вона здавалася дзвіницею, обриси якої розчинялися у пільмі. У тій дзвіниці, на широкій дощаній лежанці, мав відпочивати зараз Роман Марич. Може, саме цієї миті він дивився крізь проріз дверей на чорну западину ріки, так само, як і вона, Власта, дослухаючись шуму нерестових ігрищ риби і, як він любляв казати ще там, у зимів'ї, "вбирав у себе зиму".

Власта спустилася до самої води і пішла вузькою смужкою гальки, намитої попід крутим берегом. О такій порі селищем ще могли блукати закохані, а Власті не хотілося щоб хтось бачив її тут, хоча й розуміла, що зараз це вже не зупинило б. Зважилася — і пішла. І в тому, що, врешті-решт, зважилася, і що все ж таки прокрадалася посеред ночі до Марича, вбачала оте невідворотне: "Дійти і загинути, але... дійти!"

"Що-що?! — раптом перепитала себе: — "Дійти і загинути, але дійти?!" Та це ж і є отой генетичний код, який примушує іти на погибель рибу кету. Втім, чому тільки кету? Це ж той рушійно-рятивний поштовх, котрий примушує вдаватися до смертельного ризику будь-кого з нас! О, так, прийти і загинути, але... прийти!

Знала, що коли село довідається про її вдовині походеньки, то не помилує. Та перед Дмитром її сумління було чистим, і перед пам'яттю його — теж. Як їй жилося з ним, відала тільки Роксана-Бандерівка, тому що Дмитро якось довірився їй, шукаючи поради. І хоча стара нічим зарадити не могла, але й таємницю Дмитрову взяла у могилу, і вже за це Власта була їй вдячна.

Якось восени, як чоловік був на ріці, Роксана-Бандерівка — стара, перегнута навпіл жінка з виснаженим пергаментним обличчям, на якому навічно закарбувалася божевільно сумирна посмішка, прийшла до неї у двір і постукала костуром у вікно.

"А вийди-но на світ божий, дівунько", прогугнявила, щойно Власта з'явилася на порозі".

"Та вже як прийшли, то зайдіть до хати".

Власта вирішила було, що старій знадобились якісь ліки, хоча чула, що нічого, окрім своїх відварів та настоянок, Роксана-Бандерівка не шанує. А вже на чому на чому, а на травах вона зналася, як на своїх болячках, і казали, що Марич, якому стара доводилась ріднею, саме в неї і вчився.

"Я, дівунько, свій гріх по чужих хатах не розношу, а зі своєї утікаю, щоб небом дихнути".

Але все ж таки увійшла. Обнишпорила поглядом усі закутки, плюнула у запічок, аж тоді сіла.

"Ото перехрестися, дівунько, та слухай: сказав він мені все... Дмитро твій"

"Що значить "усе"?" — не зрозуміла Власта.

Стара пронизала її осудливим поглядом за те, що сама примушує казати таке, чого їй говорити у хаті не годилося б. Могла б і здогадатися, що пригнало її аж із горішнього кутка. Обома руками налягала на ціпок, намагаючись розігнути скручене тіло, якому вже не могли зарадити ніякі відвари, таким було старим та зужитим; одначе спромоглася хіба що звести догори маленьку висхлу голівку.

Що не чоловік він при тобі, з однією ніччю на місяць. — Стара раптом хижо виширилася, і треба було добре знати Роксану, щоб повірити, що то не злостивий усміх, а лише непідвладна їй нервова гримаса, що мала засвідчувати співчуття. — Хоч при тілі, та не при чоловічій силі, і мука тобі жіноча при ньому".

"То й що, він розповів навіть про це?! - вражено вчепилася їй у рукав Власта. Жіночу долю свою вона ще могла пережити, але пліток - ні. - Навіщо?! Я ж сама ні слівця; ні самому йому, ні кому б то не було іншому. Я ж плакала, катувалася, але ж мовчала!.."

"А ти не бійся, у мене слова не родять. Що в мене вкинеш — те й засохне. Але ж Дмитро шукав поради. І є десь така трава, мала її колись, тільки ж хто її тепер шукатиме у тайзі?"

"Іще хтось, крім вас, знає про це?" — вже не слухала її Власта. Бо й до чого тут рятівна "чоловіча трава"? Після такої плітки, якби вона розійшлася по селу, саме раз шукати отрути.

"Коли й знає, дівонько, то не від мене. А ваших гріхів дівочих я набрала собі в душу, як гороху у торбу. Тільки Господь її розв'яже".

"Тоді й ви мовчіть. Я, чим хочете, віддячу. Дурний він у мене, але що зробиш, як дурний?!"

"Не дурний, дівунько, а змучений. Ще гірше від тебе. По шахтах отих, на яких він гроші на недоленьку свою заробляв. — А коли вже йшла з хати, не стрималася: — Тільки мені, старій, скажи, бо я вже й не такого на віку своєму наслухалася. Так, при ньому, й вікуватимеш, дівунько, чи вже не сила?"

"Так і в'янутиму, — скрушно кивнула Власта, — Чоловік він мені. І вже — що судилося".

...Ні, перед пам'яттю Дмитра сумління її чисте. Вдовине воно, згорьоване, але чисте.

Все скрадалася від модрини до модрини, а ріка пінилася та зболено билася тілами тисяч приречених на загибель риб, і Власта відчувала, як до її власного страху додавався отой вселенський біль ріки. А ще — приреченість, що правила зараз водами Амгуні. Стільки разів думала про скороминущість любощів, про інстинкт, що призводить до них, про незбагнену силу, яка вела сюди кету за тисячі кілометрів по загибель, що й сама собі вже здавалася однією з тих рибин, яких інстинкт гнав до шлюбних місць, де вони неминуче повинні відправити танок, після якого вороття вже не було.

Хата Марича стояла на кам'яному виступі, бо й сама здавалася величезним

каменем, і дві тонкі модрини біля дверей тужно зойкали під вітром та хилилися до ріки, наче рибальські вдовиці. Власта могла б стати межи ними і зойкати ще болючіше, і вклонятися ріці ще нижче.

Штовхнула двері, які Марич обачно не взяв на засув, й увійшла до сповитої мороком кімнати. Місячне сяйво проціджувалося крізь прибите пилом вікно, тьмяно зрошувало обличчя Марича та розсіювалося по підлозі. Вона пригадала, що й там, у зимів'ї, він завжди лежав біля вікна, під місячним покривалом, обличчям на схід сонця.

Стиха підійшла до ліжка й, остаточно притлумивши в собі найслабкіші спалахи страху и та сорому, пройнявшись тільки тим незбагненим розпачем, що кидає немолоду жінку в обійми чужого чоловіка, обхопила долонями його обличчя, поцілувала в щоки, притислася до грудей...

— Все ж таки ти прийшла, Власто... — хрипко видихнув Марич, спам'ятавшись, але не зі сну, тому що й не спав він, а з напруженого чекання і подиву.

— Ще ні, Романе, — стомлено прошепотіла вона. — То лише здається, що я вже нарешті прийшла. Насправді ж я тільки йду до тебе, ще тільки йду...

6

Примовкли, приспані світанковою втомою, модрини-вдовиці. Амгунь усе ще клекотіла, проте гуркіт, що народжувався десь у глибинах її, вже не бився відлунням у прибережні скелі, а раптово зринав із густого туману, розлягався над верховіттям дерев і поволі розчинявся у ньому разом із тисячами інших звуків тайги.

Власта не відчувала ні холоду, ні втоми. П'янка заціпенілість оповила її тіло, мрійлива посмішка пересіпнула уста, погляд замислено блукав берегом ріки, поміж припишклими будівлями, перебігав на той бік та щоразу застигав на схилі Чорної скелі. І не було в ньому ні смутку, ні розгубленості, ані каяття. Усе велося, як і мало вестися; кета повернулася, щоб відкласти ікру і загинути; ріка знову увібрала її у свої протоки, щоб дати притулок гультбищам та прийняти нове життя і неминучу смерть; вдовина любов знову...

Втім, яке кому діло до її любові? Отож, знову повернулася кета... Щоб відкласти ікру і загинути. У цьому поверненні і в цій загибелі полягала якась незбагненна неминучість життя, і Власта, яка давно почувалася рівнею у цьому світі ріки, модрини і кети, скорялася неминучості.

Густий туман спадав з вершин хребта і напливав на село сивою повінню.

Власта брела затопленою вулицею, заплющивши очі й усміхаючись чомусь своєму соромітницькою усмішкою. Їй причувався отой плач, що зароджується із найслабкішим пульсом, і супроводжує людину продовж усього життя, переливаючись то в слюзи радості, то в непогамовну тугу. Це був плач її дитини. І чула його тільки вона, тому що плач той у ній зароджувався і в ній згасав.

Із заціпеніння її вирвало полум'я. Воно билось поміж полінами у стосі дров і лизало кут стайні, а клуби диму виривалися з-під навісу дровітні, спадали на стежку і котилися нею до хати. Ревла нажахана корова, стара напівосліплена вівчарка, яку Власта вже не прив'язувала, сиділа під дверима стайні і жахітливо, наче над мерцем, вила.

Трохи отямившись, Власта злякано роззирнулася по подвір'ю, наче сподівалася знайти на ньому винуватця цієї пожежі, або все ще не могла повірити, що потрапила на своє обійстя.

Стоса дров була невеличкою. Власта розлючено кинулася до неї, збила чоботом палаючі верхні поліна, а разом із ними полетів у траву смолоскип — змочена гасом і незграбно обкручена дротом ганчірка. Хтось кинув її сюди від воріт і зник. Кинув і зник... І сталося це вже зараз, на світанку, саме перед її поверненням. "Хто і чому?! Ні, справді: хто і чому, з якої помсти, якої люті?!"

На щастя, зволожнілі поліна піддавалися вогню довго і неохоче. Власта поскидала усі недопалки, ватянкою збила вогонь зі стіни, разом із псом обійшла хату, оглянула всі закутки подвір'я, аж тоді сіла на камінь-валун, що вперто проростав із кам'янистого ґрунту прямо перед ворітьми, і заплакала...

Заходити до хати вже не наважувалася, їй здавалося, що хтось хижим зором стежить за кожним її кроком. Підняла пропалену в кількох місцях ватянку, але вона ще диміла, тож, навіть до пуття не оглянувши її, пожбурила у траву і в самому светрі побрела до медпункту.

Добре, що встигла, втішала себе, добуваючись до нової кам'яниці, яку лише рік назад звели у видолінку між двома пагорбами і яка слажила їй і фельдшерським пунктом, і, все частіше, домівкою. Може, ніхто й не дізнається, що підпалювали? Та навіть коли й дізнаються... Все одно нікому нічого не пояснюватиме, а вперто мовчатиме.

Біля колишньої хати Марича щось примусило її підвести голову. Перед нею, вчепившись однією рукою за високий тин, а другою — за ворота, мовби хтось розіп'яв її тут на спокуту, стояла Катерина. Не мовила ні слова, тільки промацувала тіло Власти пронизливим, сповненим підозри і ненависті поглядом, на який здатна лише обдурена, скривджена долею жінка, котру ніхто й ніколи не любив; а сама вона давно втратила межу між любов'ю і ненавистю, та й тепер ці два чуття зливалися у єдино прийнятне для неї — нестримну лють.

Зморшкувате обличчя Катерини, обрамлене рідким патлатим волоссям, здалося Власті порепаним наростом на стовбурі старої модрини. Зустрівшись із нею поглядом, фельд— шерка відвела очі й поспіхом кинулася на стежину, що в'юнилася поміж двома обійстями аж до Амгуні.

Напружившись, вона чекала найгрізніших проклять, але, здається, Катерина вже не здатна була віднайти слова, котрі б хоч щось там додали до погляду, яким намагалася спопелити свою суперницю. Із застуджених грудей її вирвався хіба що пошматований відлунням стогін, або, може й зойк, що, полинувши до ріки, зневиразнився і щез у приглушеному гуркоті, який зароджувався у протоках.

... Десь у глибинах ріки правила свій смертошлюбний "танок життя" приречена кета: "Дійти і загинути, але... дійти!"

ЮРАНІВ ХУТІР

— Ви собі як знаєте, а я вважаю, що мудрувати тут нема над чим, — рішуче, начальницьким тоном, проказав Крисанюк. — Записано в постанові, що люди з Юранового повинні переселитися до Беркутів — ото нехай і переселяються! Для кого ці папери писано, як не для них?

— Воно так, — несміливо якимось визнав Гонтар, який упродовж щойно минулого засідання сільської ради намагався відмовчуватись. — Час би тим хазяям уже й новосілля справляти. — А сказавши це, вперся долонями в підборіддя, і знову замовк.

— Але ж дивні люди! — зірвався голова зі свого крісла. — Хутора того — чотири хати, та й ті вже в такому стані, що, як добрий вітер повіє — то й підмурівків від них не лишиться. Переїжджайте у село, в радгоспівські хати, і живіть собі. Ні, повипихалися на схил гори і скніють на ній, мов праведники на Афоні.

— Яка порохнявка не є, а людина в ній провікувала, та й лишати жаль, — стиха так, мовби до самого себе, проказав Гонтар і, відвернувшись до вікна, задумливо вперся чолом у шибку.

То був найстаріший серед депутатів сільради, геть зсинілий чоловік, вівчарський ватаг із Беркутів — саме того села, до якого мали переселятися хуторяни. Засідання сільради вже відбулося, але голова попросив його залишитися, щоб порадитись. Занадто вже вражало Крисанюка, що така важлива постанова чомусь не виконується.

— З цими хуторянами вічно якась халепа, — провадив своєї голова. — Скажи десь межі поважних людей, що на Юрановому й досі не знають, що таке електрика, — засміють. Але хто на таку гору заради чотирьох хат лінію потягне?

А Гонтар слухав і не слухав його. Студив чоло на холодному склі і через надиханий просвіток замислено блукав поглядом по річці, й аж там, за вигином її, попід ріденьким ліском. Довго так, немовби вперто вишукував чогось

— То й що скажете на це, Іване? — все сильніше нервувало Крисанька його вперте мовчання. — Перше ви нібито голосували "за", тепер, бачу, інші настрої. Сумніваєтесь у справедливості нашого рішення, чи, може, якісь інші міркування?..

— А чому б і не засумніватися? — вирвався Гонтар із полону німотних мандрів. — Постанова у нас вийшла непогана. Але ще треба переговорити з тими, для кого вона писана. Бо слово пишеться одне для всіх, от тільки читає його кожен по-своєму.

— Тобто наша постанова для хуторян — ще не закон?! — плеснув Крисанюк по колінах. — Підший її до паперів, а сам никай від хати до хати й кожного вмовляй?!

Зірвавшись із місця, він так знервовано пройшовся кабінетом, ніби не знав, до котрого кутка пристати. Як находився, сів тепер уже на краєчок столу і втупився поглядом у Гонтареве лице.

— То, Петре Семеновичу, гонор наш промовляє. А що старому Крижеві до нашого гонору, як він на ту хату ще хлоп'яком по каменю наznосив? З усієї округи — по каменеві.

— Це не аргумент. Не існує такої хати, яку господар вимурував би, не набувши біля неї мозолів. Але самі бачити, що існування таких хуторів економічно не вигідне. Для

того й кошти було виділено для будівництва житла для хуторян. Чи, може, відмовимося від нових вулиць, тай кожен вікуватиме у тих "палацах", котрі йому ще дід-бідняк лишив?

Гонтар хитнув головою, наче з усім погоджувався. Дивувало його трохи, що голова – людина завжди стримана і доброзичлива – раптом так запально обурюється. Проте нічого не сказав про свій подив. Видобув із кишені старезну, аж потріскану, люльку, і вкотре вже нагадав собі, що треба було б підшукати підходящу гілочку вишні та вирізати нову. Потім так само неспішно видобув із кишені кисета.

Крисань терпляче стежив, як старий розтирає тютюн пучками пальців, бо, певне, здалося йому, що зволожнів, а потім накладає у свій "смолоскип". Уже тиждень, як він лишився без самосаду, та й тепер мусив уживати тютюн, привезений сином із якогось далекого міста. Закурив, скрушно похитав головою, аж тоді знову звів погляд на Крисанюка.

— Не треба думати, що Криж, або хтось інший із хуторян, законів не поважають. Але ж відомо, що в рідному гнізда навіть старий птах молодіє. Отак і вони, старші люди з-поміж хуторян, тримаються своїх хат.

— Ото й поговорили б із ними як депутат. Наші повноваження закінчуються, то це, вважайте, останнє доручення перед виборами...

2

...Ішов до хутора.

Ще не смеркалося, і десь на рівнині сонце ще показувалося людям, високе і тепле. Але від беркутян гори завжди ховали його раніше. Ціле надвечір'я блукало воно десь поміж смерековими вершинами, щоб лишень на самому призахідді виринути раптом з-поза тієї скелі, що на краю долини, і червонитися над нею, мов далека вівчарська ватра.

Роки, прожиті у горах, привчили старого ватага до самотини, а самотникові завжди легше позбутися нікчемних нервувань через усі ті дріб'язки, котрі дарувало сільське буття. Ось і в ці хвилини він заглиблювався у роздуми, у той напружений, майже непідвладний йому стан, при якому помисли свої зазвичай починав ткати з пережитого і вигаданого.

Усе пройдене ним життя чомусь видавалося зараз Гонтареві кам'янистим схилом долини, з висхлими смереками, засипаними каменепадом стежками і змертвілими джерелами попри самім узвишші, до якого дерся усі свої шістдесят сім літ.

З-понад тих джерел спрагло дивилася на нього і на цілий світ його старість.

Але він її не боявся, не впадав у той нездоланий сум, котрий подеколи полонив душу його однолітків. Це була всього лиш хвиля невдоволеності собою і тим, що мав лишати на цій землі по собі. Вона підкотилася йому до очей і застигла в них притлумленим смутком.

"Ти, Василю, людям голови не забивай, — подумки звертався він до Крижа, знаючи, що хуторяни слухалися цього чоловіка, як рідного батька. – Зрозумій, що ніхто ніякого зла тобі не зичить. А тому, щоб ми ще раз так довго не говорили, збирай речі та на

ранок чекай машин..."

Перервав свої роздуми, бо відчув, що слова в нього зароджуються якимись бездушними і чужими, наче вороже налаштовані приблуди. А йти з такими словами до Крижа не годиться. Криж — старий чоловік, і знається на людським слові, як на власних болячках. Отож його, Гонтареві, казенні слова, не сприйме.

"Ти розумний чоловік, Василю, — по новому повернув розмову депутат сільради. — Дітей маєш таких, що в селі заздрять. Син і коло трактора знається, і малює, і в інституті на заочному встигає вчитися. Та й донька нівроку. Онуки..."

Й ось тут Гонтар відчув, що, нарешті, дібрав ключа до початку майбутньої розмови з хуторянином. Цим ключем якраз і мали стати долі Крижевих онуків.

"Ти не про себе, про онуків дбай, — продовжував уже з деяким піднесенням. — Їм у школу потрібно, в кіно, тай межі дітьми, межі ровесниками своїми побути. Тепер світ такий, що від самих лише старих людей розуму, як то було колись, не наберешся. Зараз книжки потрібні, освічений гурт, кіно, бібліотеки..."

Виходило ніби краще, проте вдовольнитися своїм підходом до впертого хуторянина Гонтар усе ще не міг. Розумів, що кожне слово повинно бути вагомим і людяним. Таким людяним, щоб запало Крижеві в душу, мов зерня у землю.

Отож, наближаючись до хутора, гарячково намагався відшукати з-поміж слів своїх бодай одну зернину.

3

Коли сіли за стіл, Гонтар прискіпливо оглянув кімнату, однак нічого не сказав, тільки тяжко зітхнув.

— Що правда, те правда, — погодився з його мовчанням Криж, — тріскається. Але хата, я вам скажу, як чоловік: вистояла своє та й до землі хилиться.

Дві лампи відбивали на стінах їхні постаті незграбними тінями, що жили своїм особним життям — безмовним і таємничим життям хатніх привидів.

Стара господиня поставила на стіл сулію з наливкою і мовчки вийшла, аби не заважати. Криж наповнив невеличкі келишки і запитливо подивився на Гонтаря.

— Випиймо за наші хати, — мовив той, підносячи келишок, — за ці наші старі "колиски".

Господарів погляд ураз потеплішав, і він вдячно підтакнув:

— А саме так, за "колиски", за них варто...

Від другого келишка Гонтар відмовився, то господар, добре знаючи його натуру, не наполягав. Від другого Гонтар завжди відмовлявся, бо, казав, "після другого келишка слова вже не слухаються людини, а людина — слів".

— Правду кажете, нас уже не раз просили переселятися, — сповідувався перед ним хуторянин, бажаючи допомогти розмові. — І не те, щоб я був проти. Але розлучатися з нею, з "колискою", як ви кажете, — тяжко. Отак, вийду на поріг та нагадаю собі про переселення, а вона, бідна, аж віконницями до мене тягнеться, благаючи не руйнувати, не кидати... Почуваюся без неї, наче сирота.

— Хіба я не розумію? Коли мене війна носила світами, ніщо так солодко не снів

собі, як рідну хату. На таке заходилися, що мав би плакати уві сні, а сліз не було. Я і тепер у такій старій хаті живу, як ви.

Увійшов син — кремезний, вічно усміхнений чолов'яга, кожен м'яз якого, здається, пашів здоров'ям і впевненістю. Гонтар знав, що Федір давно хоче перебратися до села, і хутора тримається тільки через батька. Тепер депутат легко міг використати синів настрій у розмові зі старим. Одначе скористатися цією можливістю не поспішав. Привітався до Федора та й одразу ж вказав на незавершений портрет.

— Кого це ти?

— Марію, братову, — він замовк, мовби спіткнувся на півслові, й очікувально поглянув на гостя.

— Ну от, бачиш, ти вже справжній художник. От тільки гір наших на картинах твоїх чомусь нема. А чого ми, беркутяни, без них варті?

— Гір поки що нема, це так, — сумирно погодився Федір і замовк, не знаючи, що до цього додати. Лише згодом, по тривалій мовчанці, несподівано додав: — Не виходять у мене пейзажі. Людські обличчя зваблюють. Портретист я. Наставник мій, художник з міста, так і сказав мені: "Ти - природжений портретист. А нині це талант рідкісний, бо кому потрібен портретист, як у кожного в руках по фотоапарату?".

— То це, виходить, портрет Марії? — Гонтар видобув із нагрудної кишеньки окуляри і якусь хвилю уважно вивчав ще недовершене полотно. Крижеву невістку, дружину Федорового брата, впізнати на ньому було важко, проте депутат вважав, що не для того він добувався хутора, щоб видавати себе за поціновувача живопису, тому він лише покректав і повернувши окуляри до нагрудної кишеньки, і дипломатично визнав: — Щось ніби, як на те... Бо й справді...

— Марія таке обличчя має, що міг би й ікони з нього писати, — чи то виправдовувався через своє творче безсилля, чи захоплено скаржився художник. — Його б на горі, у камені, з цільної скелі вирізьбити.

— Воно так, можна й ікону, і зі скелі... — несподівано зрікся своєї дипломатичності Гонтар. — Але завжди так велося, що на кожну іконну Марію має знайтися свій іконописець. Проте, бачить Всевишній, на цю, нашу, Марію такого іконописця-богомаза поки що не віднайшлося.

До цього закиду гостя, старий Криж ревно стежив за розмовою, намагаючись за кожним словом кивати на знак ствердження. Але почувши такий вирок, спохмурнів. Як би там не було, а Федорове малярство все ще залишалося його гордістю, і на початку розмови йому подобалося, що Гонтар ставиться до синових ремесла з пошаною, а не так, як декотрі, що мають малювання за забавку, не гідну справжнього господаря, батька двох дітей. Та що там казати? Синовими малюнками він пишався так само, як і вродою невістки. Тому шкода, що під кінець розмови з портретистом депутат раптом усе зіпсував. Хоча десь у глибині душі Криж готовий був погодитись із ним.

Син вийшов і вони з Гонтарем знову залишилися удвох. По якійсь хвилині мовчання господар пригадав незакінчену розмову і продовжив так, нібито ввірвано її було на півслові.

— Я вже казав сусідам, щоб не зважали на мене, а перебирались до села. Скільки мені того вікування лишилося? Але відповідають: поки ви тут – і ми коло вас.

— Воно звісно: сусіди завжди тримаються одне одного, — погодився Гонтар. – На цьому світ наш сільський стоїть.

І ще довго вели бесіду про хати і людські долі; про дощі, яких так бракувало цього літа, і про врожай... Вони переходили з однієї теми на другу з невимушеністю людей, що давно прагнули знайти собі щирого співбесідника, й ось нарешті трапилася нагода. Давні спогади переливалися у слова, зігріваючи стомлені душі їхні осінніми промінцями.

Спам'ятався Криж аж тоді, як гість почав прощатися.

— Вибачте, що неуважний до вас, але так заговорилися, що навіть не знаю, яка нужда привела до моєї хати, — проказав уже на порозі, подаючи Гонтареві випаленого гірським сонцем капелюха. – Не часто буваєте в нас, тому так на душі – ніби з рідним братом побачився.

По тих словах Гонтар увесь внутрішньо напружився. Він чекав на них. Мусив дочекатися, бо інакше його місія була б марною, він-бо вже давно втратив нитки своїх варіантів розмови з цим чоловіком. Рука з капелюхом застигла на рівні грудей. Повернувся до Крижа й тихо, але владно, проказав:

— Підіть, Василю, завтра по сусідах та переговоріть з кожним так, як умієте тільки ви. Доки стара лаштуватиме до переїзду дрібне начиння, посидьте в кожній хаті та втлумачте, що ця гора вже не для їхнього життя. Нехай на ній круки селяться, як не знають кращої місцини. Дідів наших гірка доля позаганяла сюди, а не замилювання горами чи ще якась примха. Подякуйте їм — і до села... В суботу пришлемо за вами кілька машин та робітників, щоб допомогли завантажитись. Сусідом будете, тоді вже наговоримося, бо змолodu не мали часу.

— То ви з цим і піднімалися на гору? – прохопився Криж, зціпенівши з подиву. – Боже, та в такі світи пішки!..

— На те й до сільради обирали, щоб у хаті не засиджувався. За довіру дякую, а до слова мого прислухайтесь. Вдруге видертися на цю гору я вже не здатен буду, навіть якби й хотів.

І рушив за поріг, у вологий морок вечора

— Ая, ая... — збентежено проказав Криж, що ніяк не сподівався такого повороту розмови. І хоча так і не встиг остаточно вирішити, як же йому поставитися до поради депутата, бо виїжджати з хутора досі не збирався, однак стиха і невпевнено якось відказав: — Коли на розумне радите – чого б не послухатися? Поговорю з одним і з другим, ая...

Червень 1973 року

УКРАДЕНИЙ ЧОВЕН

1

... Заспокоюватися розбурхане степове озеро почало аж на світанку. Потомлені вітри сходили з сивого плеса його і, підвиваючи, довго блукали околицями села,

шукаючи хоч якогось прихистку.

Хвилі потроху згасали, проте жовтава піна ще трималася берега й осідала на ньому з холодним клекотом, так само, як і злість у душі старого рибалки.

Артільний ватаг кидався від пагорба до пагорба, вдивлявся у далечінь, аж йому очі затікали сльозою, а в спаленімі мозку мимоволі зроджувалися прокляття, і такі немилосердні, що й самому Івану Кирикові хололо від них у грудях.

"Уродиться ж на світ така погань, і нема від неї рятунку! — аж заходився він люттю. — Ні за яке ремесло не береться, тільки дивиться, як би нашкодити!..."

Сонце викотилося по той бік гори, поміж двома всохлими акаціями. Ліниво потяглося промінцями до води й почало пити.

Якусь хвилю старий розгублено споглядав ранкову ватру і в такий спосіб утамовував свою злість, що тепер уже видавалася такою мізерною й недоречною перед чистим різдвом нового дня, але й цього разу не стримався, знову зриваючись на лихі помисли, а далі, вже не маючи змоги стримуватися, мало не прокричав:

— ... Бачить Бог, що я тобі, Юрку, не один гріх пробачив, не одну шкоду простив. Я таке прощав, за що рідний батько шкуру з тебе здирав би... Коли б ти його, звичайно, мав, того батька... Чи не ти недавно грівся біля артільної хатини та мало не пустив її з попелом? Ти, я знаю, що ти! І сьогодні теж без твоїх рук не обійшлося.

На світанку Кирик прокинувся від передчуття лиха, а що подібне провидіння ніколи не зраджувало його, то хутко вдягнувся і подався до озера. Він чомусь був певен, що вітер позриває човни і понесе кудись аж за Котловину, та й тоді вже ніякі чорти не повиловляють їх і за тиждень. Або й потопить усі. Ялпуг — він же, як море: від Дунаю, поміж випаленими пагорбами буджацькими — і до самої Молдавії...

Саме сьогодні артіль мала розпочинати промисел рака, тож бригадир із самого вечора непокоївся, бо знав: лихо завжди надходить саме тоді, коли його найменше сподіваєшся.

— Але тепер уже й мені, небоже, терпець увірвався! — вигукував у ці хвилини Кирик, безпорадно роззираючись навкруги, нібито човна можна було заховати десь тут, за кущами, у запиленій і заслаблій від щоденної задухи траві. — Сьогодні ж піду до дільничного міліціонера — і тоді вже ти матимеш, що заслужив!

Обійшов пристань раз і вдруге, далі знову повернувся на пагорб і завмер на ньому, вдивляючись в надозерне літепло та ніяк не бажаючи примиритися з тим, що човни інших рибалок виявилися на місці, а його, саме його човен раптом... зник. Невже ж, — обурювався старий рибалка — у селі міг знайтися чоловік, який зважився б на такий дивовижний і незбагненно підлий вчинок?

"... Тобі що, мій човен поперек горла стояв? Чи, може, хочеш, щоб цієї святої днини я лишився на березі? Таж усе село знає, що для мене промисловий сезон цей — останній! Усе село! — звертався старий до невидимого лиходія. — Але ж ти зрозуміти цього не здатний; тобі аби тільки повикабличуватись та познущатися..."

Учора, після останнього випробувального походу артільної флотилії, Кирик ланцюгом прикріпив свого відремонтованого, добре законопаченого човна до палі й

перехопив ланки того ланцюга замком. Але тепер замок лежав у піску, й зі щілини його стирчав саморобний ключ. І спромогтися на таку крадіжку — старий рибалка в цьому не сумнівався — міг лише Юрко Жданюк. Саме його артільний ватаг і проклинав зараз, як тільки міг. За все його довге рибальське буття не траплялося такого, щоб артіль час було виводити на промисел, а він, Іван Кирик, змушений був би залишався на березі, та ще й без човна – на співчуття і посміховисько всього села, всього цього рибальського краю.

Усвідомивши це, Кирик озирнувся на село, мовби шукаючи в нього поради чи підтримки, проте воно мовчазно ниділо собі у глибокій долині, у якій завжди ховалося од вітрів, терпкого пекучого пилу та спеки. Три викладені каменем "журавлині" криниці стояли посеред нього, як три баби-заступниці, й солонувата вода їхня видавалася улітку підсолодженою та п'янила своєю крижаністю.

Із долини, з-над крайніх хат, з'явилися ледь помітні струмочки диму, і, дивлячись на них, старий з острахом відзначав, що село поступово прокидається. Ще трохи, й рибалки зйдуться до причалу, розсядуться по човнах та й уперше за тридцять років із подивом і нетерпінням чекатимуть невідомо куди щезлого бригадира.

Поблукавши трохи узвишшям, Кирик повернувся назад до берега і подався туди, за вигин, де приховувалася від його погляду невеличка затока. Якщо Жданюк справді викрав човна, то, напевне, захвати його міг тільки там. Але, переконавшись за кілька хвилин, що й у затоці пусто, старий рибалка остаточно знітився і занепав духом.

"А що, коли цей хлопчина-злodyжка втопився?! — раптом зародився у свідомості ватага страшений здогад. — За такої негоди, яка панувала вночі, навіть досвідчені рибалки берега тримаються. Але ж то – рибалки. А такого ірода, як Юрко Жданюк, ніякий дідько, жодна зла сила не беруть. Такі завжди виявляються живучими..."

Вже без будь-якої надії никаючи берегом, артільний ватаг ладен був подаватися світ за очі; навіть сама місцина між віддаленим кутком села й озером чомусь видавалася йому незнайомою та по-чужинницьки непривітною.

Важко зійшовши на розмите дощами узвишшя, рибалка знервовано видобув з кишені цигарки і вже хотів був запалити одну з них, аж раптом заціпенів від несподіванки. Просто перед ним, на піщаній косі, стояв роздягнений парубійко. Вранішнє сонце вже палахкотіло світанковим вогнем, і якийсь час Кирик зачаровано споглядав цю вогненну постать парубка, наче зачарований, відчуваючись зацікавленим від злості й подиву.

— Жданюк! – нарешті прорізався у нього хрипкий, розгніваний голос. – Це ти, нехристь?! Не наважуйся втікати; все одно наздожену! – а вже потім стиха додав: — І тоді вже... вб'ю.

Старий рибалка поспішав до хлопця з останніх сил. І зморені ноги його незграбно ковзали схилом пагорба, а замішані на гніві й розпачі слова виривалися з розпечених грудей, щоб лиховісно відлунювати у приозернім мареві.

відігріюся на сонці – і тоді знову спробую дістати його...

Мокре тіло хлопця вже не червонилося, а зсиніло й перебігало тремтливими корчами, ніби зі страшного болю. Він повторював: " Щоб там не сталося, а човна я все одно дістану..." — проте у воду не входив, а, навпаки, відступав і відступав од неї, та все нітвився у чеканні кирикового удару. Юрко знав, що на селі не було чоловіка кремезнішого за артільного ватага, й коли вже той розлютиться, то битиме смертним боєм.

— Де він?! — нарешті видихнув із себе рибалка. — Човен де, запитую?! — гукнув так, мовби десь у грудях у нього вибухнула суміш із образи і гніву, та й тепер він уже не спроможний був стримувати свою лють. — Човен де?! Сьогодні промисел!

— Там десь, — показав Юрко в бік озера. — Я правував до коси, проте не встиг, перевернуло.

— Розумію, що не на небі. Де саме втопив? І навіщо крав?

Тіло парубійка тремтіло від холоду і страху. На цім пустельнім березі, поміж крижаним Ялпугом і спаленим від люті чолов'ягою, він, як ніде й ніколи, почувався безсилим, мізерним і по суті приреченим.

— Та не крав я, — стиха і злякано пояснив Юрко. — Просто хотів відчувати себе рибалкою. Спробувати, як воно — одному, в шторм, посеред велетенського озера.

Проте жодних пояснень артільний ватаг вислуховувати не бажав:

— Ти, виродку, познущатися наді мною захотів! Чого б і не насолити старому дурневі, адже він усе стерпить! Але хіба я тобі щось зле зробив? Перед тобою, чи, може, перед батьком чи дідом твоїм завинив?..

Якби велетень-ватаг ударив його кулацюгою, парубійко пережив би це легше, але той не кулаками бив, а словом. Вдивляючись у похмуре лице його, Жданюк відчував, що треба б зректися своєї брехні й правдиво визнати, що давно накинув оком на цього, найбільшого в артілі човна. Але навіть не уявляв собі, як можна пояснити цьому розлюченому чолов'язі, що за вчинком його ніякої підлоти не криється, і що, виходячи в озеро, він навіть не думав про цей чортів промисел; як на те, забув, що він починається саме сьогодні. Просто так співпало. А крав човна, тому що мусив...

Давно, ще в Юрковім дитинстві, батька забрало озеро. Мати прокляла тоді Ялпуг страшним вдовиним прокляттям, а коли після школи син пішов проситися до рибальської артілі, умовила Кирика не тільки не приймати його, а навіть не підпускати близько до човнів.

"У тому озері лишилися твій дід, його брат і твій батько, — казала Юркові. — Відколи рід наш переселився сюди з-за Дністра, усі рибалили, а ти мусиш відвернутися від цього страшного ремесла та шукати собі іншого хліба. Сам бачиш: нашому роду на цій воді не щастить, а ти ж у ньому останній!..".

Тричі Юрко їздив у пошуках роботи до Одеси, проте щоразу повертався до озера. Не ставав ні до якої роботи, пояснюючи, що "шукає себе", проте люди вже бачили, що пошуки затяглися і провіщали, що з цього лобуряки порядної людини не буде, тому що не лежить йому душа ні до землі, ні до озера, а жодна бійка, жодна шкода на селі без

нього не обходиться.

Тривалий час Юрко й справді тримався подалі від озера, аж оце позавчора не витримав. Напросився в човен до молодого рибалки Василя Чубука, і вони попрямували в бік Дунаю. Була тиха надвечірня година, яка не таїла в собі нічого лихого, але, не покладаючись ні на вміння своє, ні на досвід товариша, Жданюк чомусь проймався страхом перед цим хвилястим просторовиськом, а за найменшим повієм вітру вчувалися йому благання і прокльони матері.

Він мимоволі пройнявся вірою у материну притчу про останнього мужчину в роду, якого вона конче мала врятувати від Ялпуга, і тепер, споглядаючи безмежну широчінь озера, просив товариша триматися ближче до берега, щоб не втрачати надію на порятунок, та й навіть не соромився цього прохання.

Коли вони нарешті повернулися до берега, Чубук довго не виходив з човна, що погойдувався на прибережній хитавиці, курих і дивився в озерну далечінь.

— ...Одне слово, — проказав після останньої затяжки, — на промисел тобі виходити не можна. Сам бачиш: не приймає тебе озеро. А воно ж у нас — як море: вітри, шторми... Мабуть, правду каже твоя мати, що Ялпуг затявся викорінити ваш рід, трьох із якого вже забрав.

Ображений цим вироком молодого рибалки, Юрко, для хоробрості, пропустив пізнього вечора дві склянки вина і посеред ночі подався на причал — випробовувати долю на човні бригадира артілі. Цього разу він уже самому собі хотів довести, що не боїться озера, що воно "прийняло" його, і що на цьому виході в озеро "рибальське прокляття" роду Жданюків розвіялося.

— Ви теж винні. Треба було приймати мене до артілі, а не вислуховувати материні заклинання, — дорікнув він тепер ватагові рибалок.

— А що я повинен був робити?! — обурився той. — Ти ж підійшов до мене тільки один раз, а мати — десять. То хто мусив наполягати на роботі в артілі: я чи ти?!

Юрко нічого не відповів, присів, накрився ватянкою і так відігрівався, думаючи про щось своє.

— Хіба я винен, що мати не вірить твоїй удачі? А якщо не вірить — ти їй не заступник. Та й звідки вірі взятися? — не вгавав старий. — То нап'єшся і до бійки станеш, то десь поночі чорти тебе носять.

Від причалу вже долинали голоси рибалок. Котрийсь розпинав акордеон, бо хотів вимучити з нього старовинну бессарабську мелодію, а йому помагав бубон. Перший вихід артілі на промисел завжди супроводжувався невеличким гулянням — з музикою і склянкою вина. Дослухаючись тих музик, Кирик думав собі, що то добре, що прийшов сюди вдосвіта, бо межі людьми лютував би на Юрка ще гірше, й усе село змушене було б говорити про хлопця, як про паливоду, за яким давно плаче в'язниця.

— Ти от що, — поспіхом проказав до Юрка, — дурника з себе більше не корч і село проти себе не настроюй. З батьком твоїм на промисел ходили і з тобою ходитимемо. Але човен треба знайти... І від страху перед долею вином, щоб ти знав, не лікуються, тим паче наодинці.

— З вами ж Кизляр ходить, — невпевнено проказав Юрко, не знаючи, вірити словам старого чи ні.

Кирик озирнувся, мовби побоювався, що хтось із рибалок вже знайшов їх і тепер може підслухати.

— Відпрошувався учора. Хворіє старий, геть нікудишній став.

Юрко скинув ватянку й сторожко зазирнув бригадирові у вічі. В нього виникла підозра, що своєю обіцянкою бригад всього лиш заохочує його до пошуків, а потім усе зведе на жарт, ба, ще й глузуватиме з його наївності. Проте обличчя рибалки залишалося незворушним, і саме ця незворушність врешті-решт переконала парубка, що на Кирика можна покластися.

— То підеш зі мною на промисел? — остаточно розвіяв його сумніви Дмитро.

— Чого ж... Риба, кажуть, є. Човен майже новий...

— Був новим, — докинув Кирик.

Юрко розгублено зиркнув на нього, зрозумівши, що необачно бовкнув не те, що слід було б, і відвернувся до води.

— Він неподалік затону, он там, праворуч тих двох каменів. І там не так вже й глибоко. Зараз я знайду його.

Але самого його старий ватаг відпускати не наважувався. Роздягнувся, і брели вдвох. Довго, аж туди, за косу, за гранітні валуни, що грілися над холодним плесом.

Шукали вкраденого штормом човна...

Серпень 1973 року.

Болград-Ізмаїл.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ АВГУРИ

1

Птахи зааніміли на світанку.

Тиміш Авгура стояв на пошматованій зливами кручі, і згряя німотно кружляла над ним, правлячи якийсь незбагненний танок.

Вороння то спускалися зовсім низько, так, що старий Авгура мало не опинявся у центрі їхнього виру, то раптом злітало у піднебесся і хвиля за хвилию падало перед ним, б'ючись крильми у схили кручі, тай щезали десь під нею, неначе вкорочували собі віку.

Цей пташиний вир був сумний і безнадійний, як сама старість. Авгура подумав, що, може, сюди, на цю кручу, і злетілися зсамітнілі за зиму птиці, які вже не здатні закладати гнізда, і це їхня остання весна. Страшна і зайва пора, за якою – птахи, мабуть передчували це – ніяких сподівань, тільки скініння та чорна безодня небуття.

Колись, ще в дитинстві, батько розповідав йому притчу про те, що старі ворони-самиці збираються у зграї і тужно кричать над місцями, в яких по кілька років вили гнізда. Обурені своєю безплідністю, вони нападають на гнізда молодих ворон та інших птахів, винищуючи яйця і пташенят. Тож, можливо, зараз над кручею, до якої підступає його обійстя, зібралася саме така згряя старих знавіснелих самок. Але чому не чути їхнього крику? Така згряя не може літати мовчазно. Чому вони не кричать? Чи,

може...

Уже двічі Тиміш помічав, що несподівано глухне. Ніби нічого й не ставалося вухам: ні ранки, ні болячки якоїсь, а тільки, прокинувшись уранці, помічав раптом, що все навколо... заніміло. Бувало, спуститься до лиману, щоб умитися, підступить до самої води, а плескоту хвилі не вловлює. Півень у дворі витягує шию, пнеться, аж тремтить увесь, а крику не чути.

Ось і зараз Тиміш напружено вдивляється у пташину круговерть, у цей німий вир у безгучному просторі, далі переводить погляд на низину, у якій з ранку до ночі снують машини.

"Це на біду", — каже собі, навіть не намагаючись збагнути при цьому, на чию біду і що саме віщує ця пташина німотність.

- Це на біду! - хрипко вигукує він, і зграя лячно кидається до обійстя, але сам він крику свого не чує.

"На чию біду? - безпорадно роззирнувся навкруги, мовби хтось міг відповісти йому. - Коли птахи німіють - погана ознака. Батька нема, той витлумачив би".

Тиміш усе життя рибалив і трохи знався на звичках птахів, однак не міг простити собі, що не перейняв і частини того, що знав про птахів батько. З діда-прадіда набували вони тієї мудрої і потаємної науки - "знатися на птахх". За це колись давно й прозвав місцевий дячок їх, Поліщуків, Авгурами, як колись називали ченців, що віщували, спостерігаючи за пташиними зграями. Відтоді й повелось: "Авгури", та й "Авгури...", тобто ті, що тлумачать пташині поведки та віщують за ними односельцям.

Ця мовчазна вороняча зграя чомусь здалася Тимошеві огидною, відвернувся і пішов до обгородженого трухлявими жердинами обійстя.

— Чуєш? - гукнув хлопчині, що саме біг з вудочкою до лиману. Окрик, мабуть, видався надто гучним і грізним, бо малий аж присів на стежині і лячно заворушив губами. - Скажи, оте вороння, що шастає над кручею — воно кричить?

Хлопець, мабуть, не втямив, про що він запитує, тому що злякано дивився не на зграю, а на зашкарублого пальця, якого Тиміш наставив на нього.

— Кричить, питаю, ця вороняча зграя, чи шугає мовчки?

Хлопець ще певний час здивовано дивився на старого віщуна, нарешті кивнув, задкуючи відійшов од нього і кинувся навтьоки.

"Кричать, отже! Виходить, я все ж таки оглух", — із сумом подумав він.

Якусь мить ще спостерігав за птахами, але вже не розрізняючи їх, оскільки зграя стала схожою на ледь помітну хмаринку.

Путівець підходив до обійстя й губився у густій траві перед самими ворітьми. Віщун стояв на ньому, замислено вдивляючись у далину - чекав сина, що ось-ось мав над'їхати власною машиною.

Коли Леонід закінчив інженерно-будівельний інститут, старий забрав з ощадної каси всі гроші й віддав синові, ані слова не мовивши про те, як ними розпорядитися. А через півроку Леонід приїхав на власній машині. Отож зараз він теж має навідатися, і вони сидітимуть за столом (глухота його мусить минутися, як уже не раз миналась до

цього), і син довго, безкінечно довго, може, до самого світанку, оповідатиме, як проєктують порт, що ось тут, на околиці Чорногірки, й почали будувати.

Що правда – те правда: неговірного, завжди стриманого Тимоша вражала балакучість сина. Витлумачував її хіба що тим, що в місті син працює недавно, ще не встиг знайти друзів, отож висповідуватись може тільки тут, у рідній хаті. Насторожувало, однак, що Леонід з відразою та недоброзичливістю говорив геть про всіх, із ким працює. Від так старий віщун раз-по-раз ловив себе на одному й тому ж запитанні: "Чому всі ті люди, серед яких чимало освічених, так не люблять його сина, а син – їх? Коли і з чого це почалося? — намагався з'ясувати для себе старий віщун. – І невже виною всьому – заздрість?".

Іноді син видавався йому зовсім чужим. З'ясувалося, що він, батько, майже нічого не знає про свого Леоніда. Сісти б із ним за стіл та попросити: "Ну, розкажи, що ти за один, звідки прийшов і чого шукаєш? Тільки правдиво оповідай, правдиво". Як могло статися, що він, Тиміш Авгура, якого все село вважає поміркованим, мудрим чоловіком, виростив сина, так і не збагнувши його натури?

Тим часом вороняча зграя зникла, мабуть, подалась кудись у верхів'я лиману.

"Сьогодні сина не буде", — подумав Тиміш, стежачи за летом невеличких ластівчиних вирів.

Ішов селом, щораз виразніше відчуваючи тупий біль у вухах, якого ніколи раніше не зазнавав. Здавалося, що пірнув на глибину, занадто довго затримався там. Тепер його стискала незмірима маса води, тож слід було вирватися на поверхню, бо, коли цього не вдасться зробити, — загине.

Звідкілясь виринула постать діда Скрижака, хирлявого набожного чоловіка, що все замолював гріхи у якійсь секті, котра діяла у сусідньому селі. Авгура хотів обминати цього перехожого, проте Скрижак заступив йому дорогу, і тонкі порепані вуста його вповільнено щось виплямкували. Тиміш не чув, що саме, але глухоти своєї показувати не хотів. Якийсь час Авгура напружено придивлявся до його вуст, намагаючись збагнути, що саме він каже. Напевне, знову запрошував на свої молебні. Але Тиміш молився лише морю. Усе життя

— Ти хоч грішив коли-небудь? – запитав він, несподівано навіть для самого себе. – По-справжньому, по-людськи – грішив?

Худорляве, вкрите бруднуватою щетиною лице Скрижака видовжилося, нервово засіпалися мішечки під очима. Авгура завважив, що ніколи раніше не придивлявся так уважно до людських облич. Глухота загострила йому зір і примушувала фіксувати щонайпомітніший порух м'язів.

— То грішив, чи ні?! – пішов на Скрижака. – Невже за молитвами й грішити ніколи було? Невже ти не розумієш, що боги вже давно оглухли від твоїх недоріких молитов!

Авгурі здалося, ніби все ж таки почув власний голос, от тільки скидався він на далеке приглушене відлуння. Це підбадьорило старого віщуна, і він крикнув ще завзятіше:

— За твоїми молитвами виходить, що все життя – страшний гріх! А хоч днину ти

прожив по-людському?!

Нажаханий його незвичним криком, сектант відсахнувся і звільнив йому дорогу – так і не здогадавшись, що ж насправді відбувалося зараз із Авгурою.

* * *

Тільки зупинившись біля садиби Зарічних, Тиміш збагнув, куди саме йшов. Стояти тут, мов жебракові, не личило, то вже хотів було повернути назад, але на порозі несподівано з'явилася Ірина.

"Напевне, сиділа біля вікна й побачила", — подумав він. Можливо, її поява була випадковістю, однак Тимошеві хотілося вірити: вийшла, бо побачила його.

Авгура не міг розгледіти Ірининою обличчя, але помітив, як вагітність спотворила її колись тендітну постать. Низенька, у занадто короткому платті, вона скидалася на скіфську бабу, яку не знати хто й навіщо поставив тут, перед дверима припущкої хати.

Чоловіка Ірина не мала, знаного на селі коханця — теж. Але подекували, що завагітніла вона від Леоніда Авгури, його сина. І хоча й Леонід, і сама Ірина всіляко заперечували це, злі язика на те й злі, щоб плести своє. Що ж до Тимоша, то, нікому не зізнаючись у цьому, він сподівався, що врешті-решт це таки виявиться правдою, і він ще побачить свого першого онука...

Віщуніві здалося, що Ірина щось промовляє до нього. Можливо, кликала до хати. Або ж, навпаки, проганяла від обійстя, проклинаючи при цьому увесь рід Авгурів та нещасливу долю свою. А може...

"Плач. Плач дитини, — Авгура здригнувся від несподіванки, роззираючись навкруги, все ще не вірячи, що чує його, і таки змушений був підтвердити. – Плач!".

— А грому нема на тебе! – раптом вирвався звідкілясь верескливий жіночий голос. – Обійметься з цуцням та й лижуть одне одного!

Одразу ж упізнав: це репетувала сусідка Ірини, сварлива пліткарка Гребениха. Коли ж вона вгамувалася, старий віщун справді почув болісний дитячий плач, отой, що розшматував, розвіяв його глухоту.

Авгура востаннє глянув на Ірину, котра так і не ворухнулася, заплющив очі і пішов вулицею просто на цей плач.

2

— То це ви і є Тиміш Авгура?

— Здається, я... Нікого іншого тут не бачу.

Тиміш кладе собі на плече невеличку обгорнуту вицвілим вітрилом щоглу і проходить із таким виглядом, ніби зустріч відбувається не в нього на обійсті, а десь на березі моря.

— Порадили звернутися до вас. Кажуть, що ви були рибалкою і добре знаєте норв лиману...

— Могли б нараяти когось обізнанішого, — спокійно відказує Тиміш, й аж тепер придивився до приземкуватого худорлявого хлопця, що невідступно йшов поруч із ним. – Чи не будівельник часом?

— Геодезист.

Тиміш Авгура кивнув і понуро побрів далі. Цього ранку він, як ніколи, почувався старим і зжитим. Щоразу, коли в ньому зроджувалося це почуття, він уникав спілкування з людьми.

Присутність цього геодезиста дратувала його. Не міг та, власне, й не прагнув збагнути, чому той іде за ним до лиману і чого хоче від нього. Був би вдячний, якби хлопець дав йому спокій. Проте сказати про це, словесно відштовхнути від себе геодезиста, не наважувався.

— Мене ось яка річ цікавить: може, ви чули від батька чи діда про повені у Чорногірці? Про сильні, великі повені. Траплялися вони тут чи ні? Діди мали б таке пам'ятати.

— Ні за моєї, ні за пам'яті мого діда — не траплялися, тому що я про них знав би.

— Отже, не було?

Авгура зморщився, тамуючи в собі бажання відіслати цього приبلуду до дідька, але все ж таки додав:

— У Золотоустівці років сім тому одну вулицю затопило, ту, що понад лиманом. Але ж самі винні: хто у такій низині хати ставить? А там поблизу — одразу дві річечки. Може, ти й весла мої понесеш, га?

Геодезист знітився і поспіхом прийняв від старого весла. Тиміш зручніше вмонтував на плечі щоглу, повісив на неї сумку з харчем, і вони почали спускатися стежкою до перекошеної рибальської хатини, біля якої відігрівалися старі човни.

— А такі зливи, як оце недавно, часто бувають?

— Ти що, не тутешній?

— Із Сумщини

— Там клімат інший, — визнав Авгура, — Як тобі сказати? Трапляються. Три роки тому теж лило. Слабкіше, правда, ніж оце, але така оказія сталася, що там, де ви позавчора почали рити, пагорб стояв, а за ніч "сплив".

— Тобто, як це - "сплив"?

— Тебе як звуть? - залишався вірним своїй манері спілкування старий віщун.

— Василем.

— От бачиш: у нас півсела Василів, — буркнув старий, але геодезист не міг збагнути — жартує він, знущається чи лише так, прийшлося до слова. - То ти геодезист, кажеш, а не знаєш, як пагорби "спливають"? Увечері на ньому ще хлопчаки гралися, а вранці прийшли, а там тільки кам'яний пласт лишився, тому що метрів зо три ґрунту знесло в лиман.

Геодезист подивився на нього з подивом, ніби чув про таке вперше, тай саме повідомлення здалося йому неймовірним. Насправді ж його вразив насмішкуватий тон старого. Із суттю явища він дано знайомий, хіба що не одразу збагнув суті самого виразу "сплив". Але тепер він вагався: пояснювати це Авгурі, чи, може, й не варто?

Вони підтягли човна до води, закріпили щоглу, і старий розправив вітрило. Василь прискіпливо оглянув човен, наче сам збирався виходити на ньому в лиман.

Авгура мовчки стежив за ним. Цей хлопчина починав подобатись йому.

— Над річкою зріс?

— Над Пслом.

— Ага, над Пслом... То, напевне, батько теж має човна?

— Село над річкою, тому човни є в багатьох, — знехотя пояснив геодезист, і, щоб повернути розмову в потрібне русло, запитав: — Отже ви стверджуєте, що цю низину лиман заливав? Кажуть, що були весни, коли рівень води піднімався на півтора-два метри. Якщо зважити на площу лиману, то це дуже високий рівень.

— Якщо так кажуть, може, й піднімався, — кивнув Авгура. Він зрозумів, що хлопець уникає розмови, яка стосувалася б його особисто, всіляко підкреслюючи, що прийшов у важливій справі. — Сам я не заміряв, проте "висока вода" приходила. Оця вулиця, крайня від лиману, найстаріша в Чорногірці, її закладали перші поселенці. Мудро закладали. Не тулили хати понад берегом, не будувалися у низині, а так ставили, щоб ні води не боятися, ні зсувів. Хоча й не пригадую, щоб лиман зовсім заливав цю низину. Тут завжди були людські городи, і, якби вони щезали колись під водою, таке забувалося б нескоро. Та колись, як лиман тільки-но відгородили від моря дамбою, бо дорогу вели, а річки були річками, а не потічками, могло-таки й затопляти. Ти, може, й оселитися тут збираєшся? — не втримався Авгура. — Так і кажи: непогана місцина!

— Коли будуєш порт, мусиш враховувати місцеві природні умови.

— Їх завжди треба враховувати, навіть, коли будуєш курник, — зауважив старий. — Вода підступна... То не збираєшся, кажеш?

— Хіба я відповів, що ні? — увірвався терпець геодезистові.

— Я і не кажу, що ти так відповів

"А чого ти його агітуєш? — подумав старий. — Самого вмовляють, щоб не втікав звідси".

Коли Тиміш Авгура дізнався, що разом із портом будуватимуть місто, яке швидко поглине Чорногірку, то зібрався було продавати хату й перебиратися в Золотоустівку. "Навіщо бути диваком на асфальті, — казав, — якщо маю лишатися таким, як є, посеред степу, коло риби і птахів. Прижились укупі, то й так нам і вікувати..."

Виїхати він не виїхав, однаке з думкою про таку втечу остаточно не розлучився.

Ще раз оглянув човна. Цієї весни він уже просмолив його, але на воду спускав уперше.

"Доживає свого віку. Треба б нового майструвати, а тільки ж навіщо? На його недовгий вік і цього вистачить".

— У далеку дорогу вибралися? — поцікавився геодезист.

— Для мене — й ця вже далека. До брата, у верхів'я. Провідати треба. Хтозна, може, востаннє. Та й за човном сумую. Ти хіба не сумуєш?

Геодезист замислився.

— Ви говорите про човен, як про щось близьке і рідне.

— Як про свою надію, — уточнив старий віщун. — Бо так воно є насправді.

— Ну то щасливо вам дійти!

Василь повернувся і пішов стежкою назад до села.

"А таки прийшов порадитися, — вдоволено глянув услід йому Тиміш. – До кого ще в цьому селі пошлють, як не до Авгури?" Відчув, що в ньому зануртуало самолюбство, але відразу ж змирився з цим, як змирявся з іншими неминучими вадами старості.

Останнім часом він усе вразливіше сприймав ставлення до себе людей, з острахом помічаючи, що поступово байдужіють до нього, й почав відчувати, що зайвий.

Довго тупцював біля човна, не наважуючись підступити до нього. Нарешті зсунув далі у воду й присів на кормову лавку.

— Гей, Авгуро!

Тиміш здивовано озирнувся і побачив кремезну постать Антона Зарічного. Коли Антон підійшов зовсім близько, Тиміш напружив сльозаві очі, розглядаючи його обличчя. Знав, що Антон Зарічний зрікся своєї доньки Ірини тільки тому, що завагітніла, не маючи чоловіка, і тепер старий віщун понад усе хотів зазирнути в обличчя людини, яка наважилась зректися і доньки, й онука. Був твердо переконаний, що кожна значна зміна в людській душі має виразно позначитися на обличчі.

Проте Антон поведився так, нібито нічого й не сталося.

— Куди це ти? Чи не в море, бува?

— Відходив я своє по морях, — якомога стриманіше відповів Тиміш.

Зарічний кинув поглядом у човен, але, не побачивши там рибальського знаряддя, здивувався:

— Невже човна випробуєш?

— У Золотоустівку піду, до брата.

— Отак, один у човні? На веслах?

— А вітрила навіщо?

— Все одно: це ж скільки треба йти...

— По полудні там буду, — зітхнув Авгура. – А завтра вранці стану на течію. Може, ще й вітер здійметься.

Авгура начепив весла, сів у човен й виважив їх, випробуючи силу своїх рук. Проте відразу ж відчув: вони ослабли, мов після тяжкої праці.

— Як там Ірина почувається? – запитав, аби відволіктися від нарікань на старість і слабкість

Глянули один на одного, і Зарічний не витримав, відвернувся.

— Сам знаєш: у Золотоустівці вона тепер, у Марії, сестри... Два дні тому, як перебралася.

— Де ж їй іще жити? Можу до себе взяти, хата велика. Ти ж прогнав її, мов прибуду.

Зарічний махнув рукою і промовчав. Докорів він уже наслухався, але переламати себе не міг.

— Кажуть, що й не навідуєшся.

— Не проганяв я Ірину. Сама до сестри подалася.

— Але ж не навідуєшся, це правда.

— Навідаюсь колись.

— Коли саме?

Антон ледь не відповів щось різке. Стримала його тільки давня звичка говорити з Авгурою, як ні з ким іншим, ввічливо.

— Сьогодні й навідаюсь. Оце човна огляну... Від осені не зазірав, не до нього було.

— До неї хіба човном іти? – запитав Авгура. – А якби він тут розсохся? Я кажу це не для того, щоб дошкулити. Всі твої клопоти й гризоти – тимчасові, тому швидко забудуться, а як онукові у вічі дивитимешся?

— Так само, як дивлюся зараз у вічі ганьбі – і доньки, і своєї власної.

— Е, чоловіче, таж зараз не ті часи, щоб мати щось подібне за ганьбу.

— Леонід твій до неї недавно приїздив, — несподівано мовив Зарічний. – Не знаю, що там за розмова між ними була, але приїздив. Люди бачили.

— Чому б і не провідати? – стенив плечима Тиміш, хоч для нього це виявилось новиною. – Разом зростали.

— Задля чогось же таки приїздив.

— Бо він – не ти, не з роду Зарічного. Коли бачить, що людина потребує підтримки, то на свій гонор не зважає.

Авгура чекав, що Антон спалахне і віддячить йому за всі кпини звинуваченнями на адресу Леоніда. Проте Зарічний якимось дивом стримався, отже, визнавав себе винним. Тимошеві прикро було усвідомлювати, що Антон повівся з донькою так, ніби здатний зректися усього святого. Авгура відшукував у людських вчинках зерна мудрості, а Зарічний, за його уявленням, поведився нерозумно й жорстоко.

3

Вітерець був слабким, та все-таки напинав саморобне Авгурове вітрило і гнав човна до Пташиної коси. Тиміш тримався неподалік берега, так, щоб течія, що омивала піщаний півострів, не перешкоджала йому.

"Коли ти на воді – все йде, як треба, — мовив до себе старий віщун. – Море вже не про тебе, але й лиман, наче море. Він – часточка моря, та й тобі добре велося на ньому. Тільки не лінуйся, не засиджуйся у хаті. У ній завжди чатує смерть, а на воді вона не підступиться".

Взимку Авгура часто хворував, і все марив дниною, коли, нарешті, зможе сісти в човна й вийти у море. Тепер він тішився, що таки дочекався цього дня. Надійніше вмотив на носі сумку з обідом та й приліг, тримаючи руку на стерні.

Дивився на берег біля села і не впізнавав його: вежі небачених тут раніше кранів, сила-силенна іншої техніки, катери і понтони, що тулилися попід розритими кручами, ніби шукали спочинку і захисту, або ж чекали, поки ті кручі розступляться, щоб пропустити їх у безмежжя степу...

Було у цьому краєвиді щось незнайоме, ніби Тиміш нарешті переплив море та дістався якоїсь незвіданої землі, до котрої мріяв дістатися ще змолodu.

Всі повоєнні роки село жило тихим рибальським життям. Хтось зносив стару хату і закладав нову, хтось народжувався і хтось умирав, повертався з великим виловом або навіки залишався у морі... Поза всі ці значні й незначні події, село залишалося

незмінним у суті своїй і подібі. І за цієї незмінності Тиміш якось не помічав своїх літ і всього того, що вони з собою приносять.

Тепер же все підлягало руйнації. Щезне село, чорногірчани теж розчиняться у масі приїжджого люду, а відтак розпадеться згуртована багатьма поколіннями сільська громада з усіма її традиціями і звичаями.

Тиміш розумів, що його життя, власне, минуло, перейшло до нащадків і прибирає нових форм і нового смісту. Жаль за селом і бажання на власні очі побачити чи хоча б зазирнути у те майбуття, боролися у ньому, як дві нездоланні сили, не даючи спокою ні вдень, ні вночі.

"Ми обоє старі, — промовляв до села так, мовби говорив зі своїм однолітком, — нема нам чого втікати одне від одного на сміх людям. Ми прожили не один десяток років, і ти завжди виглядало мене, а я нудився за тобою, і лиш тоді добре почувалися, як були разом. Ти мені вибачай, — казав селу, — що заповзявся був утікати від тебе. На людину всіляке знаходить — сам знаєш..."

Біля Пташиної коси він прибрав вітрило і взявся за весла. Косу обігнув швидко, тіло його раптом налилося якоюсь свіжою силою, та й він ураз відчув себе омолодженим і дужим, як тоді, коли дізнався, що дружина народила йому сина. Наступного дня він вийшов у море і пам'ятає, що нікому не велося так щасливо і нікому осіннє море не видавалося таким теплим і лагідним, як йому.

За косою старий віщун відчув опір течії. Це йшла річкова вода. Тиміш набрав її у пригорщу і покуштував на язик: справді річкова, ще не встигла висолонитися. Знову взявся за весла. Наліг на них, щоб швидше вирватися з течії, але не встиг.

Випустив весла, притис руку до грудей, якраз під серцем, і зсунувся на днище.

Кілька хвилин лежав нерухомо, намагаючись збагнути, що це: черговий напад чи вже останні хвилини життя. Біль не відпускав його, і він дихав тяжко, як риба, викинута на розпечене каміння.

Оглянув усе навколо, скільки сягав зір, а рятунку не бачив, навіть на обрії не вималювалося жодного човна.

"Отакі кепські справи... — мовив собі. — Але то навіть добре, що на воді..."

Поклав одне весло в човен, а другим почав потроху загібати так, щоб розвернутися, бо не знав, скільки ще триватиме цей серцевий напад і чим закінчиться, а не хотів, щоб човна з його тілом прибило кудись до пустельного берега.

Потім він побачив Пташину косу і зрозумів, що йому вдалося розвернути човна. Відпочивши, закинув на днище друге весло. Тепер вони вже не потрібні. Тепер треба затиснути під пахвою ручку стерна (в селі дивувалися: навіщо він приробив стерно, а воно, бач, знадобилося) і пильнувати, щоб не винесло з течії. А потім, якщо за косою зуміє вірно направити човен, його через годину-дві принесе на вигин, яким закінчується малесенька чорногірська затока. Або ж винесе у море... Але в море не винесе, бо на понтонах і катерах повинні бути люди, і вони помітять його. Або ж він гукне їх. Або спробує підняти весло...

Підсунувся ближче до стерна і змучено видихнув свій пекучий біль. "А порадитися

все ж таки прийшов до Авгури, — чомусь згадав свою розмову з геодезистом. — Таки до Авгури..."

Низенько, над самим Тимошем, повільно пропливала згряя птахів, що вертала з ірію. Були ті останні птиці його життя німі і скорботні.

ІШЛИ СІЯТИ

1

— Кажу тобі — то мусиш слухати. Так маєш дослухатися моєї мови, нібито все село вклякло перед тобою і благає. Як ще маєш трохи місця на цьому камені — а ти його все ж таки маєш! — то докарбуй ім'я Івана Мар'яша.

Старий Мазур дивиться на мармурову брилу, а на очі йому вже найшла сльоза. Дрібна така і пісна, наче росинка в засуху.

— Чи ти, Броню, оглух, чи вже й світу свого за роботою зрікся? — допитується у різьбяр. — Таж я утретє прошу тебе: викарбуй на тім камені Мар'яшеве ім'я!

— Ви дасте мені нарешті спокій із цим своїм Мар'яшем?! — нервується Броньо. — Я ж ці імена не сам вигадую. Можу зачитати, якщо вже самі не годні. Ось: — нервово видобуває з нагрудної кишені та розгортає якогось папірця, — "Молодший лейтенант А. Порожнюк, сержант Д. Базунян, ефрейтор К. Ігнатенко...". І так далі, одинадцять прізвищ загиблих солдатів. Причому перелік цей, — розмахує перед обличчям прохача, — затверджено сільрадою. То куди мені вашого Мат'яша втулити, і яке я маю на це право?!

— Грім би тебе побив, Броню! — незлостиво бурчить Мазур. — Та на такій брилі — і не знайдеш місця для Йвана?! Аби я міг — на Євангелії викарбував би його ім'я.

— Ото на Євангелії й викарбовуйте! — не стримується Броньо-різьбяр. — А мені дайте спокій. Самі ж казали, що він навіть солдатом не був, а тут усі, як один — солдати.

— Бо таки не був, — смиренно визнає Мазур, зводячи підсліпуваті очі до піднебесся. — Хіба я кажу, що був?

Надобідне сонце зависло якраз над Дністром, і червоні промені його потяглися аж до мармурової брили. Відтак кам'яні зернята на ній нараз зблиснули міріадами зірок і...згасли.

— На всіх цивільних, котрі загинули в цих краях, навіть скелі не вистачить, — уже сумирніше бубонить Броньо, старанно викарбовуючи чергову букву. Десь у глибині душі він розуміє старого, що так просить увічнити свого давно загиблого товариша, а тому намагається залагодити цю несподівану сутичку миром. — І тут уже виходить на таке, що, або треба викарбовувати імена геть усіх місцевих селян, які загинули у війну, або ж не згадувати нікого. Бо якщо всіх, то мусив би всю Говерлу списати — від маківки до підніжжя. А так — одинадцятєро під прізвищами й один невідомий.

— О, бачиш! Навіть невідомого сюди вписуєш, а земляка нашого, Івана Мар'яша — не хочеш! Що ж ти за чоловік такий дивний, га?!

Броньо вже замірився, щоб почати нову букву, але, почувши нарікання старого, роздратовано сплюнув.

— Я ж вам уже все пояснив! Я десятки разів пояснював, що й до чого! Чого вам ще треба?! Чого ви тут стоїте над душею — і заважаєте працювати?! Хочете, щоб увесь меморіальний камінь зіпсував? Ви не до мене, ви до голови сільради йдіть. Ви у нього над головою стійте. Нехай хоч усе село вписує сюди — мені один дідько! Мені за кожну букву платять.

— Ото так! — вражено розводить руками Мазур. — Виходить, що я ще й заважаю!

— До речі, хто він такий цей ваш Мар'яш? Чим це він так прославився, що болить вам душа саме за нього, а не за когось іншого?

— Прославився? Та чим же він мав би?.. Хоча, правда, він теж прославився. Просто ти нетутешній, то ніколи й не чув про нього.

— Ну то й чим, чим?! Партизанів у цих місцях, підпільником був, або, може, якусь там амбразуру тілом своїм закрив?! — вже одверто іронізував Броньо.

— А вважай, що закрив. Акурат на амбразуру ліг. Хліб чоловік сіяв, хліб. Усі навколо вбивали один одного, руйнували, випалювали, а він — сіяв...

2

... Бо й справді, тієї весни не сіяв ніхто.

Це видавалося дивним і несподіваним. Розтанув сніг, від Дністра і до узгір'я парувала й марила плугом земля, але ніхто не наважувався кинути в неї бодай зернину.

Щосвітанку котромусь з господарів привиджувалося, що сусіда ладнає плуга. Кидався до заплаканої шибки, далі вискакував на подвір'я і вдивлявся туди, де збігало пологим схилом гори понівечене снарядами поле.

— Мусимо, хлопи, сіяти, — казав Мар'яш до тих кількох чоловіків, що лишилися на селі. — Війна чи не війна — а маємо ставати до плуга. Бо де це бачено, щоби земля розбухла від весняних дощів — і засохла, не виносивши жодного колоска? Хтось та лишиться на цій землі, всіх не виб'є.

— Тай до чиеї ж комори збіжжя везтимеш? — питав його Степан Цимрюк.

— Народ пухне. Доки тримається тепло — ще так-сяк ліси рятуватимуть. А восени зчорнієш від голоду, мов той камінь при потічку, та й по тобі.

— Весь світ зчорнів, — стояв на своєму Степан. — Але зціпив зуби: терпить.

Мар'яш подивився на сусіда, мов на лютого ворога, проте дібрати до тієї злості кілька переконливих слів так і не зміг.

— Слухай, Степане, — лагідно так проказував, тому що сусіда мусив розуміти лагідне. — Таж наші вже не за горами. Чутка пішла, що до Дніпра доходять, а може й перейшли. Ось і поміркуй: доки ми віджнивуємо — наші тут будуть. Чим годуватимеш? Ти не мене — старших людей слухай. Через цю землю стільки тих воєн перейшло... А селянин завжди сіяв. Для дітей, як не для себе.

— Чи я тобі на заваді? — поступився Степан. — Про мене хоч усю Європу засівайте, як маєте чим.

За кожним словом його обличчя зводило нервовими корчами, наче самі слова ці ставали проявом болю.

Ревматизм роз'їв Степанові ноги, тож він тримався на них невпевнено, все хапався

як не за тин, то за дерево, щоб тільки не впасти.

Скільки знало його село, Степан завжди на щось хворував. Тільки й того, що ніколи не скаржився на свої болячки, а цієї весни раптом почав стогнати і скаржитися, даючи зрозуміти, що все – він своє відходив.

— Як не стоїте на заваді, то в поле йдіть! – гримнув не так на нього, як на ціле село Мар'яш. – Сійте, кістя б ваше по тій землі порозсівало! Позачинялися по обійстях та й нидієте. Гадаєте: не знайде вас по тих закутках?!

— Та знайде... — з сумом одказав Степан. – Учора, он, двох наших й одного прийшлого повісили, сьогодні... А ти кажеш...

Надвечір Мар'яш упрігся у борону й потяг її на своє поле.

Навіть батько Іванів, найзаможніший з роду Мар'яшів, — бо якимось дивом постарався на конячину, — своєї землиці не мав. "Але я тим конем зароблю хоч стільки, аби на могилу вистачило, — затявся батько. – Мені раю не треба, тільки покладіть у мою землю..."

Давно помер батько, сам Іван зрікся мрії про власну землю, і навіть прокляв і її, і свою безземельну селянську долю.

А життя ніби насміялося з його прокляття. Перед війною західні землі були возз'єднані з Великою Україною, і Мар'яшеві нарізали город, як то кожному на селі. І хоча зараз влада на селі була окупаційна, це поле він, як і раніше, вважав своїм кривим, бо ж нарізала сама громада.

Тепер ось Мар'яш крався поза тинами й далі — понад потічком. Хотів дістатися до поля непоміченим. Щоб чиєсь зле око не наврочило, не зіпсувало його наміру.

За селом, одразу від Петрикової долини, заростала травою його земля. Чорна, масна, така, що міг би різати її на окрайці і класти за пазуху, наче скибки житнього хліба.

— Світ сплив кров'ю, та й нікому не спадає на думку, що треба сіяти, — проказував до самого себе. — Ади, земля здичавіла без зерна. Птах боїться сідати на неї. А чоловікові на таке йдеться, що мусить каміння гризти...

Поле виорали снаряди. Земля встигла злягтися й порости травою, але бороні все ще піддавалася

Іван боронував.

Мотузка в'їлася йому в плече, немовби вросла в нього. А піт рясно вкривав усе тіло й розпарював його, аби не так боліло.

"Я посію, за мною ще хтось... Повишкрібають хто скільки має, та й, може, хоч за два міхи вродить. Бо спухнемо від голоду, вимremo..."

Не встиг він виборонувати й маленької загінки, як під горою вказалися двоє сусідів. Один так само впрягся у борону. Другий ішов поруч нього, щоб змінити, коли той стомиться.

— Слава Йсу! – привіталися за прадавнім звичаєм.

— Навіки слава!

Мали вишивані сорочки. Бо так одвіку велося, що перший раз у поле виходили, мов

на свята.

— Ба, й ти, Степане, бачу, не втримався? - лукаво запитав Цимрюка, котрий теж тяг свою борону.

— А хто господар на цій землі: я чи німець? - хрипко відказав той. - Нема коня - сам у борозні ходитиму. Але най потім фашист зчорніє, мов та земля, — зернини не дам.

Село нуртувало. Хто тримався на ногах, то йшов у поле.

Сівачі на схилі гори видавалися дивовижним видінням, котре давало знати, що земля вже не годна всотувати в себе людську кров та й просить жита.

За сівачами бігли діти. Визбирували по кишенях зернята й простягали їм.

— Просили мама, щоб посіяли трохи й нашого, бодай зо дві зернини. Більше не маємо.

— Самі сійте. Отак, рукою від себе, з-під серця... — вчить малих одвічному жестові сівача Мар'яш. — Розтуліть жменю, та й розсівайте по ріллі. Де впаде, там йому й стеблом сходити. Бо то кожен мусить щось висіяти. На цьому світ стоїть.

Село дивилося на сівачів зголоднілими очима. Й уперше за війну не знало ні страху, ні покори.

З

— А хто тебе вдосвіта в борозну впряг, Мар'яше?

Кінь під Ільком гарцював. І так вишкірював зуби, мовби реготав разом із ним.

— Нібито не знаєш? Життя впрягло, — відповів Мар'яш. - Вступися з дороги!

— Та чи не сіяти ви зібралися, хлопці?

— Так повелось, що кожен сіє, що годен. Як не жито, то смерть. Сам ти жито або пшеницю коли-небудь сіяв. Бодай зернина з рук твоїх у цю землю лягла? От бачиш...

Піт солонив Мар'яшеві вуста. Та й від того кожне слово видавалося йому солонувато-гірким.

— Сіяти треба, це правда, — недобре посміхнувся Ілько. - Але чому без відома німецької влади? Вже б вона й поля відміряла, й зерном допомогла. Такої влади нема, котра б хліба не хотіла, аякже!..

— Е, — відказав Цимрюк, — на цій землі, пане поліцаю, чуже ніколи не приймалося. Що ворог не кине у неї - як у могилу.

Ілько сплотнів. Уперішив коня і відскочив ним до пагорбка, яким закінчувалося поле.

— Геть до села, жеброта! - гукнув. - Я ще не мрець! А поки ще не мрець, революції робити не дам! Виб'ю всіх до одного!

Мар'яша він зненавидів ще минулої осені. Відтоді, як спробував завербувати його на службу до поліції. Проте під час кожної розмови Мар'яш лише ставив відлюдкуватий погляд. А наостанку вимусив із себе слова, котрі мордують Ілька й досі:

"Мені від ворога однієї щедроти чекати - зашморгу. Але та, Ільку, де не поступишся - про спокуту думай. Перед землею нашою, перед громадою..."

Мар'яш дотяг борону до межі та й чекав Цимрюка з Гарвашем.

— Із зерном ляжете! - гаркнув старший поліцай. - Із зерном — у землю!

— Перехрестися, нелюде! - суворо відказав йому Мар'яш. - Земля свята. І той, хто сіє, — теж.

Набрав у пригоршню зерна.

Якусь мить дивися на поліцай, ніби хотів вивідати остаточний намір його. Щось мовив до себе і... висіяв.

Потім другу жменю зерна, третю...

Та, щойно взялися за свої торбини Цимрюк із Гарвашем, як гримнув постріл.

Мар'яш навіть не зойкнув. Лиш коли падав, то зерна підніс до спраглих вуст, ніби хотів напитися їхньої весняної прохолоди.

— За ним підеш! - крикнув поліцай Цимрюкові, коли той потягся до зерна. І стрільнув удруге.

Розлетілися полем дітлахи.

А село нараз стрепенулося, зойкнуло й кинулося на схил гори, до зчинилося вбивство.

Третій сівач набрав зерна й завмер із ним.

Револьвер цілив йому у груди. Аж Гарваш відчув ту точку під серцем, де куля мала розчохнути йому тіло.

— Ну? - нетерпляче крикнув Ілько, з жахом спостерігаючи за натовпом, що біг схилом гори. - Сій!

Гарваш силувався щось мовити. Але вуста його задерев'яніли.

— Сій!!

Гарваш хотів розтулити пальці, але вони заклакли. Лиш кілька зернин просіялися крізь них і впали на скривджену землю.

Сів біля борони. Дві сльози витекли йому з очей і краями лице, мов два плуги.

* * *

А через багато років старий Мазур стояв біля мармурової брили й виказував різьбяреві:

"А грім би тебе побив, Броню, як ти, шмаркачу, не знайдеш на цім камені місця ще й для Івана Мар'яша...".

Травень 1970 року,

м. Осиповичі, Білорусія,

казарма артилерійської бригади.

ЗРУБАТИ ДЕРЕВО

Віття шурхало по землі і прощально встеляло пропорені доріжки зеленим листям.

Коні тяглися ледь-ледь, бо все косували на вигорілу м'яту. Час від часу слинили її, та й вже ладні були б пастися.

— І звідки ж ти сливи такі везеш, Тихоне?

Впізнав по голосу, що то Клим. Але буркнув, так і не звівши голови:

— Свої везу. Звідки б не віз, але свої.

— Та бачу, що твої. Ти — розумний господар. Вирубав свої сливи та й тепер тягнеш

до села. Ая... Посадиш на новому місці. Тільки найми когось, аби дітей відганяли, коли вродить, бо вони, чортенята, все обірвуть.

Осудливо похитав головою і подався до свого саду.

— Тьфу ти!.. - несподівано зірвався візник. - Чого б ото я присікувався? Тобі яке діло?! Не в радгоспному ж саду вирубав, а в своєму! - прокричав услід Климові.

Але одразу ж з'ясував для себе, що кричати вже нема на кого, і це ще більше знервувало його.

"...Так, зрубав і везу. І яке кому діло? Я їх сам садив. Коли їх об'їдала якась худобина, я так лагідно перев'язував, ніби свої власні рани. Та й що, тепер маю лишити їх отут, посеред поля, на місці колишнього хутора? Не діждетесь!"

Якось дістався до двору. Злий на себе й на цілий світ.

— То вже не твоє діло, — казав Климові. - У своєму дворі буду або господарем, або останнім смітюхом. — І бив сокирою по галуззю так люто, наче рубав гадину. - Щоб ти собі це знав!

Але рубав він не гадину, і люди це бачили. Йшли повз двір і бачили, що Тихін dokonує ті сливи, котрі ще недавно зеленили його хутірець.

Ніхто йому цим деревогубством не дорікав, але чомусь ніхто і не вітався. Не приховуючись, відчужувалися, а в душі, мабуть, й осуджували. Певний час Тихін ще нітився зі своєю сокирою, немовби вона вже справді почервоніла від крові. А далі не витримав: ударив нею об землю та й подався до хату.

— О, ти повернувся? - зраділа дружина, щойно прокинувшись від післяобіднього сну.

— Ще ні, жіночко! Ще лиш до села під'їжджаю.

Василина розуміє, що воно варто було б замовкнути, а однак не витримала:

— То й що, геть усі дерева вирубав?

— А тебе засліпило, що не бачиш?! Он, привіз, у дворі лежать!

Нічого не розуміючи, жінка стенула плечима й ображено замовкла.

— Нібито я знову можу ці дерева в землю встромити, щоб відродилися і зацвіли? Але ж не можу, навіть якби й хотів.

— З якого це дива ти знову мав би садити їх? - безмежно дивується дружина. - Порубай на дрова, взимку будуть, як знахідка. Хоча... краще нехай би собі так і росли, на нашому, на Яремковому, хуторі. Що не кажи, а хутір називали іменем твого прадіда, і всі знали, що такий великий сад у цьому степу заклав тільки один господар - твій прадід, Федір Яремко.

— Ну, було таке, було... Заклав прадід, а більшість молодих дерев у ньому посадив я. То чого б це мав тепер за— лишати їх посеред степу? Якщо не я, то хтось інший вирубав би. А це ж мої дерева, мною висаджені.

— Може, хтось лихий і вирубав би, — сумирно погоджується Василина. - Але що "цей хуторянин яремковський ладен за іржавий цвяшок повіситися" — казатимуть про тебе, а не про когось іншого.

Коли смеркалося, Тихін мусив іти на збори. Ця необхідність з'являтися десь на люди дратувала його зараз так, начебто й справді мав за душею якийсь тяжкий гріх.

— От ти так скажи, як чоловік чоловікові, — просив сусіда, — я комусь зле зробив, що, до села перебравшись, вирубав на своєму хутірці сливи?

— А що, хіба хтось лаяв за них? — не зрозумів Іван.

— Та нібито й не лаяли, бо не було за що. Але, якби могли, з'їли б мене очима.

— Дурницю кажеш. Кому яке діло? Це був твій хутір, твої дерева. Й оскільки дерева справді твої, тут нічого не скажеш, — ти їх той, узяв і зрубав... навіщось.

— Що значить "навіщось"?! — вкотре вже за сьогодні спалахнув Тихін. — На дрова зрубав їх! На дрова, зрозумів? Взимку, он, дров не напасешся!

— На дрова — то й на дрова, — ображено мимрить Іван. — Були дерева сливами, стали дровами. До мене ти з якого дива причепився?

Хвалили...

Аж не вірилося, що і його прізвище теж є у тому біленькому папірцеві, що помітно тремтить у руці літнього директора. І що це саме про нього написано: "кращий конюх радгоспу"...

Бо таки справді кращий. Недарма ж, почувши його прізвище, люди щиро плескали в долоні. Вже йдучи після зборів додому, він кілька разів повторив мовлені директором радгоспу слова. Наче хотів переконатися, що не вигадав їх, а що вони справді були мовлені від трибуни: "Як завжди, добре працював у цьому півріччі кращий конюх нашого радгоспу — Тихін Яремко".

Ще до початку зборів переказували, ніби збираються його хвалити. Але він тому не вірив, бо над ним завжди котрийсь підсміюється, за його вайлуватість. Людям що, їм аби лиш над кимось покепкувати. А воно, бач, правда. У радгоспі п'ять сіл-відділків, й укожному є конюшня й по кілька конюхів. Але кращий серед них усе ж таки він — Тихін Яремко.

А чому кращий? Та тому, що все життя прожив, кажучи собі: якщо вже став до роботи — працюй до трьох потів. Інша річ, що досі, — щоб отак, сам директор, і від трибуни — його ще ні разу не хвалили.

Коли хто з начальства навідувався до конюшні, то завжди казав, що в ній усе гаразд. Але щойно виходив, одразу ж забував. Бо що таке в наші дні конюх? Комбайнерів, трактористів, шоферів — тих завжди помічають, тому що тільки на них, мовляв, радгосп і тримається. А що таке конюх, при своїх напівзабутих конячинах?!

Власне, він нічого й не вимагає. Навіть премії, яку оце щойно обіцяно. Дивно тільки, що й прізвище його в тому папірці виписали, і хвалили на все село саме тоді, коли слід було б добряче вилаяти.

"Тепер уже побійся бога, Тихоне, — казав собі, — їдь на хутір та впни там кілька корінців. Щоб потім люди не штрикали у вічі, що от, мовляв, і хвалять його, й премію виписали, а він он що витворює! На таке виходить, що спершу треба братися за розум, а вже потім — за сокиру, а не навпаки. Ось і червоній тепер..."

...Коли недільної весняної днини односельці Тихона проходили повз Яремків хутірець, то бачили, як старанно обкопує він посаджені восени деревця та обгороджує їх тином. "Ростуть біля самої дороги, — пояснював цікавим, — то, хто не йде - кожному хочеться почистити об них свої чоботи. Чи, може, й не кожному, лиш один такий знайшовся. Але ж деревце таки надламали".

Перехожі зупинялися, перекидалися з Тихоном кількома словами і рушали далі. А він знову брався за справу.

"Щоб ти, Василю, була така здорова, як я можу за обгорілий цвяшок повіситися від пожадливості! - пригадував собі докори померлої посеред зими дружини. — Чи ж я тобі колись чогось жалів? Або дітям недодав? Твоїм дітям?.." — проказував так, ніби небіжка стояла поруч і все чула. Бо, може, й справді чула?

"Скільки років минуло відтоді, як я до тебе пристав, але за чоловіка ти мене так і не визнала. Все бідкалася, що і з першим чоловіком, та й взагалі, по інших сім'ях, "усе ведеться якось не так, як у нас із тобою". Але що було "не так", що "не так"?!..."

Біля Тихона зупиняє свого "запорожця" якийсь чоловік, аби подивитись на його роботу.

— Будуватись тут збирається, чи що?

— Я його нещодавно зніс, те будівництво. Хочу, щоб при дорозі щось вип'ялось. Бодай одна гілочка. Але що не посадиш - поламають, винищать...

— А вам не байдуже, — дивується незнайомец. - Нехай би воно тут все під землю пішло або вигоріло, то й тоді не жалкував би за ним.

Тихонові ці слова, мов подяка. Проте не обмовляється жодним словом, бо ж працює.

І нехай люди бачать, що працює не на себе.

— Бо вони думають, що Тихін тільки за свою сорочку тримається, — бурчить услід чоловікові. - Що на громаду йому начхати, все під себе гребе! Ну, помилився раз із тим вирубаним хутірським садком, то з ким не буває?

І знову вдивляється у шлях. Раптом ще хтось надійде...

1968 рік, с.Трояни,

Новобузького району на Миколаївщині

РОДИННЕ РЕМЕСЛО

1

Та й чого це ти, Ярку, ходиш до Мицика? - запитував мене батько, лагідно гладячи по плечу. - Таж твій дід усе життя мурував. Його до Станіслава запрошували, щоб будівничим радив. А прадід, прапрадід?... Та в десятому коліні геть усі - майстри від каменя. Половину області їхніми руками вимуровано: палаци, шпиталі, склепи ... Будького в цьому краї запитай, хто клав, і тобі скажуть: "Та хто ж? Майстри наші, Рабаші!"

Батько повертається з роботи, тому йдемо повільно, і, ладнаючись під його ходу, я навмисне похитуюсь, аби виглядати так само стомленим, як і він.

Син, кам'яних справ майстра Рабаша - і раптом бігає до скрипаля! Та мене люди

засміють, що-м родинне ремесло занাপастив. Ми ж не якісь там різники чи бондарі. Дід іще коли вмер, а будування його стоїть. Майстри з нашого роду по всій Україні їздять. По всіх Карпатах їх знають, а ти... – скрушно похитав головою батько, — ти подався у якісь там скрипалі. Мій син – і в скрипалі! Ну, чийсь інший, то нехай би пілікав, і в Мисика вчився. Але я тобі ось що скажу: кожен має триматися свого родинного ремесла, від дід-прадіда набутого тяжкими мозолями; терпінням людським виграненого та виплеканого. Отоді він — справжній майстер.

Батько замовк, і я відчув, що мовчить він з образи на мене. Але чим я міг зарадити, як мене ніколи не приваблювало важке рапате каміння, що завжди здавалося мені холодним і ... німим. Тому що жоден із тих каменів, які тримали в руках мій дід чи прадід, та з яких вимуровано найвеличніші замки чи найпохмуріші цвинтарні склепи, не здатен був ані заспівати, ані заплакати, як співала чи плакала скрипка в руках нашого сільського скрипаля. Як вона мені співала і плакала ...

Батько відчуває, що я, нарешті, серйозно замислююсь над його словами, і в очах зароджується надія. Я помітив це, тому що завжди розумів батька краще, ніж він мене.

— Старію – каже, — Ну, ще рік, два ... Хто тоді вчитиме тебе? Брешу, вчать: по училищах, технікумах, навіть по інститутах ... Але спочатку перейми те, що тримається нашого роду. Ти — мій син, розумієш, мій! Моє ремесло має стати твоїм. Моє, а не скрипаля Мицика ...

2

Але ж, бігме, ніхто не вмів так грати на скрипці, як той Мичик, що живе на долішньому кутку! Ніколи не питався, якої, лиш подивиться чоловікові в очі – а скрипка вже виводить. Ніби сто матерів погладили тебе по голові й зітхнули за твоїм зітханням і... болісно, співчутливо помовчали.

Ми з сестрою не раз забігали до його оселі, й просили, аби заграв.

— Та й грав би, — по-батьківськи пестив наші голівки тонкими тремтливими пальцями скрипаль. – Старому грати — як молодому жити. Але ви ще малі. Йой, господи, які ж ви ще незаймано малі! Чи ж ви зазнали в житті чогось такого, що скрипка могла б вивідати у вас? О, бачите, нічого!.. Або, може, душа у вас така зболена, що тільки скрипка здатна вислухати її і розряти?.. Але ж не зболена!..

І стривожено так, а, водночас, із якимсь прихованим, таємним сподіванням зазирає нам у вічі. Немовби чекав, що життя ось-ось зболить і нас самих, і душі наші, тай тоді вже, справді, можна буде братися за скрипку.

Ось і сьогодні ми з Магдунею прийшли до скрипаля і зазираємо у вічі, мов зголоднілі зозуленята, — до чужого гнізда підкинуті.

— А то правда, діду, що в інших музик скрипки якісь не такі?

— Бо всі інші скрипки свої — купують. А я зароджую їх своїми руками. Кожну лінію виточую, кожен прожилок випещую, кожен вигин на деці так тяжко та лагідно вимудровую, що навіть Господь над зародком людським так не мудрував. А що вже вигинаю цю деревину... — мов тіло своє, коли воно болем зморене. Хіба хтось інший знає, чому воно так вигнуте? Він, той, чужий, бере цей витвір до бездушних

заробітчанських рук своїх і мучить струни, аби вони сміялися, коли їм хочеться плакати. Але можеш мучити їх роками, а скрипка все про своє та про своє... І вже ти не розумієш скрипки, а скрипка — тебе... Будеш дивуватися, лютитися, мучитись; проклянеш і скрипку, і руки, саме безталання своє проклянеш. А все одно настане триклята днина, коли люди попросять, аби ти до них зі своїм гранням не приходив: ні на весілля, ні на похорон. І коли вже так попросять, вважай, по – музикантові! Навіть якби ти на цій скрипці своїй розіп'явся – все одно не слухатимуть.

— То навчіть же й мене, — благально зчіплюю пальці. – І грати, і робити скрипки. Так навчіть, як не вміє робити їх ніхто інший.

— "Навчіть!" – молитовно здіймає руки давній, як сам цей світ, карпатський скрипаль. – Якби ж то я знав, як цьому треба вчити! Або як цьому вчаться. Воно ж усе в тобі: нуртує там, болить, вогнем випікає... Та ж у кожную мелодію входиш, як у вогнище інквізиції: босими ногами, розтщеними пальцями, оголеною душею – та на розпечені жарини кимось там, чи не самим Богом, заповіданого тобі таланту...

Мицик раптом замовкає і, спочатку опускає додолу очі, потім руки й, ніби остаточно знесилівши, знічується, згорблюється, аж наче присідає переді мною:

— Та й нащо я тобі все це кажу, — зболено видихує він, — як ні слів моїх, ані, тим паче, мовчання розуміти не здатен?

Й ось уже в одній руці в нього скрипка, у другій – смичок... але, замість того, щоб покласти інструмент на плече, він знову здіймає обидві руки до неба і, ритмічно похитуючись та ледь помітно пританцьовуючи, заводить якусь — "Ой, нана-нана; ой, нана-нана, ой..." – нерозвійно тужливу, ніким і ніколи не знану, оце щойно ним самим вистраждану мелодію... — "Ой, нана-нана, ой, нана-нана..." – тяжко і болісно вилунувало по далеких гірських перевалах.

І старанно виголеним, але так само старанно виораним сіруватими зморшками, вилицюватим обличчям його, наче лініями нотного зошита, скочувалися скупі, ні в радості, ні у відчаї не виплакані, сльози.

— Сам учися, сам! — проказував скрипаль, вдосталь отак, безсловесно, наспівавшись та наплакавшись. – Ось так, ось: бери скрипку, припадай до неї щокою, як до лику святої Магдалени, і грай.

І як же звивається в руках скрипаля ця малесенька скрипочка! Заговорила, заплакала і стихла, тільки ледь чутний стогін її нагадує жалібне квиління птаха.

— Бери, — нарешті зжалюється наді мною Мицик, прилаштовуючи скрипку мені на плечі. – І веди смичком; ніжно, тремтливо так веди, ніби лезом по рубцеві душі своєї ...

— А в Ярка краще виходить, — мстиво проказує Магдуня, аби хоч трішечки подразнити цього дивакуватого діда. І, потягнувшись до смичка, накладає свою руку на мою, аби й собі теж грати... краще за самого Мицика.

Це бездарне грання-пілікання моє триває кілька хвилин, аж поки, змаруджений чеканням якогось дива і зневірений у моєму таланті, скрипаль не відбирає свого священного інструмента.

— Якщо кортітиме, — зітхає він, дивлячись на мене і співчутливо похитуючи

головою. – Якщо вже й не спатимеш, так причуватиметься тобі її плач, отоді й приходить. А ні, то відбирай від батька пилу та сокиру і грай на них.

— Ну й нехай. На сокирі й гратиму! – ображено кажу я, і, затамовуючи погорду образу на скрипаля, вибігаю з хати.

3

Повертаючись від Мицика, я несподівано натрапляю на батька. Вони з головою агрофірми стояли посеред вулиці і, мабуть, знову розводилися про будівництво на селі храму, що мав постати замість давньої блаженської церкви.

— А, ходи-но сюди, "музиканте"! – гукнув батько, перш ніж я встиг звернути у поближній провулок.

"Краще б він говорив про свій храм", — подумав я, бо вже відчував, що в мені зароджується якась неприязнь до батька через його одвічні кпини та докори.

Два роки тому на місце мого батька голова агрофірми Чубар призначив бригадиром будівельної бригади якогось чоловіка, що приїхав із міста. Я ще пам'ятаю, як, напідпитку, той чоловік видобував з кишені диплома і показував батькові. "... Бо треба було вчитися, — тям йому у вічі. — Що то за бригадир, коли у нього ані училища за душею? Це тільки дурні можуть казати, що в наші часи диплом уже нічого не вартий. О, — пхав під самісінькі батькові очі синеньку книжечку. Фахівець – він і в Африці фахівець!".

І яким же приниженим почувався тоді батько, як прикро було йому через нетактовність цього міського зайди, і через власну лінкуватість, яка – іноді він і сам визнавав це – не дозволила йому бодай заочно закінчити якийсь там технікум.

От тільки тривало це приниження недовго. Уже через два-три місяці ми з батьком випадково зустріли Чубаря біля сільради і, сповнений власної зверхності, батько в'їдливо запитав його:

— То й що, багато набудував тобі той банановий фахівець із книжечкою?

— Сам бачиш, — похмуро відповів голова.

А на той час я вже знав, що отой, "міський", із перших днів не прижився на селі, засумував, запив і, зрештою, втік-таки назад, до міста. І що Чубар уже двічі перепрошував мого батька, як колишнього бригадира, аби він знову прийняв бригаду.

— Чи, може, це він вибудував тобі і нову школу, й сільраду, та й взагалі, півсела? – морально добивав тепер батько Чубаря.

— Що-що, а на будівництві він знався, — похмуро виправдовувався голова агрофірми, відводячи убік погляд. – Не прижився чоловік – то інша річ.

— От і йди тепер до нього. Проси, навколішки падай! – несподівано зірвався батько. – На будівництві він, бач, знався! Це що, в нього в дипломі так було написано, що він "знався"?! Як написано, то чого ти до мене ходиш? Іди до нього, майстровитого і тямущого, а головне, дипломованого.

— "Іди"!.. Куди ж іти, як він утік у слід за тобою!

— Брехня: я нікуди не втівав. Мене вигнали з бригади, як прибудного пса з двору.

— Побійся Бога, старий! — обурився Чубар. Вони з батьком були майже

однолітками, в дитинстві навіть товаришували і, здається, ще зі школи так і зверталися один до одного – "старий". Ну, таким у них було звертання, от тільки Чубар вживав його значно частіше. Хоча і я теж не дивувався, коли час від часу, мабуть, забуваючись, батько так само звертався й до мене. – Чи не я просив, аби ти залишався у бригаді? А ти зібрав таких "чумаків", як сам, і подався будувати по інших селах та дачних кооперативах. Табором ходите, мов цигани.

І все ж таки того дня вони остаточно помирилися, Потім мало не кожної днини сходилися то у нас, то у Чубаря. Батько клявся, що вибудує в селі такий храм, який теперішнім архітекторам навіть не снився – а всі знали, що в батька й справді був хист до архітектури. Але Чубар усміхався і радив почекати проекту.

— Проект на те й створюють, аби по ньому клали фундамент, — затявся батько. — А вже далі майстер робить так, як йому видається краще, яким йому той храм ввижається, яким сниться, яким десь у глибинах душі вихрещується та вимолюється. Та й коли він ще з'явиться – цей твій проект!

— Ну то поки що добудовуватимемо Будинок культури. Он, скільки років, ще з колгоспних часів, голі стіни стоять!

Голову слухалися геть усі, тож приємно було усвідомлювати, що батько цьому правилу не підлягає.

— Ярку, — неголосно мовив батько цього разу, коли я, нарешті, доплентався до них із Чубарем. – Ти знову обдурив мене і побіг до Мицика? Навіщо він тобі здався? Який ти мені син, як не візьмеш сокири і не станеш опліч мене? Якого дідька носить тебе то до Сиваня, то до Мицика?

— Не був я ні в якого Сиваня, — запально бурчу я, мовби мене звинувачено у тяжкому злочині. — У Сиваня я вже сто років не був.

— Ну та ще тільки у Сиваня тебе й не вистачало. У бригаду підеш, храми будуватимемо. Тільки-но підростеш, – і в бригаду!

4

І все ж таки наступного дня я знову подався до Мицика. Він зустрів мене, як завжди: радісно і, водночас, насторожено. Стомлені, підсліпуваті очі його пильно стежили за кожним моїм рухом. Я міг вільно пересуватися по його самотницькій оселі, брати до рук усе, що заманеться, але все це під нашорошеним, чаклуючим якимось поглядом.

— А я знав, що прибіжиш. Бачу, що ти – не музикант; відчуваю, що, ані ти музикою не живеш, ані музика – в тобі, та все одно радію...

Я ж, у свою чергу, уважно стежив за кожним порухом нашого сільського генія, дослухався до кожного його слова, і стоїчно мовчав.

— Гаразд-гаразд, — раптом сам себе стриожив Мицик, – хоч і не бачу в тобі музиканта – бо нічого в тобі від митця: ні пальців, ні відчуженого погляду, ані втаємниченої знервованості... – Але я не Бог: можу й помилятися. Тому навіть на цій ось скрипці, якої ще ніколи в чужі руки не давав, — учитиму. Оце прийдеш наступного тижня та й почнемо...

— Краще вже я попрошу Сиваня, — мстиво відповідаю я, щоб хоч якось дошкулити Мицикові. — Той мене одразу ж навчить, і навіть не питатиме, що я хочу робити на ній: сміятися чи плакати.

Сивань теж грав. Може, не так добре, як Мицик і не на власноруч зробленій скрипці, а на купленій колись давно, в якогось приبلудного цигана. Зате його запрошували на всі весілля. Цілу осінь він переходив од двору до двору, як громадська ступка. А ще я міг би пригадати, як Сивань казав мені, що все життя Мицик прагнув писати музику, проте "ні Шопена, ні Бетховена з нього не вийшло і ніколи не вийде".

Пам'ятаю, як колись розлючений Сивань кидав Мицикові у вічі: "І не смій при мені розігравати з себе Моцарта укупі з Паганіні! Ніби я не знаю, що ти аж до Львова їздив та всілякі творіння свої пропонував. Але в Спілці композиторів з тебе лише посміялися. Ти ж бо й нот до пуття не знаєш, а нотна грамота для тебе, як для мене - китайська! І скрипка твоя - щось середнє між балалайкою і тамтамом, Страдіварі недороблений!".

Одначе нагадувати про це Мицикові я не наважувався. Це вже було б занадто жорстоко.

— Який Сивань, дитино моя?! - вражено відсахнувся зараз від мене Мицик. — Який, у дідька, Сивань?! Та чи ж твій Сивань хоча б знає, з якого дерева роблять скрипку? Дай йому бубон, він і по ньому смичком водитиме. Та ж на скрипці мусиш грати, як сповідатися; та ж на ній...

Затнувшись на півслові, буквально захлинувшись своїм обуренням, Мицик схопив мене за руку і потяг до кімнатки, що мала б зватися коморою, або майстернею, якби там не було стільки всілякого мотлоху. На верстаку, що ледь прозирав крізь купу деревини, лежало щось незграбне. Ще без струн, без кінцевої своєї форми, — воно вже мало щось від подоби тих скрипок, котрі я бачив у Мицика на стінах.

— Скрипка, — схвильованим, а тому притишеним голосом проказав господар, лагідно торкаючись того, чому ще тільки належало стати музичним інструментом. — Оце вона і є... скрипка! Ще не витворена, не сплюндрована терзаннями заробітчан; чиста і непорочна у первісності своїй, як дитя — в купелі. І хтозна, може, саме вона й буде першою й останньою твоєю скрипкою. Тільки допоможи майструвати, тай, може, саме твоєю вона і стане.

— Але ж я не вмію! — нажахано відступаюся від верстака. — Це ж скрипка, а я ж нічого не вмію - ні стругати, ні різьбити.

— А ти хоч що-небудь... Щось там підстружиш, полакуєш... Аби тільки відчув, що у тій скрипці, з якою підеш межи люди, — є часточка твоєї праці, твого поту і твого натхнення. Бо ж умру — й нікому буде скрипку зробити. Нікому, розумієш?!

Кілька хвилин я схвильовано мовчу. А що, це теж цікаво: ось так, власноруч, витворити справжню скрипку! І потім грати на ній.

Мабуть, зневірившись у моїй відповіді, Мисик, чи то зболено чи ображено, покректав, узяв до рук якусь заготовку і, щоб краще розгледіти її, підійшов до запорошеного і такого, як сам він, підсліпуватого вікна. Й аж тоді до мене повертається дар мови.

— Ну та добре, — стиха, майже пошепки, кажу я, — якщо вже ви так просите... Я приходитиму щонеділі, і майструватиму. Тільки щоб батько не знав; лютий він чомусь на це.

— Сваритиме: що правда, те правда, — погоджується старий. — І так уже приходив до мене, просив не заманювати. Але не сердься, то він не з жорстокості. Так вже повелося на цьому світі, що легше змиритися зі своєю власною смертю, аніж зі смертю свого ремесла. Бо таке воно...життя.

* * *

Посиніле від прохолодного туману сонце грілося біля світанкової ватри — далекої і по-осінньому пригаслої. .

Ми з батьком обидва шулимося, стискаємо сокири за крижані леза і йдемо на сільський майдан, добудовувати Палац культури.

— То ж треба розум мати, — проказував батько здерев'янілими від крижаного вітру губами. — Дід, прадід — усі сокири трималися, а ти — до скрипаля! Як відкриватимемо палац, твій Мицик так гратиме, як звелимо. На дах позаганяємо їх обох із Сиванем, аби село бачило, що нам грають, га?! — розсміявся він, але, помітивши, що похід у ролі учня муляра мене чомусь не радує, згасив усмішку і, тяжко зітхнувши, ніби до самого себе, проказав: — То що, може, й справді віддати тебе в науку до скрипаля?!

— Віддайте, — стиха, з благальною надією попросив я.

— А, мабуть-таки віддам. Якщо вже порядного "майстра камінних справ" із тебе не вийде, то хоч на скрипці навчися. Все ж таки свій "хліб" буде...

1967-1995 роки.

ГРИЩАНСЬКИЙ ЛІС

1

— То хіба ця рівнина — ще не Буджацький степ?

— Ще ні.

— Але ж казали, що... Буджацький.

— Бо такі знаючі казали, — знехотя мовив Клим. — Буджацький ондо, за Дністром. — І показав батогом, нібито Дністер був десь зовсім поруч, та й він бачить його.

Виїхали на високий пагорб. Клим зупинив коней і почав запалювати цигарку.

— Не на мене дивися, — мовив до Андрія, — на степ. Такої гори, як ця, у нім більше нема. За десять кілометрів видно.

Степ зомлів од спеки.

Невисокі випалені пагорби час від часу перехоплювали повів вітру, жадібно висотували з нього вологу та проціджували її через пожовклу траву. І тоді на плескатих маківках їхніх вирували у шаленім танку слабкенькі вихори смерчів.

Андрій виріс у родині лісника, в Карпатах. Він звик до первісних лісів Чорногори, до її смерекового плачу й дивовижної якоїсь дрімоти гір, що одвіку спочивали над крижаними водограями потоків.

Після технікуму йому випало їхати за призначенням. Але хіба сподівався колись, що його, лісничого, доля закине аж сюди, у цей безликий степ?

Ще у райцентрі він попередив, що не збирається затриматися тут довше, ніж того вимагає призначення. І тепер, переконуючи себе у правомірності цієї заяви, дивився на степ з недовірою. Навіть із співчуттям.

— Навесні він, зазвичай, красивий, — мовив Клим, — зелений. Це весна нині така палюча: жодного дощу.

— Гараз, я все розумію... - вальяжно так проказав Андрій, — степи, дощі. Але в мене питання: навіщо мене сюди прислали, що тут робити лісникові?

— Садити! — Спалахнув Клим. - А ти, що собі нагадав? Що тобі відміряють сто гектарів тайги? На готове - всі майстри. Ти, он, по кущику його, по пагінцеві насади, той ліс...

— Цікаво... Ви давно працюєте лісничим?

— Тобі не однаково? Десять років саджу. Декотрі сміялися. Слухали про ліс, як про дитячу казку. Словом, чого ти сюди приїхав? Я найшов би собі заміну. Але такого, котрий не занапастив би моєї праці. Бо ти занапастиш.

Старий зневажливо зиркнув на парубійка, відвернувся і зло вперіщив коней.

2

Тинявся з кутка в куток.

Біля порога три спаковані валізки. Але Клим намагався не дивитись на них.

Хата видавалася йому пустою. І він чітко різнив почорнілі стіни її і шкарубку, з великими шпаринами, підлогу. Навіть стеля чомусь видавалася низькою. Та що там, він майже фізично відчув, як вона прогинається. Ніби ось-ось має впасти.

"Отакої дістав на старості літ втіхи... Десять років садив, га? Десять... Кожен кущик переглядив. Очі на них споганив - усе видивлявся, чи не обгризло їх щось, чи не поламали. А прийшов цей молодик та й занапастить усе чисто. Усю твою працю погубить - і кажи йому, що хочеш..."

Сидів за столом. Головою вклався на рапату дошку, мовби хотів спочити на ній після тяжкої праці.

Було йому сумно і гірко розлучатися з цією хатиною і з цим лісом. Так, у селі на нього вже чекала нова хата. Але хіба це могло втішати його?

Що більше лісничий замислювався над своєю долею, то виразніше усвідомлював, що щось у його житті руйнується. Щось вагоме, ради чого він, мабуть, і жив.

Колись у цій долині був поміщицький парк. Але після війни у ньому чудом вижило лише кілька дубів, бо все інше —вирубали і попалили.

Долину не орали, та все одно ріка в ній міліла й висихала. Зате щоліта з навколишніх полів зливи наносили на її береги цілі пагорби родючого ґрунту, який можна було перевозити на лісові ділянки.

Ось і зараз Клим пригадав собі той день, коли він, колгоспний візник, проторохтів курними вулицями хутора, на якому жив, тай погнав коней до райцентру. Ще й досі не забув, як здивувався голова райвиконкому, коли відвідувач ще від порога попросив його допомогти організувати лісництво. У райвиконкомі, і в райкомі партії його підтримали, хоча твердо пообіцяти, що лісництво буде створене, не могли. А на другий

день він сів та й з тієї запальності написав довжелезного листа до редакції обласної газети. Наївно так й заповзято "розмальовував", що то має бути за ліс. Як він рятуватиме річку і скільки у ньому заведеться звірини.

Листа надрукували, навіть зробили з нього невеличку статтю. А за кілька днів після її друку з лісорозсадника сусіднього району надіслали Климові Грищану машину з тридцятьма саджанцями клену. Мало того, чоловік, що приїхав із райвиконкому, пообіцяв йому посаду лісного, показав, де саме слід садити, і навіть попросив голову колгоспу організувати молодь, яка допомогла б швидко посадити перші дерева. Ось так він і починався, цей ліс, який так і почали називати "Грищанським"...

Десь на долішньому кінці лісу кричала птаха. Лячно так, ніби в маренні.

Старий відігнав від себе спогади. Звів голову таї почав прислухатися.

Птаха замовкла.

Він чекав п'ять хвилин, десять...

Підвівся, відчинив вікно й насторожено прислухався до вечірнього шерхоту лісу. Сподівався ще раз почути той крик, ніби у ньому приховано було всю трагедію скривдженої птахи. А ще подумав, що десь тим ліском ходить новий лісничий Андрій. Той, кому він має віддати свою єдину спадщину.

Птаха більше не кричала, проте Клим терпляче очікував на неї. Аж нарешті не витримав, вдарив плечем у двері й рішуче попрямував до лісу.

3

Десь далеко, аж там, де роса ставала блакитною, займалося сонце.

Долиною вистелився туман. М'який і теплий, як полуднєве марєво.

Стояли край лісу та й дивилися крізь те марєво на сіру низину.

— Я тебе так прошу, як рідного сина, — казав Клим своєму наступникові. — Не давай лісу загинути. Вирубувати не давай. Сади його й сади. А люди допоможуть. Оця долина, скільки бачиш її, вся мусить порости лісом. Вся! Це ще я колись поклав засадити її, та, бачиш: не сподобився, і сил, і часу забракло.

— Добридень, дядьку Климе!

— Добридень, Ілька!

— Надивіться на неї, бо засадимо, тоді вже нічого не побачите, окрім лісової стіни.

— Дай боже..

Ілько сказав ще щось, засміявся і погуркав трактором далі, туди, звідки мали засаджувати нову ділянку. Потім надійшла машина з саджанцями, і з неї вистрибнуло двоє дівчат, котрі працювали на саджальній машині.

— Хіба я можу працювати з такими крالياми! — кричав Ілько, силоміць пригортаючи одну з них. — Та я вперед дивитися не зможу, тільки назад.

Вітру не було, а ліс шумував кленовим сумом. І цілий степ музичив йому тихо й урочисто.

— Відтепер лісничим буде він, — проказав старий до робітників. — Новий у нас тепер лісничий — Андрій Бєвзь.

Ілько з дівчатами підійшли ближче, почали знайомитися з новеньким. А Клим тим

часом проказував до них, до Андрія, до потаємних своїх сумнівів:

— У цім краю наша праця видна на півсвіту. Як вже виростив ліс, то вважай, природу цю степову, посушливу впокорив... На свої очі бачив, як випалена степова долина ставала лісом. Лісом, га?!

Ночував Андрій у тепер уже колишнього лісничого. Майже до світанку вони гомоніли про ліс. Аж тоді Андрій зрозумів, що лісникування для старого не було роботою, а слово "лісничий" не означало його посади. Він обожнював ліс; вірував у нього якоюсь фанатичною язичницькою вірою.

Так, справді, обожнював... Але йшло це не від замилювання його красою, а від чогось вагомішого. Від його переконання. Від того, певне, що виносив у собі ідеал природи, ідеал цієї місцини, та й усім життям прагнув досягти його.

— Не для себе садимо, і мусимо бути щасливими, що не для себе, — казав, ідучи за трактором. — Головне — май віру у людей, у ліс, і живи тією ж вірою.

Зняв черевики.

Босими ногами ступив у свіжу борозну і йшов нею.

Зсиніле від роси сонце вже не ховалося. А нараз постало над долиною та й поволеньки дибало за старим.

1968 рік

ДОЙНА

1

Понад селом, сповитим світанковим туманом, понад вітряком при забутій дорозі, понад вижовклыми лозами виноградників — дойна...

Вона зароджується за обійстям старого Григораша, якраз там, де стоїть необмащена хата молодят, і, виплекана у радощах і тузі трьома скрипками, довго нуртує поміж набубнявленими від вересневих дощів айвами та черешнями, аж поки не вилунується по їхніх вітах у тремтливу мелодію правічної, як сам придністровський степ, балади.

І нікотрий із музик не скаже вам, про що ця дойна. Бо хто ж то переповість дівочу тугу, а чи витлумачить клекіт Дністрового виру, чи квилення утомленої зграї журавлиної в осінньому небі при заході схолоднілого сонця?

Вранішня мелодія її наздогнала Дмитра Григораша на схилі пагорба, за котрим ховався польовий стан. І він зупинився. Із ніжним спалахом вдячності відшукав поглядом батькову хату. Бо то вона проводжала його дойною в поле, та пестила, та зітхала, проказуючи якісь материнські слова, лиш не міг розчути які саме.

— Мей, Петре, це ж тебе на чамур кличуть! На весіллі так не виводили, як зараз!

Дві хати видерлися на маківку пагорба, присіли на ній, аби перепочити, тай так і заночували.

Господарі їхні стояли на подвір'ях і хитро мружилися на приспане недільним спокоєм село, розгадуючи заклики дойни.

— Не піду, поки не побачу молодят у себе в дворі, — відказав Петро Станєв. — Хоч до жениха придивлюся, бо завели моду: сільських парубків не помічати, все десь по

містах женихів собі вишукують.

— Так і кажи: душа болить, що за твого Кирила не пішла, — в'їдливо штриконув його Маржиняну.

— Так само, як тобі — за моєю Марією болить! Бо ж не за тебе колись віддалася, а за мене.

— Господи, знайшов про що згадати! — розвів руками Василь Маржиняну. — Краще скажи, скільки разів вона потім жаліла, що не з тим побралася.

"Ага, так — враз пригадав собі Григораши, дослухаючись до балачки літніх чоловіків. — Близька й далека рідня має зійтися сьогодні до Ставчуків "на чамур", тож музики скликають їх, аби дотрималися давнього тутешнього звичаю: допомогли молодцям упорядкувати їхню майбутню господу".

Щойно подумав про це, як дойна враз виповнилася щімкими звуками весільних мелодій.

2

Михайла Зозуляка він помітив уже по той бік пагорба. Той ішов навперейми й ось-ось мали б зустрітися. Проте Михайло тієї зустрічі явно не бажав. Поквапливо звернув у вологий вибалок і подався ним навпрошки.

"Утікає, мов від навіженого, — з прикрістю подумав Григораши. — Дивний чоловік: чим привітніший із ним, тим частіше тебе уникає. А через що? Може, хтось із бригади зле слово сказав?"

До бригади Михайло попросився навесні минулого року. І хоча Дмитро знав, що у двох сусідніх селах Зозуляк прижитися так і не зумів, однак прийняв з такою щирістю, мовби всі роки тільки на нього й чекав.

"Та Зозулякові поле чуже, — дивувався із того вчинку Григораша бригадир першої бригади Петро Крученюк. — Він його за своє не має. Лиш так, ніби наймитиє на нім: аби день до вечора".

І Григораши знав, що то правда. Весна, літо, осінь — всі ці святі пори року зливалися у Зозуляковій свідомості в безконечну круговерть буденщини, у якій не було ні злетів, ані падінь, ні минувшини, ані будучності. Й у полі справді відпрацьовував — аби день до вечора, щоб не казали, що байдикує. А вже що там вродить на ній — те й буде.

Видавалося Григорашеві, що не усвідомлював цей чоловік ані сили своєї, ані можливостей землі і техніки. Якось незбагненна хвиля буденної сірості полонила душу йому. Тай на всьому, що робив і чого він прагнув; що обстоював чи відкидав — проглядався карб безпросвітності й зневір'я. Немовби саме життя його було силуваним і приреченим на дрібнотину.

— Гей, Михайле! — несамохіть якось вирвалося у Григораша. — Чуєш?! — гукнув уже голосніше, наче хотів тим криком вирвати Зозуляка із дивовижного самозабуття, у котрому той стільки років пронидав.

Зозуляк зіщулювався.

Так низько похилив голову, ніби хотів уклонитися землі.

Вдав, що не чує, бо не зупинився, не відгукнувся на той поклик, тільки ледь-ледь

притишив ходу.

— Але ж ти, чоловіче, затятий, — мовив Григораш, хоча добре знав, що слів цих Зозуляк і справді не розчує. — Із такою вдачею тільки коло землі ходити, а ти все від неї та від неї...

* * *

"...Ну й зрізав, зрізав!! - пригадалися Григорашеві подробиці їхньої першої серйозної сутички. — А ти гадав, що на цім тракториську я здатен впильнувати кожну кукурудзяну стеблину? Та нехай вона тут западеться, щоб я над нею трясся!.."

Михайло тоді підступав до нього з такою люттю в очах, що він аж здригнувся. Але з місця не зрушив.

"Тобі орденів хочеться, слави, тому ти ладен по кістках наших висівати, а потом нашим зрошувати!.."

Проте Дмитро не сказав йому у відповідь ані слова. Хоч кожна клітина тіла його накипала люттю. Пройшов повз Зозуляка так, що той злякано відскочив, сів на його трактор, провів культиватори до кінця гонів і вернувся назад...

"Отак працюватимеш! — зле кинув Михайлові. — Тільки так! Я примушу тебе тремтіти над кожним паростком, бо сам тремчу над ним, зрозумів?! А тепер у машину!.."

Ця сутичка сталася тієї ж весни, коли Зозуляк ще не встиг попрацювати у бригаді й двох тижнів. Але Григораш не розповів про неї нікому, хіба що дав собі слово, що не поступатиметься Михайлові навіть у найдрібнішому. Бо насправді йдеться не про кілька зрізаних стеблин, — чого гріха таїти, з самим траплялося, — а про ставлення до землі та до праці своєї, про цілу філософію його, Михайлового, буття.

І не поступався.

А Зозуляк сприймав це як помсту і затявся на мовчанні, на підкресленій покірливості, на відчуженні... І так тривало аж до вчорашнього вечора, поки за весільним столом Ставчуків не проголосили тост: "За хліб для молодят, за землю, за сто центнерів кукурудзи з гектара у бригаді Григораша".

"Та ж він збожеволів! — зірвався зі свого місця захмелілий Зозуляк. — Він збожеволів, — показував на Григораша, переходячи поза спинами весільників, — хвалився на правлінні, що наступного року бригада мусить зібрати по сто центнерів кукурудзи. А то хто мусить?! Я, та ще той шмаркач Василь Бурчук, що тільки й знає, що під'юджувати старших людей; та Степан Ганчев? А ми що, боги?! Я у те поле сам не ляжу, аби воно стільки вродило, скільки земля наша од віку не давала й давати не здатна!.."

Весілля замовкло. Люди, що сиділи за столами, самі були хлібороби і добре знали на ціні кожного центнера. У здивованих поглядах їхніх уже запалювалися іскри цікавості.

"Ви коло нашого степового поля зростали, тай знаєте натуру його, як своєї матері. Розтлумачте чоловікові, що воно стільки не вродить, хоч би його й свяченою водою поливали..."

На селі чули, що бригада Григораша нібито ж зобов'язувалася взяти по вісімдесят шість центнерів, отож тепер Зозулякова звістка видавалися декому дивиною. Перебігали поглядами з одного суперника на другого й не знали, що казати. Заніміли.

Отоді й підвівся старий Роман Керкуш.

Виповнений келих тримав у руці, то видавалося, що виголошує тост. І мусили дослухатися кожного слова, і пити за їх правдивість.

"Тоті Григораші, — казав, — ніколи не потурали землі — все хотіли увірвати з неж більше, ніж здатна вродити. Дід Дмитрів, доки чув силу в руках, то так ходив коло землі, ніби під плугом йому святилося. Батько, Михайло Григораш, — першим сів на трактора і першим у цій окрузі зібрав по п'ятдесят центнерів. Старші люди не дадуть збрехати, що до нього про такий урожай ніхто на селі й гадки не мав. Але пішов на війну. Мав стільки літ, як тепер Дмитрові, та й пішов... Тож тепер Дмитро прагне виростити по п'ятдесят за себе, а по п'ятдесят за батька. Бо так воно й повинно бути. Вип'ємо ж за таких синів, як Дмитро Григораш, щоб земля наша ніколи на них сиротіла!"

А до музик гукнув: "Дойну Григорашеві, дойну!.."

З

Ще багато чого із Зозулякового поводження навернулося Дмитрові на згадку. Але вже не бажав відроджувати цього в уяві, тому що кожен чоловік зривається колись на лихе слово і не годиться брати все на карб. Тим паче — коли людина день у день працює опліч тебе.

Тай далі стримуватися вже не міг. Наддав ходи. Побіг за Михайлом і наздогнав його. Поклав руку на плече. Віддихавшись, проказав:

— А хто його знає, може, й справді ця земля не здатна стільки родити, як нам хочеться, навіть коли б ми й лягли в неї кістками!

Михайло недовірливо скосував на нього, проте відвести погляду вже не наважувався. Так і йшли.

— Невже схаменувся? — запитав, не приховуючи іронії. — Наобіцяв, похвалився, а тепер задкуєш?

— Та ні, просто вголос розмірковую. Планку чи, звичайно, підняли високо. Але ж ми не просто базикаємо про неї, ми працюємо! Навіть якщо цього року ми знову зберемо не по сто, а лише по вісімдесят... Все одно ж ніхто на цій землі по стільки не збирав!

— Сам знаю, що не збирав, — бурчить Зозуляк. — І теж іноді міркую: дідько її знає, скільки вона насправді здатна дати. Може, й більше, ніж по сто. Побачимо...

Й уперше йшли до стану вдвох. Мовчки. Але за мовчанням тим уже не крилося образи чи недовіри.

І вихолодніле за ніч сонце освячувало промінцями їх перші зморшки, наче перші осінні борозни.

1973 рік.

ЯСЕНЕЦЬ

— Та це ще й не лід, це лиш ясенець, — неголосно проказувала стара, що випадково стрілася Магді біля ріки. — Поглянь: такий тонесенький, мов старка на молоці. Й до середини не добудешся, а він хвилями зайдеться під тобою та й вороття нема... Навіть якби з обох сіл позбігалися на твій крик — все одно не порятують. Не дасть підступитися до тебе, та й що вдіють?

Отак, виказуючи слово за словом, обережно якось наближалася до фельдшерки, неначе боялася, що не дослухає до кінця, зійде на кригу, і тоді вже слова її нічого не важитимуть.

— Дивно, чому ж казали, що по кризі можна зайти аж на той бік, — завагалася Магда. — Мені треба дістатися до острова, там хвора.

— Колись пізніше можна буде. А тепер тільки дітлахи втримаються на ній. Прислухайся, як шумує вода, та й знатимеш, що стара не бреше. Вертай до села, дитино, вертай!..

Магда промовчала, і стара вже була певна, що слова її вплинули. Зітхнула про щось своє. Пішла берегом. Аж туди, де з-поза невисокого пагорба визирало сусіднє село.

"Ясенець... — подумки повторила фельдшерка ніколи не чуване нею слово. — Це ж треба було вигадати таке про лід — "ясенець"! Втім, як би він не звався, а йти треба".

Поглянула услід старій, ступила на лід і... зупинилася.

Скрижаніле плесо ріки вистелювалося перед нею сірою плахтою. Вітер зривав з берега крихти промерзлого ґрунту і кидав їх під ноги, мовби пророчив далеку дорогу.

До острова неначе й близько. Магда чітко різнила контури високого берега і кілька хат, що ніби збіглися поглянути на скуту ріку.

Він увесь збілів од снігу, й у морозянім серпанку надвечір'я видавався далеким айсбергом, що якимось дивом осів тут, на мілині південної ріки.

З ранньої осені й до пізньої весни високі кручі острова обвівали холодні вітри. Віяли навіть тоді, коли у селі було тихо. Відтак люди казали, що вітри збігаються з усього світу й гніздяться на кручах, як на чортовому сідалі. "Де який вітрисько не зародиться — все сюди. І так із діда-прадіда". Недарма ж і називали острів Крижаним.

Магда пройшла кілька кроків. Почула тріск. Завмерла.

"Таки вертай, поки не пізно, — мовила собі. — Стара на цій ріці відвікувала, то й знає, що каже. Як трісне, тоді вже ніхто не зарадить, аби й помітив, що гинеш".

Безпорадно озирнулася навкруги. А що підбадьорити нікому було, то невпевнено ступила ще крок.

"Але хто ж ту хвору дівчину порятує, якщо ти вернешся? — казала, щоб якось убити в собі страх. — Що б там не сталося, а мусиш дійти".

Острів'яни були об'єднані у колгоспну бригаду, та й по тому кабелю, що проліг десь по дну ріки, мали з правлінням телефонний зв'язок. Уже двічі Гурщаки викликали фельдшерку Магду до хворої доньки, і двічі її переправляли човном. Останнього разу — просто посеред осінньої ночі.

Дівчинку змучила хвороба. Треба було негайно класти до лікарні, проте батьки все

зволікали й зволікали, боячись, що мала не витримає операції. Напевне, вони знали, що сьогодні по льоду до острова не доступитися, але все одно телефонували. Зрештою, це був єдиний зв'язок із селом, тому, зачувши смертельну небезпеку, мусили скористатися ним, і волали по допомогу до неї, до села, до цілого світу.

Що далі до середини ріки, то крига ставала тоншою. Магда вже виразно відчувала, як під нею притишено шумує ріка, і жах проймав усю її істоту й переливався у щемке тремтіння.

"Якщо сьогодні не вставиш дівчинці трубочку, то до завтра вона задихнеться, тай тоді мати оплаче весь свій вік... Але ж цей клятий острів. Бо й справді, чому аж п'ятнадцятеро сімей занесло до нього? Начебто по навколишніх селах землі замало..."

Сама Магда зростала у степовому хуторі, поблизу якого не було навіть ставка. Тож від першої днини, якої ступила на цей берег, ріка вражала її, викликаючи повагу й страх, як підступна стихія, поведки якої їй зовсім невідомі. І за той місяць, якого прожила тут, пізнати їх не змогла, навіть якби й хотіла.

... По-справжньому ступати вона вже не наважувалася. Лиш обережно посувала спочатку одну ногу, потім другу. А подих затамувала й напружилася, мов сполохана птаха, яка щомиті готова злетіти у піднебесся.

Передчуття підказувало їй, що все це марно, що її доля вирішена. Але зупинитися не могла, тому що розуміла: зараз вона єдина людина в світі, яка здатна врятувати хвору. Що ж до літака, ким можна було дістатися острова, то про нього не варто навіть мріяти, оскільки мріями дитині не зарадиш.

— А-а-а!..

Глянула собі під ноги. І нараз розбудила ріку криком відчаю. Як кричать, коли вже нема рятунку.

— А-а-а!.. — розляглося аж понад островом. Але слова якогось крикнути вже не наважувалася, немовби побоювалася, що те слово здатне погубити її своєю вагою.

2

Коли виїхали за село, дільничний міліціонер зупинив мотоцикл і обернувся до Миколи.

— Ну, чуєш? — запитав.

— Що... я повинен чути?

— Як село зітхнуло. Позбулося тебе, та й із такою полегкістю зітхнуло, мовби здихалося чуми.

Микола засунув руки в кишені, зле сплюнув і зручніше вмовстився у колясці.

— Ще раз зупините — втечу, — процідив крізь зуби. — Впродовж п'ятнадцяти діб наслухаюся таких "ментівських" балачок, що на весь вік вистачить, а поки що дайте мені спокій.

За довгі літа міліцейської служби та роботи зі злочинцями Кирило Микитюк привчився до незворушності, тому стримався й зараз, хоча й відчув, як у ньому накипає лють.

— Від тебе ціле село спокою не має, а мусить терпіти, — вів своєї. І кожне слово

проказував із такою затаєною образою, мовби вичитував рідному синові. – Якби воно й справді могло якось позбутися тебе, вже б давно позбулося. Але яким чином?

— Здається, ви забули, що саме через таких, як я, всю вашу "ментівку" й досі тримають на державній службі, тобто маєте шмат хліба, та ще й з маслом, — в'їдливо посміхаючись, відказав Микола. – І взагалі, довго стоятимемо?

"На його місці я давно засадив би мене на пару років, — подумав хлопчина, бачачи, що і цього разу капітан мужньо стерпів йому. — Якого дідька він подався у міліцію, якщо не має ні характеру, ні сили волі? В пасічники — інша річ..."

— Тим ти й страшний: — мовби вчитав його думки офіцер міліції, — що людяніше з тобою поведуться, то зухвалішим стаєш. Гадаєш, не знаю закону, за яким давно слід було завести на тебе карну справу та віддати до суду? Посидів би кілька років у в'язниці, тоді б зрозумів, що таке неволя, і що з людьми треба жити по-людському.

— Чому ж не завели тієї справи? Хто заважає?

— Та просто шкода тебе. Зціплю зуби і терплю, все гадаю, що візьмешся за розум. Курси механізаторів ти закінчив, маєш посвідчення шофера і тракториста – чого тобі ще? Працюй, вступай до технікуму механізації... Словом, у люди вибивайся. Тому й ходжу до твого батька та до тебе — вмовляю, переконую, погрожую, що прагну врятувати. Але ж ти всього цього не розумієш, ти гадаєш, що то безхарактерність примушує сушити собі голову через тебе.

Микола, як завше, хотів відбутися якимись жартиками, проте не наважився. Як не крути, а капітан казав святу правду. Якби не його терплячість, хтозна, як би склалася доля. А про в'язниці та про виправну колонію Микола вже чимало наслухався, і розумів, що там справді несолодко.

— Не так тебе, як батька твого шкода. Бо ми з ним зростали, і знаю, що життя своє він прожив чесно, тай працює так, що дай Бог кожному. Людина, словом... Але тепер — усе: відвезу до райвідділу, й отримуй, що заслужив. Пораджуся з начальством, то, може, й "справу" заведемо, щоб надалі тобою займалися в колонії.

Уже взявся за ручку газу, аж раптом від ріки долинув жіночий крик. Обидва зіскачили зі своїх місць і вибігли на кручу.

Крик повторився, і гострим зором своїм Микола розгледів ледь помітну у вечірніх сутінках постать жінки. Вона зайшла на середину ріки, тай тепер благала про допомогу.

— Здається, ще одна топиться пішла, — буркнув парубійко. – Нехай топиться, чи, може, зупинимо?

І, не чекаючи реакції міліціонера, кинувся до річки. Микитюк подався слідом. Ледь уторована стежина, що вела до Дністра, пролягла метрів за двадцять, отож добуватися до неї не було часу. Чоловіки бігли, по коліна провалюючись у ще не спресований часом, і дуже зволожений, а тому в'язкий, сніг. На крутосхилі ж хлопчина просто впав на спину і зсунувся, наче з пришкільної гірки.

— Вас не втримає! – обернувся до міліціонера, що теж примудрився скотитись до самого берега. – Не та вага. Щойно ступите – одразу ж на дно. Не бійтеся, не втечу.

Він уже ступив на лід, але, відчувши, як той потріскує, кинувся вздовж річки до загону, що бовванів поруч, на невеличкому плато, й у котрому влітку тримали молодняк худоби. Спершу капітан вирішив, що затриманий все ж таки втікає, гукнув "Стій, стрілятиму!", навіть інстинктивно шарпонував кобуру з пістолетом. Одначе заспокоївся, щойно побачив, як сільський розбишака відбиває ногою широку дошку. З нею хлопець і побіг, тепер уже навпрошки, до фельдшерки.

"Здогадався, молодець! — схвально відзначив капітан. — А до тебе тільки зараз дійшло, як слід вчинити. Вчися, старий, вчися!", спостерігав, як швидко хлопець наближається до жінки, вбраної у довгу й чорну шубу, хутро якої аж вилискувало під промінням призахідного сонця. Відтак дільничному здалося, що то була фельдшерка, тому що ніхто з жінок у їхньому селі в такій дорогій шубі не ходив:

— Не підступайся до неї близько! — порадив рятівникові. — Лягай на кригу і підсувай дошку! Повзи та підсувай!..

Озирнувся на село. Він міг би погукати людей, і в крайніх хатах, мабуть, почули б, вибігли. Але тут нічого не змогла б зарадити й сотня відчайдухів. Ріка поглине кожного, хто ступить на кригу. Порятувати жінку й справді може тільки цей худорлявий парубійко. Якщо лишень зможе...

А тим часом Микола поспішав туди, де влітку була переправа і звідки час від часу долинав зойк нажаханої жінки.

З

— Лягай на кригу! — гукав Магді. — Тобі кажуть: негайно лягай на кригу!!

Вона чула Миколу, проте не відповідала. Вчепилась поглядом за хистку кригу, і здавалося їй, що варто ворухнутися, варто відвести погляд, як ця сіра маса розверзнеться під нею і поглине на віки вічні.

— Та шубу, шубу скинь, дурепо!

Він біг смугою криги, що покривалася буграми, мов наростами, бо добре знав, що вона утворилася ще тоді, як середина ріки була вільною, отож тепер значно товстіша й міцніша за навколишній лід.

Магда зрозуміла, що, можливо, це єдиний рятунок. Механічно якимось опустила сумку на лід, розстебнула шубу й спустила її долі тілом.

Тієї ж миті лід тріснув, і чорна, замішана на крижинах рідина обмила їй чобітки, найшла на шубу, підступила до сумки. Та Микола вже був поруч. Дошка лягла до самих ніг, Магда ступила на неї, як на рятівну купину, миттю підхопила свою медичку сумку і, ще не вірячи у своє щастя, кинулася до рятівника, який уже встиг підхопити за полу її шубу.

— Носить тебе... — процідив він, знімаючи із себе куртку. — Ще б один кожух одягла, тоді б лебідкою пливла від берега до берега.

Підсунув дошку під тепер уже й завислу над розломом шубу і так підтяг її до себе.

— Не кричи на мене! — образилася Магда. — Все одно мені треба йти туди. На острові хвора дитина.

Стояли на кризі, мов двоє змовників. І Микитюк, бачачи, що одіссея Магди

закінчилася щасливо, повернувся до берега й, важко видихуючи втому, подався назад, до мотоцикла.

Ріка знову вляглася у надвечірній спокій. Лиш згряя птахів стривожено кружляла понад тріщиною, мовби правила над зимовою річкою якийсь пташиний обряд.

— Може, до ранку потерпить, а там, дивись, за ніч крига зміцніє.

Розстелив шубу, аби промерзла, і підштовхнув дошку ближче до берега.

— Тріснуло тут — трісне і в іншому місці. Я, правда, переправлявся колись по такій кризі. Але з дошкою, плазуючи. Коли по дошці, та ще й плазуючи, то, може б, і проскочила. Вага тіла розподіляється на більшу площину — усе ж за наукою...

— Ти, мабуть, дуже змерз.

— Це, он, дільничний змерз.

Видобув цигарку, скоцюрбленими пальцями розім'яв її і втулив межі губи.

— У міліцію везе?

— Куди мене ще повезеш? Давай, добіжимо до крайньої хати, тут якихось сто метрів. Відігрієшся, підсушиш чобітки. А ми поїдемо.

Магда хотіла поцікавитися, за що дільничний затримав його, але не наважилася. Та й чого, власне, питати, як на селі тільки й розмов, що про його витівки.

— Вертатися не можна, — зітхнула. — Мені на Крижаний острів потрібно.

— Не підеш ти туди.

— Піду.

— Ну й затята ж ти жінка! — знизав плечима. — Іди, як кортить.

— Ніяка я не затята. Просто я фельдшерка, а на острові важко хвора дитина.

Микола окинув поглядом не по-дівочому кремезну постать Магди і скрушно похитав головою. Цим жестом він сказав усе, що подумав: жінка занадто важка.

— А що зробиш? — зашарілася Магда від такої безцеремонності. — Якою вдалася...

Микола відвернувся, прикурив і знову поглянув на ріку, мовби прикидаючи, чи варто ризикувати.

— От про що я міркую: треба спуститися нижче, он туди за загін для молодняка. Там ріка трохи вужча, до того ж, посередині наміло косу, отож має краще промерзнути.

Магда мовчки погодилася і пішла слідом за ним. Від дошки вона рішуче відмовилася, але, щойно дісталася до потрібного місця, заплющила очі і відразу ж лягла на кригу. Так і повзла, не розплющуючи їх. І цілий світ гойдався під її розпластаним тілом.

Микола повз неподалік. Мовлені ним слова долинали до неї, проте змісту їх не усвідомлювала. То самі звуки відлунювали в її душі хвилькою заспокоєння і щезали десь у запамороччі страху.

Розгадавши їхній задум, капітан підігнав мотоцикла по розчищеній бульдозером дорозі до того вигину ріки, за яким фельдшерка розпочала свою другу переправу, і занепокоєно стежив за нею та парубійком. Перше, що спало йому на думку — гукнути цим божевільним, щоб негайно верталися до берега. Але знав, що коли вже

фельдшерка зважилася ступити на лід удруге, то на острові справді коїться щось лихе, і назад її не повернеш. Скинув кожух, шапку, рукавиці і пройшов кригою доти, доки вона витримувала його майже стокілограмове тіло. Якщо котресь із цих двох піде під кригу, він мав кинутись слідом і спробувати врятувати, як то вже одного разу робив на своєму віку. Шансів у нього буде небагато, проте іншого виходу не бачив.

Але Магда страхів його не відала. Шлях на той берег видавався їй безконечним. Сльози страху і молитовного сподівання напливали їй на вії, замерзали і кульками сповзали до вуст.

4

Коли Микола повернувся, капітан знову сидів на мотоциклі і готовий був рушати в дорогу.

— Шубу фельдшерки я завіз, он, до крайньої хати, до Климчуків, — пояснив він, співчутливо розглядаючи зсиніле лице хлопця.

Той мовчки кивнув.

— На селі, і в райвідділі міліції не раз допитувалися, чому маруджуся з тобою, чому покриваю твої походеньки... Дехто з односельців навіть дорікав, що тільки тому й рятує тебе від в'язниці, що товаришую з твоїм батьком. Насправді ж, я відчував, що щось таке, ну, як би це сказати — гідне, благородне в душі твоїй, у характері - все ж таки залишилося. Не смійся — відчував. Але що зробиш, як досі ти поводився на селі так, ніби жив посеред вимерлої пустелі, — тільки себе одного бачив, і тільки себе одного поважав...

Майже одночасно зітхнули, помовчали...

— Магда що, до хворого подалася?

Микола кивнув, шулячись від холоду, сів у коляску, аж тоді пояснив, що на островному хуторі донька Гурщаків задихається від запалених гландів; батько її з бригадного стану по телефону повідомив.

— Мужня жінка, ця фельдшерка, — стримано визнав капітан, — по-справжньому мужня, тут нічого не скажеш.

— І я про те ж саме кажу, — пробурчав Микола.

— Ти теж молодець, по-геройському повівся.

— Та невже хтось у цьому селі сумнівався, що я справді молодець?! - розплився у посмішці.

Міліціонер невдоволено покректав, даючи зрозуміти, що розмова знову пішла не по тому руслу, на яке він розраховував, помовчав, а тоді, неначебто схаменувшись, запитав:

— А ти чого це знову в коляску вмотися?!

Микола здивовано зиркнув на дільничного, мовив: "Що ж мені, бігти за вашим мотоциклом до самого райцентру?", і знову заходився видобувати цигарку.

— Підводься, тобі сказали! Чи гадаєш, що й назад до хати везтиму, наче барона? Я ж кожному стрічному не можу пояснювати, чому й цього разу до міліції тебе не довів.

Аж тепер Микола зрозумів, що відбувається. Хвиля розчуленості підступила йому

до горла, і він марне силувався здолати її, аби сказати цьому терплячому чоловікові в міліцейському кошуку бодай якесь слово вдячності. Одне-єдине. Може, й справді сказав би, якби ж то знав його...

Зійшов на землю. Провів долонею по збілілому задньому сидінню, мовби хотів переконатися, що дільничний не пожартував, або вагався: вертатися йому до села чи не варто? Потім стиха проказав: "ну, що ж, дякую, коли так...", ще якусь хвилю постояв і, зірвавшись з місця, що духу побіг туди, де спалахувала першими вечірніми вогниками його вулиця.

1974 рік

ДІЙТИ ДО ПЕРЕВАЛУ

1

Гори зароджувалися з туману, і безликі вершини хребта лиш на якусь мить поставали перед Ковачем, мов примарне видіння, яке щезало одразу, щойно пробував охопити поглядом його обриси.

За тим хребтом не могло бути ні лісів, ні океану, хіба що якесь неосяжне й пустельне просторовисько, яке можна було вважати вимерлим, якби колись там існувало життя, або обжитим, якби від нього не так віяло змертвілістю.

Ковач здригнувся від тих думок й озирнувся на вибілену інеем колону. Вона вмерзала у сніги й поволі, але невблаганно розчинялася в них. Тайга випустила її на скелястий берег ще однієї сибірської ріки і лишилася позад неї такою ж відстороненою від усього, що тут діялося, якою залишалася в усі віки і за всіх поколінь.

Тим часом вітер шматував імлісту завісу, і звідкись із піднебесся почав спускатися на берег кетяг заледенілих пагорбів. Побачивши його, Ковач чомусь внутрішньо напругся, мовби те, що відкривалося очам, раптово злякало чи бодай вразило його.

"Останній, отже..." — подумав він, переводячи погляд на людські постаті, що вповільнено ворушилися на крижаному плесі ріки. — Схоже, що й справді всі дороги і роздоріжжя мої закінчуються під цим хребтом. Якщо тільки вдасться дійти до нього..."

По той бік ріки все видавалося непевним і зрадливим, на всьому лежала печать незайманості. Хто й коли долав її, і чи долав коли-небудь взагалі?! Яка потреба могла гнати людину на це засніжене бескиддя?!

Він прожив у Сибіру багато років, і добре знався на бутті цього краю. За тим хребтом теж мусили бути мисливські пристанища, й у приспаних зимовими вітрами лісах так само нуртувало життя, як і по цей бік. Але змиритися з усвідомленням цього не міг, бо щоразу, коли досягав чергової ріки чи хребта, перед межею, що відокремлювала пройдене від того, що ще тільки належало пізнати, у Ковачеві неминуче відроджувалося те почуття непевності, з яким уперше ступив на цю землю.

Склалося так, що йому вдосталь довелося попрацювати на будовах у Карелії, на Уралі та на Крайній Півночі — і все життя він покладався тільки на ті дороги, які сам же, власне, й прокладав чи надійно второвував, і які самим існуванням своїм переконували в можливості вирватись колись із полону цього безлюддя і повернутися до теплої, ласкавої землі, яка його породила. Проте й досі чомусь не скористався

жодною з них, бо за кожною черговою станцією залізниці, яку вони зараз споруджували, з такою ж незайманістю пролягали тисячі кілометрів бездоріжжя, і Ковач хіба що час від часу зупинявся перепочити на цій межі, щоб потім рушити далі.

— Крига занадто тонка... — хрипко проказав Рубан. Протер зашкарублою рукавицею завчасно відрощені молодечі вуса й озирнувся на ріку. — В ополонці її — не більше, ніж на половину чобота.

— Не може такого бути, — похитав головою начальник будівельного загону.

— Ще й як - може. А дядько Рубан (це Андрій, зазвичай, так про самого себе казав — "дядько Рубан"), — не самогубця!

— Як знаєш... Сумнів - привілей кожного мислячого.

Обличчя Рубана нагадувало вкриту памороззю японську маску, і вуса на ній справді видавалися чимось зайвим і недоладним. Воно затверділо і зневиразнило, навіть приховані за розпухлими повіками очі його згасли та взялися тьмяним туском.

— Ви б усе ж таки придивилися та прикинули, — намагався застерегти начальника від необачного рішення.

— Та вже бачу, бачу, — невдоволено пробурчав Ковач, хоч стояв під самим берегом, і до пробурених ополонки не підходив.

Ще позавчора, коли вони пробивалися крізь тайгу, вертолітники висадилися тут і заміряли товщину криги. Тоді він гадав, що, поки колона добудеться цих місць, крига ще намерзне, але тепер уже сподіватися не було на що. Навіть не хотілося наближатися до тих ополонки, щоб не псувати собі настрою.

— Отож і кажу, — бубонів Андрій Рубан, — що місцина тут — саме для вогнища. Або й для кількох. Хоч сніг теплішим стане, бо вже й зір його не сприймає.

— Так, до тайги, до снігу треба звикнути, — розважливо погодився Ковач.

— А ночами сниться, що босий бігаю; тільки не тут, а десь понад Десною... Втікати треба з цих країв. Якогога швидше і якогога далі звідси. Як гадаєте, дядько Рубан має рацію?

— Утеча - це твій привілей, — стелав плечима начальник загону. - Скористайся ним.

Ковач кивнув і, нічого не відповівши, все ж таки подався до бульдозеристів, що радилися біля ополонки. Він завжди ствердно кивав навіть тоді, коли не погоджувався. Не кожен сприймав його мовчазність, а людині треба відповісти, що почув і знаєш її думку. Він і сам стомився... Геть від усього: від доріг, від машин, від тайги, здається, вже й від самого життя — стомився... Воно й справді вже час було б зійти з траси та хоч трішки перепочити.

Востаннє Ковач "перепочивав" начальником Усть-Кинди — малесенької тупикової станції, на якій, здавалося, мали закінчуватися всі дороги, і за якою могли існувати лише ріка, тайга та болото.

Певний час Ковач сподівався, що то вже його остання станція, але й на ній не втримався, й ось уже третій рік поспіль — від річки до річки, від одного здичавілого хребта — до іншого, ще здичавілішого, веде Байкало-Амурську магістраль.

"Але тепер – усе, годі. Всьому колись та настає кінець. Хай там хто як хоче, а для мене особисто цей перевал — останній. Коли база зніметься, поставлю собі хату якраз під хребтом. Якщо не під цим, то під будь-яким іншим. Але за сотню кілометрів від станції. Усе життя прокладав дороги, то хочу дожити віку у такій місцині, не взагалі немає ніяких доріг, не існує жодних гірських чи тайгових путівців. Людина, яка все життя своє поклала на спорудження доріг, котрі невідомо де започатковуються і хтозна куди ведуть, має на це право. Нехай ця відлюдькуватість стане моїм останнім привілеєм".

Рубан ішов за ним слід у слід. Ковач не лише чув кроки хлопця, а навіть уловлював тепло подиху.

— Швидко ж ви ходите, — бубонів парубійко. – Ну, геть, як дядько Рубан — в молодості. Але гляньте на цих пінгвінів-бульдозеристів! Двоє уже давно "сушать капці", і тільки Мохов усе ще тримається. Геть, як я — в молодості!..

"Страх перед начальством втратив, халамидник — ось що сталося! — незлостиво міркував собі Ковач, дослухаючись його хвалькуватого пустослів'я. — Ніякої поваги ні до віку, ні до чинів. Треба б таки вигадати для нього якусь кару, зрештою, це мій, начальницький, привілей. Але ж яку саме?!".

2

Бульдозеристи помітили начальника загону, й одразу ж загомоніли. Ковач ще навіть не встиг наблизитись до їхнього гурту, а вже знав думку кожного. Та й що то, власне, за думки? "Крига ледве-ледве дотягує до норми", "Їхати по такому зимнику — хіба що в пекло", "Треба почекати, поки крига зміцніє, але ж хтозна, скільки часу сплине?"...

Нібито він сам не розуміє, що крига "ледве дотягує" і що виїжджати зараз на неї може хіба що самогубця? Але як діяти далі? Повертати колону до селища? Облаштовуватися на березі автомобільним табором, пославши одну з машин за паливом і продовольством?

Лише з поваги до "високого зібрання", Ковач зазирнув до ополонки, що й справді клекотіла та парувала, наче гейзер. Переконавшись, що кригою вода в ній так і не взялася, він ще трішечки потупцював біля гурту, вислухав "остаточну думку" кожного з будівельників-"вимірювачів", але, так і не приставши на жодну з них, подався до берега. Всі четверо "експертів" переглянулися, невдоволено побурчали, але врешті-решт рушили слідом за ним.

А тим часом у прихистках між машинами вже тривала нарада водіїв. При подоланні подібних перешкод завжди діяло тільки одне правило: яким би не був з цього приводу наказ начальства, але... як насправді поводитись за таких непевних обставин, — вирішувати мав кожен сам за себе. Так само, як, тільки пілот, і ніхто інших, повинен приймати рішення: піднімати йому – маючи наказ начальства — літак у повітря, за складних метеумов, чи почекати, поки розпогодиться. Тому що тільки від його рішення залежить і власна доля, і доля інших людей та машини. Ковач добре засвоїв це правило тайговиків, а тому вибір водія тягача завжди вважав його непорушним привілеєм.

— Це не діло: річок у Сибіру безліч, а дядько Рубан – один, і неповторний, — знову пробурмотів Андрій. І байдуже: слухають його чи ні. — Хто як, а дядько Рубан на таку кригу не попереться. Купатися — то в океані, і бажано — в районі Ріо-де-Жанейро, або поблизу Канарів. У Сибіру ж поки що, пробачте, не сезон.

"Моя б воля — купав би тебе в кожному потічку, — незлостиво погрожував йому Ковач. — Ото біда: часу бракує! Де ти, в дідька, взявся на мою голову?!".

Наймолодший у їхньому будівельному загоні (його ще називали "будівельним поїздом") двадцятирічний Рубан прибув до них недавно. То був здоровань, із широкими, по пташиному здібленими плечима і половецьким обличчя "загулялого" в Сибіру причорноморського степовика. Приблукав, відрекомендувався: "Дядько Рубан — позашлюбне дитя народів", і від того часу тільки його й чути. Ще й звичку дурну має: ходити за своїм начальником слід у слід. І піди збагни: чи то й справді так прив'язався до нього, чи, може, одверто знущається?

Ковач кілька разів намагався винайти на "пасинка" якусь кару, одначе за цієї клятої роботи навіть найвишуканіше з покарань втрачає будь-який сенс.

...Щоб не втрачати часу, начальник будівельного загону наказав терміново облаштовувати табір, проте робітники і водії виконувати цей мудрий і цілком зрозумілий наказ не поспішали. Всі знали, що базовий табір має з'явитися поблизу перевалу. Вони повинні пробити до нього "зимник", закинути по ньому людей, матеріали і продовольство, і вже звідти прокладати назад, до ріки, просіку та споруджувати залізничне полотно. По цей бік табір закладуть інші, ті, що вестимуть залізницю від станції Тайгової. А вже згодом, може, наступної зими, ці дві ділянки мали з'єднати мостом, проект якого ще тільки розробляли десь там у Москві.

Ковач і сам розумів, що ставати табором тут не варто було б. До перевалу треба пробиватися зараз, по "зимнику", поки ґрунт скуто мерзлотою, а річки позамерзли; бо навесні вся ця місцина "попливе", перетвориться на болото — і край...

— Взагалі-то дядько Рубан міг би підігнати свого тягача і пройтися кригою, — несподівано, і ніби до самого себе, мовив парубійко. — Щоб показати іншим, як треба ходити в розвідку та ризикувати.

— Невже зважився б? — іронічно запитав начальник загону, відчуваючи, що це лише хлоп'яча бравада.

— Тільки нехай Мохов віджене цю свою абракадабру, — тицьнув чоботом у траку гусениці. — Щоб дядько Рубан дорогу бачили. Розвідка — діло серйозне.

— Ото ж бо й воно, що в розвідку тобі ще рано, тому поки що — "суши капці", — проказав начальник загону, вперше в житті вимовляючи цю обридлу йому фразу. Вона належала Рубанові, і по тому, з яким притиском начальник проказав її, було зрозуміло, як він ставиться і до позірною "геройства" самого Андрія. А вже подумки додав: "Ото суши їх, і дай мені спокій!".

Мохов стояв, прихилившись до радіатора, і дивився на річку. Ковач простежив за виразом його обличчя і зрозумів, що той теж ладен "пройтися" по ній в іпостасі першопрохідця. Але Мохов — інша справа. З цим сорокарічним чолов'ягою вони

працювали від самого створення загону. Для нього це не перша річка і не перший перевал. Цей вийде на лід за одним його жестом.

І Ковач, мабуть, справді послав би його в цю "розвідку" тільки з поваги до сміливості Мохова, але ж клята крига не визнає ні сміливості, ні боягузтва, на ній усі рівні і всі однаково смерті. І відповідальність за кожного з них — на ньому, начальникові загону.

— Як гадаєш, витримає? — впівголоса запитав Мохова, оскільки там, на річці, серед добровільних вимірювачів товщини криги, водія цього не бачив.

— Я ще на станції з одним мисливцем розмовляв. Так от, він казав, що річка тут неглибока, і що крига о цій порі має бути достатньо міцною.

— Може, по-своєму він і правий: крига достатньо міцна, щоб будь-хто з мисливців міг долати цю ріку на лижах чи навіть на снігоході. Але, кому з місцевих мисливців випадало виходити на цю кригу кількатонним тягачем?

— Навряд чи...

— Отож бо!..

Якийсь час помочали, дивлячись кожен у свій бік. Аргументів для того, щоб не влаштовувати цю зимову переправу, можна було б наводити, скільки завгодно, і всі були б слушними. Але ж їм потрібно було дійти до перевалу, отже, й аргументи мають бути іншими.

— Так чи інакше, а хтось повинен вийти на переправу першим, — обірвав обридле мовчання Мохов.

Ковач безпорадно озирнувся на тайгу. Старезні кедрі підступили майже до самої ріки, і зупинилися над нею у шанобливому мовчанні, як то застигали на далекому Поділлі, у його рідних Крижах, сільські діди, коли сходилися на весняне скреснення Дністра.

...І дивувалися ті дядьки, проте ніхто не помічав їхнього подиву; і раділи сором'язливою старечою радістю; і плакали, тлумлячи плачі у зсуворілих душах, та все це — і подив, і радість, і безгучний плач їхній — однаково тамувалося і гинуло, розчиняючись десь у сивині, у затвердлх зморшках і вицвілих очах, а являлося людям лише їхнє стримане й мужнє мовчання.

Ось так і ці кедрі... Що б не сталося зараз поміж берегами ріки, вони залишатимуться такими ж заціпенілими і незворушними, бо ще ніхто і ніколи не переступав межі, що витворилася поміж світом дерева і світом людини.

"Але до цього перевалу я ще дійду, — зціпив зуби Ковач, сідаючи в кабінку тягача. — До перевалу — і не далі! За розумної голови, ти мав би повернутися на своє Поділля ще минулого літа. Гаразд, першому десантові — від Усть-Кинди — справді потрібен був твій досвід. Але ж тепер його набули сотні людей. ...Та навіть якщо, врешті решт, і не повернуся в Україну, то поставлю собі хату під хребтом, і далі — ні кроку. А всі ці "романтики тайги" ще й заздритимуть мені".

— Я потихеньку, Миколо, потихеньку... — заспокоїв Мохова, що поривався втиснутися в кабінку поруч нього. — Почекай тут, за машину не бійся. В разі чого —

отримаєш новеньку, прямо з заводу.

— Мені ж не лише за машиною душа болить, — ображено відповів той, проте зрозумів, що зайва вага в кабіні зараз ні до чого, і відступився.

"Ти ж пройшов десятки таких річок, — підбадьорював себе Ковач, рушаючи з місця і похилим берегом повільно з'їжджаючи на кригу. — І нічого, досі жодна тебе не поглинула. А цю, останню... Ти пройдеш її навіть по дну. Ти по дну її пройдеш — ось у чому твій привілей!".

Уже на кризі Ковач визирнув із кабіни й побачив, що Мохов біжить услід за тягачем.

— Не наближайся до машини! — прокричав. — На якого дідька ризикувати?! — а вже подумки, спокійно, як про щось страшне, але неминуче, на що сам давно зважився, застерігав: "Тут арифметика вбивчо проста: якщо вже гинути, то одному. І цього разу гинути — мій привілей!".

Зиркнув на кригу біля гусениці. Вона потріскувала, але тримала. Принаймні поки що, біля берега. "Ну то й нехай тримає. І годі вивалюватися з кабіни. Якщо провалишся — відчуєш це й так".

Зачинив дверцята і наддав швидкості.

Якби в цій ситуації їх зачинив хтось інший, на тому боці начальник загону зірвав би йому голову. Сам він добре розумів, що в усьому, що зараз робить, занадто багато ризику й занадто мало розрахунку. Та це не завадило йому згодом повчально вказати Мохову на залиті водою сліди гусениць, нібито суть крилася саме в них, і мовити:

— Ось так надалі й треба діяти, старий.

— То, може, я повернуся і пережену наступного тягача?

— Повертатимусь я, сьогодні це мій привілей. А ти сідай у свою машину і, від самої ріки, вгризаючись у землю, правуй, он, на ту лису вершину. Твоє завдання зараз — прокласти колію. Тим, що прийдуть за тобою, потрібна дорога. Про все інше поки що забудь.

З

Коли Ковач повернувся до колони, на кригу вже виходила наступна машина.

— Бери праворуч від мого сліду! — гукнув водієві. — І, в разі чого, вискакуй! Негайно вискакуй, це твій привілей! — А вже стиха додав: — І пам'ятай, що я поруч, завжди поруч...

Він ішов за машиною і відчував, як за кожним кроком його все більше проймає дивовижне відчуття, яке зароджувалося щоразу, коли на його очах хтось ризикував. За себе він не відчував і сотої доля того страху, як за когось. Ні два роки війни, ні всі ці переходи, не додали йому ні краплини холонокровності.

"Я — тут! — проказував Ковач, поспішаючи за черговим тягачем. — Іди і нічого не бійся!", — задихався, супроводжуючи третю й четверту машини, ніби напевне знав, що і люди, й крига триматимуться доти, допоки знатимуть, що він усе ще тут, між ними й рікою.

Останній тягач ішов занадто повільно, і Ковач відчув, що Рубан, який вів його,

боїться ріки. Настільки боїться, що, затамувавши подих, скрадається нею, не наважуючись зайвий раз торкатися педалей.

"Ріки дослухається", — з прикрістю подумав начальник колони, заходячи збоку від машини. Але в словах тих — ні роздратування, ні осуду. Останньому йти завжди найважче, і він, Ковач, мав би передбачити це та пропустити машину хлопця другою чи третьою. Втім, у будь-якому випадку діяти слід рішуче. Ріка страху не визнає. Її треба проскочити — і все. Проскочити, і...

— А ти — нічого, нічого... — прошепотів Ковач, відчувши раптом, як крига під машиною гойднулася і почала осідати. — Ти потихеньку, потихеньку...

Він уже розумів, що машину слід було вести самому. Неначе забув, що для Рубана це — перша ріка, і те, що він сміливо вивів свого тягача на кригу — нічого не означало. Слід було висадити його ще на березі або вскочити у машину зараз, чи хоча б крикнути, щоб якомога швидше гнав до берега. Проте всі ці душевні стенання вже не мали жодного сенсу, тому Ковач робив єдино те, що й мав робити, бачачи перед собою скоцюрблену, готову до рятівного стрибка на кригу постать водія — ішов так, щоб той бачив його і відчував, що начальник загону спокійний; що нічого особливого не трапилося й трапитися не може.

Ковач ще добре пам'ятає, що "зимник" так і не тріскався під ними, а поволі і невблаганно осідав, усотуючи їх у свинцеву мішанину води і криги. І коли Рубан, ніби отямившись після летаргійного сну, рвонув уперед і буквально викинув машину на берег, начальник загону ще довго брів по коліна у воді й марно силувався розтулити залиті скрижанілим потом повіки, щоб збагнути, де він.

Чув, як проклинаючи дорогу, ріку і весь цей світ, наближався до нього Рубан; потім, ніби крізь густий сивий туман, прозирнуло його вибілене страхом та інеєм обличчя, — і вуста пересіпнула ледь помітна сумна посмішка.

О, так, він сказав би цьому мазунчикові багато повчального. Він знав те, про що Рубан навіть не здогадувався — що майже всі вони, хто дістався хоча б кількох таких хребтів, уже "приречені на дорогу", і їх усе життя гнатиме від ріки до ріки, від перевалу до перевалу, і ніхто, ніяка сила, не примусить зректися цього кочівного життя.

Але це єдине з його власного досвіду, чого Ковач так і не відкриє зараз Рубанові, який, натерпівшись страху, напевне, кляне у ці хвилини всі дороги і бездоріжжя світу. І не тому, що Рубан не гідний цього. Просто цей житейський висновок — єдиний з його, Віктора Ковача, набутків, яким він не хоче ділитися ні з ким — і в цьому його найбільший привілей.

19-21 січня 1976 року.

ЧОВЕН З ОСІННЬОЇ РІЧКИ

1

Ще у вікно Ромцьо побачив велику рожеву кулю сонця, і спохмурнів.

"Ну от, знову зачервонилося. І знову — "на вітер", — мовив собі точнісінько так, як каже, вирушаючи на лиман, батько, і вискочив з хати.

Надворі, справді, холодно і вітряно. Але Ромцьо впевнений, що сонце ось-ось

підніметься й по-літньому зігріє і його, й хату, й окраєць лиману, що підступав до самого обійстя.

Дід і батько уже стояли біля хвіртки, і Ромцьо з жахом подумав, що, якби він прокинувся на десять хвилин пізніше, батька вже не застав би.

— Так ото від причалу ведіть човни до старого млина. А вже звідти правуйте до Червоної коси, — каже тим часом дід. Він стоїть без шапки. Високий, кремезний і, мабуть, дивовижно сильний. Дивлячись на нього, Ромцьові просто не віриться, що він так "слабує на ноги", що вже не годен спуститися до лиману.

Щоразу, коли батько вирушає з артілью, дід допомагає йому лаштуватися в дорогу. А потім зупиняє ось тут, біля воріт, і, хитро примружуючи очі та притримуючи батька за куртку, наче побоюється, що втече, не вислухавши його, повчає усіляким премудрошам.

— ...А як ото справуєте на косу, — провадить своє дід - тоді вже помагатимуть вам і течія Дністрова, і вітерець - "горішняк".

"Нічого собі "вітерець"!" — подумки обурюється: Ромцьо, зіщулюючись та піднімаючи комір пальта. Й одразу ж кілька разів повторює назву вітру : "Горішняк, горішняк..." Щоб не забути.

Звичайно, варто було одягнути ще й светра, проте Ромцьо розумів, що вертатися вже ніколи, тому вирішив, що якось воно обійдеться.

На одному плечі у батька — обгорнуті вітрилами весла, а за друге закинута велика брезентова сумка з харчами та усіляким рибальським причандаллям.

Ромцьо стежить, як вітер напинає парусину, утворюючи кілька маленьких вітрил, що мало на зривають весла з батькового плеча, і йому стає сумно. Цього разу батько знову вийде на лиман без нього. А чому...без нього? Він що, не зміг би працювати на човні, як усі інші рибалки?

— А ти куди це зібрався, Ромцю? — всміхається батько, аж оце тепер помітивши сина. — Тебе хто так рано збудив?

Мати ще не повернулася з колгоспної ферми, отож розбудити він міг тільки сам себе. І батько це добре знає. Він так і хотів відповісти батькові, але дід випередив його.

— То й тішся, що встає до сходу сонця, — сказав він, хитрувато примружуючись. — Значить рибалкою виросте. Ти й сам почастіше будив би його та брав із собою. Як колись сам я брав на річку тебе.

Напевне, дідові не до вподоби, що батько слухає його неухважно. І Ромцьо теж бачив, що неухважно. Дід завжди говорить про дивовижно цікаві речі, про які він, Ромцьо, ніколи не чув, і про які батькові теж варто було б послухати. Проте батько лише соває свого картузика з потилиці на лоба, з лоба на потилицю, й усміхається собі потихеньку, всміхається... Неначе знає щось таке, чого не може знати навіть дід.

— Та сіті ж, дивіться, не піднімайте. По дну їх, по дну. Рак — він завше дна тримається. І тягніть їх трішечки проти течії, — наказує тим часом дід, тупцюючи біля батька. — Ти зі своїм човном ставай по ліву руку і веди на півчовна вперед. Щоб навскіс до течії. Так краще ловиться.

Ромцьо минає їх і вислизає за хвіртку, вдаючи, що так собі, знічев'я, роззирається навкруги, або виглядає хлопців (сплять же ще й досі, ледацюги!). Насправді ж він дослухається кожного дідового слова, добре знаючи, що все слід робити саме так, як радить дід. Це лише батько примудряється слухати його абияк, отож обов'язково щось забуде. Або наплутає. Ще й дивується потім, чому так мало наловили.

Дід і далі пояснює, як краще вертатися від Червоної коси, якщо раптом на лимані запанує вітер-"лиманник". Бо коли йти на Миколаївку, то можна прибрати вітрила і "запрягти" течію.

А Ромцьо слухав, і здавалося йому, ніби між дідом і батьком триває вчорашня вечірня розмова. Неначе спав лише він, а вони й не лягали. Хтозна, може, так воно й було насправді?

Нарешті, все, що слід було мовити в таких випадках, — мовлено. Ромцьо і батько виходять за ворота і повільно спускаються крутою стежкою до лиману. Й одне весло, тяжке й холодне, несе Ромцьо.

— Ти все запам'ятав? — запитав він батька якомога суворіше.

— Я завжди все запам'ятовую, — стримано відповідає батько. Обертається й гладить його по голові.

— Чого це ти гладиш мене, наче маленького? — обурюється Ромцьо.

Звідси, з узвишшя, все ще видно сіру смужку моря, саме там, де з ним поєднується Дністровський лиман. Блідо-рожеве сонце вже запливло між малесенькі островці, що ледь-ледь видніються біля самого берега. Велике і холодне, воно здається забутим у степу вогнищем. Проміння його ще не сягає схилу узвишшя, проте краплинки роси на жовтій осінній траві відсвічують червоними зблисками. Наче розсипані кимось намистиночки.

Від сусідських дворів теж спускаються ледь второваними стежками рибалки. Перегукуються з батьком, сміються... Вони сміються, а Ромцьо мовчить і думає про діда. Чому б і не думати про нього, адже він — усе життя рибалив.

Щоправда, Ромцьо знав про це тільки з розповідей, бо за його пам'яті дід завжди був просто... дідом, старою хворою людиною. Та ще минулого й позаминулого року Ромцьо проводжав батька разом із дідом. А тепер старий, ось, стоїть край обійстя, на маківці пагорба, і сумно дивиться їм услід. Для його стомлених ніг ця стежка вже занадто крута.

Час од часу то хлопчина, то батько озираються на нього. Тільки Ромцьо робить це частіше та дивиться довше. І ледве стримується, щоб не покликати.

Унизу, просто перед ними, — невеличка затока, на березі якої зеленавіє старою черепицею даху рибальська хатина, яку на селі називають "лабазом"... А за нею — два старезних човни, накритих такими ж давніми й непридатними сітями. Ще далі, обабіч вузької піщаної коси, стоять на мілині величезні човни-каюки, на яких батькова бригада вирушатиме сьогодні на промисел рака.

Каюки – це, справді, величезні човни, з двома щоглами і двома вітрилами. Ромцьо

не раз чув від старших хлопців, що ні таких човнів (є ще "дунайські каюки", але по-іншому збудовані), як їхні, саулівські; ні таких щогол та вітрил (виявляється, що й вітрила на човнах їхньої рибальської артілі якісь особливі) на жодному іншому лимані, і на всьому Чорному морі, вже не побачиш. І Ромцьо вірив їм. Хоча й досі не міг збагнути, чому це так: у них, у Саулівці, є, а ніде інде — нема? Щось тут не те ...

— Це що, правда, що такі великі човни будують тільки в нашому селі? — недовірливо запитує Ромцьо батька, ладнаючись під його ходу.

— Правда, — відповідає батько.

— А чому вони без моторів?

— Саулівські рибалки одвіку ходили під вітрилами. І так і ходитимуть. Бо тільки ми промислуємо тут рака. А лиман глибокий. Сіті доводиться тягнути по дну. Та й течія сильна. Ніякий мотор нам тут не зарадить, тільки міцні вітрила та весла. Під вітрилами та веслами човни ідуть повільно, зате надійно.

— І таких човнів, як наші, ніде більше нема?

— Таких — ні.

— Невже вони такі хитромудрі, що майстри з інших рибальських сіл не здатні будувати їх?

— Не знаю, — лінкувато відмахується батько від набридливих Ромчиних запитань, які в нього ніколи не вичерпуються. — Може, колись давніше були - і такі човни, і такі майстри. Але тепер такі "саулівські каюки" будують тільки наші майстри. Ще можу тобі сказати, що колись дід вважався найкращим серед них. Майже половина човнів — його робота. Мабуть, саме він і не дав зникнути не тільки саулівським каюкам та вітрилам, але й самому промислу нашому.

3

Біля човнів уже мудрують рибалки. Закріплюють човни, ставлять вітрила, виносять з артільної комори сіті.

Батько, який був бригадиром артілі, виходить на промисел в одному човні з дядьком Волочаєм, теж високим і кремезним, як їхній дід, тільки що з вусами нижче бороди. Тому він схожий на козака, якого Ромцьо бачив на картині у коридорі школи. На тій, де запоріжці пишуть листа султанові.

— Слухай, Макаре, — каже Волочай, чемно вітаючись при цьому з Ромцьом за руку та якимось дивно всміхаючись. — Твій син таким бурлакою вимахав, — ляскає хлопця по плечу — що ви вже й удвох упораєтесь. Можливо, я вже тут зайвий?

— І впоралися б, — поважно каже батько, підморгуючи Ромцьові.

— Та він уже, мабуть, у сьомий клас перейшов? — і далі хитрує дядько Волочай.

— Я ж минулого року у четвертий ходив, — відповідає Ромцьо. - Ви запитували у мене, і я вам казав.

— Ага, правда. Але ж я не питаю, у який ти ходиш, а в який хотів би ходити.

Одначе Ромцьо добре розуміє, що все це жарти, а час виходити на лиман. Отож, йому не до балачок. Поки дорослі вовтузяться біля човна, він стоїть на косі й уважно приглядається до всього, що вони роблять.

Усі рибалки вже на каюках. Батько гукнув їм, щоб відходили від коси, і сам теж узявся за жердину, якою мав зіштовхнути човен з мілини.

Та, перш ніж відійти, він лагідно погладив Ромця по щоці і сказав, що час вертатися додому, занадто вже холодно.

— А щогли ти перевірів? — запитує Ромцьо, вдаючи, що не розчув його слів.

— Батько вже збирався перейти на човен, та, почувши, синове запитання, здивовано озирнувся й затримався.

— Перевірів, а що?

— А фляжку з водою не забув?

— Узяв, — ще більше дивується батько. — Чого це ти запитуєш?

— А сіті не заплуталися? Ти перевірів?

— Перевірів, — дещо розгублено відповідає батько-бригадир. Але цілком серйозно. І Ромцьові це подобається.

Волочай теж береться за жердину, й разом вони зіштовхують каюк із коси.

— Е, я геть забув: човна ти хоч добре просмолив? — подається Ромцьо слідом за ними, та так, що ледве не опиняється у воді. — Сьогодні ж у вас починається промисел рака.

— Усе буде гаразд, маленький, — лагідно каже батько. — Все гаразд!

— Цікаво, що б ми робили без тебе, Ромцю?! — сміється Волочай, відштовхуючись веслом, наче жердиною. — Не знаю, чи вийде з тебе гарний рибалка, але рибний інспектор вийде — це точно.

— Біжи додому! Не стій там — холодно! — гукає батько. — Я все запам'ятав!

Але Ромцьо ще довго дивиться услід човнам, стоячи край коси. А потім піднімається схилом узвишся до кам'яного виступу, з якого можна дивитися на каюки, наче з височенної гори.

Човни вже далеченько. І він бачить, що рибалки закидають сіті. Але на душі в Ромця все ще неспокійно. Ніби ж і, справді, все гаразд. Однак йому здається, що, проводжаючи батька, все ж таки забув нагадати щось дуже важливе. Чого ніколи не забував нагадувати його дід, Ярослав Колаш, який збудував добру половину саулівських човнів, і який і досі вважався найкращим рибалкою цього величезного лиману.

Коли настане весна і йому "полегшає на ноги" (це дід завжди так каже: "полегшає на ноги"), вони почнуть будувати човен для нього, Ромця. Удвох. І будуватимуть просто у дворі. Та про це поки що знають тільки він і дід. Та й саме будівництво розпочнеться лише навесні... — тобто ще чекати й чекати.

А поки що він підніметься на узвишся і скаже дідові, що в батька все гаразд, сам перевірів; запитав про все, про що колись запитував він сам. Ото дід здивується!

Одного тільки Ромцьо ніяк не може збагнути: чому весь час здається, ніби він усе ж таки забув запитати батька про щось важливе? Дуже важливе. Тож, беручись стежиною на вершину пагорба, наполегливо перебирав у пам'яті все, про що обов'язково пам'ятатиме, коли нарешті і й сам підніме вітрила, аби вийти на промисел.

1980 рік

ВРЯТОВАНИЙ ОСТРІВ

1

Це був мій острів, і знаходився він далеко-далеко в океані. Ще далі, ніж той, на якому жили Робінзон із П'ятницею. От тільки мій — надзвичайно малесенький. І не було на ньому ні джерельця, ні деревця. Навіть птахи не співали над ним — таким здавався їм безлюдним і сумним.

І все ж таки це — мій острів. То лише дядько Матвій (про себе я назвав його Піратом Мацеєм), що якимось дивом прибився сюди, міг вважати, що насправді це не забутий острів, а купка піщаного мулу посеред заплави обмілілої річки. Купка мулу, намитого неподалік містка, під яким знаходився великий залізобетонний щит. Тож варто було Пірату Мацею увімкнути мотор, що стояв на містку, і підняти той щит, як під містком одразу ж ожив водоспад. Ну а сам Пірат Мацей стоїть собі тепер на березі, під явором, за якихось п'ять-шість кроків од мене, і кричить, що вода в річечці піднімається, і що незабаром мій острівець опиниться під водою.

А чого кричати? Ніби сам не бачу, що вода прибуває й ось-ось має поглинути моє пристановисько. Але продовжую сидіти, підперши долонями лице і задумливо оглядаючи рухливе плесо річки. Чи то пак — океану. А зелене поле в долині по той бік річки і дахи будівель на узвишші я просто не помічаю. Що тільки не привиджується людині, яка самотньо живе на малесенькому островці посеред величезного океану!

— Егей, хлопче! — подає голос Пірат Мацей. — Час би тобі й на берег переходити. Бо потім доведеться перепливати. А ти в одязі, і ще не відомо, чи здолаєш таку бистрину.

— Не хочу перепливати. Я тут залишуся.

— Що, назавжди? — цілком серйозно запитує Пірат Мацей.

— Це — мій острів. Я перший побачив, як він з'явився минулої суботи і перший "оселився" на ньому.

— А-а! Ну, тоді звичайно... — погоджується Пірат Мацей. І стурбовано вмовкає, мабуть, мудрує над тим, як би все ж таки виманити мене з острова.

Якийсь час я теж мовчазно споглядаю вир біля своїх ніг. Так, вода справді прибуває. Ще трішечки, і залишиться тільки порепаний пагорбочок, на якому сидить володар островця, тобто, я. А потім зникне і він. І я ніколи більше не побачу цього островця. А коли ми з матір'ю повернемося до міста, ніхто з хлопців навіть не повірить, що він у мене був. Ніхто! І нікому з них я не зможу сказати: "Не віриш — то поїдь і подивися".

Замислившись, я не помітив, як Пірат Мацей, підкотивши штани, перебрів протоку, лише відчув, як обхопив мене за поперек і, проказуючи: "От же ж уперте чортеня, от уперте!...", поніс до берега. Я ще й пручався та кричав: " Усе одно це мій острів! А ви навмисне підняли загату, щоб затопити його!"

Тепер уже Пірат Мацей мовчав, але відпустив мене аж на містку. Я одразу ж ухопився за поручень і зазирнув униз: під нами вирував справжній водоспад. На якусь мить мені здалося, що ми стоїмо на палубі корабля, що пробивається повз мис Надії, де,

як я недавно вичитав, увесь час лютують шторми.

— Я тобі ось що скажу, — торкнувся мого плеча дядько Матвій. — Ти — хлопчина міський, тому не розумієш, що тут і до чого. Бачиш, ми стоїмо зараз посеред широкої долини? А недавно річка затоплювала її. Болото, очерет... Ні пройти, ні проїхати. Щоб потрапити до лісу, треба було обходити аж по шосейному мосту. А головне — скільки землі марнували. Тому й вирішили залишити річці те, що їй належить, а решту долини осушили; тепер, ось, засіваємо та засаджуємо. Он, по той бік — велике кукурудзяне поле. По цей конюшина. А туди далі — горох і кілька гектарів городини. І так по всій долині.

— А навіщо ж було затоплювати острів? — уперто стою на своєму.

— Бо так треба, хлопче, — розсміявся дядько Матвій, зачиняючи свою хатку, яка стояла біля мосту і з якої запускали механізм, що піднімав та опускав запруду. — Цього літа майже не було дощів. Річка геть обміліла. Ще трохи — й почала б гинути риба. Навіть дощувальним машинам води брати нізвідки буде. А щоб цього не сталося, ми уповільнюємо течію річки, піднімаємо рівень води. Ось так. А ти: " Мій острів! Мій острів!". До річи, затопить його не весь. Отой пагорбочок, на якому ти сидів, мабуть, усе ж таки лишиться.

— Правда? — з надією запитав я.

— Звичайно. Завтра прийдеш, подивишся.

Потім ми йшли стежкою до села, і дядько Матвій показував, як відгороджено від річки металевими щитами обвідні канали. І пояснював, що коли рівень води занадто піднімається, ці запруди теж піднімають, і частина води іде в канали, що тягнуться мало не до самого Бугу.

Вислухавши це, я навіть позаздрив дядькові Матвію: от хто справжній володар річки й усіх островів на ній! І навіть перестав звати його про себе Піратом Мацеєм. А головне, я дізнався багато цікавого і про річку, і про цю долину. І на дядька Матвія більше не сердився.

2

У наступні дні погода зіпсувалася. Було холодно і вогко. Мати казала, що десь північніше нас ідуть зливи. Напевне, так воно й було. Берег річки геть спустів. Хіба що кілька старих рибалок, як і раніше, сиділи собі з вудочками у верболозі. Але, хоч як не холодно було – все одно щоранку я навідувався до річки, щоб подивитися, чи існує ще мій острівець. І він таки справді існував. Тепер уже малесенький, всього на якихось три-чотири кроки в довжину.

Мабуть, тому, що погода вкрай зіпсувалася, і мені, й матері раптом захотілося у місто, додому. Того вечора, коли ми остаточно вирішили, що від'їжджаємо, я побіг на річечку, щоб востаннє глянути на свій острівець.

Тепер із води виглядала лише маківка піщаного пагорбочка, на якій я колись сидів.

"От і все, — подумалось мені. — Прощай мій острів. Якби дядько Матвій бачив, що вода так різко піднялася, він, напевне, опустив би запруду і врятував його. Але він не бачить. І до ранку острівець мій зникне".

Додому я повертався сумний-сумний. Такий сумний, що навіть блискавки вже не лякали мене. А потім усю ніч гриміло та блискало так, що ми довго не могли заснути. Як не дивно, і цього разу гроза обминала село, обходила його стороною. А рано-вранці я прокинувся, коли всі в хаті ще спали, й кинувся до річки. Однак, іще здалеку помітив, що з річкою коїться щось незвичайне. Ще не розуміючи, що саме сталося, я підбіг ближче, і побачив, що каламутний потік уже піднявся врівень з берегом. Йому вже тісно було в цих берегах, і він повільно руйнував їх, затоплюючи прибережні улоговини.

До мосту бігти було далеко, то я кинувся до найближчого каналу. Вода потрошку проходила в нього, але щит був опущений. Я спробував покрутити товстезну ручку, за допомогою якої піднімали цю загату, але вона не піддалася. А тим часом просто на мене несло колоди, величезні гілки, ящики... Ще трохи, і річка рине на мене, зіб'є з ніг, і понесе у незвідь.

Мені стало страшно, і не лише за себе, але й за річку, за прибережну городину. Де ж дядько Матвій?! Чому не рятує долину, поля?.. "Та тому, — раптом здогадався я, — що він просто не знає, що тут діється. І ніхто не знає. Зливи ж не було, і думають, що все гаразд. А дядько Матвій живе всього за якихось п'ять хат од нас ..."

Я щодуху побіг назад, до села. А позаду мене шумувала й шумувала річка. І здавалося, що вона-таки справді вирвалася із берегів, і каламутна течія, з її гілками й колодами, уже наздоганяє мене.

— Дядьку Матвію! Дядьку Матвію! — назустріч мені шарпонувся пес, але я дивом проскочив повз нього і заграмав кулаками у двері веранди. — дядьку Матвію! Там!... Річка!.. Там затоплює поля...

...Уже по тому, як дядько Матвій опустив запруду під мостом, ми утрюх — він, його дорослий син, і я — бредучи мало не по коліна у воді, дісталися першого каналу, і з величезним зусиллям відкрили шлях воді. Потім так само вчинили на другому й третьому. І щоразу я брався за ручку з таким завзяттям, що здавалося: якби не було поруч дорослих — і сам упорався б із цим залізниччям.

Згодом, стомлені, змокрілі, стояли на мосту, відігрівалися під промінням ранішнього сонця і дивилися на водоспад — чекали, поки ріка вгамується. А дядько Матвій увесь час кутив і скрутно похитував головою.

— Ну ти ба... — казав. — Хто б міг подумати, що станеться таке? Молодчина ж ти, хлопче, молодчина. Усі ці поля, вважай, ти врятував. Словом, ти от що... Ти приїжджай сюди наступного літа. Тільки обов'язково приїжджай, чув? А я вже якось твій острівець збережу. Сам насиплю вище оцього містка — а збережу ...

ВЕСНЯНА ПІСНЯ ЛЕЛЕКИ

1

... Нарешті він біля майстерні! Двері відчинені. Ранішнє сонце освітлює червонястим промінням їх пройму, золотить вікна і просіюється через невидимі шпарини під стелею.

Костик переступає поріг, і... завмирає: просто перед ним, на довгих полицях, виграють усіма барвами зелено-сині куманці-баранці, вигріваються на сонечку

череватенькі барильця та плескаті кухлики; витягують свої тоненькі довгасті шийки вигадливі глечики та вази.

Заворожений цим видовищем, Костик ступає кілька кроків убік від дверей, і раптом бачить на глиняній дощечці усміхнені обличчя дядьків, що, позбивавши на потилиці високі овечі шапки, із чогось сміються.

А ось ціла зграйка чапель, дуже схожих на тих, що походжають попід берегами їхньої річечки, виловлюючи жаб, рибинок та іншу живність; а за ними — двійко лелек край гнізда, звитого на стрісі розмальованої селянської хати.

Він підступає ближче і завмирає від подиву. Лелеки! Наче живі!.. Точнісінько таку пару Костик щороку бачив на хаті баби Ковалихи. Ще й не раз забігав разом із хлопцями у двір, аби помилуватися ними та побачити, як вони годують своїх галасливих лелеченят.

Однаке позаминулого року приїхали два сини баби Ковалихи, зняли стару очеретяну стріху і вкрили хату шифером. І хоча вони прибили на вершечку надпиляної верби, край городу, колесо, щоб лелеки мали де вимостити нове гніздо, проте навесні птиці сумно покружляли над новим дахом і, жалібно квилячи, полетіли геть.

Це були останні лелеки, яких вони бачили в своєму селі. А батько ж казав, що колись, ще за його дитинства, у ньому було щось із десяти гнізд.

Костик зводиться навшпиньки, мало не впираючись носом у лелеку, зазирає до глиняного гнізда і бачить там трійко жовтеньких яєчок. "Ти, ба!.." Хлопчина дивиться на них, пригадує лелеченят на стрісі баби Ковалихи й замріяно всміхається, нібито щойно йому відкрилася якась велика таємниця.

Він обережно торкається пальцем одного й другого лелеки. Обмацує гніздо. Потім бере до рук хатку... і раптом бачить діда Глиняра. (Це на нього всі так кажуть: "Глиняр"). Він стоїть біля порога — високий, кремезний і, почухуючи потилицю, усміхається.

Розгубившись, Костик миттю ставить на полицю "хатку з лелеками", проскакує повз гончара до хвіртки й опиняється за тином.

— Та й чого ж це ти, Костику? — чує позаду себе лагідний голос старого. — Хіба ж я тебе проганяю? Або шкода мені, що милуєшся цією глиняною чудасією? Почекай, маленький, не втікай...

Проте Костик уже встиг забігти за стару всохлу грушу, і тепер обережно визирає з-за її потрісканого стовбура. Груша росте неподалік тину, але звідси він може будь-якої миті чкурнути левадами, і тому діда вже не побоюється. Втім, чого його побоюватись? Ось він спирається на тин і знову всміхається. У нього коротке, але густе, сиве волосся, і така ж коротка і біла, аж зблискує на сонці, борода. Через цю бороду, все обличчя дідове здається осяяним світанковим сяєвом.

— А таки подобається, Костику? — лукаво запитує він, перехилившись через тин. — Скажи-но дідові правду.

— Дуже подобається, — несміливо відповідає Костик, й одразу ж додає: — Тільки, ви не думайте, красти ваших лелек я не збирався.

— Навіщо ж таку чудасію красти, хлопче? На, бери... — і, на превеликий Костиків подив, у руках у діда з'являється глиняна "хатка з лелеками". — Аби тільки воно було тобі любе. Та щоб зумів зберегти їх. Як не маємо на селі живих лелек, то милуйся хоча б глиняними.

Костик невпевнено так підходить до діда, все ще не вірячи своєму щастю, обережно бере лелек, притискає їх до грудей, і, на радощах навіть забувши подякувати, біжить назад до груші.

— Тільки ти приходить ще, Костику! — навздогін йому кричить старий. — Не бійся! Навідуйся до діда, навідуйся...

2

Хата діда Глиняра стоїть за селом, на пагорбі за левадами. І може, тому, що живе він ось так, відлюдкувато, або тому, що такий він високий, кремезний та мовчазний, хлопчаки дещо остерігаються його.

Костик теж, напевне, ніколи не навідувався б до садиби гончара. Але відтоді, як батько приніс до хати зеленого коника-куманця, такого красивого, що кілька вечорів Костик засинав, не випускаючи його з рук, і сказав, що коника цього випалив у горні та розфарбував дід Глиняр, — його чомусь весь час тягне сюди, до цієї майстерні край дідового обійстя. Костик знав, що й у них, й у сусідів є полумиски, глечики та інше начиння, вироблене Глинярем. Але щоб таке диво, як отой куманець!.. І якщо він такого красивого віддав батькові, то що ж, які дива, приховуються там, у великій дідовій майстерні?

Багато разів Костик підкрадався до дідового двору і потай оглядав то глину у ящику під навісом, то гончарний круг, що стояв у затінку біля майстерні; чи велику піч на подвір'ї, яку батько чомусь називає "горном"... Але все це тільки розбуркувало цікавість: а що ж там, у майстерні? І як дідові вдається виробляти таке з глини? Із звичайнісінької?

...Костик повільно спускається пологим схилом пагорба. Сонце ласкаво сріблить сліпучо-зелену траву, і рожеві пелюстки вишневого квіту спалахують та міняються під його промінням, висвічуючи кожна своїми відтінками кольорів. А вітер, що раз у раз налітає з-за узвишшя, вистеляє ними схил, утворюючи блакитно-білі килимки.

Десь у високості, гойдаючись на легкій хмаринці, виспіває жайвір.

"Др-др..." — щось нараджує йому з луку, від річечки, деркач.

"Оду-дут, оду-дут..." — втихомирює їх обох із яблуневого верховіття одуд. І все навколо аж видзвонює та виспіває на сотні пташиних голосів. Тільки й того, що не долинає з піднебесся радісного перегуку лелек, яких несе додому Костик, та посвисту їх крил. А раніше, казав батько, весна завжди "прилітала" до їхнього села разом із лелеками... То чого ж дивуватися, що цього року вона така пізня?

3

Біля верби, неподалік обійстя баби Ковалихи, Костик кладе свій скарб на траву і довго дивиться на виставлене на стовбурі старезне колесо.

"Лелеки образилися, — міркує собі. — Чому ж і не образитися, як гніздо

зруйнували, а замість нього лишили старе колесо від воза? Вони образилися, й ніколи більше не повернуться сюди. Хіба що взяти та збудувати їм нове гніздо?.."

Невдовзі надходять Олекса і Тодорко. Костик показує їм глиняних лелек, колесо на вершині дерева, і ділиться своїми намірами. Рада їхня коротка і рішуча: якщо збудувати гніздо, — лелеки обов'язково повернуться. У цьому ніхто з них не сумнівався. Врешті-решт, не вічно ж їм ображатися.

Хлопці кидаються до дерев, що ростуть понад річечкою, і через якийсь час під вербою вже лежить чимала купа хмизу. Відтак Костик залізає на крону дерева, стає на останню товсту галузу і, вчепившись за колесо, спускає кінець мотузки, яку Тодорко відв'язав від своєї кози. Потім Олекса і Тодорко хутенько ладнають в'язанку, а Костик, як старший гніздяр, обережно піднімає сухі гілки і старанно сплітає їх довкола колеса. Точнісінько так, як городять тин.

Саме в цей час нагодився батько Костика, що повертався з майстерні. З подивом поцікавився, що це вони роблять. Дізнавшись, що будують лелечине гніздо, ще дужче здивувався, узяв їх на сміх, а потім раптом замовк. Постояв отак мовчки, подивився, допоміг підв'язати кілька гілок, а далі не витримав і, покритикувавши Костикове "гніздування", сам поліз на вербу. Добре, що по той бік стовбура була ще одна товста гілка. Удвох вони швиденько переклали гніздо і вийшло ніби трохи краще.

— Ось так треба, — мовив батько, відкахиуючись та примощуючи останню гілку. — У лелек, щоправда, виходить краще, бо гніздо — споруда серйозна. Але ж кому із людей і коли спадало на думку будувати його? Це птахам будівельне ремесло в спадок передається, а людині всьому треба самій учитися.

4

Додому Костик і батько йшли повільно, раз по раз озираючись на верхівку верби. А Костик ще й поглядав на небо: от, щоб десь у ньому з'явився зараз хоча б один лелека! Услід за ним тягнуться поглядами до піднебесся Олекса і Тодорко, яких батько запросив на борщ. Звичай такий: разом будувати – разом вечеряти.

Вдома Костик кладе подарунок діда Глиняра на стіл, поруч із куманцем, і всі довго милуються ним. Надходить мати і сплескує руками. Вона довго оглядає "лелек", дуже хвалить їх, і тому зараз вони здаються Костикові ще красивішими та доладнішими, ніж тоді, коли вперше побачив їх на полиці у діда.

Наступного дня, після уроків, хлопці мудрували біля гнізда уже вшістьох. Будували його, поки могли дістати, ще й накидали в нього сухої трави та гусячого пуху і, може, з годину сиділи на гілках, виглядаючи з усіх усюд лелек, журавля чи якоїсь іншої птиці, що зацікавилася б їхнім гніздівлям.

— Нічого, — сказав Костик посмутнілим друзям, злізаючи з дерева, — ми люди терплячі, почекаємо наступної весни. Повинні ж лелеки хоча б раз навідатися до села, в якому народилися!

— А й справді, повинні, — погодилися хлопці. — Хіба наші Луги гірші за сусідні села? А там, хоч по гнізду, а є.

Проте, повертаючись додому, Костик поглядав уже не на крону верби, а на

узвишся за левадами, на якому біліла хата діда Глиняра. Його знову нестримно потягло туди — до майстерні, горна, до "глиняних чудасій". Ну а живі, справжні лелеки... — все одно колись та прилетять, вони ж не глиняні.

5

У суботу він, нарешті, не витримав й одразу зі школи побіг до діда Глиняра. Знову підійшов левадами, повісив портфелика на гілку груші й почав обережно підкрадатися до тину.

— А, це ти, Костику? — помітив його дід. — Чого ж тебе так довго не було? — запитав він, сидючи за гончарним кругом, на якому лежав шмат глини. — Адже тягне тебе сюди, зізнайся, що тягне?

— Тягне, — зітхнув Костик, і, вже не чекаючи запрошення, наблизився до нього. — ...І що з цього шматка глини вийде?

— Глечик, — каже старий. — Або щось інше, що саме собою "вивершиться" на гончарному крузі... — І сміється.

Костик сидить на низесенькому стільчику, дивиться, як дід розкручує гончарний круг, а під руками його окреслюються перші обриси "глиняної чудасії". Відтепер хлопчина уважно стежив за кожним порухом дідових пальців, він уже просто не міг відірвати очей від його рук, намагаючись досягнути: як це в нього виходить; як із звичайнісінької глини народжується щось таке, що здатне вразити людську уяву? Намагався, але не міг.

Нарешті, глечик готовий. Дід обережно відрізає його від основи і ставить на припічок біля горна, де вже стоїть з десяток усіляких витворів, а потім бере новий шмат глини, ділить його надвоє, й одну частину віддає Костикові.

— Бери, вчися... — стиха каже він. — Чого дарма сидіти? Учися, бо, бачу, що й тебе глина заворює так само, як колись заворювала мене. А це святе діло, хлопче, святе... Це в тобі майстер прокидається, гончар. Так-так, послухайся мене, старого, — майстер!

— А що ж... ліпити? — звичайнісіньку глину тримав, а руки аж тремтіли від хвилювання.

— Та що заманеться, що в руках твоїх ліпиться: коника, птаха, човника... Глина сама підкаже. Вона така мудра, що й майстра мудрості повчає. Розміси її ось так, — показує, — і дослухайся, як дихає, "голосу" її дослухайся.

— Чийого голосу... глини?!

— А так, глини... аж поки навчить тебе дослухатися власного голосу. Голосу майстра.

— І лелеку теж можна ліпити? — пробує Костик дослухатися до потаємних голосів глини.

— І лелеку.

— У гнізді?

— А таки у гнізді, — киває дід, — бо що таке птаха без гнізда? Чого вона варта? — І дивиться на Костика такими добрими очима, ніби він не чужий хлопчисько, а рідний

онук його, що оце навідався із міста. — От бачиш, — схвильовано стежить за першими, несміливими порухами пальців свого учня, — таки він живе у тобі, майстер, живе! У нашому селі до цієї справи чомусь нікого не тягне. Хто б міг подумати таке: геть нікого — розпачливо розводить руками. — А тебе, бач...

Дід говорить ще щось. Але Костик уже не усвідомлює, що саме. Він забуває про все на світі, тому що намагається відчувати, як "дихає" глина.

Хлопчина дослухається її "голосу", в якому вже вчувається весняна пісня лелеки, і вчиться мудрості — глини і лелеки.. Тієї мудрості, яку приносять гончарам на своїх стомлених крилах лелеки...

Село Луги Чечельницького
району на Вінничині.

ПРОВОДИ

Старий Горілик сидів на лаві. Скраєчку так, ніби збирався піти з хати, а не знав, як би це його делікатніше вчинити.

Обома руками вчепився в потріскану дошку. І за кожним словом похитував усім тілом.

— Та й що тобі мушу сказати? Будеш нудитися. Буде тобі кортіти до цього дому. Не до мене, не до старої, лиш до цього вищербленого порога і до верби під вікном. Осінніми ночами снитимеш Дністром нашим і пригорщами черпатимеш воду його, аби втамувати нею смуток. Здаватиметься, що, коли б мав крила — то знявся б.

— Пусте — посміхнувся Дмитро. — Якихось два роки казарми — і знову дома. Два роки навіть не варті цих проводів.

Старий здивовано зиркнув на сина. Ніби не вірив, що син здатен на таке легковажне слово.

— Кажу тобі: тримайся хлопців — тобі з ними один хліб їсти. Вони сміються — то й ти з ними. Заспівають — бодай слово підхопи. Тепер — не війна. Роки сплинуть, як вода у Дністрі — це правда.

Заграли музики.

— Ая... — продовжував старий, — не війна. Я собі як пригадаю один день, пережитий на ній, — він роком видається...

Підлога двигтіла, мовби під нею тріскалася земля, і танцюристи раз у раз били плечима в стіну, тому що бракувало їм місця. А хтось натужно так виводив пісню:

Щоби я не сто-я-ла!...

З мо-ло-дим ре-кру-том,

...Щоби я не сто-я-ла!..

— Тобі, певне, кортить танцювати? — запитав Горілик, і з надією подивився на сина.

— Ні, мені добре з вами.

— На фронті мене тільки тому й не вбило, що-м не вірив, що поляжу десь на чужині. А на своїй землі не боявся, бо то ж своя. У мене німець стріляв на ній отак, ніби від тебе. Два рази гачок тис, а стрілити так і не зміг. Щось у нього там заїло.

— Ба, чого ти, старий, тримаєш його тут? — лагідно допитується мати, і кладе руку

на сиву голову чоловіка, мов дитинчаті. – Нехай би йшов собі поміж молодих.

— Воно так, — погоджується Горілик, — нехай іде. Думав, що виросте, та й тоді вже йому все розповім. Бо про що можна було розповідати малому, коли воно нічого не розуміє? Але відколи підріс – усе в світи та в світи. То вчитися, то в армію.

Змоклим кінцем хустини витерла сльозу.

— Котрий сам те все пережив – то змучений власним болем, — сказала. — А комусь із молодих вона навіщо – чужа біда?

Мати пішла до гостей. Батько й собі підвівся. Але велика чорна зморшка вирізьбилась йому на чолі й застигла на нім. Старий розгладив ту зморшку тремтячими пальцями і знову сів на лаву.

— Геть забув: Іринка Семененкова до двору приходила.

Поглянув на сина та й опустив очі.

— І що ж? – спроквола, збайдужіло запитав той.

— Я запрошував її зайти до хати, але не зайшла. Раніше все про тебе допитувалася, коли приїдеш, а тепер не йде. Гадав, що мене соромиться, то посилав стару. Зі старою вони знаються краще.

Батько трохи поміркував, проте нічого не надумав собі, мусив продовжувати далі:

— Може б, ти вийшов до неї, поговорив?

— Можна вийти. Проте ця зустріч уже нічого не змінить.

— Та хтозна, раптом... Воно, бідне, очі за тобою виплаче, а ти й не знатимеш про це.

Дмитро почервонів і хотів звести розмову на інше. Але батько стояв на своєму: казав по-чоловічому, одверто:

— Ти собі у місті все якусь розвагу знаходив. А дівча взяло тебе до серця, тай мучиться. Не ставай аж таким уже кам'яним. Єдине, що здатен порадити – у поведженні з жінками мусиш бути терплячішим, а головне, серце зроби поступливішим.

Повернулися до гостей. За давнім звичаєм, Дмитра пов'язали рушниками і наказували так служити, аби батькові не соромно було з'являтися на люди. Досі з їхнього села всі служили справно; жоден фронтовик без медалі до села не повернувся. Ото біда – повернулося їх дуже мало.

Гості пили за здоров'я новобранця; за мудрість його батьків, і за добути предками землю, яку мусять боронити.

Опівночі гості ще були в хаті. Ще затягли пісню, одну й другу. Дівчата, що теж, за прадідівським звичаєм, сиділи біля новобранця, забули про свої ролі та й перешіптувалися у нього за плечима.

Дмитро встав з-за столу і вийшов у двір. Далі спустився стежкою до річки, бо ніде інде чекати на нього Ірина не могла.

Сиділа, охопивши руками ноги, ніби вслухалася у весняний шепіт хвилі.

— Чому ти не зайшла? – запитав.

— Не наважилася. Лячно стало – раптом не захочеш бачити поруч себе, тай взагалі

за столом.

Із високості спадав тривожний крик зляканої кимось птахи.

І вони довго слухали той крик.

* * *

Ішли роззуті. Світанкова роса чисто мила їм ноги.

На порозі стояв його батько.

Не наважився гукнути, лиш – доки міг – проводив поглядом.

"Побачиш світа – сам попросиш, щоб я тобі розповів, як мені жилося, — гадав собі старий Горілик. – Хоч соту долю скуштуєш життя, і вже попросиш", — подумки звертався до сина. Відтак тамував у собі всі ті прикрі думки, які виносив за цю ніч. Єдину ніч, котрої готовий, котрої здатен був розповісти синові про все: і як йому воювалося, і як, уже полоненого, вели його на розстріл; про все-все...

Здалося йому, що пережив за ті кілька хвилин прощання чи не половину свого життя. Вимучив у собі, та й так і спалив – теж у собі...

1971 рік.

У ЧЕРВОНІ СНІГИ

Чи правда, чи ні, а кажуть старі люди,

що були такі зими, коли світ спливав кров'ю, і тоді на землю випадали червоні сніги, які мали принести з собою страх. Але знаку того люди не боялися бо, щойно сніги сходили, як про них одразу ж забували.

З легенди.

1

Отут його й стріляли. Біля самого потічка...Еге ж! Біля потічка, та саме навпроти Довганишиної хати. Василю, а чи то навпроти Довганихи його стріляли?

— Що-о?

— Де стріляли, питаю.

— Кого?

— Та кого ж? Федунця. Того, що вірші писав.

— Над потічком. А де ж?! Отам, над потічком, усіх їх і стріляли...

— Ет, ти зі своїм потічком потічком. Сам знаю, що там. А от напроти Довганихи, чи трохи далі?

— Та ж сто разів казала, що далі. Он та-а-ам, де оті корчі. Це вже було після того, як її хату спалили.

Старий довго мовчить. Запалює.

— Таки стара правду каже: біля корчів. Приходили з сільради дивитися на те місце. Хочуть пам'ятник поставити.

2

Добре гуляли поліцаї, весело. Аж ліси плакали від тих веселощів.

Третю кулю садив у димар та аж заходився:

— Вилізай із своїми байстрюками!

Вскочив у хату, а діти, мов щурята, — до дверей, та хто куди.

— Що ж тобі дітки злого зробили, Миронцю?

— Що зробили - те вже й зробили!

— Та й що-о-о?!

— Стули, бо межі самі баньки всаджу! Де той кривак, син твій?

— Або я знаю! Лишив нас та й подався кудись.

— Брешеш! Про сина мусиш знати. Та ти не бійся, а йому кості ламати не буду. Я лиш віршики його послухаю і відпущу з миром. Я їх у листівках начитався, але з вуст воно краще.

Ухопив за косу та бив головою об стіну; так бив, що вся хата двигтіла. Далі витяг на сніг і поволик двором.

— Ото маєш віршики!

— Вуйцю Мироне, не бийте нам маму! Ву-у-йцю!

— Н-на, маєш! Н-на, маєш! - бив при самім потічку.

Сполохані гомоном, із хат вичовгували люди. Сміливіших Миронові спільники гатили у груди, аби часом не підступився занадто близько. Але котрийсь таки підскочив до Мирона, вхопив його за руки.

— Схаменися, чоловіче! Подивися, скільки дітей коло неї!

— Е-е, а то що за месія такий вишукався?! І ти хочеш? То н-на й тобі, маєш!

Ударив прикладом у лице, то нараз цвікнула кров і залила Федунисі груди.

Над світом смеркалося...

Спадав у прірву розпачливий жіночий зойк. І лише — наче грім із ясного неба, — довго ще било у людський мозок оте страшне Миронове "н-на, маєш!"

По тому всьому лишили її на снігу, та й холонула в чужій крові, бо своєї вже не мала.

3

Лежать під підлогою у невеличкому виямку. Туляться один до одного тремтячими тілами, але то вже не допомагає.

— Холодно, Дмитрику. Як же ж холодно!..

— А ти гадав, що тут тобі буде, як на печі? Заліз, то мусиш терпіти.

— До тебе хотів. Нашу маму вуйко Мирон забили. Тягли її по снігу через увесь двір. І так били нею о стіну - аж поки мама не збіліли.

— І ніхто не боронив?

— Боронили, але що вдієш без зброї? Коли маму тягли до потічка, все чисто на ній пообшарпували. Самим лишень голим тілом — по снігу...

— Тихше говори - дядька Йосипа збудимо. Обох на мороз вимете. Злий він, боїться, мабуть. Ще й ти пришвендяв якогось дітька.

Туляться один до одного ще ближче. Даник відчуває, як холонуть його пальці й обпалює холодом бік, на якому він лежить.

— Я вже знаю, що це ти пишеш віршики і приклеюєш папірці на стовпах. Тільки, чому сам, чому мене з собою не береш? Хоча трішки, а допомагав би.

— Замовкни! Я нічого не пишу і нічого не приклеював. Забудь про це.

Якась хвилька часу спливає в глибокому, тривожному мовчанні.

— Де ти був стільки днів? Невже так і лежав у цій ямі?

— Якби весь цей час пролежав у ній, так і зігнив би. До лісу ходив, гадав, партизанів стріну.

Даник зводиться на лікті, аби краще розгледіти обличчя брата, проте погляд його натикається на той самий морок.

— У партизани ж тебе не візьмуть, — каже Дмитрові. — Вони здорові хлопці, такі, як Гаврилюк. А ти — кульгавий. Навіщо їм такий?..

— Там усілякі потрібні, — невдоволено відказав Дмитро, даючи зрозуміти, що йому ця розмова неприємна.

4

Дядько Йосип вертівся до півночі. Так крутив тілом, немовби влігся ним на пательню.

"Німців, казав Мирон, навезуть ще вдосвіта. Вже вони тут все перевернуть, від них не сховаєшся..." — мислив собі.

— Чуєш, стара: поліцаї, коли без німців, то вони з тебе ані волосини.

— Виведуть завтра на мороз та по снігу, наче Федуниху. Тоді й спізнаєш їхню доброту.

— Якщо не завинив, — не виведуть, — переконував Йосип. І не так жінку, як самого себе. — Але ж знайдуть у нас Дмитра — то вже разом із хатою сплять. Одним вітром розвіє: і нас, і тоті стіни.

— Уже, що бог дасть...

Схопився, сів на ліжку.

— Е-е, стара, не кажи. Бог — богом, люди — людьми. Може, нехай пошукає собі притулку деінде? Пожив у нас кілька днів — тай годі.

— Хто ж його ниньки у хату пустить? А виткни свого носа, яке мороззя надворі. Тай усі ж знають, що поліція його розшукує. Налякані люди, тіні своєї бояться. Ні, вже що буде, те буде...

Але Йосипу хата здається пасткою.

Темрява спадає йому на очі, застеляє їх страхом, стискає груди й мозок. І вже до самісінького світанку тишу порушує часте, важке його дихання.

* * *

Як сходило сонце, то бачило Йосипа на ногах.

Одягся тепло і встромив за халяву ножа. Колись, ще до війни, він був першим різником на всьому округу — колов свиней та дорізував те, що мало впасти від якоїсь хворості. Тепер же село зубожіло. А тут ще час од часу наїздили німці та й відбирали останнє. Проте ходив із тим ножом, аж поки не вкладався спати. Все гадав: раптом знадобиться!..

Старій — ані слова. Скрипнув дверима. Доокіль — білі, мов святкова сорочка, сніги. А на них — жодного сліду.

"Чи я маю за чийсь карк та пхати у зашморг свій? Де в мене та сила, щоби отак,

щоденно, трястися за свою душу?.. Страшно як на цьому світі. Ні поля людям не треба, ні дітей – тільки смерті жадають; крові і смерті. Хоча, здавалося б, навіщо вона їм? Ще хрести з тамтої війни не вигнили. А тепер ще й ти, Йосипе, бери гріх на душу — ве́ди німців до хати, віддавай Дмитра. Нехай розстрілюють, аби тільки тобі спокійно велося у твоїм курнику".

Йосипові лячно полишатися зі своїми думками.

Не витримує, починає виказувати їх у голос. Щоб виплеснути на світ, і забути.

— А чи ж то мені смерті його треба? Чи він мені світа заступив? Повернеться Степан Федунець із фронту, де подіну зганьблені очі свої? Половина людей перетворилися на звірів, а я в тому винен?!

Дійшов до майдану.

За звичкою, хотів перехреститися, бо поблизу церква. І вже зняв було руку, але натрапив поглядом на великий папір, прикріплений до стовпа.

Прочитав раз, прочитав удруге...

Аж очі йому засльозилися – так вдивлявся.

"О, бач! Тільки покажи, де ховається Дмитро Федунець, — та й уже маєш корову. Ще до весни, як до неба, а ти будеш із молоком..."

Ступив кроків із десять. Зупинився.

"Ба... А що мені робити? Віддати на шибеницю Федунця, і брати корову? А хто від неї молоко питиме; воно ж отрутою видаватиметься?!"

"То не йди..."

Вернувся до стовпа.

— Ні, таки йди, Йосипе, — промовив до себе. – Бо через годину наїдуть. Сплять. Усе сплять! Усе і всіх! Живцем!

По тому попрямував до Миронової хати.

"Беріть його – то вже, що буде. Тільки корови вашої мені не треба. Казатимуть, щом за корову продав чоловіка..."

Зненацька зупинився. Ноги вросли у сніг, і не існувало сили, яка б зрушила їх із місця.

"Йой, чоловіче! Що ж ти людям одповіси? Що казатимеш, коли почнуть його вішати? Все село голоситиме. І будуть клясти, аби ця корова твоя до ранку здохла. Щоб твої діти від її молока спухли... Ні, вертай, старий, до хати, поки ніхто не помітив, що з тобою діялося. Йди, поки маєш чисту душу..."

Та по сліду, по сліду — до стовпа...

— О, вже й машини гуркають! Німці! Боже-боже! Лю-ю-ди!... Хоч би котрийсь із хати визирнув, аби мав з ким порадитись...

Осів під стовпом.

Черстві сльози краяли йому лице.

"То й що маєш діяти, чоловіче? Але щось же маєш... Рушся куди-небудь: чи туди, чи сюди... Але ти, бачу, зомлів зі страху, мов ляклива баба..."

Звівся. Трохи постояв. Далі притулився лицем до зледенілого стовпа й затих. І так

йому стало добре...

"Це Мирон триклятий день при днів хлопця відшукує, — не вгамовувався мозок. — Він же, мабуть, і німців у село накликав, тай тепер по обійстях водитиме".

— Схаменися, Мироне! — проказав уголос, наче в маренні. — Нікуди німчуру цю не веди. Чого маєш людей лякати? Та ж ми — свояки, Мироне, нащо між нами німці? Вийди на світ, ми собі поговоримо. Але ніхто не сміє знати нашої бесіди — такою вона буде любою. Такої "лагідної" розмови, — все твердішим і погрозовішим ставав голос Йосипа, — ти, небоже, ще не відав!.. —

Між приземкуватими хатами — чорний сніг.

Ступив на нього. А, щоб не бачити тої чорноти, звів очі до неба, і зажмурих їх.

Темне волосся його розсипалося і поволі синіло.

Синіло, все ясніючи і ясніючи.

Ставало сивим...

5

На столі — самогон. А поруч, між двома купками солі, кілька розварених картоплин.

— Пийте, крові б ви напилися, — стомлено мовить Ярися. тай сідає на лаву під образами.

— Ти, напевне, за Федунихою на небеса піти хочеш? — пробурчав Мирон. — По тобі бачу, що просишся.

Перехрестилася потай, і, тяжко зітхнувши, промовчала.

— Не свари її, Мироне, — заступається за молодицю Федір. — Подивися-но, яка вона ладна. Вона й раніше вертіла стегнами поміж парубками, аж їм очі вилізли. Тож мусить бути щось нечисте, що з роками стає все звабливішою і звабливішою, такою, що й парубійки на неї все ще задивляються.

— Та й що з того, що задивляються? — спалахнула Ярися. — Так до старості і "вдовуватиму", хоча вінчаного чоловіка так і не мала.

Мирон з такою насолодою цідив самогон крізь зуби, що аж кварта присохла йому до губ. Ніяк не міг одірватися.

Як трое дружків його заспівали — не витримав: ухопив Ярисю за руки. Скільки не виривалася — все одно посадив коло себе.

— Це ти у вдовиці записалася, бо знаєш, що Федунцеві твоєму, отому крижакові, що віршики свої по стовпах розклеює, прийде кінець?

— Тобі яке діло?

— Та хочу знати, де цей віршомаз твій ховається.

— Мені звідки знати?

— Знаєш, ти все знаєш. Твого вуха ніщо не мине.

В'ївся у жіноче зап'ястя, ніби кліщами перехопив.

— Мабуть, у лісі десь. Хіба він комусь розповідає, де ховається і до кого приходить? Не він один тепер у партизанах, то чому ти вчепився в нього, наче вовк — у старого кожуха?

— То ще хто в кого вчепився! Хіба ж не він, прямо на дверях моїх хатніх, крейдою

уночі нашкрябав, що на мене, як на зрадника, чатує куля? І це на мене, старшого поліцай?! Тільки б побачив його! Власноруч задушу! Аж тоді спокійно спатиму, як власними руками у землю його зарию!

...В тій криниці

Дів-ка во-ду бра-ла-а

В тій кри-ни-и-ці-і

Дів-ка во-оду... — безголосо виводили поліцаї.

— А пусти-но мою руку, Мирончику, — підступно лащить Ярися. — Люди, он, співають собі гарненько, а ти мене все мучиш тай мучиш. Тільки й утіхи тобі — що ось-ось розплачуся.

Розчепив пальці й заляк. Дивився кудись у темний прямокутник вікна, ніби ворожив на нім, або чекав що з миті на мить із нього гримне постріл.

— Він же, негідник сам не втихомириться. Він пише свої ворожі віршики та розносить їх по селах. Совдепії йому при владі хочеться, колгоспів йому треба. А смерті?! Доти мене й бояться, доки здатен душити їх!.. — так стис кухличок із самогонкою, що той мало не розсипався.

6

Довго билась у його обіймах.

Рвала нігтями лице, кусала йому груди... а тепер стихла. Лежала поруч нього з заплющеними очима — така тиха й неприваблива.

Федір із друзками давно пішли геть. Мирон ледве повиставляв їх із хати. А після того ще довго прислухався до безладної стрілянини: слухав, як сп'янілі від влади і зброї поліцаї безжалісно розстрілювали небо.

— Ярисю, мила...

— Чого тобі ще треба?! — злісно простогнала жінка, ледве стримуючи ненависть до гвалтівника. — Чого ще я тобі не додала?

— Може, у нас і дитинка знайдеться? То нехай би собі була, га?

— Май собі дитинку від німкені! Тобі ж усе німецьке — любе. Та якби народила від тебе, люди прокляли б і мене, і дитину. Скількох ти вже отак згвалтував, закатував, позаганяв у жандармерію чи в оте їхнє гестапо? Колись мусить прийти кінець цьому, чи як ти собі гадаєш?

Зірвалася з ліжка й ускочила в другу кімнату. Мирон хотів кинутися слідом, але почув, що вже зачинилася зсередини.

Стало темно і тихо.

Стало моторошно.

Одягнувся і, похиливши голову, кілька хвилин стояв, мовчазно похитуючись, наче самогубця — над прірвою, у яку ніяк не зважується кинутись.

— Ярисю!

Мовчить.

— Бодай ти навіки затихла, як ти така ласкава зі мною...

Ще від початку війни зародилася в нього думка — вимурувати кам'яний будинок.

Великий такий – із верандою й, обов'язково, під бляхою. А потім завести господарство, тому що нова влада обіцяла виділити йому землиці – не як усім на селі, а за сумлінну службу рейхові. І все нібито ж складалося добре, бо й грошей назбирав, і місцину вподобав. Тільки й того, що чекав, коли ж то німці нарешті ввійдуть до Москви та остаточно винищать комуністів.

Проте війна затягувалася. Німці відступають і відступають. І всі блаженні наміри Миронові розвіялися димом так, мовби хтось обілляв їх нафтою та кинув сірника – тепер уже й не тліють.

Дістав з під стола карабін, але на плече не закинув, так прикладом по землі й поволік.

* * *

Серед синього саява заціпеніли скаламучені тіні хат.

Десь на горі, котра видавалася дуже близькою, побачив якісь багряні спалахи. Став, мов укопаний, придивився пильніше: таки справді вогонь. Хтось розклав велике вогнище. Мабуть, селяни, які нещодавно втекли у ліси, бо надто вже на видноті, необережно...

Це видіння ніби розбудило його. Зупинився під кроною дерева, і пильно, нашорошено обдивився навкруги.

Тихо. На вулицях жодного поліцая, а хтось же мав патрулювати цілу ніч. "Сплять, — з жахом подумав він. – Знову сплять. Якоїсь ночі партизани заскочать у село і всіх до одного переб'ють".

Дійшов до Федунцевої хати. Почув якийсь тріск – і не вагаючись, кинувся до дверей.

У хаті повно снігу. Через вікна на той сніг упали два шматки небесного саява, що лягти на ньому двома домовинами. Чомусь вони видались йому саме домовинами, тільки пофарбованими в осяйно біле.

Аж здригнувся. Вискочив за двері.

"Вуйцю Мироне, не руште нам мами! — причувся йому хлоп'ячий голос. – Не вбивайте її, бо й ми без неї повмираємо!"

Наддав ходи.

"Ув-вв-у... — почулося навздогін виття, саме таке, яким псяча зграя сповіщає село про мерця. – І з-поміж нього – ще голосніше благання: — Не вбивайте нашу маму, змилюйтеся над нами!..."

Кинувся бігти, а виття все нагальніше зливалось з благанням, і чимраз швидше підганяло його. Тепер воно вже линуло з усіх кінців, узявши його у заворожене коло. І Мирон бігав у ньому, як то бігає зацькований вовк, аж поки земля під ним не тріснула й не розійшлася.

Той клаптик, на якому він стояв, впав у холодну безодню.

— ..?!

Ноги чомусь мокрі. Так, мокрі і страшенно холодні.

Лиш за якусь хвилю збагнув, що стоїть посеред потічку, провалившись в ополонку, і вода тихо дзюрчить поміж його набряклими чобітьми.

— Ув-ву-у!.. – завивало відразу кілька псів, і з кінців лісу їм відповідали одразу дві зграї вовків.

7

Ще не спав. Оце щойно ліг тай силувався заплющити очі, проте спухлі повіки ніяк не стулялися. Зранені безсонням зіниці різало пекучим болем.

Хтось грюкнув у шибку.

"Німці!" — втішився.

— Хто там?!

— Відчини, Мироне.

— Хто такий?!

— Це ж я, Йосип. Невже не впізнаєш?

— То й чого тобі серед ночі?

— Побійся бога, чоловіче! Яка там ніч, коли вже надворі розвиднилося? Ось-ось зійде сонце... Чуєш, як гуркає? Німці їдуть.

— Німці? Дуже вчасно. Зажди хвилю – зараз відчиню...

Йосип переступив поріг та й одразу ж, із порога:

— Мушу сказати, що переховую у себе Дмитра. Давати йому притулку не хотів, але так сталося. Тож піди й заberi його, не можу більше тремтіти через вішальника.

— То це, виявляється, ти переховуєш лісового бандита Федунця?! – зблід Мирон. – Знаючи, що його розшукує вся поліція району — переховуєш?!

— Але ж прийшов оце, заявив, — намагався виправдатись Йосип. – Хіба ж не було наказу начальника поліції, що того, хто викаже Федунця, повинні нагородити.

— Спочатку я цього віршомазу "винагороджу", а тоді вже...

Рішуче схопивши рушницю, Мирон уже подався було до дверей, проте опліч Йосипа чомусь зупинився, спохмурнів, замислився...

— То й чого чекаєш? – хрипко запитав Йосип. – Поки партизан здогадається, куди я пішов, і втече?

— Тепер уже далеко не втече. Я ж ось що мислю собі: якщо вже німці справді надїхали, то нехай вони Дмитра й заарештовують. Чому й цього разу відставлятися повинен я? Нехай люди бачать, що його брали німці. На мою голову й так досить.

— Але ж ти через нього все село спалити погрожував!

— Не твоє діло! Треба буде – спалю, чи при Федунцеві, а чи без нього. Моли господа, що напоумив тебе прийти, бо вже завтра на світанку висів би на одній гілляці з віршомазом!.. – Зустрівся з лютим поглядом різника, і раптом запнувся на півслові. Хотів відсторонитися від нього, проте довгий ніж-колун уже вперся йому в бік і притис до стінки. — Ей, Йосипе, ти що собі намислив?! Не дурій, буде тобі винагорода від поліції. То я пожартував, за такого бандита – обов'язково буде. Прибери ніж, відступися... Відступися, кажу! Від...

Падав довго.

Тулуб гнувся до землі, проте ноги все ще стояли твердо.

Ноги згиналися, як гнеться залізо.

Треба було сили, страшної сили, котра б їх зігнула.

— Тай що мав удіяти, Мироне? — вибачливо проказав різник, стоячи над конаючою жертвою. — Я свою душу очистив перед тобою, мов на сповіді. Тепер ти знаєш усе те, про що хотів знати, тому іди та хапай, кого хочеш — хоч одразу стріляй, а хоча веди до німецького суду. Як устанеш і підеш, то я вже тебе не чіпатиму. Та тільки ж не підеш, не візьмеш карабіна і не будеш людей жахати; в димарі задля розваги стріляти не станеш...

Мирон хрипів і спливав кров'ю. Силкувався щось сказати, але вже не міг. А Йосип стояв над ним і говорив. Так говорив, нібито сиділи десь за столом; виказував усе, що мав би сказати — проте не наважувався — живому.

— Чи ж я вчинив щось нелюдське? Обізвись-но, Мироне. Як убивця убивці скажи. Ти гадав собі, що твоє на цім світі вічне; що, не боячись ні людей, ні бога, знущатимешся над усім селом, доки й віку твого? Може б, іще довго знущався, та тільки ж вік твій виявився надовгим...

Намагаючись ступати якомога тихіше, вийшов із хати. За обійстя виходив, скрадаючись, навшпиньках, начебто боявся когось розбудити.

Так викрався аж за село.

Все хотів озирнутися, бо згадав, що в Миронових грудях лишився його ніж-колун, якого, за довгим граненим лезом та вишуканим руків'ям упізнати могли чи не в кожному дворі. Одначе ні вернутися до хати за ножом, ні навіть оглянутися, так і не наважився

Перед ним, між двома голими скелями, гойдався ліс.

І цілий світ гойдався з тим лісом, і здіймався, немов пробиті груди.

8

Багрянів світ, теплою кров'ю обарвлений.

У червоні сніги життя людське згоряло набагато швидше, ніж підпалені ворогом села..

Карпатські вітри бавилися попелом, зриваючи його із оплаканих згарищ. Несли той попіл через пів-України, аж до Дніпра. А як вертали назад, то приносили його із надніпрянських згарищ у Карпати.

Отоді, як вітри зірвалися із Верховини, Довганиха з двома синами грілася коло своєї хати. Діти бігали довкола палаючої оселі і раділи теплу...

9

Дмитро пішов із хати слідом за дядьком Йосипом. Пригадав, як колись кликала його до себе Ярися, та й подумав, що нині безпечніше буде у неї.

Тепер сидів і мусив слухати.

— Дав тобі дідько вроду. Такий вицвів, що дивитися млосно. Якби не був калікою, дівки топилися б через тебе. Але потрапиш до поліції — то й трупа твого ніхто потім не впізнає.

— Годі вже, чого над живим виєш?

— А чому ти ще й досі живий?! Та тому, що рятую! А як станеться диво і вирятую —

то вже нікому не віддам. Старша за тебе, та вже як собі знаєш, а женитися мусиш.

Дмитро стиха засміявся, але промовчав, і Ярисі це дуже не сподобалося.

— Занімило тебе, чи що? Візьмеш за жінку, питаю?

— Таж сама кажеш, що мушу брати.

— Хо-хо!.. Він мене візьме! Мені хіба такого кривака, як ти, потрібно? Тільки-но подивись, шмаркачу, яка я ладна! Та мене ще й генерал якийсь висватати може...

По тому стихає. Зрозуміла, що базіканням своїм завдала хлопцеві болю, тому раптово стає ласкавою, і ніжно так просить:

— Розкажи-но ще раз того віршика, що про Карпати. Люблю таке слухати. Його у селі вже майже всі знають, тільки я ніяк не завчу. Тай навіщо заучувати, як усі свої віршики ти мені сам щовечора читатимеш? І не йди вночі нікуди. Навіщо таким морозням бігати аж на друге село? Важко, з ногою твоєю болючою...

— І все ж таки піду, не хочеться по запічках пліснявіти. Аби тільки зазеленіло, — поплазую до того лісу. Тоді вже не віршиками поліцаїв та німців коситиму, а кулями!

— Нащо воно тобі? Живи собі зі мною. Тихо живи, щоби ніхто й не чув про тебе, щоб навіть ім'я твоє забули. Тоді, може, й німці простять. Або війна скінчиться.

— Не знаєш ти, скільки в мені зненависті до них накіпіло.

— Хіба тільки в тебе одного? Але ж інші чоловіки миряться з цим, терплять. Бо що вдієш? Німців, он, скільки наїхало. І відразу в ліси подалися, віднаходити тих, що ховаються, і карати. А тут ще Федір з поліцаями Довганишину хату спалили. Спочатку чутка пішла, що то ти старшого поліцая Мирона вбив, а потім по ножу признали, що Йосип-різник. Бо такий колун був тільки в нього. Словом, хтозна, як воно буде...

10

Яка ж ти, зимо, люта! Невже від тої люті, від людської?

Бачиш, скрадається твоїми снігами чоловік? Вовком по батьківській землі скрадається.

Край села раптом зупинився, тому що побачив іншого. Від несподіванки обидва завмерли, але то лиш на якусь мить. По хвилі замішання кинулися один на одного, ніби мали обійматися.

Впали. Проте, й лежачи, все ще впинаються один одному в горлянку. Страшно так б'ються, на смерть.

Бачиш першу краплину крові? Чорна-чорна на блакитних сніжинках. Ще одна. Ще...

А ця вже іншого кольору. Зчервонилася, збагрянтіла. Така ясна, що відблиски її впали на біле простирadlo місяця.

Дмитро все ж таки вивернувся. Підвівся на коліно, другим наліг Федорові на груди, і шарпонував карабін. А, щойно вирвав його з рук поліцая, — гримнув постріл.

* * *

Відтоді, як поховали Федора, минуло кілька днів. Поховали й забули. Зате чи не в кожній хаті згадували про Дмитра. Подейкували, що десь-то його таки виказав зрадник, і відразу ж після загибелі поліцая, хлопця схопили гестапівці.

Згадували і жаліли, а котрі молодші, то й вірші його з аркушика на аркуш переписували, щоби друзям віддати.

А котроїсь днини поліцаї несподівано привезли Дмитра до села. Поставили над самісіньким потічком та й казали, щоби молився.

До потічка зігнали все село.

Люди юрмилися, тривожно гули, мов розворушений рій. А коли поліцаї націлили на Дмитра карабіни – змовкли.

Тільки потічок, як і раніше, дзюрчав собі, порушуючи мертву тишу. Господи, як же органно музичив цей потічок в останні миті життя приреченого до страти!

А потім зненацька пролунало й полинуло кудись аж за піднебесся:

"Син у нас буде! — дійшов до нього розпачливий крик Ярисі. — Чуєш, Дмитруню, син!"

Упав на лід і слухав.

Довго слухав, як пестить кригу потічкова хвиля. Слухав навіть тоді, коли люди вже розійшлися.

Ніби тішився, що цю, останню, весну йому пощастило почути першим. І вмерти за неї.

1967 рік.

Одеса. Студентський гуртожиток

університету ім. Мечникова на Пастера, 29

ЗРЕКТИСЯ ДОРОГИ

1

— Усе з'ясувалося, — Климук щільніше причинив двері, зняв підбиту хутром шкірянку й кинув на стілець. – "Добро" отримано: другу машину, яка вирушає в рейс разом із тобою, поведу я. – Азартно потерши долонями, він збуджено пройшовся кімнатою. — Нарешті й першого "дальнобійного" дочекався... У цій сибірській дірі можна здохнути від нудьги. Та й заробітки без далеких рейсів – копійчані.

Засукав рукава товстелезного светра і, не скидаючи унтів, приліг на застеленому сірою ковдрою ліжку з заіржавілими бильцями.

Старший їхньої невеличкої колони з двох машин, Василь Гараш, невдоволено покректав, але промовчав.

— Відчуваю, що дехто моїм уторгненням до касти "дальнобійників" не дуже-то й задоволений, – проказав Климук, бачачи, що на старшого це не справило ніякого враження. – Так от, усіх незадоволених прошу висловитися? — продовжував Віктор говорити так, мовби, крім них двох, у кімнаті є ще хтось.

Гараш підвів голову, мовби хотів краще розгледіти, хто це там "у кутку нявчить"; знову вклався на подушку й заплющив очі. Перед важкою дорогою, яка на них чекає, не завадило б ще з годинку подрімати, але ж не дрімалося...

"Що ти знаєш про цю дорогу, що так тішишся? – подумки звернувся до Климук. – Якби її можна було вимостити нашими прокляттями, ми ходили б по ній, як по бруківці..."

— І скільки ж до тієї метеостанції, куди нам везти вантаж? Щось, кажуть, багатенько.

Гарашеві чомусь стало шкода цього хлопця, і тільки тому прохрипів:

— Дві, — а, дещо помовчавши, додав: — тисячі... кілометрів.

— Коли б це був котрийсь із трасовиків, він, звичайно ж, не уточнював би. На далеких трасах Якутії та й усієї Крайньої Півночі відстані мірялися на тисячі, бо кілька сотень кілометрів у них всього лиш підлягало поняттю "місцевий рейс",

— То й скільки часу знадобиться, щоб добутись туди? - все ще не вгавав Климук, сподіваючись примусити свого напарника-мовчуна заговорити. Гараша він чомусь побоювався. Іноді йому й самому це здавалося дивним, бо ж ніколи не сварилися, ніколи не заподіювали один одному чогось лихого. Просто якесь передчуття підказувало йому, що стерегтися має саме цієї людини, але коли й чому воно зародилося в нім, Віктор не знав.

Почувши таке, Гараш зле сплюнув і відвернувся обличчям до стіни. На це запитання він не бажав прохрипіти ані слівця. Просто шкодував для цієї пустої балаканини свого застудженого горла. "На трасу один зібрався: "Скільки часу знадобиться?". Це ж яким ідіотом треба бути, щоб перед таким немисливо тяжким рейсом ставити подібні запитання? Хто це може знати - коли ми до тієї метеостанції добудемося? А чи добудемося взагалі?..".

Скрушно похитавши головою, аби втамувати роздратування, і, прагнучи забутись, міцніше стулив повіки. Трасовиків на їхній базі підібралося всього дванадцятаро. Це були люди, які тижнями не бачили й не чули нічого, окрім пустельної крижаної дороги та гуркоту мотора, який не глушили на морозі, навіть коли змушені були простоювати цілими днями. Добре знали, що розморозити його на трасі вже буде неможливо. Раніше, коли він тільки починав, водії не мали рацій, і це при тому, що з важких рейсів подеколи поверталися через п'ять-шість місяців. Так от, і тоді, та й зараз діяло святе правило: якщо в дорозі щось ставалося з однією машиною, друга продовжувала свій рейс, а водій поламаної відповідав за машину і вантаж упродовж восьми діб, впродовж яких могла надійти допомога. Після цього терміну за ним залишався лише один обов'язок - будь-що вижити. Відтак друге святе правило стверджувало: ніколи не випускати в далекий рейс одну машину. Що ж до правила — садовити в одну кабінку двох водіїв, то на Півночі воно вкорінювалося важко: і водіїв катастрофічно не вистачало, і заробітки, за мірками траси, ставали мізерними.

— Ну й якого ж дідька ти відмовчуєшся? - увірвався терпець Вікторові. - Невже не розумієш, що тепер уже гиркатися нам не можна? Адже нам удвох бути...

— Ніде нам не бути, — спокійно зауважив Василь.

— Як це розуміти?

— Не будь наївним. Ми вирушаємо в рейс удвох із Раловим.

— Але ж твій Ралов відмовився! - Віктор сів у ліжку і здивовано втупився у Гараша. - Сам добре знаєш, що він просто злякався цього рейсу. Можеш запитати директора бази.

— Директор сам тут якихось півроку. Як і ти. Теж мені "трасовик"!

— Ну то ви тут — по десять років! І взагалі, ви - боги! Ви - каста! А я, директор, усі ми тут - прості смертні. Куди нам братися до вас! Але почути міг і смертний. Піди і запитай. Ралов давно казав, що з Північчю він зав'язує, і решту життя має намір ніжитися десь на Півдні, навіть байдуже, де саме. Так, це мав бути його останній рейс, але Ралов - чоловік забобонний, і добре знає, що лихо завжди трапляється саме в останньому. От і захотілося перехитрувати долю.

Климук зле розсміявся і, згорбившись, уперся ліктями в коліна, замовк...

— Знаєш, старий, я нічого не маю проти тебе, — заговорив раптом Гараш, тицькаючи цигаркою в днище кістяної попільниці. — Кажуть, що ти якраз непоганий водій. На далеких добре платять, і тобі є сенс ризикувати, коли вже заперся у ці краї. Але поїдемо ми все-таки з ним. Цього разу тобі просто не пощастило. Через місяць прийдуть нові "Урали". Або звільниться хтось інший, а не Ралов. Одне слово, траса від тебе не втече.

— Усе це - твої фантазії, а я кажу, як є. Ралов при мені клявся директорові, що на трасу більше не вийде. "Все, казав, з мене досить! Нехай на цих "колимських" трасах божеволіє хтось інший".

Тепер уже розсміявся Гараш. То був не сміх, а саме хрипіння, що зароджувалося десь у велетенських грудях, поволі підступало до горла й довго клекотало в нім, продираючись крізь напіврозтулені вуста приглушеним відлунням.

"З мене досить!..", "Ралов клявся!.." — теж мені аргументи!"

Ліг на спину і, вклавши руки в кишені, вперся затьмареним поглядом у низьку стелю похмурої кімнати автобазівського "гранд-отелю".

"Ралов клявся!..". Нібито був рейс, після якого трасовики не зарікалися ходити крізь цю північну пустелю! Він сам двічі втікав звідси. Та біда в тому, що після цих країв прижитися деінде трасовикові не просто важко, а майже неможливо. Гараш знав це, тож на долю більше не скаржився.

А Ралов — що ж... Ралов занадто гарячий, щоб приховувати свої почуття — що правда, те правда. Після кожного важкого рейсу він проклинає все на світі, зрікається дороги і самої професії, погрожує і клянеться кинути тут усе, до дідька. Проте Гараш вислуховує все це, хоча і співчутливо, але з іронічною посмішкою. І це він запровадив у буття місцевих трасовиків загадкове поняття, яке називається " ритуалом зречення дороги". Саме "ритуалом", і саме "зречення..."

Та, поза це, Василь Гараш завжди дотримувався давно усталеного правила поведінки з напарником, і то не лише з Раловим, а з будь-ким: під час правління цього " ритуалу зречення дороги" ніколи не перечити "зреченцеві", не розраювати його, а головне, ніколи одверто не глузувати і не ставити під сумнів його наміри. Інакше той і справді візьме і, собі ж на кривду, зважиться...

— Між іншим, путівку мені вже виписали, — долинуло до нього, мов крізь легкий сон.

— Як виписали, так в перепишуть, — коротко відказав.

— Тобто ставиш на принцип? – войовничо наїжачився Климук

— Дурниці. Я ж сказав, що ти непоганий водій. Але з Раловим ми ходимо майже вісім років. Коли здолаєш хоча б один такий рейс, зрозумієш, що то міняти напарника.

... Якщо над Раловим поглузувати, він і справді може зважитися, міркував Гараш далі, прикурюючи від засмальцьованої запальнички. А без нього буде важко, може, й нестерпно. Це він тут гарячкує, а на трасі можна на нього можна покластися.

2

Перший раз Михайло Ралов зрікався дороги ще років шість тому. Гараш добре пам'ятає, що сталося це після рейсу до одного з портів Лени, коли їхній колоні з шести машин тривалий час довелося йти весняною річковою кригою. Ралов саме був ведучим, коли його машина раптом натрапила на "полій", таке, замасковане снігом надкригове озерце, і провалилася. На щастя, там виявилось неглибоко, проте водій встиг добряче викупатися.

Розігріти машину після цієї купелі вже так і не вдалося, отож майже триста кілометрів довелося вести її на буксирі. То ще добре, що самого Ралова відігріли, відпоїли, словом врятували; навіть не дозволили ґрунтовно застудитись.

Ще тоді, Гараш попереджав товариша: не вбивай собі в мозок навіть думки про те, щоб кидати роботу, бо потім тільки про це й думатимеш. А наступної зими він змушений був залишити Ралова за сто кілометрів від Кучинди – підвів мотор. Василь буксирував машину товариша, поки не застала завірюха, а потім залишив харчів, пального, і далі пробивався сам, намагаючись якомога швидше викликати бригаду ремонтників.

...І це при ньому Ралов, тоді ще не маючи достатнього гарту Північчю, поліз до мотора з голими руками, й долоня його примерзла до рами. Це він так хотів допомогти вже йому, Гарашу, завестися. Ледве відморозили ту долоню чаєм із термоса. Так от, тоді вже Ралов пішов до пункту призначення сам, а він, Гараш, понад два тижні відсиджувався на трасі, поки не пробилися до нього бульдозери й "летучка" з найближчої дорожно-ремонтної станції...

— Мені потрібно піти в рейс, — змінив тим часом тактику Климук. І тепер уже в голосі його вчівалися благальні нотки. — Чому ти не хочеш зрозуміти цього? Так, це буде мій перший рейс, але ж усі колись виходили на трасу вперше.

Щось і справді, в голосі, у самій поведінці Климук змijenлося. Тепер він уже, здається, не наполягав, а просив. Він добре знав, що на трасу випускають лише по дві машини, або колоною, тобто від трьох машин і більше... І якщо двоє з пари не порозумілися, когось одного намагаються замінити – таким був неписаний закон. На північній трасі конфлікт неприпустимий, уже хоча б тому, що погибельний.

За чотири місяці, які Віктор пронудився в ремонтниках та покрутився між базою і залізницею, він устиг чимало всілякого наслухатися про трасовиків. Зараз він дивився на них, як тоді, коли служив в аеродромній обслузі, дивився на пілотів. Йому все не щастить. Завжди опиняється поруч справжнього діла, а от дотягтися до нього руками не може. Тож тепер усе залежало від Гараша. Якщо в'їсться – на другу машину

посадять іншого водія. Директор на трасовиків не назирає – це місцева еліта, справжня каста недоторканих...

— Слухай, Гараше, ти ж добре розумієш, що Ралова твого я не виживав, і навіть не підсиджував. Зараз він відлежується під боком у дружини, і плювати хотів на нас, і на цей рейс. І він, і дружина його – з теплої, богом зігрітої Херсонщини; тож, мабуть, уже й валізи пакують.

— Багато ти знаєш.

— У нас лишилася година. Сам підідь до Ралова, тут не так уже й далеко. Я мушу знати напевне – піду в рейс, чи ні.

Гараш не відповів. Іхати до Ралова він не збирався. Якщо його вмовляти – затнеться на своєму, натуру Михайлову він знав. Але, щоб пояснити це Климукові, треба надто багато говорити. Він від цього майже відвик. З собою, а також із друзями й недругами, він уже давно призвичаївся говорити, сперечатися, і навіть жартувати — подумки.

По тому, як Василя покинула дружина, і перебрався сюди, до "гранд-отелю", що завжди пустував, — він змовчазнів остаточно. Бувало, його запитували, а він відповідав подумки, і навіть не помічав цього. Дуже дивувався, що перепитують.

— В такому разі я піду в рейс, незалежно від того, хочеш ти чи ні! – різко проказав Климук. – Якщо не подобаюся, можеш відмовлятися від рейсу сам.

Гараш чекав, що він скаже щось подібне, мовчки глянув на годинника. До одинадцятої машини мають завантажити, отже залишилося хвилин сорок. Час готуватися.

Він ще посидів трохи, бездумно споглядаючи рух стрілки годинника, потім запитав:

— Машини в порядку?

Віктор миттю підвів голову, насторожився. Він подумав, що на Гараша вплинула його категоричність, і в очах миттю зблиснула іскра надії.

— Оглянув обидві, разом із механіком та автослюсарем. Заведені. Працюють нормально.

Гараш неспішно підвівся, постояв трохи над ліжком і почав одягатися. Потім видобув з-під металевої сітки речового мішка з хлібом і консервами, звідти ж дістав акуратно зачохленого спального мішка, всередину якого був усунутий термос із гарячою кавою, й аж тоді поглянув на Климука.

— Ну?..

— Значить, все-таки їдемо?! – зраділо потягся той до шкірянки.

— Пішли поки що, — мовив Гараш, витягуючи з-під подушки мисливський ремінь із набоями. Рушницю і кілька патронів він завжди залишав у кабіні, щоб раптом не забути їх.

"Це відносно легкий рейс по вже пробитій трасі, від якої до метеостанції – не більше ста кілометрів, — подумав він, стежачи, як Віктор поквапливо одягається. – Цьому хлопцеві й справді варто починати саме з такого..."

Одне слово, він розумів поривання Климука, справді нічого не мав проти, і навіть у думках намагався лишатись якомога справедливим і стриманішим щодо нього.

"Урали" вже були вщент завантажені невеличкими контейнерами і брезентовими клунками. Робітники зі складу, що знаходився поруч бази, вкривали кузови повстяними покривалами і пристібали їх ременями, щоб не зірвало вітром.

Гараш старанно вмотивував свої речі у просторій кабіні, швидше за звичкою, ніж із потреби, обійшов машину, зазираючи під неї з усіх боків, і подався до контори. Віктор провів його настороженим поглядом, проте слідом не пішов, хоча й передбачав, що остаточно доля рейсу вирішиться саме зараз, під час розмови старшого рейсу з директором.

Продукти й речі його були ще вдома, і за ними треба було заїжджати. Отож у кабіні йому поратися було ні з чим. Він просто сів і, впершись великою вовчою шапкою у вологе скло, дивився на двері контори.

"Не треба було заходити до "гранд-отелю", — з прикрістю думав він. — Нехай би Гараш дізнався про все в останні хвилини. Тоді в нього не лишилося б часу на розмірковування, і вони вирушили б рівно об одинадцятій, адже вантаж вважався терміновим. Так, мабуть, я трохи не розрахував з візитом..."

Григорій зіщулювався, хоч у кабіні й було досить тепло, насунув шапку на самі очі...

Якщо рейс зірветься, соромно буде додому з'явитися. Дружина вже й речовий мішок наготувала... Ясна річ, тривале розлучення і далека дорога її не дуже втішали, проте й не розраювала. У селищі трасовиків шанували — і повага, й заробітки. Щойно сьогодні він виїде за селище, як вона вже відчує себе дружиною трасовика, вже припише себе до вузького кола "трасовичок".

Ще трішки понервувавши, Віктор, за звичкою, засунув долоні під пахви і, скоцюрбившись у кутку кабіни, спробував — "дідько з ним: що буде, те й буде..." — безтурботно задрімати. Зрештою, Гараша він теж розумів. Усе ж таки вісім років підряд він проходив у парі з Раловим. Стільки пригод, стільки разів рятували один одного... Звичайно ж, таке не забувається. Нічого, через місяць — сам директор говорив про це — на базу надійдуть нові машини, і тоді йому вже буде байдуже і до Василя, і до Михайла Ралова...

3

Коли Гараш зайшов до кабінету директора, той стояв за столом і з-під насуплених брів дивився на двері. Здається, він тільки на нього й чекав. А може, просто замислився над чимось своїм.

— Виїжджаю, — проказав Гараш, не вітаючись. Він одвик від цього й постійно забував, що на базі люди ще розрізняють дня і ночі, і кожного ранку вітаються одне з одним. У дорозі трасовики не вітаються, не заведено; вважається, що весь час перебувають разом.

— Щасливо, — відповів той, дивлячись повз нього. Але відразу ж схаменувся, зітхнув і швидко оглянув Василя з ніг до голови, як-то оглядав перед далеким рейсом кожного. — Шарифов, он, дванадцятую добу сидить десь біля Верхоянського хребта. А машина без рації. Трасу завалило. Рятівники ніяк не можуть пробитися до нього.

Гараш уже чув про випадок із Шарифовим, але виключно із співчуття запитав:

— Скільки йому до житла?

— Щось біля двохсот.

— За північними мірками - не так вже й далеко. В усякому разі, Шарифов має протриматися. Років із п'ять на трасі, це вже досвід.

Директор тяжко зітхнув. Усі мислимі доводи на користь порятунку Шарифова йому були відомі; та й аварія ця не перша, та все одно переживав так, нібито особисто винен у тому, що трасовик до місця призначення не прибув.

— Метеорологи божаться, що на тій ділянці — завірюха, а над гірськими вершинами - зимовий туман. Літак не піднімеш...

— Я знаю Шарифова, не раз ходив з ним колоною. Цей за будь-якої ситуації протримається, — повторив Гараш, бо уявлення не мав, що ще можна сказати в цій ситуації. - І не таке траплялося, але ж виживали.

— Ти певен, що протримається?

— Це ж Шарифов. Не перший рік тут.

— Добре було б... Сам ти готовий?

— Презимуємо...

Гараш одразу ж хотів запитати про путівку, хоч добре пам'ятав, що вона вже в кишені у Климука. Проте директор випередив його: ледь помітним жестом підсунув до краю столу якогось папірця. Гараш підступив ближче і зрозумів, що це вона. От тільки поруч із його іменем стояло ім'я не Климука, а Ралова.

Гараш узяв аркуш, згорнув його вчетверо й пильно подивився директорові у вічі.

— Я не міг відмовити Климукові. Не мав підстав, та й просив дуже. - Директор відвів погляд і, за звичкою, потер долонею кінчик носа. - Тобто, як не крути, а слід було підстрахуватися, адже Ралов у черговий раз пакує валізи та збирається на південь. А на метеостанції чекають на вантаж, і ми до них найближче. Словом, поговориш із Раловим сам. Так, то так - ні, то ні. У Климука в кишені путівка на тебе і на нього, тобто запасний варіант відпрацьовано.

— Минулий рейс видався дуже складним, — спробував Гараш хоч якось реабілітувати свого напарника.

— Хіба я не знаю? Сам не один рік за кермом провів.

— Тільки чотири дні минуло, як повернулись. Втомився Ралов.

— Все одно спробуй витягти з собою. Якщо не піде, завтра може з'явитися за розрахунком. Але тоді постає питання: з ким тут лишатися, з новачками, які уяви не мають, що таке траса?

Гарашеві ця фраза була знайома. З першого дня директор над усе побоювався звільнень. Як кожна нова людина на цій нелегкій службі, він страшенно боявся розгубити досвідчених трасовиків, тому що їх не можна було порівнювати навіть із першокласними водіями. Це вже якась особлива кваліфікація, якої набувають роками гіркого досвіду, це вже справжня професійна каста. При ньому вже й так звільнилися двоє, а де візьмеш таких? Молоді й тут, біля селища, не витримують. До Півночі треба звикнути.

Він провів Гараша на подвір'я і гукнув йому вслід:

— Спробуйте пробитись хоча б за сім діб! Тут же зовсім близько, а вантаж – сам розумієш, терміновий.

— Перезимуємо, — погодився Василь, не обертаючись.

Климук чекав біля його "Уралу". Нічого не сказав, тільки запитливо подивився на нього і простягнув цигарку. Гараш не відмовився, а на знак вдячності навіть торкнувся його плеча.

— Ну, рушили під псалмоспів моторів...

На якусь мить той завмер. Далі кинув цигарку в сніг і побіг до своєї машини. Гараш відчув, що про існування другої путівки і таємної домовленості з директором той навіть не здогадується, і це неприємно вразило його.

"Не варто б ображати хлопця останніми умовляннями Ралова, — буркнув собі. – Але що вдієш?.."

Стояла звична для якутської осені погода. Мороз під тридцять. Ні сонця, ні хмар, лиш якась бруднувато-сіра завіса, за якою за двадцять метрів від тебе ховався увесь навколишній світ.

Климук вважав, що Василь передбачливо звертає на його вулицю, і це остаточно заспокоїло. Тому страшенно здивувався, коли старший рейсу трохи не дотягнув, зупинився біля обійстя Ралова, посигналив, і вискочив із кабіни.

"Отакої..." — тільки й мовив собі. Тріснув дверцятами й теж опинився на снігу. Гараш уже стояв, підперши велетенським плечем борт машини, й чекав.

Кілька хвилин у будиночку панувала цілковита тиша, мовби там нікого й не було. Потім двері рипнули, й на порозі з'явився Ралов. Вони з Гарашем довго, занадто напружено й занадто довго, дивилися один на одного, аж поки Ралов не витримав. Стиха вилаявся і повернувся до хати, щоб невдовзі вийти звідти з усіма речами й рушницею.

— Тільки заради тебе, — похмуро проказав він, зупиняючись біля Гараша. – Заради нашої дружби.

Василь мовчки кивнув.

— Хіба це дороги? Я б свого ворога в пекло по них не віз!

— Псячі дороги, — погодився Гараш.

— Це останній рейс, клянусь тобі! Плюну на все. Чув, Шарифов уже котру добу "загоряє" в тайзі, бозна де?

— Ти правий: за цими трасами шкодувати нема чого. Коло них вже й вовки не виють, — проказав Гараш, не підводячи очей. – Чесно кажучи, я і сам подумую, якби його чкурнути кудись на Південь...

Ралов, ні про що не здогадуючись, пройшов повз заанімілого Климукі й закинув речі в кабіну. Він наївно вирішив, що то Віктор спеціально пригнав машину до його хати, на прохання Гараша.

— Хто їх назве трасами?! – провадив свій вічний, ритуальний монолог. — Тільки ми, дурні, товчемося по них!

— Що правда, те правда...

Гараш кинув погляд на хатину, й побачив у прочинених дверях Катерину, дружину Ралова. Раніше вона завжди проводжала Михайла до машини, пригадав він, але не витримувала й пускала сльозу. Його Марія колись добряче вилаяла її за це. Оплакувати рейс розцінювалося поміж дружинами трасовиків, як злочин. Плакати можна було тільки після повернення. Катерина тоді щойно приїхала – Михайло вблагав її у листах, і вони побралися вже тут, – отож цього "закону траси" вона не знала. Або ж просто не вміла дотримуватися його.

Підійшов до Климука, поклав руку йому на плече.

— Ну, отак воно все, розумієш... Словом, будуть машини, і ми з тобою ще поїздимо.

— Не біда. Сам директор обіцяв, що через місяць надійде одразу чотири "Урали"...

— Місяць — це дурниці, це один порядний рейс. Так що перезимуємо.

Вже сідаючи в кабінку, Гараш іще раз зиркнув на двері. Вони були прочинені, але Катерину ховав від його погляду морок сіней. Гараш задивився на жінку трохи довше, ніж треба було, і несподівано спіймав себе на тому, що все ще чекає на її появу. Хоча б на одну мить. Просто його очі сумували за жіночою постаттю.

"Якщо вона не витримає, як моя, Михайло залишиться тут назавжди, — подумав він, зручніше вмощуючись і видобуваючи з кишені цигарку. – Тоді в селищі він не всидить і днини. Тішитиметься кожним рейсом. Як оце зараз тішуся я..."

Дві-три хвилини Климука ще стояв край дороги, поміж машинами, і після кожної зatkanки поглядав на цигарку. Він знав, що трасовики рушають саме тоді, коли викинуть свої недопалки. Зараз вони обидва сиділи з напівзаплющеними очима і, під "псалмоспіву моторів", ритуально перекурювали перед двома тисячами кілометрів крижаного безлюддя.

Листопад 1974, Москва-Одеса

КНИЖКА

КИРИЛА РОМАНЮКА.

Три шкільні зошити зчеплено сировими нитками і вставлено у якусь потріпану обкладинку. З їх пожовклих сторінок ледь прозирають незграбні літери, абияк стулені у неоковирні слова.

Оце вона і є, ота "книжка Кирила Романюка", про яку вже давно знає все село. Так, усе... Хоча й дістає її старий із почорнілої бляшаної скрині дуже рідко. Хіба що зайде мова про ті страшні літа, і хтось дуже попросить, як оце зараз.

Тай нема в тій книжечці нічого особливого, лиш пишеться, що йшов собі чоловік степом. І не один. А попереду брела череда.

Гнали її не день і не два. Пили терпкий степовий пил і заїдали посолодженими надіями, що цьому безводдю колись та настане кінець.

А по затруплених шляхах метушилися біженці...

Час від часу череда звертала з обочини і кидалася до людей.

Розпатлані тлусті баби хапали корів за роги і тягли подалі від людського місива. Тягли, аби нашвидкуруч витерти подолом закіптюжене вим'я та пожадливо вицярпати

з нього бодай якусь краплину білої живиці.

Молоко цвіркало у відра і горнятка, зарошувало порепані жіночі руки і скрапувало з них на випалену, змучену від бездощів'я землю.

Скотина вдячно лизала жіночі руки, що витягали з її вимені пекучий біль, і дивилася на бабів сумними, по-людськи заплаканими очима. Проте витримували цей погляд і ці сльози не всі. Декотрі з жінок, не знати чому, розлючено били худобину межі роги, відтак хапали відра й горнятка, і втікали з ними, мовби з краденим. Таки втікали, бо хто ж то може спокійно дивитися у ці змаруджені голодом і спрагою очі худобини?

Корови кидалися слідом за жінками і зникали у гливкому натовпі. Для них уже не існувало ні слів, ані батога. Вони боялися хіба що смерті. Та ще, може, отого вереску моторів, який падав звідкись із неба. В німотнім шаленстві худобина марне намагалася заховатись від нього на рівнім, мовби випрасованім, просторовиську.

Саме в такі дні Кирило й писав оту свою книжечку...

"...Сьогодні впала Ластівка – та, що за Федорою Михайлишиною була. Ми таке й казали, що дарма її у череду заганяти: не дійде. На наше вийшло — здохла".

Товариші по одному прикладалися до паперу і своїми кривульками засвідчували, що таки правда: Ластівка, царство їй, здохла.

"...Поранило в ногу Чорнуху. А дві корови втекли кудись безвісті. Чорнуху взявся дорізати Степан, але м'якотілий: рука не піднялася. Лишили на дорозі. Люду зголоднілого багато. Хтось доріже. ...А людей, людей скільки в степу набито! Вітер зірветься, здійме пил, — а він червоний. Крутить його, та аж стогне – так йому кров людську по світу розносити важко".

Щоб там не відбувалося, на тій страшній військовій дорозі, а Кирило старанно, день при дні, складав отой свій документ, якого згодом, на мітингу до Дня Перемоги, сільський учитель-фронтовик назове "волаючим свідченням епохи". Щоправда, Кирило відразу ж заперечив, що ні про які "епохи" йому не йшлося. Просто знав, що колись та доведеться звітувати перед громадою — за кожен день, кожен крок. Ось і записував, аби перед людьми соромно не було, аби ніхто потім не дорікнув йому, що злякався старий чорт; кинув людське добро напризволяще, за свою сорочку тремтячи.

"...Сьогодні забило Івана Дмитрука. Поховали в степу, але, де саме зосталася та могила, мабуть, не запам'ятаємо. Так, справді, лежали поблизу згарища якогось хутірця, по яких лише миршаві коти блукали. Але скільки ми вже пройшли таких вигорілих хутірців і таких згарищ. Памятаю лишень, що закопали ми Йвана під розтрощеною акацією, ще й гілку зверху встромили. Добрий чоловік був: хоч і лінкуватий трішечки, але зичливий і незлостивий".

Деся попереду вже окопувалися німці. Кирило ще не бачив їх на власні очі, проте покалічені бійці, котрі здибувалися у нічній пітьмі по вибалках, казали, що німець геть усе чисто оточив, і туди вже не можна. І вистрілювали наших корів, щоб ворогові не дісталися.

"..Ні корів, ані людей. У степах тихо – аж страшно. Цієї ночі вмер від рани Степан.

Нема вже на світі й його. А я знайшов чиїхось двох діток, і тепер тягаю їх у маленькому візочку. Слухаю, як він скрипить, як схлипують діти, і вертаюся до рідного села. Може, тільки тому й живу, що й досі рятую чиїхось діток?.."

— Отаке в мене було воювання, — смокче недокурка, відбираючи зошита від сусіда.
— Хто міг тримати карабін, той ішов на фронт. А я все від фронту...

Чоловіки довго мовчать. Важки видихують тютюновий дим.

— Одного разу діти стихли, — обзивається Кирило. — А я ще віз їх. Віз та й віз... Коли вернувся на своє родинне згарище, хотів оті папірці спалити, аби не мати жодної згадки... Жінка, свята душа, не дозволила. Ото зробив собі з них книжку та й читаю її у великі свята. Сповідуюся сам перед собою...

Допізна точиться суха чоловіча розмова.

Кожен знаходить у пам'яті шмат болючої згадки, а за нею — роки й роки людського буття.

Коли рушають від Кирила, кожен несе у своїй пам'яті, у душі — власний, тільки й того, що неписаний, як у старого Романюка, — звіт, захований у найпотаємнішій скрині серця. Аби довгими осінніми ночами знову й знов перечитувати його сторінками зболеної пам'яті.

1966 рік.

Село Трояни Новобузького
району на Миколаївщині — Одеса.

МУЖИЦЬКА ПЕДАГОГІКА

1

— Чуєш, Гриню, мені оце сон якийсь дурний...

— Хіба тільки цей? Вони всі дурні.

— Ая!.. Все здуріло, окрім тебе, розумника! — обурився Данило.

І більше в кабіні трактора не мовилося ні слова, до самої заганки.

Орали. Гриньо зі смутком поглядав на забур'янене поле і бурчав, що на такому смітнику прочищати плуга доведеться тричі на кожній сотці.

— Інакше тебе б на цю роботу не поставили, — в'їдливо мовить Данило. — Для того й дали причіплювача, аби пильнував плуга, та вчасно бігав прочищати. А як ні, то забирайся на гульки, без тебе обійдуся.

— Тільки не треба читати мені нотацій... У самого посвідчення тракториста в кишені, — якомога спокійніше зауважує Гриньо.

— Іди ти з тим папірцем знаєш куди?!

Уже геть стемніло. Гриньо не звик до нічного поля, отож йому щоразу ставало сумніше; лише недавно заступили на зміну, а вже відчував, що його тягне до села, до гурту, до клубу, де саме в розпалі танці...

Що ж до плуга, то прочищати його доводилося не так уже й часто: земля підсохла, та й ґрунт місцями аж піскуватий. Одне слово, робота не тяжка, аби тільки не цей сум, та очі не зліпались під монотонне гуркотіння мотору.

— Ну ти й вивчився! — несподівано оживає Данило, давно відомий серед

механізаторів своєю дріб'язковою прискіпливістю. – То хитра річ, чоловіче, — щоб після десяти класів — і на таку "академію", як курси трактористів, спромогтися!

— Бо так мені хотілося. Вам що до цього?

Попід лісом земля виявляється вологішою. Трав'яні навитки на лемешах дуже швидко спресовуються, отож Гриньо мусить збивати їх ломом.

У такі хвилини Данило виходить з кабіни і, відливо посміхаючись, стоїть йому над душею:

— Ти швидше, швидше зчищай. Чого ти розмахуєш тими руками, наче помелом?! Гадаєш, що як ото на папері побачив коліщатко та завчив, де котре прикручене, — то вже все?! Ти ще навіть не уявляєш собі, що то за хліб у тракториста!

Врешті-решт, ця, перша, ніч самостійної роботи почала здаватися Гриньові роком. Занадто вже довго вона тяглася, і, що найжахливіше, здається, не мала ніякого завершення.

Від Данилового підюджування парубійко робився щораз нервовішим, і за якийсь час уже навіть не відповідав на його кпини, тому що заважала лють — нахлинула на нього від цього ідіотського потоку трактористових слів, від безсоння, від якогось внутрішнього спустошення. Залишаючись під її гнітом, Гриньо тільки про те й міг думати, про що вона дозволяла.

"Але ж він таки правий! — раптом спало йому на думку. – Хто мене гнав на ці курси?"

— Е, ти вже, бачу, задрімав над лемешем! Забирайся додому, я сам домучуся. Отак, дибай оцим полем до села, і дивися, аби не заблукав.

Вирвав лом і бив ним по лемешу, аж поки глина не відслоювалася. Тоді зривав її кількома вправними ривками та переходив до іншого.

— Котрийсь переб'єте, — застеріг Гриньо.

— А то вже не твоє діло! Я її нігтем вишкрібати не годен. І скажу бригадирові, нехай пришле якогось підлітка. Знатиму, що дитина, й терпітиму.

Іншого разу Гриньо й собі гатить у леміш, аж луна зривається та гине десь між горами і небом. І все уявляє собі, як то Данило скаржитиметься на нього, докладаючи до одного слова правди – два брехні. Як той розповідатиме кожному стрічному, який йому, роботящому Данилові, трапився у житті лінивий причіплювач.

— Гей, лобуре, досить гримати! Годі, кажу, щоб тобі в печінках так тріскало! Орати треба, час марнуємо.

Гриньо вивільнив руки, проте повертатись до кабіни не поспішав. Ще якийсь час непорушно сидів на крижаній рамі, відвернувши обличчя від світла, яке розсікало нічну темряву навпіл, але ніяк не могло розчахнути – встромилося, і застигло у ній непотрібним клином.

"Кинути б усе під три чорти, — майже з розпачем подумав він. – І поїхати кудись... Куди завгодно".

Сонце лягло у стерню і тремтіло у ній від ранкової прохолоди.

Здаючи зміну, Гриньо востаннє зачистив лемеші, змастив плуг та й мав би їхати до село, а все чомусь зволікав.

— Гей, Гриню, дома виспишся! – гукнув до нього заправник Охрім, уможовчуючись на зчорнілому від пального передку. – Поїду – пішки тюпатимеш.

— А не треба чекати на мене, їдьте! – спроквола відказав Гриньо.

— Я ж тобі казав, що не чекай, – підбадьорив заправника Данило. – Йому – аби тільки валандатися, а в тебе ще й дома роботи вистачить. Цьому бусурманові слово скажеш – одразу губу відкопильє.

Гриньо відійшов до лісосмуги і сів на ще вкриту памороззю землю. Було йому прикро за цю ніч, за Данила й за себе. Якихось виразних думок не мав, інша річ, що над ним і досі тяжіло усвідомлення самотності і непотрібності, а саме це й будило в ньому неспокій.

— Що, хлопче, тяжко?

Гриньо чув гуркіт мотоцикла, але не звертав на нього уваги, аж поки водій не зупинив свою машину якраз навпроти нього. Це був механік.

— Ні, легко, — відказав. – От тільки заздрити нікому.

Сенюк сів поруч нього, несміливо поклав руку на плече, проте певний час делікатно відмовчувався, даючи хлопчині можливість заспокоїтися.

— Ти на тракториста свого не сердься, — мовив нарешті. — І на мене – теж. Взагалі, ні на кого з людей, тому що, так чи інакше, а гнів цей несправедливий. Нічого не вдієш, така вже в Данила Сиволапа натура. І що дивно: трактора знає, роботящий, а хліб свій чи то не любить, чи тільки вдає, що геть не цінує його – так до пуття і не втямлю. Ну а з людьми, сам бачиш, як уживається.

Гриньо невдоволено покректав, але нічого не відповів, просто не знав, як повинен реагувати в цій ситуації на людяність механіка.

— Тільки ти не гарячкуй, не гарячкуй, — відчув його настрій Сенюк. – Не тобі першому видається на початку "ниви", що все село раптом настроїлося проти тебе, як проти ворога.

— Розумію, — примирливо зітхнув парубійко.

— Я тобі ось що скажу: це я навмисне порадив бригадирові, щоб послав тебе причіплювачем до Сиволапа.

— Ну, й навіщо вам здався такий погибельний експеримент?

Сенюк розсміявся якомусь своєму здогадові, і розважливо похитав головою.

— Так вже склалося, що першу свою трудову ніч я теж на одному тракторі з Сиволапом відпрацював. Давно це було, років із п'ятнадцять. І на цьому ж полі. А потім уранці сів отам, над греблею, й отакими сльозами плакав. Як мале дитинча. Смішно згадати. Але попрацював із ним місяць, і таким трактористом став, що мені старі механізатори заздрили. До технікуму теж він примусив піти. Так-так, не брешу, саме він. Усе "академіком" називав, причому робив це відливо, зле. Знав би ти, як він мені цим "академіком" допік!..

Гриньо пригадав свою розмову з Данилом, його відливе саркастичне "ну ти й академік!", і раптом розсміявся.

— Що, й тебе так само - "академіком" — називав? Отож бо й воно. Це ще той жук! - підтримав його механік. - Йому пальця в рот не клади - відкусить. Так чоловіка вміє під'юдити, так образити і "завести", що після ночі роботи з ним — хоч іди і втопись.

Тепер вони розсміялися обоє. Механік дістав із кишені піджовкле яблуко, старанно потер його об сорочку і дав Гриньові.

— Вір чи не вір, а я тебе за цю ніч разів сто згадував. І Данила теж. Не міг дочекатися ранку, щоб дізнатися наслідки цього, як ти кажеш, "смертельного експерименту". Дослівно можу переказати всю твою розмову з трактористом.

— Що, справді?!

— Із "дурного сну" розпочав?

— Точно!

Вони підвелися й реготали. Довго, аж Гриньові очі засльозилися від того реготу, і він тер їх засмальцьованим рукавом ватника, та бив себе руками по колінах...

— А я тобі що казав? Це ж Сиволап! Він - ще той жук!.. Гадаєш, він зі злості? Це в нього така "мужицька педагогіка". Коли я вже став механіком, він зізнався, що сам теж мав намір вивчитися, причому не тільки на механіка, а на головного інженера колгоспу.

— Що ж йому завадило?

— Восьмий клас він ще якимось дивом закінчив, але далі механізаторських курсів не просунувся. Тричі вступні іспити складав і тричі завалював. "Неуч я, — каже, — так мені на роду написано".

— Тобто сам він - неук із неуків, а всіх навколо неучтвом допікає?! - сміючись, уточнив Гриньо.

— До того ж і веду! - й собі розсміявся механік. - Коли я прямо запитав його, чому тої першої ночі він так жорстоко знущався наді мною, Сиволап спокійнісінько відповів: "А хто тобі сказав, що це знущання?! Це, щоб ти знав, у мене така мужицька педагогіка!". Га, як тобі такий метод виховання? Сиволап є Сиволап; це — ще той жук!..

1973 рік,

м. Березівка на Одещині.

ДО ОСЕНІ ДАЛЕКО

1

— А воно так, — казав Тихін Самійлик, що був на конюшні за старшого. - Кінь має відчувати міцну руку. Волю твою відчує - аж тоді скориться. А зачеє слабкість - скине. Навіть якби зрісся з ним - скине.

— Вдарить копитами - й по чоловікові, — додав другий конюх, бо мусив щось додати.

Тимко виводить Затятого, і вони бачать, як молодик поважно переступає поріг стайні, на якусь хвилю завмирає, пожадливо втягуючи ніздрями п'янке весняне повітря. Далі подається уперед і злегка натягує повід, ніби запрошує міряться силою.

— Тепер добрих коней нема. Колись мало не в кожному селі свій завід був. Коней підбирали однієї масті й однієї вдачі. А тепер нема. Та воно й не дуже треба їх: машини, он... Куди оком не кинь – машини й машини...

Самійлик встромив межі зуби малесеньку люльку та й солодко присмоктавав за кожним своїм словом.

— Затятий — огир непоганий, тут уже грішити нема чого, — відказав другий конюх. — Але, щоб об'їздити його, треба злої натури. Гриву на руку накрутити, щоб йому карк тріскався, і не боятися — ні коня, ні самої смерті. Головне – не боятися.

Тим часом кінь зачув волю. Оббіг навкруг Тимка раз і вдруге. Хлопець крутився разом із ним, припадаючи на ліву ногу, ніби вгрузаючи нею у масну прохолодну землю. Щоміці впирався, але не мав сили втримати повід, бо руки вже розгиналися, а пальці біліли й синіли в пучках.

Тимко прибував до села минулої осені. Без грошей, без речей, у чім був.

Що не рік, то все когось приносить, казали тоді в селі. Подивився у трудову, а там такі місця позаписувано, що де-де... За них у цім краї ніхто й не чув. А стільки тих печаток, що вже нема де їх ставити... Сімейні приживаються легше. Має сім'ю, то мусить дбати, як жити далі.. Але ж не такі прибуду...

Тимко про ці розмови знав. Декотрі сам чув, декотрі йому переказували. "Та ж не стане до роботи, не звикне до одного місця, — нуртувало село. — Торік один такий прибився. Дали йому у радгоспі аванс, дали квартиру, а він через два місяці знову кудись подався. "В необжиті місці, — каже, — потягло".

Кінь кинув тілом ліворуч, далі вправоруч, ніби під ним горіла земля. Потім нахилився, неначе хотів лягти, і з такого положення перескочив метрову загородку. Оскільки Тимко вже сидів на ньому, то другий конюх зблід і метнувся до конов'язі.

— Не руш! – розгадав його намір Самійлик. – Не допоможеш.

Молодик виніс Тимка на пагорб, що постав над селом, мов сторожова вежа, і на якусь мить застиг на ньому.

Відтепер конюхи прикладали долоні дашками і дивилися здаля.

— Для такого герцю треба знаючого, котрий при конях від пуп'янка.

— Отож і кажу, що вже по хлопцеві! – додав другий конюх. – Аби в нього крила вирости, то ще, може б, урятувався.

Цей чоловік виріс при конях, та й добре знав їхній норов. Війну він пройшов кіннотником, і не раз бачив, як бувалі в бувальцях рубаки потрапляли під копита своїх здичавілих вороних. Траплялися коні, котрі могли виносити своїх поранених вершників з поля бою. Незнаким людині чуттям віднаходили вони потім кінноту, свої підрозділи і ставали у стрій. То були коні-вояки. Вони знали ціну життя і трималися людини, як своєї долі. Під кулеметними чергами вони лежали із спокоєм випробуваних фронтовиків, і гинули, прикриваючи від куль своїх кавалеристів.

Але траплялися й такі, що під час бою дичавіли від страху і, скидаючи з себе солдатів-невдах, утікали в ліси. Потім вони блукали невеличкими табунами і, як справжні дезертири, щезали при першій же появі солдатів. Тоді, щоб не дісталися

ворогові, їх розстрілювали. Розстрілювали теж як дезертирів.

* * *

— Щоб ти піді мною не витворяв, все одно скорятися тобі не стану, — проказував тим часом хлопчина до огиря. — Хочеш вбити — вбий, а ні, то втихомирся і слухайся мене!

Кінь ставав навдибки, потім, похиливши голову, припадав на передні ноги, мовби хотів перевернутися через спину разом зі своїм приборкувачем. І так продовжувалося довго, до безкінечності довго...

Вузечка розтерла Затятому губи. Вітер зривав з них криваву піну і жбурляв Тимкові в лице.

— Куди не поступлюся, всі мене жаліють! Що-м каліка, що припадаю на ногу. А я того жалю не потребую. І ти... теж не жалій мене! Як зумієш, то скинь і добий.

Гриву накрутив на ліву, а правою тягнув за повід. Одначе кінь мовби заповзявся остаточно позбутися його.

"Все одно мусиш скоритися мені! Вважай, що на такого натрапив, як сам!"

Тимко не міг сказати, що в житті йому аж так трагічно не щастило. Власне, не пощастило ще при народженні, коли явився на цей світ калікою, а вже далі... І школу-інтернат з непоганими оцінками закінчив; і коли, бажаючи побачити світ, працював по різних краях, — теж ніхто особливо не кривдив. Але видавалося йому, що кожен його жаліє, кожен ставиться до нього поблажливо. Що так і доживе до старості під отим жалісливим, співчутливим поглядом, котрого над усе й боявся.

— Та я, коли сідаю на тебе, враз силу в собі відчуваю! — кричав огиреві. — Здається, отак ухопив би тебе за ніздрі і скрутив у три погібелі! Щоб міг — день при дневі об'їжджав би вас, бо... тільки тоді й здоровим та дужим себе почуваю, коли бачу, як ви у моїх руках слабнете!

...До конюшні поверталися порізно. Попереду — замилений огир, а позаду, весь у пилюці, з розсіченим чолом, шкутильгав Тимко. Лиш поблизу стайні кінь раптом зупинився й, озирнувшись на Тимка, голосно заіржав: чи то насміхався, чи, може, перепрошував... — хтозна!

— То що?! — здалеку гукнув хлопчина Самійликові. — Дасте мені Затятого, щоб телят на ньому попасти?!

— Та хто ж його, чортяку, ще візьме? Тільки ж директор радгоспу казав, що ніби тебе посилатимуть вчитись на зоотехніка.

Тимко картузом витер обличчя, сплюнув закипілу слюну і, наблизившись до Затятого, що сумирно чекав на нього біля входу до конюшні, відповів.

— Не приховуватиму, розмова про технікум справді була. Але до осені ще далеко, там побачимо... А завтра... Завтра цей об'їджений кінь має бути моїм, як домовлялися...

1967 рік,

Село Трояни Новобузького

району на Миколаївщині.

ГАНИН ОБРАЗОК

Рабаш і змолоду був таким самим висхлим і малогрудим. Це мене оте гончарування, казав. Ая... воно мене зігнуло і висушило. Чоловік такий дурний, що зажди знайде спосіб, як собі віку вкоротити.

Кожного ранку Рабаш запевняв себе, що до глини більше не підступиться. Так було й сьогодні, але надійшла Горбаниха. Сіла на розсохлу лаву та й дивиться, як він розминає шмат розм'яклої глини. Вона вже мало що бачить — хіба що Рабашеві руки, котрі й самі стали глиняними.

— Та й чого так побожно на руки мої дивишся, Ганю? Чи, може, твої мало добра принесли? Скількох дітей ти ними прийняла? На третє село запрошували, такий розголос про тебе, повитуху, був.

Облишив роботу, помовчав та й почав озиратися, чи нема кого поблизу.

— Ти, Ганю, на мене не нарікай. Якби я вмів, то зробив би з тебе такий образок, як ото колись зі святих робили. Десь на найвищій горі, аби півсвіту дивилося та красою твоєю милувалося.

— Та хіба ж я за тим?! - дивується стара. - Що мені з тих образків твоїх? Аби я мала силу вийти в поле, на ниву...

Ще донедавна Ганя працювала у колгоспі. Та так добре, що про неї по обласних газетах писали. А до чого ж вродлива була! Та, дивлячись на неї, не лише хлопці, але й літні чоловіки мліли. А коли її фотографія з'явилася в якомусь із столичних журналів, то в село з десятків женихів навідувалося; та що там... удівець-генерал, із відставників, щоправда, — і той мало не на колінах перед нею стояв...

Навіть коли вже в літах була, а все одно красунею трималася. Аж оце несподівано якось так - взяла, і зістарилась. Зморшки, як здавалося Рабашеві, набігли за одну негожу днину, а лишилися навіки.

— Та вирізьбив би я тебе, вирізьбив би, — виправдовувався зараз сільський Роден, — аби ж тільки мав хоч трішечки того хисту...

— Хіба ж ти його не маєш?! - спроквола розвела руками стара. - Хто б там що про тебе не казав, а я знаю, що другого такого майстра в наших краях не було, та вже, мабуть, і не скоро з'явиться.

Рабашу здавалося, що Ганку він кохає відтоді, як уперше, ще в дитинстві, кинулася йому в вічі; бо відтоді вже не було такої днини, котру прожив би, не згадавши про неї.

Змолоду він мав би піти плотарем на Черемош. Разом із двома братами піти, і разом із ними котроїсь днини загинути у невблаганному вирі. Так, і загинув би. Але, доки б жив, то вигравав би м'язами і чув у собі силу. А так дівки дивилися на слабке його тіло й підсміювалися. Заодно з ними підсміювалася й Ганка.

Але то пусте... Ночами ввижалося йому Ганчине обличчя. Й у мріях своїх ліпив із глини її погруддя. Або витесував його з каменя, а, витесавши, тягнув той камінь у долину, щоб поставити його при шляхові, але так, щоби кожен міг бачити.

Він і насправді видивив собі великий камінь, проте підступитися до нього з різцем так і не наважився. Якось намагався намалювати свою Ганку на папері, але нічого не

вийшло. Розлючений, він малював ще й ще раз, може, з сотню разів... Саме тоді й оголосив собі вирок, причому остаточний, котрий жодному оскарженню не підлягає: "Хисту ні на копійку! Неук і нездара!". І саме відтоді втратив віру у свої руки.

— Романе, Ромцю, — звертається він до сина-художника, що саме вийшов із хати, — а намалюй-но, поки в селі та в гостях, тітку Горбаниху.

— Ти ж знаєш, що я не портретист. До того ж, я ще ніколи не малював старих жінок. Якби підшукати якусь молоденьку натурщицю – то ще б, може, й узявся, а так...

— Е, та намалювати її такою, як вона замолоду була, ти не зможеш, бо звідки ж тобі знати, якою... вона була. Хіба що, може з фотографії? Що колись давно у журналі була.

— З фотографії — точно не зможу. Всі велику художники і скульптори – Роден, Ван Гог, Репін, Брюллов, Гоген... — працювали тільки з натурою, навіть якщо за мольбертом їй доводиться відроджувати у власних фантазіях.

— Тому й прошу: намалюй хоча б такою, якою вона є зараз. Невже не зможеш?

— Та навіть не просіть, бо таки й справді не зможе! – постає на порозі, руки в боки, заспана і занадто вже тлустуата як на свої молоді літа Романова дружина, Альбертіна. – Він і мені колись своїми гогенами-могенами мізки так заасфальтував, що повірила, дурепа, ніби й справді за великого художника виходжу. А чим закінчилося?

— Ще нічого не закінчилося, жінчина! – патетично стріпує довгими патлатими космами Роман. – Усе ще тільки починається на цьому тернистому шляху до слави.

— Ага, спасибі, і так уже на всю Молдаванку прославив. Зі школи, де вчителював, поперли за пиятику; на одну-єдину обласну виставку пробився, та й то роботу його критики визнали найгіршою, а тепер ледве влаштувався на півставки оформлювачем на завод, та й то лише тимчасово. Але вже й зараз дирекція мазнею його не вдоволена.

— Тому що я – митець, а не халтурщик-оформлювач, котрий тільки те й знає, що під трафаретки штампує Ілліча та фіглює партійними закличками.

— Та ти ж і халтурити не вмієш? – по тому, що Альбертівна вже не зривається на крик, а проказує все те з холодною вбивчістю, проціджуючи слова крізь на диво великі і на диво рудкі зуби, Рабаш-старший із сумом визначає, що вона вже своє викричала та відляяла, і що лишатися їм обом у шлюбі лишилося недовго. — Ото перетворив мою комувальну кімнатку на смердючу майстерню, що й продихнути від тих фарб та від оліфи не можна, та все ляпає і ляпає. А що ляпає? Ні собі ж помилуватися, ні людям, хоча б за безцінь якусь, продати.

— Що ти тямишся на житті митця і високому мистецтві, ти... "жінчина с Прівоза"?! Це ж тобі не на лоткові контрабандними колготками торгувати.

— Якби не ці контрабандні колготки, давно з голоду повиздыхали б! – так само спокійно, лінькувато, ще й досі не відходячи від сну, огризається Альбертівна. І повертається в кімнату, аби й далі відсипатися.

Усе ще стоячи з пензлем у руці, наче з кинджалом, Роман пробурчав щось зле і мстиве; хмільним поглядом провів дружину, котра вже давно ні творчих, ані якихось сексуальних поривань у нього не викликала, і знову безсило, розгублено зігнувся над мольбертом. Але гончар з відчаєм бачить, що на полотні тому — ані гори, що навпроти,

ні яблуні, біля котрої стоїть мольберт, лиш якісь плями та різнокольорові, один на одного накладені чотирикутнички.

— Гаразд, гаразд, я згоден намалювати. Але так, щоб відтворити на полотні психологічну сутність цієї літньої жінки. Старість, охоплена німбом останнього згасання, німбом смерті. Але що тобі з того, як ні абстрактного, ні сюрреалістичного письма ти так і не визнав?

— Та кому ж воно потрібне, оте твоє "абстрактне"? - скрушно похитує головою Рабаш. - Я сам лише на таке, безталанне, й здатний...

— А кому потрібні коники, котрих ти оце ліпиш тай ліпиш? Побавиться мале — і викине.

— Але вся округа бавиться, щоб ти собі знав! А хто твоє до рук візьме?

— Щоб бавитись? - глузує недовчений художник.

Як син від малого брався за олівець, то Рабаш мав ясний знак, що й той теж у гончарі виб'ється. Або піде "по дереву", як то пророкували сусіди. І від того знаку йому робилося легше на думці, бо вірив, що його ремесло з ним не вмере, а стане синовим спадком. І, водночас, робилося тяжко на душі, адже розумів, що й син теж не раз каятиметься потім, що не взявся за якусь іншу справу.

"Колись люд знав ціну всьому, — думав собі Рабаш. - А тепер - марудишся над тією мискою, випалюєш її, розписуєш, як тільки вмієш, - та й, може, хтось виставить на стіл у великі свята. А, може, й ні".

Але що синові казати? Саме через оті "коники" він, старий майстер, хоч і не гучної, а слави все ж таки зажив. По всіх виставках самодіяльних майстрів, по музеях гончарства... Ще й наїжджають вчитися, досвід переймати, бо таких гончарів нині мало.

"Ая, нема вже таких, — любив поміркувати з сусідами за келишком вина. - Справжні гончарі перевелися; заводський конвейер погубив наше мистецтво; то все отой клятий ширпотреб. Люди, — з тих, що на мистецтві знаються, — світ об'їздили, а все до мене завертають. Доки з цього мали кусень хліба, то ще ремесло трималося. А тепер на такий хліб ніхто не йде; їм тепер дипломи подавай та офіси..."

Для старого село, як для молодого - увесь його телевізорний світ. Як хоча б хтось там на кутку почує його слово - то й тоді вже на душі полегшає, ніби одночасно й поскаржився на життя, і висповідався за гріхи свої.

"А подивіться-но на ці миски, котрі по магазинах, — казав на селі. - Отак нашматують, аби тільки з рук... Хіба це гончарування? Сором людський - ось що це таке".

"З якого це дива став би я мискою милуватися?! — не розуміє котрийсь. - На фронті, он, так припірало, що з трофейного черевика їв. Це тобі нема чого робити - то "виписульки" свої вигадуєш. Дай Боже, щоб було що в ту миску, нехай навіть і незугарну, насипати..."

По кожній такій розмові Рабаш починав ще більше ненавидіти свої руки і своє безталання. І тільки в нападах зневіри нагадував собі, що насправді він усе ж таки

мріяв стати не гончарем, а художником. Талановитим і знаним.

А зараз, ось, прохав сина, щоб намалював йому стару Горбаниху.

— Та й чого це ти ляпаєш тією фарбою, ніби погана газдиня вапном? – сердився на нього. – Абстракціоніст, громи б тебе побили!

— До мого ляпання вам зась! – спалахнув Роман. – Я можу розуміти вас як батька, але не як митця!.. Ще переконайте мене, що "під Мікеланджело" працюєте. Варт пальці в глину вп'ясти – маєш мистецтво. Я вам не гончар, я художник!

— Ромцю, диви скільки яблук напало, — мовить до нього сестра Надійка, аби якось відвернути сварку. Але Роман на неї не зважає. Переганяє через підсміювання свої невдачі і батькові радощі.

— Галас, котрий зчинили навколо тебе, — остаточно добивав батька-гончара, — нічого не вартий! Викопала сільський примітив, а ти гадаєш: слава.

— Май совість, Романе! – все ще намагається вгамувати його девятнадцятирічна сестра.

— А ти, моралістко, взагалі йди звідси! Не заважай пізнавати свій родовід. Виявляється, я повинен пишатись, що мисочки та свистульки у роду нашому розписують, бач, із діда-прадіда! Хоча плювати я хотів на таку спадковість.

А ще за хвилину до цього старий уявляв собі, як він подарує, нарешті, Гані сто років назад обіцяний образок і, може, навіть не зізнається, що то з-під синового пензля.

Утік до хати. Утік, а син бив словом, ніби ножем. Усе в плечі та в плечі...

— Зачекай, зараз намалюю. Таку красуню з твоєї Ганьки-моделі витворюю, що безталанні прихильники класицизму вдаватимуться під її портретом до творчого самогубства, як під ликом Сікстинської Мадонни. Оце ще трішки потерпи, і перед тобою постане таке полотно! Ну... таке полотно, що решту життя свого тільки ним і милуватимешся!

Спираються на тини сусіди. Слухають, як сваряться батько з сином, хоч усе село знає, що сваряться даремно.

* * *

Ще не встигла Горбанючиха дійти до своєї хати, як під Романовим пензлем вже висвятилися три червоних кола, котрі, за його розумінням, мали відбити усе "психологічне ество" цієї підсліпуватої баби.

— Тішся, старий! Намалював я твою непорочну Діву Ганьку! – примирливо кричить батькові. – Можеш почепити її під образи замість Диви Марії!..

1969 рік

ЧУЖИЙ

Зранку Килина одяглася у все сіре, пов'язалася чорною хусткою і пішла з двору.

— Що, знову в "жалобу" вбралася?! – розпалював у собі лютя чоловік її, Роман. – Дмитрака свого оплакуватимеш, чи вже й мене, заодне з ним?! За першим чоловіком ніколи й сльози не пустила, тільки за Дмитраком! А він тобі хто? Ні-ні, ти все ж таки поясни, причому не тільки мені, але й людям, хто він тобі, ким доводиться? – аж багрянів Роман, шаленіючи від гордого мовчання дружини. – Все село знає, що чужий,

що прибився у ці краї з бозна яких світів. Приблуда – ось він хто! А ти кожні проводи ходиш на могилу. Вже в могили тієї чортма, а ти вперто ходиш і ходиш!..

* * *

...Стояв на порозі маленький і висхлий, мов тріска. У кожній руці тримав по галузі та й чекав на перше слово господині.

Двоє діток сиділо на ліжку й зі страхом дивилося на дядька. Ковдри попідтягували до підборіддя, але зігрітися не могли. Зсиніли.

— Ти патиччя це звідки?.. — нажахано, від страху і хвилювання ледве вимовляючи слова, запитала Килина. – Мабуть, із саду приніс?

Запалі щоки жінки дрібно тремтіли, ніби хотіла сміятися. Але очі згасли від безнадії, чи вже, напевне, й від усвідомлення власної приреченості.

— Звідки ж іще?

— Та ж поліція наказувала, щоби ніхто звідти ані сучка не рушив. Тільки сім'ям поліцаїв можна.

— Ти, Кирино, не бійся. Чи повісять, чи сам умру – один кінець. Аби-то ліс був близько, то можна б із лісу, але ж, сама знаєш...

Дістав з кишені кілька картоплин, дрібних і чорних, аж мали б гноїтися, зголоділо подивився на них і поставив на чорний, порепаний, давно відвиклий від запаху хліба чи будь-якої іншої страви, стіл.

— Вже вибачай: скільки вдалося нашкребти у погребі – вся тут. Сідай біля дітей і грій їх, поки розпалу. Бо ж такі сині, наче з хреста зняті...

Дрова вогкі. Дмитрак дмухає під них так, що очі йому зчервоніли від натуги. А діти плачуть від диму й ховаються за матір, яка теж плаче. Але вже не тільки від диму.

Нарешті розгорілося. Малі повилізали з-під ковдри й посідали біля печі. Руки простягали до вогню, мовби жебрали в нього.

Чотири тіні відбилися на стіні, як чотири образи.

— Про одне прошу тебе, Кирино, про одне благаю: щоб Стефанові, коли повернеться, розповіла все, як було.

— Та як же він повернеться, як повернеться? Звідти й не такі – сильніші, затятіші, у війську навчені – і ті не повертають. А зі Стефана мого, який солдат, як його і до війни лікарями браковано?

— Проте ж узяли. Добровольцем. І воює, не згірше всіх інших. А там уже – кому яка доля, не нам із тобою, самим Богом суджено. Мені про інше йдеться. Як Стефан ішов на фронт, то не когось там із близьких та рідних, а таки мене одного просив, аби не дав вам загинути. То сама бачиш: що можу — те й роблю. Душа перед ним чиста...

Коли в горнятку забулькала вода, діти не могла відвести від нього поглядів. Так чекали на їжу, що аж роти їм заслинилися. Меншеньке навіть на стільчик стало, аби краще було дивитися на те, що там на печі вариться.

— Вже й не знаю, як тобі віддячу, — мовила Килина. – Ти нам усе виносив, що мав, а сам... Не ходи більше до саду, Йване; сам знаєш, що за нього стріляють. До весни недалеко, якось пересидимо.

Нижню губу до крові закусила, щоб не розплакатися. Але вже й так не плакалося...

— Чужий ти, Йване. Геть чужий, бо й до села тільки-но перед війною прибився. А, бач, такий милостивий до мене й діточок моїх, наче батько рідний...

— А воно віддавна так ведеться, що в лиху годину чужих нема: або свої, або вороги.

Тонесенький коржик жінка розломилла на чотирьох, але діти вхопили всі кусні. Старший один кусник ховав під столом, бо вже розумів, що коїть злочин.

Але дітям не сказали ні слова: одну картоплину поділили між ними, другу, теж не чистячи, — між собою, і дрібнесенько так відкушували, нібито й не кусали насправді, а злизували.

* * *

А тієї зими поліцаї не раз попереджели Дмитрака, щоби не був дурним. "Залишився без сім'ї, казали, а так бідуєш, ніби десятеро дітей тебе обсіло. Птах від голоду мре, а ти сидиш у хаті, мов сич. Подивися на стіни. Такі в памороззі, наче із снігу викладені. Білі знадвору й зсередини. У такій хаті мрець не влечить..."

Дмитрак вічно сидів на лаві, стругав якихось коників, мовчав, та так йому й сходило. Але цього разу прийшов Стась. Цей поліцай знав, що казати. Для кожного мав таке слово, що міг ним жили витягти.

— Чого бичишся, чоловіче добрий? Чекаєш, що хтось порятує? Ага!.. За ноги й на цвинтар! Німці німцями, а ми один одного тримаймося, та й будемо якимось жити.

— Якщо ти знову про службу в поліції, то можеш вести на неї свого пса, — відказав Дмитрак. — Але пес має бути добрішим, бо ж таки... пес.

Від тих слів Стасові очі заросилися кров'ю, а проте обличчя стало ще ласкавішим.

— Ти колись попросишся. Так проситимеш, що котрийсь би, може, й зжалівся над тобою, якби те чув. Але тільки не я. Бо я, щоб ти знав, безжалісний.

І пішов геть, залишивши Дмитрака між голодними, морозням просякнутими стінами.

Дмитрак обводив їх запамороченими очима. Коли б міг, то вгриз би якийсь кусник, але стіну не вгризеш. Вона сама стікає білою памороззю, мов слиною, котру вже нема сили ковтати.

А на чорній лаві колись лежав домашній, щойно випечений хліб.

Іван дивиться на ту лаву, і йому не віриться, що на такій чорній міг лежати свіжий хліб, котрий Ганя тільки-но вийняла з печі. І що той хліб можна було їсти.

Нахиляється аж до лави.

"Таки пахне хлібом!". Не розумів, як таке може коїтися — але ж... хлібом! Аж обмацав її руками, так пахло житнім. Хотілося впасти на неї, на самий хліб, та й уже більше не вставати. Але в цю хвилику йому привиділося, що Стась вернувся до хати. Що він стоїть на порозі й сміється з його біди.

А Стась надійшов аж уранці... Щоб гнати його до саду. Вирубувати на дрова — для поліцаїв.

— Не хотів, аби тобі хтось рубав, — по-садистському сміявся з нього, то йди сам! І не шкірся, бо я на просіння не щедрий: мені терпець увірветься".

— Сам добре знаєш, що нікуди я не піду.

— Підеш! Я тобі кажу, що підеш! Відведу до поліції, то так зрубають, що живого місця на тобі не лишиться!

Дмитрак вказує йому жовті зуби, що якимось попитом ще трималися розпухлих десен, і це мало означати посмішку.

— Ну, почекай, бидло... — процідив Стась. — Побачу тебе хоч із трісочкою. Хоч з малесенькою! Тоді вже я сміятимусь... Так реготатиму, що пекельні отці-інквізитори могли б здригнутися.

Дмитрак ще довго лежав на своєму лахмітті. Воно тепле. А коли під ним щось тепле, не так хочеться їсти.

Зірвав нігтем кусник памороззі і підніс до рота. Але навіть у роті розтає не відразу. Поволі стікає прісною прохолодою та обпікає йому всередині різкою холоднечою.

Позавчора він гадав собі, що вмере з голоду сьогодні. Проте сьогодні він ще не вмере, тому що поклав собі піти до Килини. Оце прямо зараз устати і піти.

"Якщо в неї залишилася хоч якась крихта, то можу вмирати й до самої весни..."

Легко став на підлогу, притримав її ногами, аби не гойдалася, і трохи походив хатою.

"Діти вимерзнуть, — подумав. — Вимерзнуть, бо до весни, як до неба. Йди та принеси бодай якусь гілку..."

Вийшов у сіни, дістав з-під лави дві сокири і почав приважуватися, бо хотів легшої. Проте обидві тягли руки до землі, й нічого не міг з ними вдіяти.

Висхле тіло його здерев'яніло, аж почало чорніти. Але подумав, що то не біда. Лиш почне рубати — відразу зігріється. "Щоб тільки дійти до того саду. Дійти, а там якось воно буде... Аякже, дітей треба рятувати; бо таки треба ..."

І чітко різнив, як малі тішаться вогнем, а Килина плаче. Бо їй, чи добре, чи зле — все плаче. Жінка...

Це було надвечір. А вранці його знайшли забитим.

Так обіймав зледенілими руками галузу, ніби палив її у своїх обіймах. І, напевне, було йому тепло, бо не хотів віддавати навіть мертвий.

— А то й не треба відбирати від нього, казав чоловікам Стась. — Нехай небіжчик не сердиться, що відібрали-м те, з чим пішов од людей. Негоже від умерлого, — казав, — най усе буде по-християнському, по заповіді...

І чоловіки скрушно похитували головами, бо добре знали, що застрілив його саме він, Стась.

А через двадцять років чужа жінка вдягалася у все сіре і пов'язувалася чорною хусткою... Йшла на поминки.

1967 рік.

ХРЕЩАТА ДОЛИНА

"Простіть, що іду, ніби завинив перед вами. Але миліше мені вийти отак, востаннє, з села, подивитися на нього з цієї козацької могили й передумати усі думи свої десь у

степу, наодинці..."

Зрошена трава обпікала росяною вологістю.

Ішов з села. Аж туди, до козацької могили, що сторожувала над Хрещатою долиною.

"Чого правду таїти? Так мені гірко було дивитися на випалені полини, що-м кляв цю долину. І кляв ту хвилю, котрої погодився їхати сюди. Земля потріскалась і зойкала від спеки. Ні води, ні людського житла — лиш верткі смерчі розпеченого пилу. Навіть повітря видавалося настоящим на полинах: гірким".

Степовий орел сидів на маківці могили й зачудовано дивився на чоловіка; ніяк не міг збагнути своїм пташиним розумом, куди той прямує та яку здобич намагається вполювати.

"Такі находили хвильки, що ладен був проклясти цю місцину та й утекти на Поділля, до рідного села, до ріки, до лісу, до нашого лагідного сонця... Наодинці чоловік завжди слабкіший, аніж на людях".

Орел знявся, безсило помахав крильми і, ледве здолавши обліт пагорба, знову приземлився на його вершину, за кілька кроків від Кирила Виргана. Якусь мить постояли один проти одного, ніби готувалися до двобою, а потім одвернулися та й, думаючи кожен про своє, з сумом поглядали на степ, посеред якого двома нескінченними дорогами перетиналися глибокі долини.

Якраз в одній із них, там, де бовваніють вимиті за віки гранітні острівці, дрімало село. Зі сто хатин обступили двоповерховий Палац культури, ніби колись давно зійшлися на раду, та й ніяк не здатні розійтися.

"Наодинці чоловік слабкий – це так, але ж я завжди з людьми був. Чи солодко мені жилося, чи гірко, але з ними хворів та й з ними видужував... Василина все сумувала за Верб'яним. День при дневі благала, щоби я звідси відпросився і ми могли повернутися на рідні місця. Але я на те не приставав, я робив свою справу, як мені від людей наказано було".

Знесилений степовий хижак знову розпустив крила. Але злетіти не брався. Показував чоловікові, що не годен.

Сонце ще тільки займалося ранішнім промінням. Звідкись іздалеку находив на село туман, ріденький такий, ніби хмарка сивого диму. Але й хмарка теж уже поволі займалася червоним.

"Отут, на могилі, тримали ми першу раду. Було нас тоді п'ятеро: архітектор Дмитро Курний, агроном Семен Чалик, економіст Іван Неруба, зоотехнік Степан Ільчишин і я. Певний час так і стояли на цій вершині, наче мали перед собою незвідану землю, на яку й справді прийшли першими, аби з часом подарувати її людям.

Відтоді й повелось: щоранку з'їжджалися до цієї долини жителі навколишніх хутірців та й зводили тут, на Хрещатій долині, радгосп "Степовий". То ще добре, що кожен із нас п'ятьох мав досвід роботи в господарствах, отож знали, з яким словом підійти до того чи іншого степовика; як переконати його, що й далі по хутірцях господарювати не варто, а слід зводити велике сучасне село — з торговельним

комплексом, Палацом культури й електрикою.

Так, вони й справді знали, з яким словом підійти до кожного. А щосуботи, надвечір обов'язково піднімалися на цей курган, аби ще раз оглянути місцину, окинути поглядами все те, що зроблено за тиждень, а головне, помізкувати над тим, як розгортати цю забудову надалі".

Однаке все це вже в минулому, а тепер ось Кирило Вирган востаннє піднявся на вершину кургану і з сумом споглядав, як над осінніми виноградниками водили свої прощальні танки хмільні вітри. І це в той час, як вижовклі лози спочивали на похмурих пагорках, наче всохлі, життям і працею виснажені жінки.

"...Ба, слід би ще дістати трохи будівельного лісу для Степана Жовтяка. Прохав же мене, чорта. Хату віддав молодят, а сам хоче спромогтися на нову. Я вже й у район телефонував, але в них одна відповідь: лісу нема й невідомо коли з'явиться. Як би там не було, а новому директорові ще з дороги нагадаю, щоб не забув про його нужду. ...Та й що там казати? Самі знаєте, як велося. І "местнічеством" мені докоряли, бо десь по обласних базах, інтереси господарські обстоюючи, з горла намагався вирвати, щоб якось допомогти радгоспові. А скількома доганами обліпили мене за час директоруванн. Нагороди, щоправда, теж траплялися, але про них начальство чомусь дуже швидко забувало. Інша річ - догани... Директорування - такий хрест, що хоч і нести його несила, а не позбудешся, поки хтось не зніме..."

Гніздечко виявилось звитим у втиснутій у землю підкові. Кирило викинув з нього грудку засохлої глини і прикрив кураєм - воно й далі мало залишатися спасенним.

"Ще й тобі, Зінько, допоможу. Лише дістануся до села, то відразу ж, як і обіцяв, напишу лікареві-травникові, щоб запросив на лікування. Скільки ж тобі мучитися через ту астму? Бувало, бачу синє лице твоє, і серце кровю обливається. Але, що правда - те правда: не все встигав, не про все пам'ятав. Наобіцяєш, наобіцяєш, а життя поверне по-своєму, і роби, що знаєш".

На якусь мить постало перед ним зсиніле астматичне лице Зінька, і спохмурнів.

Як його Василина зачула смерть, то все благала відвезти її на Вінниччину. За кілька ночей він зсивів, як голуб, але вимусити з себе слова наперекір так і не зміг. Відвіз і... поховав. Мусив везти, хоча лікар попереджав, що вона вже "нетранспортабельна"; ще й слівце якесь таке вигадали, нелюдське, здичавіле - "нетранспортабельна"! Хоча вона й справді вже була той...

А вчора на його обійстя зійшлося півсела. Пили червоне вино і промовляли красиві хмільні слова, як то годиться промовляти до кожного і про кожного, кого випроводжають на пенсію. Сьогодні зобіду ще й мало відбутися щось схоже на мітинг, одне слово, офіційні проводи. Тобто ті ж таки хмільні слова, тільки вже з папірця, мали проказувати офіційно, як засновнику радгоспу. І плескати в долоні...

"Мабуть, я таки зле вчинив, що не дочекався цього офіціозу, а, вважай, утік із радгоспу. Та чомусь мені видалося милішим: вийти отак, на світанку, подивитися на нашу працю з цієї козацької могили (бо в останні роки все бракувало часу зійти на неї), та й сказати вам усім, що-м собі нагадав. То вже не коріть, що пішов від вас так, ніби

втік від людського осуду. Мабуть-таки, зле вчиняю, але вже, як є..."

Далеко, аж біля асфальтівки, чекала на нього машина з валізками. І час було поспішати на автобус. Але він на те не зважав.

Поволі дістався роз'їзду, звідки починалася дорога на село. Рапатим каменем прибив дороговказ, що ледь тримався стовпа, потів зчистив з нього пил.

Витер дрібну сльозу, але набігла інша...

Ішов степом, степом... Аж туди, де за десятима обріями спочивала його Васирина. І старий орел-степовик заздрісно дивився йому вслід. І туман перед ним стелився сивий-сивий...

1968 рік.

Одеса, студентський гуртожиток

університету на Пастера, 29

ДОРОГОЮ

А Степанові однаково, хто сидить у нього на безтарці. Навіть якби там сидів сам чорт - він так само вйокав би на Сіру і так само здіймав би над нею батога.

Бо й справді, однаково, хто сидить і що говорить. Він — їздовий, а бригаді потрібні цвяхи та пара віконних рам — ото і вся мудрість цієї дороги. Коли чоловік при ділі, зайвий клопіт йому ні до чого.

Дістав цигарку, розім'яв.

— Та їдьте ж ви хоч трішечки швидше! - увірвався терпець Андрієві, одному з двох парубійків, що опинилися у нього в пасажирах. — Коні, он, — і ті на ходу засинають!.

— А куди б це я мав поспішати? Не на торг їду...

— Та й не на кладовище ж! - підтримав свого товариша Василь

— Е, та ти, Василю, ще той розумака! Хіба ж я тебе не знаю? Я ще батька твого знав, який теж отут, у селі, все життя пронибив. Аякже, знаю... А гнати не накажеш. Шля, вона, бач, тре боляче. Чи, може, брешу?

Їхали степом. Стерні навколо, скільки сягає око, та ще копички й копички соломи...

— У місті нам, мабуть, і гуртожиток дадуть? - стиха запитав Василь.

— Та хто ж його знає... - знехотя відповідає Андрій.

— Як це, хто?! Ти ж сам казав, що майстер нібито ж обіцяв.

— Та нібито ж обіцяв. На цьому заводі всім холостякам місця в гуртожитку надають, а ми з тобою хто?..

— Щось не дуже впевнено відповідаєш. Якщо збрехав, краще одразу зізнайся.

— Чого загадувати? Приїдемо - побачимо.

Андрій поглядав на їздового, а той ніби вглух. Неначе цілий світ втисся йому межі дві посторонки. Минуло кілька хвилин, перш ніж він усе ж таки озвався:

— А чому вона... - звернувся до Василя, — ну, ця, краля твоя, до міста їхати не захотіла?

— Сказала, що поки що хоче в селі попрацювати.

— Тут і до сивого волосся працювати можна. Але ж вона не з тих, котрі до сільського буття прикипають. Отож, видається мені, що теж із села втече.

— Може, й утече, хто ж її знає...

Андрій зрозумів, що йдеться про Орісю Коржич, Василеву дівчину, доньку сільського механіка, якого лише рік назад прибило до Зарічного з районного містечка. Їздовий здогадувався, що Василеві важко від неї їхати, тому й сипав словами, наче рани жаринами припікав.

Доки ще Степан мав жінку, то йому було однаково, куди хто їде і звідки вертає. Але ж вона вмерла, а він, чоловіча, прозваний у селі "вічним їздовим", лишився самотнім, у німій, і теж самотній, хатині край села. Восени і взимку ця хатня німотина ставала настільки нестерпною, що подеколи Степанові хотілося вийти з неї, стати посеред вулиці, та кликати когось, щоб і далі, до самого ранку, не лишатися однісіньким на цілм світі. Або просто, по-вовчому вити.

А щойно надходило літо, молоді купували валізки і кудись їхали. Вічний Візник сам змушений був відвозити їх на станцію. Якби міг, не брав би, але ж то таке зілля, що його при землі не втримаєш. Ще скажуть, що йому коней шкода, або свого часу. Так і їздить: на станцію з повним возом хлопців та дівчат, а назад – пустою безтаркою.

— Що ж це за світ такий постав?! – скаржився по тому сусідам. – Тільки піросло – за валізку, і до міста. Якщо так і далі піде, то ми тут, старий при старому, досивіємо і вимremo. На таке заходиться, що незабаром уже й ховати буде нікому.

— Хіба ж тільки з нашого? — сумирно відказували сусіди. – Тепер, он, з усіх сіл отак утікають.

— Але ж до того йдеться, що разом із нами й села наші вимруть. Треба ж їм щось казати. Це ж ваші діти, тож робіть щось.

— А ти б ото своїх понароджував, а потім повчав. Яке твоє діло до наших? — відказували.

Але своїх Вічний Візник не мав. І на селі це добре знали.

Степанові й зараз хотілося б погомоніти з хлопцями і про оті трикляті міста, і про вимираючі села. Навіть кілька разів поривався, але так і не наважився. Та й про що з ними, з цими шмаркачами та лобуряками, говоритимеш, як вони тебе все одно не послухають?

Безтарка поволі скаче грудкуватою дорогою. Рипить та сухо потріскує усім своїм причандаллям, немовби розламується.

— Вйю, нехристи!.. Он, польовий стан будують. Казали "Молодіжний". А де та молодь, спитай? Тільки на ноги спялося – й одразу на станцію, та в світи, аби тільки подалі від села. Вйю!..

Хоча Вічний Візник і вдає, що нібито говорить сам із собою, ні до кого не звертаючись, але нехай і ці лобуряки теж слухають, нехай...

— Порозпускали всіх молодих світ за очі, а кажуть "Молодіжний"!

— Чого це ви там бурчите й бурчите? — питає Андрій. — Вам хіба не однаково?

— А я не до тебе! Хочеш – слухай, а не хочеш, то я зараз же тпрукну – та й іди собі пішодрала.

Вже час їхати на склад, а звідти – якомога швидше вертатися до села, де на нього чекає будівельна бригада. Ще хвилин десять тому хлопці зійшли з його безтарки і подалися до вокзалу, отож він сам уже марнує час.

Вічний Візник нервово пройшовся навколо безтарки, кинув коням сіна, обдивився упряж і ... раптом теж подався до станції.

Андрій стояв у чималенькій черзі до залізничної каси. Поглянув на Степана, як на пусте місце, і відвернувся.

Вічний Візник і собі вдає, що йому байдуже. Придивився, де сидить Василь, та й почвалав до нього.

— Ще й досі не поїхали?

— Чого це не поїхали? Давно в поїзді, хіба по бачите?..

— А мені однаково... Я тільки сказати хотів... коли що, то я скоро їхатиму назад. Кажу, бо ж воно всіляко буває.

— І їдьте собі, — стенає плечима худорлявий, але досить-таки плечистий хлопчина. - Я вам не начальник, доповідати мені не треба.

— Поробили б тут якийсь рік, а далі видніше було б. Ви зостанетесь, а за вами ще хтось. Де ж це бачено, щоб на все село одні старі? То, кажу, міг би й зостатися. Хоча мені що?.. Ви свої голови маєте.

— Тому ж і до міста їдемо, що голови на плечах маємо, — в'їдливо так усміхається Василь.

Вічний Візник ображено посопів, покректав, але зрозумів, що його вже відфутболено, і ще за якусь хвилю вимушено мовчання пішов собі.

— Чого він хотів?! - подався до товарища Андрій, полишивши чергу.

— Того ж, що й раніше — щоб ми з тобою до села повернулися. - Проказавши це, Василь запитливо поглянув на свого колишнього однокласника. Власне, зараз він тільки тому й подавався до міста, що товариш умовив, так би мовити, за компанію.

— Чого ти на мене дивишся? - уловив його сумніви Андрій. - Якщо й справді не хочеться їхати, — вертайся. Директор радгоспу обіцяв послати нас на курси механізаторів, от і повчишся пару місяців у райцентрі.

— То, може, так і треба зробити?

А Степан одв'язав коней, сів та аж сплюнув.

"Здурів на старість, чи якої трясці?! - лаяв себе. — Вікувати тобі з ними, з цими бовдурами, старий дурню?! Поїдуть чи не поїдуть — тобі яке горе? Чи, може, хоч один із них твій?!"

На складі завантажився швидко, а вже від нього мав би вертатися до села навпростець. Вже й на путівець виїхав. Зупинив коней, бо треба було прикурити. А далі не витримав, повернув вороних і погнав до станції.

"Може, поїзда не було, — по-дитячому так умовляв себе, — або квитків не вистачило - все що завгодно може трапитися..." Проїхав до того перехрестя, на якому слід було звертати до вокзалу, схаменувся і, не помітивши хлопців, що сиділи під крилатою вербою, чекаючи якогось транспорту, круто розвернувся.

— Егей, дядьку, почекайте!

Здивовано озирнувся, але повівся так, ніби не почув і не побачив.

— Та почекайте ж, дядьку Степане! Куди вас несе?!

Для гонору проїхав ще трохи, аж тоді став.

— Ну, що там таке?!

— Як це "що"?! — здивувався Василь, першим заскакуючи на задок безтарки. — Таж самі агітували вертатися до села, а тепер утікаєте!

— Чорти вас агітували! Носить вас то на станцію, то зі станції! Я вам не автобус! Мені гроші за діло нараховують. Коні теж казенні. Не візьму, і ніхто мені нічого за це не скаже. Тюпайте пішки. Бо йому, бач, до дівки під пахву закортіло з тієї станції...

— Причому тут дівчина? — обурився Василь, враз почервонівши.

— А ти, лобуряко, помовч! Не до вас приставлений! Носить їх туди-сюди, таксі, бач, знайшли...

Хвилин десять їдуть мовчки. Вічний Візник задумливо курить, і коні теж разом із ним "перекурюють", ледве-ледве тягнуться, ще й травичку обіч путівця пощипують.

— Та їдьте же, дядьку, швидше! — не стримується Андрій.

— Бо й справді, — підтримує його Василь. — Скільки ж можна отак валандатися?

— Сказано вам уже, що не на торг. Коні, вони до роботи приставлені, а не для того, що якихось там лобуряк на гулі возити. — Але все ж таки змилюється, і нарешті ляскає в повітрі батогом. — Вйо, бо дощ ось-ось піде!.. Тягнуться, ніби їх не до села, а на скотомогильник женуть!

1967 рік,

станція Новополтавка — село Трояни

на Миколаївщині.

БОРОЗНИ

Світ крижанів під вітрами. Лиш птахи відігрівалися по свіжих борознах, захмеліло гніздилися поміж масними скибами, марили зерном і весняним клопотом...

Лишатися наодинці зі своїми помислами Владьо більше не міг. Зупинив трактора, заляклими ногами ступив на ріллю, постояв, шулячись під пронизливим вітром, і пішов аж туди, до пагорба, з-за якого тьмяним плесом прозирає Дністер.

Усе було рідне на цій шматку поля. А хвиля відчуженості чомусь полонила мозок, і самотина терзала душу його і гнала до ріки, як до святого місця на сповідь.

"Я тебе до ночі виорю, — мовив до поля, аби якось виправдатися. — Останній гектар лишився на весь радгосп, а до ночі далеко..."

Пагорб надійно захищав од вітру, тому Владьо вдячно приліг за ним на край засмальцьованої ватянки і завмер, втупившись поглядом зчервонілих очей у ріку, спогади, у закапелки своїх прагнень.

Поки його ровесник Дмитро Орчик не поїхав із села, Владьові велося більш-менш добре. Проте він усе ж таки поїхав, і відтоді не лише село для Владя ніби спустіло, але й сама душа його нібито зсиротіла. Одні хлопці по містах, інші — в армії, або вже й поженилися, а відтак, поставили кам'яниці на центральній садибі радгоспу, та й тепер

не помічають його за родинними клопотами. А він, Владьо, все ще лишався на селі, що було радгоспним відділком, та й тепер уся громада гадала, з якого б це дива він так повівся; що його зупинило, що завадило податися кудись у світи, за іншим буттям та іншою долею?

Одначе відповіді на це запитання Владьо і сам досі не знав. Причому найтяжче велося йому вечорами, коли все єство його сповнювалося якимось нерозв'йним сумом, і, наче неприкаяний, никав вулицями села, час од часу зупиняючись під вікнами клубу, де вичовгували танго школярі, й аж опівночі повертався додому. Самотина змучила його, зробила мовчазним і нервовим.

"Орчик, трясця твоїй матері... - пригадав напарника. — Лінивий, мов гарбуз, йому той технікум, як свині віжки, а всеєдно пристроївся, аби лиш подалі від поля..."

Не заздри́в Орчикові, як не заздри́в ніколи й нікому. А чомусь пригадав його втечу із незрозумілою, потаємною якоюсь злістю.

Школу Владьо закінчив мало не з медаллю.

Міг піти вчитися. Міг влаштуватися на будь-якому заводі, або податися на будову, одне слово, міг та й міг!..

А він лишався на цьому невеличкому відділку радгоспу — на радість керівникам, що цінували його, як доброго механізатора; і на поталу декому із сусідів, які вважали, що "вивести сина в люди" можна тільки в один спосіб — обов'язково прилаштувати його десь у місті.

Найдивовижніше, що він усе міг швидко змінити. Заяву про звільнення — і пакуй валізку. Але якась правічна селянська осідлість, виплекана у нім на батьківській крові, не дозволяла вдатись до цього. Відкладав з дня на день, вагався, уже вкотре радився зі старим... А батько казав: "Роби, як знаєш. Слава богу, вже не дитина". І Владьо не розумів, що промовляло тими батьковими словами, — байдужість чи образа?

Якщо по правді, то йому й не хотілося їхати кудись від долини, від Дністра, від оцього поля.

Але якось так воно все складалося в його житті, що начебто мусив.

— Невже й досі не помітив мене?! Владиду!

Здригнувся від несподіванки. Різко обернувся на голос, і просто перед собою побачив лаковані жіночі чобітки.

Перед ним стояла Стефця Радишина.

Щоки їй зсиніли. Сльозини, що накочувалися на очі, потім повільно спливали на вії і тремтіли там, немовби після невиситимого плачу.

' — Ти чого це?! — стурбовано запитав хлопець.

Стефця присіла навпочіпки і тепер обличчя їхні були зовсім близько. Він чітко різнив тіні майбутніх зморшок обабіч пухких вуст її, і червоні плямки од вітру на щоках.

— Тепло́го чаю привезла.

— З якого це дива ти почала возити мені чай?— з підозрою запитав Владьо.

— Усім вивезли, хто у полі. Керуючий так звелів. Холодно ж он як...

— Якщо наказав — тоді вози, — байдуже мовив Владьо і відвернувся.

— Ти ось що, ти на землю не лягай, тому що застудишся, — не вгавала дівчина.

"Ішла б ти собі, звідки прийшла, — подумки відмахнувся Владьо. І пересунувся так, щоб лежати до неї спиною. — Цікаво, чи давно вона тут поблизу вештається? Може, й давно, та ще й стежила?.."

Владьо заплющив очі і, зізморщившись, знервовано похитав головою. Після цього здогаду присутність Стефці почала гнітити його ще дужче. Навіть зажадалося тієї самотини, від якої оце щойно так хотілося втікати.

Він уже знав, що ті його сьогоднішні борозни — останні. Що не повернеться він сюди ні навесні, ані наступної осені. Вже вкорінився у цьому намірі, та й тепер лиш мав зважитися на котрусь із доріг. Хоч усі вони виводили з села ніби на рік-два, але рідко коли вертали назад і через двадцять-тридцять років.

"Скільки їй? Шістнадцять, сімнадцять?.. Чому це я раніше не познайомився з нею, ну, щоб отак якось... поближче?!"

Зі Стефцею він і справді знайомий був поверхово. По-перше, Радишини жили у хутірці під лісом, а по-друге, коли йшов до армії, Стефця ще трималася маминої запаски, а як повернувся - навчалася десь у професійному училищі. Аж оце влітку, під час виробничої практики, чомусь покинула те училище, і тепер живе у своїх Виселках. Ну, живе собі, то нехай і живе, яке йому діло до цієї хуторянки?

Пасма вечірнього неба спадали у ріку і зливалися з нею у суцільний вогкий морок.

Дністер щез. Лише приглушений клекіт порогів давав знати, що ріка зовсім близько.

— Ну, не мерзни вже, — примирливо пробурчав дівчаті. — Сказав, що не питиму, значить, не питиму, отже вези назад.

— Нічого ти не сказав! — образилася Стефця. - І взагалі, чого ти так зі мною? Нібито я образила тебе, або скоїла щось лихе?

— Говориш дуже багато - тільки й усього. А щодо чаю, то в торбині у мене, в "тормозку", і чай свій, і бутерброди.

— Тоді я просто посиджу біля тебе, відпочину. Хіба не можна?

— Та сиди собі, якщо вже не маєш чим займатися, — стенає плечима

І знову тихо так плив течією забуття, і навколишній світ поставав перед ним, наче у вранішньому сні, коли світанкова зоря пробивається крізь фіранки і сліпить очі.

Несподівано Стефчині пальці ледь-ледь торкнулися його шиї, але одразу ж лячно відсахнулися.

— Ну, чого тобі?..

— А мені мати чомусь щодня про тебе говорить, — проказала Стефця по якійсь хвильці мовчання, і знову торкнулася його волосся. — З ранку до вечора тільки й чую: "Ой, та він же такий лагідний. Ой, та він же такий роботящий, та весь у батька. Виходь за нього заміж — вік щасливою будеш..." Теж мені щастя!..

Певний час Владьо сторожко дослухався, чи мовить вона ще щось, але минала хвилина, друга, а Стефця все ще мовчала.

— Зрозуміло, мати будь-що хоче видати тебе за когось, нічого дивного в цьому

нема, — нарешті не стримується хлопець. — Я це вловив. Що далі?

— Та оте ж і "далі", — ображено якось одказує Стефця. — Мати спокою не дає: "Віддавайся за Владя, віддавайся за Владя!.." А коли терпець мені вривається, відповідаю: "Та було б там за кого!.."

— Що-що?!— спохопився Владьо. — Що там каже твоя мати?!

Стефця розгублено зблискує на нього великими чорними очима, і бліді від холоду уста її тремтять дрібно-дрібно, немовби про щось благають.

— За кого це мати віддає тебе? — в'їдливо посміхається Владьо.

Стефця помічає цю його посмішку й образливо стенає плечима.

— Не бачу в цьому нічого смішного. Армію ти вже відслужив, а всі хлопці колись та женяться. І не така вже я некрасива, щоб мною можна було гребувати.

Владьо невдоволено покректав, підвівся і пішов до трактора. Проте дівчину така реакція не влаштовувала, полишивши термос біля біля підніжжя пагорба, вона рішуче вклала руки у глибокі кишені куртки і подалася за ним; ще й ступати намагалася слід у слід, ніби передражнявала. Тільки що очі боялася звести, навіть коли Владьо не озирався.

— Ніби сам не знаєш, що на селі, не кажучи вже про наш хутір, інших женихів нема, — з якимось несподівано щирим докором сказала вона. — Самі малі та підлітки лишилися...

— Ти в нас дуже доросла!

— Але вже й не мала, вісімнадцятий на порозі.

— На поро-о-зі, — передражнив її Владьо. — А вже сватаєшся!

— Сватаються хлопці, а не дівчата, — з тією ж лагідною щирістю відказала вона. — Я ж просто так кажу, для одвертості... Бо хіба ж не правда?

Проказавши це, Владьо різко повернувся до неї. Але тієї ж миті Стефця зойкнула і відскочила вбік.

— Ось так воно краще, — повчально погодився Владьо. — Бо зараз обійму, і вищатимеш, аж у селі почують.

Стефця відійшла ще кроків за п'ять, проте парубок наздогнав її, і пішли поруч.

— Ти що, давно знаєш мене? — поцікавився Владьо.

— Та ще зі школи. І навіть встигла закохатися, дурепа.

Обличчя Владьове нараз спалахнуло. А брови подалися до чуба і там закам'яніли. Недовірливо скосував на Стефцю, чи не насміхається, бува, аж тоді втамував свій подив.

— Чому ж я раніше тебе майже не помічав?

— А кого ти взагалі помічаєш? Никаєш ночами понад ставом, наче сновида.

Подалася назад, підхопила термос і відвернулася.

Поки Владьо заводив трактор, вона стояла неподалік і все на щось чекала.

Проїхав повз неї. Великі сумні очі проводжали його зачудованим поглядом, немов лелечину зграю у листопадовому піднебессі. Скільки надії у нім, стільки й смутку....

Зупинив машину.

Вдивлялися одне в одного з такою зосередженістю, неначе вчитували думки. Аж ось Стефця не витримала, знову відвернулася і побігла до дороги, де на неї чекала радгоспівська полуторка.

— Ха-ха!! - артистично розреготався Владьо, лишившись наодинці. - Їй, бачте, мати спокою не дає: виходь за Владя!..

Замовк. Пригадав кожну хвилину, кожну подробицю цієї несподіваної зустрічі і знову зайшовся вимушеним сміхом, але вже не таким бездумним і їдким. Щось віднайшов у Стефчиному погляді, позиченого від власного настрою.

Вихоплював з пам'яті тремтячі уста, чорняві очі, налиті дівочі ноги...

Калейдоскоп видінь крутився перед очима, проте якимось внутрішнім зором він споглядав не їх, а нібито самого себе, тільки збоку. Прискіпливо стежив за кожним рухом своїм під час зустрічі, за кожним словом, аж поки не усвідомив, що непевність, котра живила помисли його, поступово розвіюється, наче вранішня мана; що саме буття його в цьому селі, посеред цього поля, набуває цілком реального змісту і сенсу. А, відчувши це, з полегшенням зітхнув, аж, наче висповідався сам перед собою. І в роз'ятреній уяві його знову вибухнули тьмяним спалахом Стефчині очі, і той спалах ще довго світив йому над борозною, над птахами, над цілим полем.

Орав... І нескінченною ввижалася йому ця борозна. І теплом бриніла душа: "Стефця..."

1973 рік

МОВЧАННЯ ВІЩОГО ПТАХА

1

З хати Кирило Кошич вийшов аж тоді, як побачив що ріка почала заповнювати обійстя, і пагорб, на якому розташувалася його садиба, перетворився на мізерний півострівець, котрого теж ось-ось мала поглинути сіра каламуть течії. І поєднувався він тепер із сусіднім — лише вузесеньким серпаночком кам'яної коси, що й сама з хвилини на хвилину могла зникнути під водою.

— А таки вирвалася... — Кошич мовив це без розпачу, і навіть без остраху, нібито йому особисто зашкодити стихія не могла; наче це не його хата - єдина з усього села - опинилася за якихось три-чотири кроки від знавіснілої річки, котра п'ятнадцять років обмивала своє затісне річище і терпіла. Хоча хтозна, може, саме оті п'ятнадцять літ і відміряно їй для терпіння?..

Він замкнув двері і ще кілька хвилин стояв на ганку, то окидаючи зором розбурхану річку, що підточувала пагорб довкола його хати, то поглядаючи на крицево-сіре небо, що повільно і тяжко відроджувалося із сум'яття нічної грози; чи на маківку гори Кричевиці по той бік Дністра, на якій, наче у поруйнованому гнізді, прокльовувалося із сивого овалу світання сліпе, холодне й безпомічне сонце.

Кошич добре розумів, що повинь породжена не тією зливою, яка три дні шумувала в їхній долині й аж оце зараз, на світанні четвертого, нарешті вгамувалася; а що десь там, далеко в горах, заходилося на ще страшнішу негоду. Проте передчуття все ж таки підказувало йому, що навіть там стихія утихомирюється, і що хати його Дністер уже не

затопить. Оце ще, може, підступиться до високого, на метр над ґрунтом, підмурівка (навмисне клав його таким, бо знав, що колись та дійде до повені), й упокориться.

...Так, справді, цього разу йому вдалося передбачити геть усе: і що після двох тижнів майже липневого тепла спаде на землю мороззя; і що після отих нічних холодів раптово найдуть густі тумани, які з'їдять паморозь, але так завісять долини, що не можна буде відрізнити дня від ночі; й оцю зливу... Він і сам не міг збагнути, як це йому вдалося, але все, що він провіщав, чомусь обов'язково збувалося. У селі вже навіть почали поглядати на нього скоса, а коли наближався до гурту – замовкали, бо сторонилися. А чого сторонитися, ніби він якийсь там "чорний відьмак"?

Майже двадцять років день при дневі записував Кошич у свої, як він любляв казати, "зушетки-мацапурики" все, що тільки являла йому природа у цьому краї: і коли зійшов сніг, і коли пробився перший пролісок, і скільки днів трималися у квітні тумани, та що з них, врешті-решт, витуманилося, і коли травневі вітри злизували останні заморозки або травневе сонце сідало за засніжену вершину Кричевої гори...

А ще Кошич мав окремі "мацапурики", в яких, із того по— щодення, виписував усілякі там дивації – як ото грім у снігову пору, чи блискавиці у ясний день наприкінці січня. Отож, зазирнувши до своїх "зушеток-мацапурок", Кошич міг сказати, в якому році наприкінці червня "вишелешувалися" із піднебесся "білі мухи", і коли, ще наприкінці лютого, з якогось дива зацвітав квітами південний схил Кричевиці, щоб потім вимерзнути; та коли ще вересневий Дністер раптом брався раннім крижаним ясенцем. А хто, окрім нього, пригадає зараз, якими були ночі на Івана Купала кожного із двадцяти п'яти останніх років? Коли скресла ріка у п'ятдесят сьомому і відлетіли лелеки у шістдесят дев'ятому — як у селі ще гніздилася остання пара цих птахів. Так, остання...

Час від часу хтось із односельців, знаючи, що Кошич записує у свої "мацапурики" всіляку дивину, пробував допитуватися про якісь там давні події на селі, подробиці яких раптом захотілося йому пригадати. Проте Кошич тільки вражено зиркав на того чоловіка, ніби зичив добра найлютішому ворогові, і казав: "Гей-гей, чоловіче добрий, та я не пам'ятаю, що діялося тоді навіть зі мною самим. І не лише тоді, а й учора. А ти питаєш..."

У його "зушетках-мацапурках" справді й слова грішного не мовилося про людські діяння. Бо на цю справу, вважав він, є люди грамотніші і знаючіші. Та й скільки вже понаписувано отого всього: і про мудрість людську, і про безталання. А хто й коли брався укладати літопис Дністра, пташиних виріїв, або літопис оцієї долини? Хто й коли з такою впертістю осягав незбагненний світ стихій земних і небесних, та віщість подільських вітрів, чи пророчість першого весняного птаха? Усе має свою таїну. Усе сутнє має її. І не було нічого цікавішого і святішого для Кошича, ніж розгадування цих таїн.

Двадцять п'ять років тому вимурував він із сірого каменю-дикуна посеред забутого Дністром річища цю хату, й відтоді день при дні витворював свій літопис, намагаючись виявити оті потаємні зв'язки, що існують між вітрами і зливами, заморозками і

туманами, співом птахів, повенями і цвітінням липи... Він, зі своїми "трьома класами і четвертим прибреханим", заповзявся з'ясувати, що і чим зумовлене та що із чим взаємопов'язане; та як відшукати отой, як він казав, "сикріт", оволодівши яким, можна було б, стоячи тут, на березі Дністра, прорікати на день прийдешній. А до того ж володів він якоюсь дивовижною здатністю провіщувати отим незбагненим пророчим даром своїм.

Тим часом ріка вже сягнула верхівки коси, і тепер каламутний потік бився у посічений схил загати, вирував поміж камінням, але врешті-решт упокорювався й далі шукав шляху поза узвишшям. Щоправда, в деяких місцях вода все ж таки затопила розмиту вершину, утворюючи маленькі озерця, і, щоб пройти через косу, Кошичеві доводилося перестрибувати з каменя на камінь, аж поки не дістався кручі, яка, за його уявленням, позначала один із призабутих річкою праберегів, між якими вона виколисувалась

Піднявшись розгрузлою стежиною на кручу, Кошич зупинився, і вже з цієї високості оглянув плесо Дністра, ліс по той бік й острівець, на якому сіріла між кронами дерев його хата... "Хоча б він уже втихомирився, — зітхнув старий, знову переводячи погляд на розбурхане плесо Дністра. — Хоча б знесилів, бо скільки ж можна?.."

Ще ніколи не сягав він такої пророчості у своїх гаданнях над "зушетками", і ще ніколи у цьому селі та в цьому краї не вдавалося так загадувати на всенську весну. То де ж справедливість, якщо, навіщувавши оце все, передбачивши навіть цей "потоп", він сам найбільше й постраждає від нього?

"Ні, ріка мудра..." — пробував Кошич розвіювати свої страхи. Він спізнав найхитрішу хитрину цього краю, але передбачити рівень води у річці ще не здатний був, і тому єдине, на що міг покладатися, — на мудрість ріки. Одначе, хто ще, крім нього, міг покладатися на її мудрість?

Ледь помітна, уторована ним самим стежина виводила на кам'янисте узгір'я і поволі снувалася між зеленкуватими брилами, що все життя дивували Кошича своїми химерними обрисами — ніби століттями з них намагалися витесувати людські подоби найбездарніші майстри з усього Поділля.

Біля першої з брил Кирило ще раз глянув на берег річки, на скелю, що самотньо бовваняла посеред велетенського крицевого плеса, і, поправивши затиснуті під пахвою "зушетки-мацапурки", єдину річ із усього свого майна, яку вважав гідною порятунку, рушив понад берегом до кошар. Хотів пересидіти там непогоду у чабанській хатині, у гурті та біля печі, щоб потім, вислухавши чабанські байки-побреженьки, ніби між іншим, проказати: "Я оце зазирнув до схід сонця у свої "зушетки-мацапурки"... То хтозна, як воно там буде насправді, але на таке виходить, що нібито після цієї зливи ще днів зо два попасмуриться, а потім днів за три витеплиться, наче на літо. Хоча саме літо холодним видається. Таким, що дощ при дощеві..." І нехай хоч вірять йому, хоч ні. А як справдиться його віщування — все одно згадають старого чабана Кошича.

"Брежня, згадають..." — мовив собі вже впевненіше, і саме в цей час помітив у

видолинку, де між скелею і берегом брунатніло невеличке поле, самотню постать. Той чоловік у дощовику знічено стояв край засіяного яриною поля, ніби прощався з ним.

"Ковалик... — не впізнав, а швидше вгадав у незугарній постаті радгоспного рільника. І, ще сумніваючись: агроном то насправді, чи ні, подався до нього. — Ні, таки він Ковалик..."

Підійшов до купи каміння, поназношуваного сюди з усього поля, і зупинився біля неї за якихось два-три кроки від рільника. Одначе той чи не помічав його, чи тільки вдавав, що не помічає. А може, просто не до Кошича йому було зараз, не до розмов.

— Із хлібом тебе, Григоровнчу, — цими словами він вітав агронома навіть серед зими, і завжди Ковалик сприймав їх, як запрошення до розмови.

Проте цього разу він тільки знервовано озирнувся, сумовито глянув кудись у простір обіч Кошича та, скрутно хитнувши головою, знову перевів погляд на поле, на якому лиш де-не-де виднілися руді островці прибитої, вимерзлої пшениці. Несподівані морози випалили, а тепер оця сатанинська злива мала ще й остаточно доконати її — і нічого тут не вдієш. Кошич розумів це. Не послухався його рільник, не послухав... А шкода. Вирішив, що то така рання весна надійшла, і кинувся в поле... Куди й по що?!

Так, лише він, Кошич, здатний був передбачити це стихійне лихо і цей неврожай. Лише він... І ніякі агрономи, з усіма їхніми метеорологіями та іншими науками, змагатися з ним не могли.

Кошич засунув подалі під пахву свої "мацапурки", переможно зиркнув на Ковалика, й на обличчі його окреслилася ще невиразна, але вже достоту поблажлива посмішка.

— З чим вітаєш? — буркнув Ковалик, мабуть, тільки тепер

поборовши в собі неприязнь до Кошича. Ось він, хліб наш, — тицьнув носком чобота у змертвілий кущик. — Чи, може, з лихом мене вітаєш, добродію?..

— Ну та й що зробиш? — розвів руками Кошич. — Ну, сам бачу, що лихо... Не перше воно на нашому віку й не останнє. Нам на долю грішити нема чого: відміряла, ні в чому не скривдила. А ярина... Чи ж не я тобі казав: не вір березневій спеці? А ти у відповідь — "березневі вікна, березневі вікна!" — і пошвидше за плуг та в поле...

— Та тепло ж яке було! Хто ж втрачатиме такі дні? Думав же, що весна ранньою буде. Рано й урожай зібрали б. Ще й кукурудзу висіяли б на силос. А це ж, вважай, два врожаї.

Приземкуватий, у довгому дощовику з великим незугарним каптуром, що звисав мало не до пояса, Ковалик скидався зараз на ченця, що на схилі життя повернувся у рідні краї, аби відмолити свої гріхи. Але вже не перед іконами, а перед покинутим батьківським полем.

— Ото й май свої "два врожаї", — незле, але повчально мовив Кошич. — Збирай їх. Я ж тобі казав, що, за моїми "зушетками"...

— Та начхати я хотів на твої "зушетки"! — увірвався терпець Ковалику. — Казати всі вміють! А де впевненість, що за твоїми словами правда?! З кліматом, он, чортзна-що коїться! Усі прогнози — коту під хвіст. А ти хто тут такий?! За кого ти себе маєш?! За метеостанцію? За пророка? За Господа Бога?!

— Чабан я,— гоноровито відповів Кошич, набиваючи саморобну люльку-вишнівку, яку, за чабанською звичкою, й досі носив у підв'язаній до ремня торбинці.— Отой, що все життя по долинах отари пас.— І замовк, замислено вдивляючись кудись у далечінь, ніби намагався пригадати, чи так воно було насправді, чи не привласнив собі легенду про буття якоїсь іншої людини.

2

Тим часом клекіт ріки, що перекочувалася через кам'яні брили, почав поволі стихати, і це теж додавало Кошичеві впевненості. Отже, і в цьому він не помилявся: річка досягла вершини кам'яних брил, що завжди стирчали з води, потріскані від спеки і вітрів, показилася між ними, мов на порогах, і вгамувалася. Бо так і має бути.

— Я хіба проти науки твоєї? – знову ледь помітно всміхнувся він, запалюючи нарешті свою люльку. — Але бачиш, як воно виходить... Ось ти, вважай, усе життя своє агрономуеш. Технікум закінчив, а на старості літ ще й на інститут спромігся. Одне слово, вчений. Але вся ученість твоя — від книжок, у якихось інших краях писаних. А я все життя придивлявся та "примудрявся" до річки нашої, до пагорбів, до весняного птаха. І нехай тепер, хто хоче, вірить мені, а хто не хоче — не вірить. Але ніякі оті твої метеорологи, чи як їх там, не скажуть того, що можу сказати я. Бо вони загадують на величезні краї, на цілі республіки, тому на кожен закутень вони тобі не напропорчать. А тут, у цих краях, що не долина, то свій клімат, своя зима і своя весна. Й осінь така, якою мала бути лише там або там. Тому й кажу: послухав би мене...

— Ти тільки душу меня не обгризай, — тепер Ковалик намагався говорити спокійніше. Він знав натуру Кошича і знав, що коли вже тому заманеться потоптатися по чийось грудях, то він таки потопчеться. — Тут і поле невеличке. Але ж ти розумієш, що це остання пшениця, яку я сіяв. Це моє останнє поле — розумієш ти чи ні? Бо озимину вже сіятиме інший агроном. Інший. А це поле... Треба ж було дожитися до такої ганьби?

А Кошич і слухав, і не слухав його. Втоплене у хмарині сонце зависло на схилі далекої гори, обриси якої ледве вимальовувалися на тлі сивого неба, і, дивлячись на нього, важко було повірити, що воно здатне зігріти землю, але ще важче — що із цього неба три доби підряд спадали грозові зливи. Одначе в такій різкій зміні погоди Кошич теж вбачав якийсь "сикріт", якусь хитрість, суть якої ще треба було розгадати, і тому намагався запам'ятати колір неба і сонця, напрямок вітру та забарвлення хмар, простежити, як поводяться птахи, зграйка яких оце щойно з'явилася над полем.

— І все ж таки вийшло по-моєму,— самовдоволено підсумував він, попихкуючи люлькою та уважно простежуючи ширяння пташиної зграї, що ніби нізвідки й не надлітала, а зародилася ось тут, над полем, із загрозливої мряки. — І ніхто й ніколи не віщував так у цьому краю — ось що я тобі скажу. Ніхто й ніколи. Та ти й сам це знаєш.

— Усі ми розумні, поки не при ділі, — спохмурнів Ковалик. - А ти, звичайно ж, найрозумніший. Бо ми ризикуємо, помиляємося, зазнаємо невдач, а ти сидиш на своєму пагорбі, як ворон на сухій гілляці, і тільки й чекаєш, коли можна буде каркнути.

— Ну, не все життя я просидів на тій гілляці...

— Все! — несподівано затявся Ковалик. — І все життя каркаєш над моєю головою. Загадуєш якусь напасть, і сидиш, чатуєш, молишся, щоб таки не прогадати, щоб найшла вона на поле, на людину, на все село. Та щоб, не доведи Господь, не помилився, щоб усе вийшло по-твоєму. А потім тішишся... Горю людському. — Ковалик хотів додати ще щось, але тільки безнадійно махнув рукою і пішов геть.

— То це я тішуся?!— й собі спаленів Кошич.

— Ти, старий крук! Ти!..— владним жестом показав на нього Ковалик, спускаючись схилом узвишся. — Тільки що нема кому проклясти тебе!

— Ото, які дурниці ти кажеш зараз, такий з тебе й учений, такий агроном! Але я знаю, що не ти перший кажеш таке на селі, не ти перший! — Уже не в змозі тамувати своє обурення, Кошич подався слідом за ним, проте одразу ж послизнувся й упав, розпластавшись на поритому кротами пагорбочку. І потім довго не підводився, а лиш зіп'явся на брудних тремтячих руках та розгублено дивився на свої "мацапурки", що віялом розсипалися попід ним, наче колода велетенських карт.

Проте усього цього Ковалик уже не бачив. Він спускався пологим схилом усе далі в низину, і постать його розчинялася у сивому мареві долини. "Ага, каркаю, каркаю... — лютився Кошич, проводжаючи його поглядом та обтираючи полою плаща вимоклі обкладинки "мацапурок".— І язык у тебе повертається... Ніби я тільки загадую, і не так само радію сонцеві чи колоску, як ти? Хоча... Правда твоя: тішуся. Навіщую якесь лихо, а потім дізнаюся, що воно справдилося,— і радію. Але ж не горю людському! А тому, що я, простий вівчар Кошич, навчився прорікати таке. Один на все село. На весь край наш — один!

Однак ж ніхто не знає, що, гірко отак натішившись, я і сам починаю боятися свого слова, думок, віщості своєї. І так мені на душі водночас і солодко, і тяжко, що вже й вірю, що то справді я накликав на село нещастя. Та так мені стає страшно перед самим собою... Що нікому й не розповісти про свій страх".

І ще довго стояв край розгужлого кам'янистого поля, і розпачливо дивився на поруділі острівці полеглої ярини, яку вже не здатні були відігріти ні сонце, ні теплий вітер, що проривався звідкись із півдня, із пониззя ріки...

І не було вже над полем галасливої зграї, лише один-однісінький птах завис над Кошичем, і дивився на нього із свого чистого і святого піднебесся, і віщо мовчав.

УБИТЬ КОБЫЛИЦУ...

"Кто такой ветеринар — как
не посланник Всевышнего в мире
божьих тварей; посредник между
Небом и страждущей скотиной?"

" из размышлений одного из
героев этой новеллы"

1

Это, конечно же, должно было произойти после третьего удара грома; дальше тянуть они попросту не станут. Илья не смог бы объяснить, почему он так решил — что

после третьего, но почему-то был убежден, что именно тогда оно и произойдет.

— Митрий, скажи своему парню, чтобы ушел отсюда, — хрипло и раздраженно проговорил конюх, обращаясь к ветеринару. Наверное, в эти минуты его раздражало все, что только способно было вызвать какие-либо человеческие эмоции. Но парнишка понял это, и не обиделся, хотя и с места тоже не тронулся.

— Пусть стоит, — мрачно и решительно ответил ветеринар. Привязав к подпорному столбу кожаный ремень, он теперь старательно подтачивал и без того острый нож-колун. Причем проделывал это с такой отчаянной задумчивостью, словно не орудие свое затачивал, а вершил некий древний "ритуал убиения".

Какое-то время конюх вопросительно смотрел на Дмитрия, ожидая, что тот каким-то образом объяснит свое решение. Но Илья знал, что отец — богатырского телосложения мужик, которого, в хмельной обиде, сосед неслучайно нарек недавно "трестворчатым шкафом", — вообще очень редко пытался что-либо объяснить, из того, что им уже было сказано или сделано. А если и пытался, то получалось это у него как-то коряжно и неубедительно.

Другое дело, что молчать он умел настолько красноречиво, что убедительнее и красноречивее — не помолчишь. Когда человеку дано такое умение молчать, он и должен молчать — чего уж там...

— Нечего ему здесь делать! — неожиданно завелся конюх, ударив кобылицу кулаком прямо в заинdleевшую от пены морду.

— Ничего, пусть стоит и смотрит, — со все той же суровой решимостью ответил ветеринар. — Это же мой сын, то есть сын ветеринара, а значит, и сам будущий ветеринар. Жизнь — такая штука, познавать которую нужно... во всех ее кровавых проявлениях.

Кобылица-второгодок Роска, наверное, тоже предчувствовала, что убивать ее станут после третьего грома, и все тянулась и тянулась к конюху. Она знала только его, и понимала, что все будет зависеть только от человека, который всегда кормил ее и всегда за ней ухаживал. Несколько раз она пыталась подняться, однако всякий раз ноги ее беспомощно скользили и подкашивались, обессиленно укладывая ее на влажный, едва притрушенный соломой настил.

— А я говорю: пусть убивается. Хватит на его век, еще насмотрится. — Конюх чувствовал себя беспомощным, а потому отчаянно злым. Хотя прекрасно понимал при этом, что жалостью кобылицу не спасешь. — Если уж ты резник, а не ветеринар, то хотя бы убери отсюда пацана. Он не должен смотреть на все это, — а, немного смягчив голос, уже совсем иным, рассудительным голосом добавил: — Дело-то мужское, и, как ни крути, жестокое...

— Именно поэтому пусть стоит и смотрит, — невозмутимо проговорил Дмитрий.

Положив нож на свой старый фельдшерский чемоданчик, он снова принялся прощупывать сначала живот, а потом и горло кобылицы. Он так и не понял, что с ней произошло, хотя в деревне все считали его человеком, знающим свое дело. В другой ситуации он, конечно же, пошел бы в контору отделения совхоза, чтобы связаться по

телефону с центральной усадьбой и вызвать ветеринарного врача. Но тот был в отпуске и не жил где-то на море. Впрочем, опыт подсказывал фельдшеру, что и врач тоже вряд ли сумел бы спасти кобылицу, а значит, приказал бы как можно скорее дорезать ее, а мясо отдать в птичник, на корм.

— И все же, резник ты, а не фельдшер, вот что я тебе скажу.

Сейчас, при свете запыленной, затоптанной мухами лампочки, висевшей под высоким потолком времянки, фигура конюха Шуня казалась еще несуразнее, чем была на самом деле. Приземыстый, с непомерно широкими плечами и немыслимо короткими и кривыми ногами, он напоминал огромного, зависшего у земли паука, которого уже не способна была удержать собственная паутина. Однако он все еще не желал верить в это, и время от времени начинал суетиться возле ее обрывков.

Задетый его словами до самой профессиональной гордости, ветеринар на несколько мгновений прекратил подтачивать нож и резко, зло протянул его Шуне:

— Бери и сам дорезай, эстэт хренов.

Значения слова "эстэт" конюх понять не то что не смог, а даже и не пытался. Он давно приметил, что время от времени ветеринарный фельдшел "вворачивал" какие-то "ученые" слова, значения которых и сам, возможно, не понимал. Нет, чтобы просто, по-человечески, послать матом.

— Говорил уже, — оскорбился этим своим непониманием Шуня, — что не буду, и не буду. Не умею и не хочу. Я — конюх, а не мясник.

— Сказал бы я, кто ты на самом деле, да при мальчишке не хочется. Однако совет себе: не способен сам дорезать — значит, заткнись. Кстати, твоей вины в падеже этой кобылицы не вижу. Кусок мяса пошлю в районную лабораторию, остальное — на птицеферму, на корм. А через неделю, как только появится врач, обследуем остальных лошадей.

— Остальных обследовать нечего, потому как здоровы. Про остальных я и без твоего врача все знаю. Да отъегорься ты шалава, — вдруг саданул кобылицу в морду, не замечая, что она уже не тянется к нему, а только судорожно подергивается. — Ну, чего тянешь? — вновь обратился к ветеринару. — Ноги я связал, что тебе еще нужно?

Небо вмешалось в происходящее в этой времянке так неожиданно, что все четверо вздрогнули и затихли. Зажмурившись и сжав зубы от страха, Илья слышал, как следовавшие друг за другом раскаты грома буквально раскалывали и небо, и конюшню-времянку, а затем уже и саму землю под ней. Запоздавшая молния лишь прощально осветила весь этот разрушенный мир, словно огненный смерч, после которого уже не должно было остаться ничего живого и сущего.

Тем не менее, осталось. Парнишка понял это, еще не раскрыв глаза, когда, напрягаясь всем телом, в ожидании нового удара, услышал голос отца:

— Будь человеком, Василий, сделай это сам. Я подскажу, как надо. Возьми нож и...

— Черта! — рывкнул конюх, даже не дослушав его до конца. — Ты пришел с этим колуном, ты и доводи дело до конца. И хватит щупать эту кобылицу, как девку. Чего ты над ней мудришь?

" ... Ну да, это ведь только второй отгремел, — подумал Илья, глядя, как отец медленно поднимается и отступает от кобылицы. Парнишка тоже инстинктивно отступает к стене и приближается к ней так, что чувствует, как за шиворот ему падают куски глины, которой была обмазана времянка. Только конюх все еще оставался на месте. — А дорезать начнут после третьего громового раската".

— Так что, — вновь обратился отец к Шуне, уже как бы поддразнивая его, — жалость твоя улетучилась? Еще несколько минут назад ты умолял спасти ее, и просто оставить, авось выживет. А теперь сам берешь меня за глотку: дорезай, дорезай! Все мы гуманитариями мним себя, — опять ввернул одно из своих, кем-то, исключительно по глупости своей выдуманных, словечек ветеринарный фельдшер, — пока обстоятельства под стенку не припрут, да петух в одно место не клюнет.

— Сказал уже: никогда не дорезал лошадей, и теперь не стану.

— Если так пойдет и дальше, за нож вынужден будет взяться он, — кивнул ветеринар в сторону своего пятнадцатилетнего сына. Да только снова взялся за него сам.

" Но почему сейчас? — мучительно решает для себя парнишка, следя за каждым движением отца. — Почему он торопится? Третьего грома пока еще не было, так что у кобылицы еще остается несколько минут. Ах, да, отец, может быть, и не догадывается, что нужно подождать третьего удара грома. Я ведь ему этого не сказал. Но все равно, куда спешить, если можешь подарить лошадке еще хотя бы несколько минут... жизни?"

2

Илья понимал, что ему следовало бы уйти. Но он еще ни разу не решился видеть, как происходит это самое "дорезание", хотя уже несколько раз оказывался вместе с отцом в таких вот ситуациях. Да и как тут уйдешь? Ведь отец сам говорит, что дело это мужское. Да и конюх с ним соглашается. А значит, он, "сын ветеринара и сам будущий ветеринар", должен пройти через все, что только взрослые считают этим самым "мужским делом". Словом, пора вырастать, пора...

— Ты точно видел, что Роска забрела к Зеленой скале, и паслась недалеко от скотомогильника? — спросил ветеринар Шуню.

— И не только она одна. Но остальные старались держаться подальше от этого места, а Роска, по молодости и неопытности... Как только я заметил, что табун забрел на скотомогильник, тут же поскакал туда на Гнедом, чтобы отогнать от беды подальше.

— Тото же и оно, что от беды. Когда-то там мешки со всякой химией валялись, заброшенный склад под дождями раскисал, который давно следовало бы то ли убрать, то ли захоронить... Надо будет еще раз ветеринарному доктору докладную написать...

Может, все-таки позволить отцу дорезать кобылицу сейчас? Или все же подождать до третьего раската грома? — нервно решал для себя Илья, слабо воспринимая то, о чем говорили сейчас между собой отец и конюх. Он должен был бы попросить отца подарить животному еще несколько минут, однако сделать это не решался. В подобных ситуациях никаких сантиментов ветеринар не признавал. А Шуне он предложил взяться за нож из мести, за "резника".

Однако третьего раската все не было и не было. Илье казалось, что, установив для казни кобылицы этот срок, он и кобылице подарит несколько минут жизни, и конюху позволит свыкнуться с мыслью о ее гибели, да и отцу-фельдшеру утвердиться в собственном решении... Но теперь, как и конюх, он уже начинал нервничать от того, что вся эта скорбная процедура слишком затягивается. Ведь ему тоже нужно было ждать этого момента, находясь в сильном напряжении, сжимая, до занозной боли в пальцах, кулаки, да и вообще, сжимаясь всем телом.

— Что, страшновато... — отец не спросил об этом, а просто сказал, будучи уверенным, что, конечно же, сын борется сейчас со своим страхом. — А ведь в профессии нашей ветеринарской — самое заурядное дело.

— Это не страх, отец, — Илья впервые в жизни обратился к нему именно так, "отец", а не "папа", как говорил обычно. — Это жалость.

— Так вот, эта жалость твоя как раз и есть страшнее любого страха, — снова заговорил Шуня. — Потому и говорил: иди отсюда, подобные дела не для твоей селезенки.

— Никуда я не пойду.

— Не я — твой отец...

— К счастью, не вы, — язвительно согласился Илья.

— Хватит, — вмешался отец. — Помолчите.

И тогда парнишка понял: это все! Кобылица тоже почувствовала, что "все", потому что вдруг ожила, забила связанными ногами и протяжно, тоскливо заржала, хотя ржание это больше смахивало на жалобное собачье вытье.

— Подожди до третьего грома, — вдруг не выдержал мальчишка. Но отец или не расслышал его, или же попросту не желал услышать. Он снова несколько раз тернул орудием по точильному камню, который всегда носил с собой вместе с ножом-колуном, и решительно шагнул к Роске.

— Подожди немного! — крикнул Илья уже с такой встревоженностью, словно это его жизнь должна была оборваться с минуты на минуту. — Ну, что тебе стоит, подожди!

Парнишка вдруг почувствовал, что отец жесток, и что в эти мгновения он ненавидит его и за "ветеринарскую бездушность", и за то спокойствие, с которым тот делает свое "жестокое мужское дело". Никогда раньше он не догадывался, что отец способен представлять таким черствым и бездушным.

* * *

Третий гром грянул уже тогда, когда все было кончено. Он оказался слабым и беспомощным, этот раскат, как последний удар сердца гибнущей кобылицы. Именно так мальчишка и воспринял его, и, подумав: "А ведь Роска могла дожить до этого раската, и даже услышать его" — осуждающе взглянул на отца.

— Во время учебы на ветфельдшера, мне пришлось проходить практику на мясокомбинате. Так вот, возле открытого загона убойного цеха нередко собирались люди: одни откровенно, по-житейски плакали, из жалости к сотням невинных телят, овечек и свиночек, другие приходили с плакатами: "Прекратите массовое убийство

животных!", поскольку мнили себя яростными их защитниками.... Но наступало время обеда, и все эти сердобольные отправлялись в ближайшую, буквально у проходной мясокомбината, столовую, и до ругани, требовали, чтобы блюда им подавали с самым свежим и качественным мясом.

— Зачем ты рассказываешь мне об этом? – спросил сын.

— Чтобы ты понимал истинную сущность, истинную цену человеческой жалости вообще, как таковой. И по отношению к животным – в частности.

— Будь твоя воля, — проговорил Илья, — ты заставил бы все человечество дважды в месяц проходить через убойные цеха мясокомбинатов. В назидание.

Отец оглянулся на времянку, в проеме двери которой стоял конюх. Затем взглянул на небо, которое, несмотря на мощные раскаты грома, дождем так и не разродилось.

— Относительно всего человечества – не уверен, — произнес он. — Однако люди, которые готовятся стать ветеринарами, просто обязаны посещать эти "чистилища характеров и нервов".

— Поэтому ты и заставил меня присутствовать сейчас при убийстве кобылицы?

— С чего вдруг ты решил, что дорезание это — убийство, а не избавление животных от излишних мучений? При котором, кстати, мясо их идет в дело, а не выбрасывается на скотомогильники. Заметь, я говорю тебе это, как человеку, которому суждено стать ветеринаром в пятом поколении. Представляешь, в пятом?! – положил он руку на плече парнишке.

— Если только я решусь когда-нибудь пойти на ветеринарный факультет.

— Решишься. Считаю это зовом крови. Дед мой как-то сказал: "Кто такой ветеринар — как не посланник Всевышнего в мире божьих тварей; посредник между Небом и страждущей скотиной?"

Отец был в прекрасном настроении. Совсем не в таком, в каком пребывал еще несколько минут назад, прежде чем перерезать горло кобылице. Теперь он вел себя так, словно только что не убил Роску, а помог ей разродиться жеребенком.

— Ты бы еще о библии для божьих тварей позаботился, ветеринар в четвертом поколении, — иронично ухмыльнулся Илья.

— Тоже неплохая идея, — легкомысленно признал отец. — Надо бы всерьез обмозговать ее. В каком-то смысле, я тебя еще и пожалел. Лично меня отец взял на дорезание еще в тринадцать. Правда, меня тогда чуть не стошнило... Но хорошо помню, что гремел гром и жутко выжигали небеса молнии.

— Вот видишь, чуть не стошнило. А меня распекал, что, мол, слабонервный, слабохарактерный, не способен решиться на жестокое мужское дело..

— Но мне же тогда только-только исполнилось четырнадцать.

— Только что говорил, что тринадцать. Опять заврался?

— Какая разница? Главное, что тебе давно пошел шестнадцатый. – По-прежнему сохранял какое-то приподнятое настроение ветеринар. — И признайся: ты потому и просил дожидаться третьего раската грома, что втайне надеялся – его так никогда и не последует.

— Ты бы в этом признался? Хотя бы самому себе?

Отец загадочно улыбнулся и высоко запрокинул голову. Илья неплохо изучил поведение отца, поэтому не сомневался, что, вслед за этой "молитвой небу", последует какое-то нравоучение.

— Коль уж разговор у нас пошел настолько откровенным, то признаюсь... — все с той же плутоватой улыбкой молвил отец, — что за шестнадцать лет своего ветеринарства, я так и не смирился с необходимостью быть не только фельдшером, но и резником. Как только подступаю к горлу скотины, руки начинают дрожать, ноги становятся ватными, состояние души и тела — тошнотворное. Не зря же я обычно прошу браться на нож пастуха, чабана, или же уговариваю нашего сельского "живодера" Игнатюка, как правило, за стопку спирта.

— Получается, что и сегодня ты тоже маялся, — почти торжествующе развенчал его Илья.

— Но при тебе смалодушничать не решился, так что само присутствие твое помогло сегодня превозмочь себя. А, как тебе такое "признание ветеринара"?!

— Если бы не твое "чистосердечное", — тоже снисходительно улыбнулся парнишка, — пал бы ты в моих глазах навсегда и окончательно. На фоне всех предыдущих ветеринаров нашего рода — пал бы!..

1974 год

МАЙСТЕР ЯРИЧ

Ярич підійшов до хвіртки, наліг на неї грудьми й стежив за Андрієм.

Той не бачив його. Сидів на низенькій потрісканій колоді й повільно, нехотя, як то завжди, коли робиться щось без бажання й сенсу, затісував сокирою кінчик якогось цурпалка. Поруч лежав старий розібраний велосипед, стояла така ж стара, зведена на непотріб миска з водою, ще якесь подвірне начиння, яке давно не мало ніякого вжитку, і хлопчина сидів серед усього цього мотлоху, знічений і зневірений у чомусь, та гайнував час так безцільно й безжально, як тільки дозволяють собі гайнувати його за безтурботного дитинства.

Пса у дворі не було, то Ярич спокійно відчинив хвіртку, непоміченим підійшов до Андрія, став проти нього, аж тоді хлопець звів погляд на несподіваного гостя, здригнувся усім тілом, ніби з великого страху, й одразу ж підхопився на ноги. У застиглих очах його старий вичитав усі запитання, котрі той мав, чи принаймні міг би поставити своєму майстрові, що так негадано й небажано з'явився тут, посеред сільського двору, за сотні кілометрів від міста й училища. Проте спромігся лише на привітання, та, коротко кинувши: "Сиди, чого підхопився?", підсунув до себе низенького саморобного стільчика.

— Старезний, — кивнув на розібрану машину.

— Так, — стиха відказав Андрій, і подивився на велосипед з таким щирим подивуванням, наче бачив його вперше.

— Люблю копирсатися в старих машинах. Не боїшся, що щось зіпсуєш чи невіправно приладнаєш. А якщо вже, врешті-решт, оживиш — таке відчуття, ніби сам її й

винайшов.

Він говорив спокійно, хрипким і, водночас, якимось тремтким голосом, який одразу ж примушує прислухатися, схиляючи до впевненості, що все мовлене ним – щире й правдиве. Проте Андрій пам'ятав про свій гріх, і знав: коли майстра й могло щось привести сюди, то лише прагнення будь-що повернути його назад до училища, звідки він утік, як йому здавалося, цілком виправдано й назавжди. Ну а те, що майстер почав здалеку, та ще й так невимушено, тільки насторожило його й настроїло проти старого.

— Брат цим велосипедом грається, — зауважив, щоб хоч якось насолити Яричу. — Я цей брукхт давно на смітник викинув.

Ярич ніби й не розчув цього, взяв ключа й заходився старанно мудрувати над шпичками переднього колеса, підправляючи на ньому чималеньку "вісімку".

— Де ж батьки твої?

— На роботі.

— То, кажеш, на роботі?..

Проте Андрій надто добре знав майстрову натуру, щоб ловитися на такі пастки, і, нічого не відповівши, знову взявся за цурпалок.

Сторожко дослухався Яричевого мовчання, з миті на мить чекаючи, що той почне докоряти втечею та ганьбити, що, мовляв, батьки, он, працюють, а йому самому й на думку не спаде ставати до якоїсь роботи. Здавалося, що міг би наперед дослівно переказати всі майстрові "нотації", на які лиш той здатен спромогтися. От тільки Ярич... уперто мовчав..

Занімілий від подиву Андрій і собі береться за втулку, то обоє мовчки, проте зосереджено й затято, мудрують над купкою заліза, неначе лише для цього й зійшлися тут у надвечірню пору.

Батько чомусь утішився майстрові так, немовби давно чекав на нього. Довго й щиро віталися, розпитуючи один одного про се про те, а, щойно господар змив із себе степовий пил, сіли до столу. До того вони бачилися двічі, коли батько навідувався до міста, й Андрій помітив, що вони одразу ж заприятелювали, як тільки уміють приятелювати двоє майстрів, що тримаються свого ремесла. І то нічого не важило, що батько був трактористом, а Ярич усе життя столярував.

Досить швидко Андрій зрозумів, що батько тішиться приїздові майстра ще й тому, що той міг умовити сина повернутися до училища. Сам він уже не мав ні злості, ні бажання переконувати його в цьому, тому неквапливу розмову за столом парубійко слухав із незмінною іронічною посмішкою, наперед знаючи, що всі їхні зусилля марні. Суперечка з вихователем, сварка з хлопцями з групи, й усілякі інші, дрібніші, але не менш дошкульніші, неприємності віднадили його від столярні раз і назавжди, й нема тут потреби ані щось змінювати, ані за чимось жалкувати.

Та найдивовижніше, що Ярич і не збирався картати його, переконувати чи вмовляти. Він не скаржився на нього батькам і не хвалив при них; не доводив, яке це безглуздя – залишити училище за три місяці до випуску – і взагалі поводився так, мовби все це його анітрохи не обходило. Навіть коли батько не стримався й прямо

запитав, чи приїхав він за Андрієм, майстер лише здивовано озирнувся на хлопця, наче йому й на думку не спадала така можливість, і відповів:

— А навіщо мав би приїжджати за ним? Оце був неподалік у своїх справах, згадав, що маю давнього приятеля, та й завернув. Будете у місті – прийму з усією родиною.

— Але ж цей лобуряка таки втік з училища, — буркнув батько, бо ніколи не знався на якійсь там "тонкій дипломатії", надто, коли йшлося про старшого сина.

— Нехай собі робить, як знає, — з тим самим спокоєм відповів Ярич. — Я ще нікого силою до столярні не заганяв, бо це таке ремесло, до якого без бажання й таланту краще не привертати.

По тих словах батько густо зчервонів і зле зиркнув на сина, проте Андрія не так вразив його погляд, як те, що майстрові цілком байдуже до нього, і він справді не збирається умовляти, хоча саме за цим його й прислано сюди. Далі всі троє мовчали, а коли й заходила мова про щось, то стосувалася врожаю, погоди, ще чогось вельми далекого від вагань і побоювань хлопчини.

— Чому ж ви не зізналися батькові, що приїхали, щоб відвезти мене до училища? — насмішкувато, і з ледь притамованою образою, запитав він Ярича вранці, коли батьки вже подалися на роботу, а він проводжав майстра з двору.

Старий протер долонею обличчя, немов хотів зняти з нього всю втому доріг, що привели сюди і тепер мають відвести назад, та й, блукаючи поглядом у блакитному степовому просторовиську, якимось незнайомим, приглушеним голосом відповів:

— А ти хочеш, щоб я казав батькові у вічі, що маю тебе за дитину та нянькою їжджу, щоб за руку притягти до науки? Хочеш, щоб зганьбив тебе перед батьком, а батька перед тобою, і доводив, що ти найпослідуше ледащо, яке тримається батькової кишені та гадає, що мати своє ремесло, свій шматок хліба йому вже не варто? Але ж це було б нечесно, тому що насправді ти — здібний столяр, і сам знаєш, як я шаную твоє вміння. Кращого учня, мебляра від Бога, в мене не було. Мені здавалося, що ось, нарешті, й потрапив до моєї групи справжній столяр, який із часом стане великим меблярем, котрим училище потім довго пишатиметься.

При цих словах Андрій увесь напружився, чекаючи, що майстер все зведе на глум, проте обличчя старого лишалося твердим і незворушним. Це його дещо заспокоїло, бо, зрештою, не така вже й новина, що Ярич вважає його здібним – адже не раз використовував його вироби, як взірці для інших; але саме тоді, коли він остаточно впевнився в доброзичливості Ярича, майстер з тією ж незворушністю додав:

— Безхарактерний ти – це інша річ. І тут уже словами не зарадиш. Десь там із кимось посварився, щось не сподобалося, чомусь спалахнув – і пошвидше валітку в руки й навтіч. Куди й пощо? Хто так робить? Хіба я не бачу, як ти випещуєш деревину, тішачись кожій вдалій зарубці? Якби не бачив цього, то не стояв би оце перед тобою та не вмовляв так, як умовляю... Гадаєш, знайдеться якесь інше ремесло, яке буде таким же милим, як столярне? То пошукай-пошукай, але не скаржся потім на долю...

Ярич ображено, і з цілковитою безнадією, махнув рукою, остаточно зневірючись тим жестом у всьому, чого прагнув і чого сподівався, і повернувся, щоб іти геть.

Андрій здивовано зиркнув на нього, вклав руки в кишені й розгублено роззирнувся навкруги, мовби чекав якоїсь підтримки, або відшукував щось таке, що могло б відвернути їх обох від цієї дивовижної у своїй правдивості й людяності розмови. Якесь невиразне за своєю суттю, але нестримне й разюче, почуття наринувало з потаємних глибин душі й полонило його, мінячись незвичними приливами співчуття до старого, прикрості, розчарування, вдячності, і ще чогось, чого не здатний був поки що збагнути. Та, жорстко тлумлячи його в собі, він із лукавою посмішкою мовив те єдине, утримавшись від чого, просто перестав би залишатись самим собою.

— Та й що ж вам буде, коли все ж таки не привезете мене до училища? Знову перепаде?

Проте Ярич не спийняв це за несподіванку. Він навіть не озирнувся на нього, а тільки ледь-ледь повернув обличчя, рівно на стільки, щоб хлопець міг бачити, що воно видається спокійним.

— Розумієш, річ у тім, що мене й справді ніхто не посилав сюди, – зітхнув він. – Послати мають когось молодшого, відразу, щойно повернуся. Брата я ховав... Молодшого. Рак у нього віднайшовся. Та й діставатися до цього села мені зовсім не по дорозі було. Але ж до нашої розмови це нічого не додає. Мені, щоб ти знав, восени на пенсію. Саме після вашого випуску. А все, що могло перепасти мені за життя, вже, здається, перепало... Все, підмайстре, пішов я...

Він і справді зрушив з місця і, страшенно сутулячись, пішов до автобусної зупинки. Аж тепер, мабуть, уперше за весь час знайомства з майстром, Андрій помітив, який цей чоловік старий і зужитий. І збагнув, що, окрім вічного клопоту зі своїми учнями, котрий – як не страшно було думати зараз про це – здебільшого породжував у петеушників хіба що поблажливість, а то й зверхність у ставленні до старого, він ще й мав свої власні радощі і печалі, свій біль і свої потаємні прагнення, яких вони ніколи не намагалися пізнати. Не кажучи вже про те, щоб рахуватися з ними.

Андрій проводжав поглядом згорблену постать старого, й не наважувався ні наздогнати його, ані вертатися до хати. І тривали ці проводи доти, поки міг бачити Ярича, тому що, побоюючись зізнаватися у цьому самому собі, все ще сподівався, що той хоч раз, хоч на змиг ока озирнеться.

Увечері, коли батько, за своїм звичаєм, довго й запально вичитував йому все, що накіпіло за час синового байдикування, Андрій вислухав його мовчки, спокійно й, на великий подив усіх хатніх, байдуже. А, щойно той вгамувався, відказав, підсвідомо наслідуючи Ярича у всьому – від розсудливості у міркуваннях, до самої вимови:

— А ти гадаєш, що я поїхав би з ним, щоб усе училище бачило, що майстер привів, мов у дитячий садок? Або хтось мусить знати, що мене вмовляли повернутися? Оце виїду завтра, та й у понеділок уже буду на заняттях...

1968 рік

НАД БИСТРИНОЮ

1

Міст гинув, і тепер уже не існувало сили, котра могла б урятувати йогою.

Але він ще протримався до тієї хвилики, поки Леонід вибіг на кручу.

– То оце так ти мене приймаєш?! – із докором запитав він. – Не спромігся вистояти ще кілька хвилин, поки проскочу до батьківської хати...

Річечка під цим мостом часом геть пересихала. Проте у великі зливи виповнювалася. Так було й зараз.

– Певне, ті стави прорвало, що під Крижницею, – мовив котрийсь із водіїв, прикриваючи Леоніда Авгуру полою свого дощовика. Й одразу ж додав: – Дивіться, он, якийсь божевільний все ж таки хоче добутися до того берега... Але ж не дійде, провалиться!..

– Нічого, міст міцний, цього ще витримає! – не погодився з ним Леонід.

Водій здивовано зиркнув на нього, проте сперечатися не став.

– Ви, напевне, сюди, на будову порту? – обережно поцікавився по якійсь хвильці мовчання.

– На будову. Вантажні причали та берегові склади проекту, – стиха відказав Леонід.

Повертатись до машини не хотілося. Востаннє таку зливу він бачив у дитинства, і тепер саме ця стихія витворювала ілюзію повернення до дитячих літ. А скільки разів Леонід прибігав сюди, щоб милувався розкутою силою річечки, яку батько називав Чумавкою. Що ж до мосту, то він завжди здавався хлопцеві острівцем. Леонід ставав на ньому, й уявно плив за течією. Одвічний двобій річки і мосту завжди уособлював в його свідомості боротьбу людського розуму і незбагнених сил природи.

І почалася ця боротьба відтоді, як кілька майстрів зійшлися тут, на березі, щоб, замість хистких містків, спорудити справжній міст. Ну а були ті майстри звідкілясь із Поділля, бо в цих місцях мало хто знався на теслярській справі.

Теслі працювали вдень і вночі. І десь за три тижні село вийшло на міст, дивуючись із простоти і міцності його, з того, що з'явився він саме тут, де ще й дороги не було, лиш яма на ямі, а півсела обабіч них – суцільні руїни.

Злива нібито вщухла. Проте морок усе ще оповивав міст і розбурхану річку. І блискавиці ще били над самим селом, зависаючи над припишклими хатами й освічуючи їх.

По той бік річки зупинився трактор. І молодий, знайомий голос породив приглушений зливою крик:

— Е-ге-гей! Хто там?

— Е-ге-гей!.. – долинуло у відповідь.

Причому Леонід одразу ж упізнав той голос. Це гукав його племінник Дмитро.

– ... От тільки, що він зробить з отим своїм трактором? – скептично запитав водій, який усе ще вкривав Федора полою свого плаща. – Адже бачить, що середній прогін майже наполовину розтрощило.

– Треба відтягти машину назад, – аж тепер усвідомив Авгура всю скрутність становища, в якому опинився водій машини, що завмерла посеред мосту на дерев'янім острівці.

– Це теж неможливо. Крайній прогін підмило, – заперечив його співрозмовник.

"Треба подивитися, – подумав Леонід. – Може, є сенс ризикнути?".

– Ото біда: через цей ідіотський місточок ціла колона може застрягти доби на дві, – мовби заохочував його водій. – А завтра вже мають починатися роботи на правому березі лиману.

– Правда ваша, мають, — погодився Леонід, анітрішечки не дивуючись обізнаності водія. Вже звик до того, що кожна нова звістка про будівництво порту миттю облітає всю округу.

Зійшли з пагорба.

Колона машин тяглася до води й застигала на березі, як при великим диві. У мороці зливи вона видавалася нескінченною, і нагадувала череду допотопних істот, що брела до водопою.

– Ось тобі й двадцятий вік: сила-силенна техніки, а стоїть через якийсь зігнилий місточок! – зауважив водій, аби не мовчати.

Леонід не відповідав. У цій зливі, як і в загибелі мосту, вбачалося йому щось символічне, що було пов'язане саме з його сьогоднішньою появою. І хоча він не брався витлумачувати цю символіку, все одно залишався у полоні якоїсь впевненості у всьому, що чекало його там, за цим потоком, на схилах розбурханого лиману.

2

Горбач стояв перед засліпленим вікном, знесилений і спустошений. Потьмарений погляд його марно блукав зчорнілою шибкою, мовби хотів відшукати на ній бодай одну світлу цятку та прозирнути крізь неї туди, де гинула під зливою людська праця.

Це був мовчазний чоловік, майже завжди спокійний і впевнений у своїх діях. Подеколи казали, що аж занадто впевнений, бо все примушував і примушував проєктантів вносити поправки до документації першої черги порту. Одним таке втручання подобалося, бо йшло на користь справі, іншим не дуже. Проте в проєктному інституті дослухалися його порад, адже кмітливість Горбача була відомою всім, хто впродовж двох років знав його як керівника розвідувально-проєктної партії, котра займалася пошуками місця для нового морського порту.

Недарма ж у пошуках придатного для будівництва місця він вивчив усе узбережжя, аж до Криму. Відтак Горбач першим виступив з ідеєю будували порт саме тут, у цьому замілілому, вкритому баговинням лимані... Тепер усі ці пошуки та сумніви залишилися в минулому; вже через рік Чорногірський порт мав приймати перші кораблі. Але поки що тут, на горбкуватім шматку землі, поміж морем і лиманом, не було нічого, що нагадувало б про майбутнє місто чи порт. Лиш три десятки бульдозерів та екскаваторів. А ще, понад самим лиманом — величезні котловани, котрі після цієї зливи мали перетворитися на каламутні озерця. Відтак уся ця праця людська могла сплисти разом із каламутними позливними потоками.

"Мабуть, цій зливі й справді не буде кінця, — сказав собі Горбач. – Все лле і лле!.."

Далі нудитися не міг. Вийшов на подвір'я контори і, пригинаючись, побіг туди, де починалися будівельні майданчики.

Вітер скрутив дощові струмені так, що не було від них рятунку.

Дістався першого майданчика. Котловани заливало водою, і стінки їхні пообпадали. Трохи далі за ними бовваніли серед дощової каламуті безформеними силуетами екскаватори.

Усі ці дні велися підготовчі роботи, а сьогодні ще чекали на колону, яка мала привезти необхідне технічне устаткування. Так, справді, всі сили і засоби Горбач кинув на підготовку котлованів. І програв... Тепер він стояв, як воєначальник на полі бою, і споглядав наслідки краху всіх своїх сподівань.

Побідкавшись так певний час, він безпорадно роззирнувся, зціпив зуби і, засунувши руки глибоко в кишені, пішов геть, подалі від цих куп розмоклої глини. І вже навіть не пригинався, не шулився під дощем.

3

Леонід усе ж таки зумів пройти по мосту на той бік, сів за кермо колісного трактора замість свого племінника, який лише недавно закінчив курси механізаторів, і погнав до тартака. Злива, яка вже, здавалося, вщухла, вдарила з новою силою. Вістря фар ледь пронизували суцільну завісу з дощу і темряви, що поєднала землю з небом, а день із ніччю.

Людська постать виринула поміж тими вістрями, як далека примара. І то ще добре, що в останню мить Леонід кинув машину вбік і різко загальмував.

– Життям торгуєш?! – висунувся з кабіни. – Чи, може, об'їжджати кожного?!

Подорожній різко повернувся до нього обличчям. Це був Горбач, начальник будівництва порту.

– Пробачте, світу білого не видно, – мовив він.

Леонідові стало ніяково.

– Міст знесло, – пояснив він, аби якось розвіяти враження від цієї неприємної зустрічі. – Ціла колона лишилася на тому боці. Проте одному, бачте, заманулося проскочити, от і засів на уламкові мосту.

– А ви оце куди? – поцікавився начальник, придивляючись до постаті, яка сиділа поруч із проектантом.

– Переправу наводити будемо! – вигукнув Леонід, уже маючи намір зірвати машину з місця. – На тартаку є колоди, спробуємо привезти.

– Гаразд, жени! – погодився Горбач. Замовк і стомлено заплющив очі.

– А куди ви йшли?! – запитав Леонід, висунувшись із кабінки.

Начальник будови знизав плечима, і зіщулився, ніби від страшного морозу.

"Проклята ніч, – мовив собі. – На цій будові мені не щастить від першого дня".

У цей час він пригадав пізню минулорічну осінь. Тоді Горбач привів сюди, до лиману, "ескадру" катерів і понтонів з буровими вежами. Саме наближався шторм, отож люди витискували з моторів усе, що могли, аби заховатися десь за степовими пагорбами. Але міст, той клятий міст, що впродовж десятиліть дозволяв "кінному і пішому" перебратися через лиман, виявився занизьким.

– ...І хороший же був міст!

– Непоганий, але тепер слід споруджувати надійніший – заперечив Авгура.

– Ні, я про той, що біля моря стояв, на старій дорозі, – подався до нього Горбач. – Того ніякі шторми не брали, тільки й того, що занадто вже низьким виявився.

– Той – звичайно. Щойно почали будувати порт, як одразу ж стало зрозуміло, що міст слід зносити.

... А тоді... Шторм настиг їх уже в лимані. Цілий світ зайшовся зливою і щез у запамороченні вечора. Велетенські хвилі перекочувалися через греблю, що відділяла лиман від моря, нестримно нуртували поміж розмитими берегами і втікали в степ.

Вертати з буровими назад, у відкрите море, було безглуздо. Але й затока не рятувала, катери могло перевертати, або повикидати на мілину, на каміння.

– Я пригадав собі, як привів сюди катери! – гукнув він Леонідові.

– Ага, теж пам'ятаю! Восени це було!..

Поминули ворота тартака. Леонід розвернув трактора біля колод і побіг до будки, у якій ховався сторож. Через кілька хвилин він уже повернувся із молотом і скобами.

– Зіб'ємо по дві, – сказав Горбачеві і племінникові. – Оскільки вони плескаті, то машина пройде по них.

– Мусить пройти, – підтвердив Горбач, і собі беручись за край колоди.

"Так, тоді ми могли понівечити всю техніку, – повернувся спогадом до того, першого, дня. – І то добре, що я ризикнув".

Поки шторм набирался люті, він висадився човном на берег і, побачивши біля однієї з хат автокран, попросив водія загнати машину на міст. Кран підіймав вежу, тримав її, поки понтон проповзе попід мостом на спокійну воду, і ставив на місце. І так одну, другу, третю.

Ось нарешті Леонід загнав останню скобу і пожбурих молот до хатини сторожа.

– Линву маєш? – запитав у Дмитра.

– Є, звичайно. Куди тепер без линви?

– Ото вже справді – куди?

Вони швидко обв'язали колоди й підчепили до трактора.

– Аби тільки наважився, — проказав Леонід.

– Хто? – не зрозумів Горбач.

– Ну, той водій, машина якого на мосту застрягла.

– Наважиться, — майже безтурботно проказав начальник будови. – Самі обставини змусять.

4

– Та я по таких колодах танк проведу, зрозумів?! — почав гарячкувати Леонід — А ти тремтиш коло цієї диркавки, ніби чумака коло старого воза. Сідай за кермо!

Водій розгублено поглядав то на Леоніда, то на колоди, і мовчав.

Невисокий, худорлявий, чоловік цей видавався Авгурі хлопчиною, і його страшенно нервувало, що це "хлоп'я" не може зрозуміти: в запасі у нього — лічені хвилини, і вибору тут нема. Проте шофер усе вагався і вагався.

– Невже так смерті боїшся?! – аж спаленів Леонід. – Даремне жахаєшся, все одно

знайде тебе, нікуди не дінешся!

Горбач стояв по той бік колод і чекав кінця суперечки. Леонід радив на добре, але зятятому водієві вантажівки не так легко втовкмачити це. Зрештою, начальник будови теж вирішив утрутитися і перейшов однією з кладок до машини.

– Слухай мене, синку, зважся, – торкнувся водієвого плеча. – Розумію, що ніхто відповідальності з кожного із нас не знімає, але ж сам бачиш: машину і вантаж треба рятувати. Я стоятиму по той бік колод і вестиму тебе. Твоя справа —дивися на мої руки, і втримувати кермо. Не бійся, проскочиш! Ну?!

Водій безпорадно роззирнувся навкруги, запрошуючи у свідки цілий світ.

– Розумієте, я не ризику боюся, я боюся виявитись винним у цій аварії, – розгублено проказав він. – Адже я знаю, що не проскочу. Доки машина залишатиметься на цьому уламкові мосту, звинуватити мене буде ні в чому, але якщо я впаду разом із нею...

– Маєш рацію, – погодився Горбач. І, немовби не усвідомлюючи справжнього змісту слів не лише водія, але й власних, додав: – Сідай у кабінку, і веди. Тільки увесь час поглядай на мої руки.

Він повернувся і перейшов колодами на другу половину мосту.

Дерев'яний уламок, на якому стояла машина, зболено зойкнув. І то був знак, що він уже не годен витримувати бурхливі маси води, які тиснули на нього.

– Слухай, ти! – підступився Леонід впритул до водія. – Або ти поведеш машину, або скину тебе з мосту й поведу сам!

Водій мовби й не чув. Глипнув на нього незрячими очима і відвернувся.

– То їдеш, чи ні?!

– Ні, не їду! Не їду! – майже істерично прокричав він. — Куди їхати? Не бачите, що ті обаполи не витримують?

Авгура круто відвернувся, ліг на колоди і щез під ними.

– Їдь! – гукнув він. І то вже був не голос, а якесь далеке хрипке відлуння Леонідової люті. – Їдь, тобі сказали!

Зсинілими руками вчепився за скоби обох спарок, вперся ногами в хрестовину мосту і так завис, розіп'ятий уже над самою бистриною.

"Їдь, тобі сказали! – громом відлунило у голові водія. – Їдь!..".

Той силкувався гукнути щось у відповідь, проте слова гинули в тремтячих вустах. Зрештою, здичавіло рикнув і скочив у кабінку.

– Світ збожеволів, – прошепотів, натискаючи на стартер та впираючись поглядом у заплакане скло. – І я разом із ним.

5

Блискавиця розколола небокрай навпіл, на якусь мить освітила потік і людей над ним, і згасла. Але розпечені хмари вже не остигали, а палахкотіли тьманими провітками пригаслого полум'я, мовби провіщали світанок.

Леонід усе ще висів між тим полум'ям і потоком. Пальці йому заціпли. Проте самотужки вибратися з-під колод уже не мав сили, ото ж мусив чекати якогось кінця

тому всьому, і терпіти, терпіти...

Ось він, нарешті, зважився, цей боягуз. Леонід відчув, як машина шарпнулася назад, потім вийшла на колоди й, одним ривком проскочивши їх, дісталася до цілої частини мосту.

" І для цього мені потрібно було підставляти голову під твої колеса?! – спалахував Авгура. – Чи, може, достоявся б тут до чогось доброго?!".

Чоботи його ледь торкалися хрестовини, тому вся вага припадала на руки. А вони зааніміли й стали непідвладними. Підтягнувся на лівій, аби якось вивернутися з-під колод, але скоба нараз піддалася й почала виходити з деревини.

Ще хотів щось вигукнути, проте крик загус йому у грудях, тому лише розлючено рипнув зубами. Розчепивши пальці правої руки, Леонід ухопився за колоду, але тієї ж миті ліва зависла із скобою в повітрі, і він, зриваючи шкіру з пальців правиці, упав у бистрину. Причому впав за якусь хвилю до того, як Дмитро та водій із Горбачем нахилилися, щоб допомогти.

Дмитро вже зірвав із себе піджак, ладнаючись кинутись услід за Леонідом, але Горбач міцно стис йому лікоть і спокійно мовив:

– Зайве, хлопче, цей впливе.

– А якщо ні?!

Горбач витримав його погляд і відвернувся.

– Якщо ж ні, то ти вже йому нічим зарадиш.

Усі троє заворожено стежили за кожним рухом Леоніда, аж поки той, знесилений, не виплазував, метрів за двадцять од мосту, на слизький кам'янистий берег. Ось тоді шофер, і племінник неначе вирвалися з летаргійного сну, в один голос зродили вигук захоплення вчинком цього сміливого чоловіка і, перестрибуючи через сплутані, трухляві колоди, побігли до нього.

— Так воно повелося в цьому світі, — проказав, дивлячись їм услід, начальник будівництва, — що в житті кожного неминуче трапляються і своя бистрина, і свій напівзруйнований міст.

1971 рік.

БЛУДНИЙ СИН ВІЙНИ

1

Усі п'ятнадцять хат цього хутірця притулилися на пологому схилі глибокої долини, і можна було б тільки дивуватися, що комусь там спало на думку першим побудувати тут свою хату, приліпивши її до кам'янистого схилу узвишшя, наче ластівчине гніздо — до стіни, коли навкруги, скільки сягає зір, степ, рівнина...

Ось Трохим і йшов цією рівниною. Ні путівець, ні стежина сюди не вели, тож і брався він толокою, а коли несподівано побачив просто перед собою, тільки в низині, першу хату, завмер від подиву. Добуваючись до фронту, він проходив дорогою, яка пролягала метрів за п'ятсот звідси, обминаючи цю долину-западину, але хутірця тоді не помітив, і навіть не здогадувався про його існування.

"Втім, хтозна, можливо, про його існування відомо тільки жителям поближного

села і нікому більше? – подумав хлопчина, всміхнувшись цій наївній думці. – І воно не позначене на жодній карті, – фантазував далі. – Відтак фашисти, якщо навіть прорвуться до міста, теж обминуть його. А помітять лише тоді, як драпатимуть звідси, бо тоді їм буде не до шосе і путівців"

Толока обривалася тут досить круто. Хлопчина сів на її краєчку й довго, зачудовано споглядавав долину, в якій зеленіла трава, хоча степ навколо був випалений, і в акацієвому гайку посеред якої зблискувало малесеньке озерце, що утворилося, мабуть, біля джерела, з якого хуторяни брали воду.

Невідомо, як там із позначеннями на картах, але війна поки що не зачепила ці хати-мазанки, що утворювали одну-єдину вуличку: білі стіни, позеленілі черепичні дахи, невисокі кам'яні огорожі, за якими чорніли перекопані квадратики садків... Жодних руїн, жодного сліду пожарищ, жодної воронки від бомби чи снаряду. Пілоти ворожих бомбардувальників, мабуть, не встигають помітити цей хутірець, артилеристи-дальнобійники теж не здогадуються про його існування. Ось так він і протримався досі неушкодженим.

Трохимові треба було поспішати, щоб до заходу сонця дістатися селища, проте обійти цю долину, просто так, взяти й обминати хутірець, він чомусь не міг. Йому раптом захотілося забути і про війну, і про передову, на якій оце нещодавно побував; забути про літаки та про вибухи, що залишилися на нічній смузі. Йому забаглося пройтись вуличкою цього хутірця, постояти біля кожної хатини, напитися із джерела, полежати на березі малесенького озерця... Чому він досі не знав про існування цієї дивовижної западини, цього дива у степу? Чому доля ніколи не заносила його сюди?

Трохим спустився, пройшов схилом і сів на пагорочку неподалік крайньої хати. Метрів за п'ятдесят від нього був ріг кам'яної огорожі, біля якого паслася стара лінкувата коза. Тварину не прив'язали, проте вона знала, що це її, і тільки її, володіння, тож поява людини страшенно не сподобалося їй. Тепер Трохим з цікавістю і легким страхом стежив, як вона погрозово мекала, наставляла вигнуті потріскані роги і кумедно підстрибувала, демонструючи своє невдоволення.

— А ти, блудний сину, звідки тут взявся?! – задивившись на козу, Трохим не помітив, як із-за рогу огорожі з'явився кремезний чоловік. Коли він наблизився, хлопець побачив, що то вже досить літня людина, мабуть, років за вісімдесят. Вона не носила ні бороди, ні вусів, а коротко підстрижене волосся теж було ледь посивлене, отож вік її видавали хіба що зморшки, такі глибокі і звивисті, наче обличчя було виоране плугом, і тягли того плуга стомлені, сп'янілі від тяжкої роботи воли.

— З міста я, — відказав Трохим, стомлено підводячись. Ноги аж гули, і тому земля не відпускала його від себе.

— Невже з міста? – недовіжливо оглянув його старий.

— Ну, не те, щоб із самого, — поспішив уточнити Трохим, — а з приміського селища. Є таке, Кривою Балкою зветься, під Одесою воно. Чули напевне?

— Балок тут багато, — ухильно відповів старий. – І "криві", і "холодні", і "веселі", і "чумацькі" та "козацькі" — які завгодно... — Трохим слухав старого і здивовано дивився

на його руки. В одній господар цього обійстя тримав саджанець акації, у другій – старезну сточену лопату з коротеньким черенком

"Невже збирається садити деревце!? – здивувався хлопчина. – Він що, не знає, що фронт уже за кілька кілометрів звідси?"

2

— А таки посаджу... — немовби вичитав його думки старий. – Ну й що з того, що війна? Хто сказав, що у війну не треба садити дерев? У війну, щоб ти, блудний сину, знав, якраз треба садити найбільше. За себе і за кожную убієнну душу людську. Шкода, що мало хто розуміє це. Або просто не замислюється над такими речами, бо не до того. Гадають, що, доки вона не закінчиться, все сутнє належить тільки руйнувати, а садити й будувати слід уже по війні, — тяжко видихував він кожне слово.

Старий пройшов повз Трохима. Хлопчина провів його поглядом і лише тепер помітив, що неподалік того місця, де гарцювала коза, виднілася схожа на кротячий курган купка глини, а за нею чорніла невеличка ямка.

— Біля воріт стоїть відро з водою, — мовив старий хлопчині. – Піди принеси. Треба одразу ж полити.

Трохима здивувало, що старий так швидко взявся командувати ним, проте одразу ж побіг до воріт і незабаром повернувся з відром. Якихось дві години тому він лежав в окопі, стріляв у ворогів і кидався в атаку. А тепер садить деревце. "Цікаво, де я буду і що робитиму ще через дві години?"

— На передовій, мабуть, був, батька шукав? – кивнув старий убік фронту.

— Був, шукав... — нехотя відповів Трохим. Хіба старому не однаково, чого якийсь хлопчисько подався на фронт?

— І що там? Що побачив? Смерть, кров? – і сам відповів: — Звичайно ж, смерть і кров. Та ще страх... Тяжко нашим доводиться? Тисне фашист?

— Тисне. Але й фашистові не легше. Особливо там, де оборону тримають моряки

— Де моряки, там – звичайно, — задумливо відповів старий. – От тільки небагато їх лишилося – морячків наших. Якби ж то не відрізали Одесу від фронту. Під містом фашиста, може, ще й притримають, а тут, на хуторі, буде вже через тиждень. А ще до того винищить артилерією, — сумовито проказав старий, і чомусь подивився на небо – високе, чисте, по-осінньому холодне надвечірнє небо. Наче йшлося не про ворожу артилерію, а про дощ чи сніг.

— А мене всі звать "Акаційцником". "Дід Акаційник" — та й годі. Наші хуторяни чомусь не люблять акації. Кажуть: розростається, коріння глибоко пускає, забиває городину... Правда: розростається, в глибину йде, забиває... Одначе мені це дерево тим і подобається, що виживає у найстрашнішу засуху, приймається з гілки, і так укорінюється у випаленій степовій землі нашій, що ніяка сила не здатна вирвати з неї. Звали одне дерево, а з коріння проростає п'ять нових. Таки справді наше, степове, козацьке дерево... А деревина яка міцна! Покладеш акацієві сволоки – сто років пролежать.

Старий помовчав. Оглянув ямку, потім перевів погляд на долину, ніби остаточно

зважувався: садити у такий ненадійний час чи не варто?

— Знаєш що, блудний сину, давай посадимо удвох. – Трохим вирішив, що старий просто забув його ім'я, однак нагадувати не став. – Щоб там не сталося з нами потім, а знатимеш, що в цій козацькій долині росте дерево, яке ти сам посадив. І здаватиметься тобі ця місцина ріднішою, ніж та, в якій народився, але дерева не посадив. Бачиш он ті дерева, що в долині? То, здається, я всі й посадив. Тільки їх там більше було. Значно більше. Та що вдієш, як поблизу лісів нема, а деревина всім потрібна.

— Потрібна, — погодився Трохим, беручи від старого лопату.

Акаційник залив у ямку піввідра води, а тоді опустил туди саджанець. Трохим швидко закидав його землею, і старий вилив під стовбурець решту води.

— Ішов садити один, а посадили вдвох. Ось так буває в житті. – Акаційник утер із чола піт і легенько відштовхнув ногою козу, що пробувала жувати його галіфе. Напевне, це галіфе лежало в скрині старого ще з часів громадянської війни.

"А цікаво: чи воював він у громадянську? – подумав Трохим, оглядаючи старого. – І за кого?" Мовивши про себе це "за кого", хлопчина враз відчув, що розпитувати Акаційника про громадянську йому вже перехотілося. А раптом виявиться, що за денікінців або за якогось місцевого "батька-отамана"? Тому про громадянську він промовчав, а натомість запитав:

— Невже ви прожили у цій долині все життя?

— Не все. І дуже шкодую. Була ще світова війна, революція була, громадянська... Покидало мене світом, покидало... скаржитися на те, що, крім цієї западини, нічого в ньому не бачив, – гріх. Ну а після громадянської ще рік навчався в Одесі на агрономічних курсах. І потім уже працював рілником у колгоспі, за чотири кілометри звідси. Однак чого це я висповідуюсь перед тобою?

— Не бійтеся, переді мною всі висповідуються, — цілком серйозно заспокоїв його Трохим.

— Та ну?! – всміхнувся старий, пильніше придивляючись до цього русявого хлопчини з занадто суворим як на його вік вилицюватим обличчям. – Ти, блудний сину, бачу, не з полохливих-сором'язливих. Як хоч звать тебе?

— Уже ж назвали – Блудний Син.

— То я всіх так називаю, — махнув рукою старий. – І чужих, і хуторянських. А хлопці тебе як дразнять?

— Звать Трохимом, а хлопці прозивають "Пілотом".

— О, "Пілот"!.. Льотчик, тобто... У Степанівці, в тому селі, де я агрономував, років із п'ять мені довелося вчителювати, викладати ботаніку. І відтоді, з ким із хлопців не розмовляв би, завжди цікавлюся, як його звать між собою однолітки. За кожним таким призвищем приховується якась таємниця, — він змочив пальці в решті води, що лишилася на дні відра, й покропив ними саджанець. – То, гадаю собі, що пілотом можуть називати лише людину, яка, або вже колись "падала з небес", або ще тільки мріє піднятися до них. Що, може, не так?

— Поки що мріє, — стримано відповів Трохим. Він раптом пригадав мить, коли

вискочив із окопу і кинувся слідом за моряками в контратаку. Й досі не міг збагнути, яка сила викинула його тоді з окопу. Почув "Полундра!", і нібито спрацювала якась внутрішня пружина. А ця, перша його, контратака могла виявитися останньою. Подумавши про це, Трохим лише знервовано пересіпнув плечима.

— Ну, мрія - справа свята, — мовив тим часом Акаційник. — Не загадуватимемо на неї у такий лихий час. Краще ходімо до хати, поїси на дорогу.

З

Вони спустилися до путівця і зайшли у кам'яні ворота, вимурувані з пиляного каменя-ракушняка.

— У вас тут теж є катакомби? — озирнувся Трохим на старого, що йшов позаду.

— Є. Одна-єдина катакомба. А чому ти запитав про це?

— Невже одеські катакомби доходять аж сюди?

— Доходять, хлопче. Здається, доходять. Колись місцеві каменярі й справді заклали катакомбу у цій долині, вхід до неї на протилежному схилі. Потрібен був камінь для навколишніх сіл, а з одеських катакомб возити далеко. Оце тільки три роки тому наша шахта перестала видавати на-гора камінь. Не знаю, правда, чому... Так от, каменярі казали, що вони з'єдналися з одеськими катакомбами. Звичайно ж, це стало якось випадково. А тобі що, доводилося бувати в катакомбах?

— Доводилося. Батько мій - шахтар-каменяр. Батьків батько і дід - теж були ними.

— Он воно що! Отож і помітив я, що, йдучи попід огорожею, ти якось особливо уважно придивляєшся до каменів, до кладки. А ще кажеш: "Пілот"! Може, ти й станеш пілотом, але все життя тягтиме до каменя. Мабуть, це в тебе, хлопче, в крові.

— А чому почали катакомбу з вашої долини?

— Мабуть, тому, що вона глибока і не треба зариватися в землю. Починай від підніжжя схилу - й одразу ж натрапиш на камінний пласт, одразу глибина. А ще тому, що в схилі цієї Гяурової, як її колись називали, долини є великі печери. Щось із двадцять печер, які поєднані між собою і якими можна пройти попід землею добрі два кілометри. Але катакомбу закладали неподалік печер, то вже потім вони з'єдналися.

— І все ж таки... Невже від Одеси можна дійти катакомбами аж до цього хутірця? - замислено мовив Трохим. І подумав: "Спробувати б... Але ж спробуй, наважся!.. Це ж десятки кілометрів підземного лабіринту. Одначе прокладали ж ці катакомби люди. Які не просто ходили собі, а працювали"

— Напевне, можна. Якщо тільки це не вигадка, і наша катакомба справді з'єднується з одеськими.

— А шахтарі-катакомбними у вас на хуторі є?

— Були. Четверо. Тепер усі на фронті. З чоловічої статі лишилося нас троє дідів та двоє підлітків. Але й ми на катакомби поглядаємо. Доки фронт перейде, доведеться пересидіти в підземеллі. А там видно буде.

Вони увійшли до хати, і господиня - така ж древня і могутня, як і Акаційник, поставила на стіл перед ними по мисці кукурудзяної каші та по склянці козячого

молока. Була ця жінка мовчазною і непривітною, і коли старий впустив Трохима поперед себе до хати, сердито, аж ніби ображено якимось, запитала:

— Ну й кого це ти привів?

— Гостя. Хіба не бачиш?

— Бачу. Гостей тепер хоч відбавляй. І всі непрохані. Звідти, напевне? – махнула рукою убік фронту.

— З міста я, — поспішив пояснити Трохим. – Навідувався на фронт, розшукував батька. — Він вирішив, що краще буде, якщо скаже цій жінці те ж саме, що сказав старому, хоча — про батька — це й було неправдою, просто він хотів потрапити на фронт, стати морським піхотинцем. А, щоб остаточно заспокоїти жінку, додав: — У мене є батьки. І хата в нас є, тобто я не збираюсь ні жити у вас, ані ночувати.

— А якби заночував або пожив? – несподівано мовила стара, і, стенивши плечима, відвернулася. Мабуть, вразило, що хлопчина-подорожанин так швидко розкусив її. – Часи такі. Ніколи не знаєш, кого занесе в ці степи.

— Він наш гість, Янко, — мовив старий. І Трохим не одразу й збагнув, що Янка – це ім'я жінки. – Дерево ми вже посадили. Маємо право попоїсти.

— Потрібні тепер комусь твої дерева! Та й ті, що вже вирости – на домовини підуть.

— І на домовини треба, — незворушно погодився Акаційник. – Як же без них? І на колиски, і на домовини.

Щойно старий і Трохим взялися за ложки, як десь неподалік, може, за кілометр від хутора, вибухнув снаряд, потім ще один, ще...

— Знову, — похмуро пробурчав старий. – І щоразу все ближче.

— Далекобійна, — якомога спокійніше додав Трохим. – На шістнадцять або й більше кілометрів б'є.

Він напружив пам'ять, намагаючись пригадати, що може бути зараз там, де оце вибухнув снаряд. Невже моряки відступили аж сюди? А може, туди підтягнули нашу батарею? Або там розташувався польовий шпиталь?

4

Їли вони мовчки. Тільки після кожного вибуху підводили голови і сторожко дослухалися, ніби вслід за вибухом мало наставати щось таке, що пояснювало б їм, куди вцілило і що коїться на тому місці, де щойно вибухнув снаряд. Тільки господиня, здається, на вибухи ніяк не реагувала. Стояла біля вікна, мовчазна, спокійна, і дивилася на долину. "Напевно, вона вважає, що в цій долині їм ніщо не загрожує, — подумав Трохим, косуючи на господиню. – Ніякі війни, ніякі лиха"

— Залишайся. Переночуєш у нас, — мовив старий, коли обстріл припинився. – Уже вечоріє. До ночі аж ніяк не встигнеш дістатися до своєї Кривої Балки. Звідси до неї кілометрів дванадцять.

— А вранці тут будуть німці чи румуни, — почувся голос господині. Вона сказала це, все ще не відриваючи погляду від вікна.

— Будуть то будуть, — спокійно відповів старий. – А все одно ти, блудний сину, лишайся. Куди тобі на ніч? Уранці покажу наші печери і катакомбу. А потім проведу до

шосеї (він так і сказав: "до шосеї").

— Добре, залишуся, — несподівано проказав Трохим, знову зиркаючи на господиню.

— А що з нами буде, як вони прийдуть? - знову заговорила стара.

— Війна... — зітхнув старий. - Як усім поведеться, так і нам.

— Але до хати я їх не впускаю. Одразу кажу тобі. Жодного не впускаю. Нехай хоч стріляють, хоч сплять разом із хатою.

— Затята баба, — похитав головою старий. Трохим відчув, що йому незручно за стару. - Побачивши таку на порозі, вони й не наважаться зайти сюди. Навіть якщо їх буде ціла рота.

— І нехай не наважуються, — пробубоніла господиня.

Господарі постелили Трохимові в кухні на печі, а самі лягли в кімнаті. Але десь через годину старий повернувся на кухню. Йому було сумно і хотілося поговорити.

— Щоб загинути на війні - великої мудрості не треба. Пережити її - це штука, — сказав він, вкладаючись на лежанку біля печі. - Але хіба моїй жінці таке поясниш?

— Чому ви живете в цій долині? Всього п'ятнадцять хат. Ні магазину, мабуть, ні клубу, ні лікарні.

— А хто ж тут житиме, якщо ми втечемо, розбіжимося по селах?

— Ніхто. Буде звичайна степова долина.

— Е, так не можна. Не можна так, блудний сину. І хутір цей - колись він був значно більшим, тут стояло хат із сорок, і два сусідні села, заснували ще запорізькі козаки. Неподалік Одеси є таке село - Нерубайським зветься. Чув про нього?

— Воно неподалік од нас.

— Так ось, його теж заснували запорожці, з тих, що йшли з Січі на Дунай. То Нерубайським воно зветься тому, що турки вклали з козаками угоду: вони не зачіпатимуть козаків, а козаки не ходитимуть у походи, не рубатимуться. Але ж ходили, звичайно, і рубалися. Який народ терпітиме на своїй землі чужинця? Отож і хутір цей, Долинський, теж заснувала якась поріділа козацька сотня. Натрапили на долину, побачили, що навкруги випалений степ, а тут трава зеленіє і джерельце б'є, і печери такі, що, коли орда наскочить, можна заховатись. Одне слово, сподобалась долина, вирішили заночувати. А вранці зібрались на раду й вирішили: "Чого йти за Дністер і далі за Дунай, під владу бусурмана? Лишаймося тут. Кращої місцини все одно не знайдемо".

А місцину-таки хорошу вибрали - нічого не скажеш. Орда татарська могла пройти за півкілометра від долини, а хутірця не помітити. А коли вже й наскакував сюди якийсь мурза, козаки йшли у печери, ставили біля входу кілька возів, закладали вхід та переходи камінням і боронилися. Криничка там, у печерах була, харч із собою. Посунеться туди сотня-друга татар - постріляють, посічуть. Ох-хо-хо... Скільки через землю нашу, українську, воєн, скільки армій перейшло!.. Ніякий історик не перелічить. Народ наш, скажу тобі, ліси рятували. Ліси і болота. А тут, у степу, де порятунку шукати? Голий степ, ординці полюють на людей, як на дикого звіра. Не втечеш, не

заховаєшся. Одна надія у хуторян – катакомби. І всі ми тут роду козацького. Майже всі. Чоловіки здебільшого наші, хутірські, а жінки – з поближніх сіл.

— А в громадянську ви воювали? – аж тепер наважився запитати Трохим. Йому здалося, що саме трапилася нагода.

— Коли тут були денікінці, я партизанив. Ось у цих катакомбах, у печерах. Небагато нас, правда, було, всього дванадцятаро. Проте не відсиджувалися: на обози нападали, на роз'їзди. Одного разу навіть полковник до рук нам потрапив, з усією своєю свитою. І денікінці так і не здогадалися, що то за загін, звідки він нападає і куди зникає після операції. Ось так. А потім довелося воювати з місцевим "отаманом", який називав себе "учнем батька Махно".

— Цей "батько", Грицюк, тебе і розстріляв, — раптом подала голос із сусідньої кімнати господиня. – То й чого б ото я згадувала про нього проти ночі?

— Було й таке – розстріляв.

— Тобто як це, "розстріляв"?! – аж підхопився Трохим.

— А як розстрілюють? – знову подала голос господиня. – Як усіх – так і його. – Досі вони розмовляли пошепки, і Трохим вважав, що вона вже давно спить. – Перехопили на шляху, коли разом із одним чоловіком повертався підводою із села, підводу і муку відібрали, а їх відвели до вибалка і розстріляли. Добре, що хоч полінувалися ховати. Це сталося десь у надобідню пору, а надвечір пастушок побачив їх і прибіг, сказав. Ми й кинулись туди всім хутором. Чоловік той був мертвим, а я свого виходила, врятувала.

— Ось так воно буває... — закінчив її розповідь старий. – Як бачиш, на тому світі я вже побував. І ніякий фашист мені не страшний. Казав тобі: є нас тут три діди і два підлітки, от у п'ятьох і підемо в катакомби. З часом ще хтось прибі'ється. Це, сину блудний, така війна, якої земля наша ще, здається, й не бачила. Така війна, в якій братися за зброю треба всім, від дитини до сивого діда. Такі от справи, Пілоте. А тепер давай спати.

5

Уранці Трохим прокинувся від виття літаків, вибухів бомб і стрілянини. Миттю одягнувшись, він вискочив у двір. Старий і господиня стояли і дивилися, як три ворожі літаки один за одним заходять на невеличку колону машин, що зупинилися тут уночі, та колону солдатів, що йшла понад долиною до фронту. Солдати розбігалися, хто в степ, а хто по долині, на ходу стріляли по літаках, падали і стріляли вже лежачи на спині.

Кілька солдатів, зовсім молоденьких хлопців, напевне, щойно призваних, заскочило й на обійстя Акаційника. Вони залягли під огорожею і теж стріляли по літаках, а старий кричав їм: у долину втікайте! Подалі від хат, у долину, бо кидатимуть бомби!

Послухався його поради тільки Трохим. Він вискочив із двору і понісся в низину, туди, де, неначе роззявлена паща якогось чудовиська, чорнів округлий вхід у катакомби. Він подумав, що то наступ, що фашисти десь неподалік, і знав, що врятувати його може тільки підземелля.

— Ви теж утікайте! – кричав він, озираючись і бачачи, як літаки розвертаються над

степом і заходять прямо на єдину вуличку хутора. – Ви теж!

А ще через мить пролунав страшенний вибух і повітряна хвиля підняла його й кинула вниз.

...Трохим не знав, скільки часу минуло відтоді. Він лежав горілиць і низьке осіннє небо чомусь гойдалося над ним, наче над колискою. А ще просто над ним зависала сива хмара, що обрисами своїми нагадувала вершину вкритої вічною кригою гори, до якої він довго, безкінечно довго, йшов, але так і не зміг досягти її, упав за якихось двісті метрів. Хіба що, може, це і є та вершина посеред Антарктиди, на південному полюсі, досягти якої він стільки мріяв?

Й ось тепер, украй знесилений, лежить за кілька метрів од вершини і дивиться крізь мереживо закрижаних сльозинок, знаючи, що вже не зможе підвестися і дійти до неї. І ніхто, в цілому світі ніхто, не здатний допомогти йому зараз підвестися і дійти до тієї примарної вершини – Піку Мрії, його мрії... І літак, на якому він, пролетівши над морями-океанами, дістався до цієї крижаної пустелі, лежить зараз десь у долині, потрощений, зведений на ніщо, так само не здатний піднятися на вершину своєї мрії, як і він.

Ось над "горою" з'явився птах. Великий, сильний птах, для якого ця вершина така ж доступна і мізерна, як камінь при битому шляху. Він опускається все нижче, повільно, зависаючи на велетенських крилах, опускається просто на нього, і тепер уже Трохим упізнав у ньому степового орла, що невідомо як потрапив сюди і, напевне, чатує на нього, як на єдино можливу здобич. Але все ж таки звідки він тут узявся?!

... Людські голоси. Якись команди. Голосіння жінки... І все це долинає із високості, ніби це він лежить у глибокій долині, а люди, що теж невідомо як опинилися тут і, які прагнуть врятувати його, знаходяться на високому крутому схилі й, мабуть, розшукують його. А ота жінка. Чому вона голосить?

— Ей, хлопче, ти живий?!

Трохим повертає голову і бачить перед собою на кам'янистому виступі літнього солдата.

— Живий, — стиха відповідає Трохим, усе ще не розуміючи, де він і що з ним.

— От і добренько, — каже солдат. – От і добренько. Лежи, не рухайся, зараз будемо вибиратися звідти. Головне – не рухайся, зрозумів?

Трохим киває головою. Він зрозумів: не треба рухатись. А чому не треба?

В руках у солдата пасок. Він доточує його до ремня своєї гвинтівки, стає на коліна і, тримаючи гвинтівку за приклад, спускає її так, щоб Трохим міг ухопитися за пасок. Проте пасок чомусь дуже гойдається над рукою і впіймати його Трохимові вдається лише з третьої спроби.

Підтягуючись, він відчув, що під ним щось пружинить, щось нібито підкидає його, допомагаючи встати на ноги. Трохим озирнувся і з жахом усвідомив, що лежав, упираючись боком у стовбури трьох акаційок, які під вагою тіла геть полягли, але все ж таки втримали його над глибоким, метрів на шість-сім, урвищем, дно якого було всипане камінням. Побачивши це, Трохим заціпенів од страху. То ось чому солдат так

наказував йому не рухатись!

Він дивився на сіру хмару і на птаха, що зависали над його пристановищем, він мріяв Південним полюсом і горами Антарктиди, не знаючи, що за кожним необережним рухом його чатує загибель. За кожним! Втім, що-що, а небезпеку він відчував досить гостро. Просто не міг збагнути, звідки вона виходить. Заціпеніння нарешті минулося. Намагаючись рухатись якомога обережніше, Трохим намотав пасок на кисть лівої руки, звівся на коліна і, тамуючи біль у голові та попереку, чіпляючись вільною рукою і ногами за все, що тільки могло трапитися на цьому крутому схилі, подерся вгору.

Тепер він уже не бачив ні урвища, ні солдата, що, впираючись ногами в кам'яний виступ, тягнув його до себе, тільки чув його голос: "От і добренько, от і добренько... Народився ти, хлопче, в сорочині..."

6

Потім вони сиділи на виступі, і солдат старанно огляда його голову – там було кілька невеличких ранок, але він сказав, що нічого страшного, — а тоді заходився лагідно, по-батьківському, витирати хусточкою загуслу кров на щоці. І Трохим бачив, як солдаткові не хотілося йти від нього, коли хтось подав команду: "Друга рота, до мене, шикуйсь!"

Солдат подався наверх, а Трохим ще кілька хвилин сидів, дивлячись на зелено-жовту долину, що скидалася на величезний човен, закинутий страшним ураганом далеко в степ, і не вірив, що тут, на цьому схилі, когось там могла підстерігати смерть. Такого не могло бути, це неймовірно! Щоб тут, у цій красивій долині...

"А деревця ж, мабуть, посадив дід Акаційник, — із вдячністю подумав Трохим, підводячись і рушаючи слідом за солдатом. – Він і не знає, що врятував мені життя. Треба вернутися до старих і подякувати..."

Хлопчина піднявся ще кроків на тридцять угору, глянув ліворуч, туди, де мала починатися коротенька вуличка хутірця, і раптом побачив, що на місці хати Акаційника димлять руїни! Сусідня хата теж диміла, і біля неї метушилися хуторяни і солдати.

Ще не вірячи своїм очам, Трохим підійшов до путівця і відчув, що далі йти не може. Його пройняв жах. Невже обоє вони, дід Акаційник і баба Янка, загинули?! Невже їх більше нема?! А якби він не кинувся сюди, на схил, якби не відбіг подалі від хати?!

Неподалік, розтягнувшись у невеличкий цеп, ішли, розшукуючи вбитих і поранених, солдати. Край долини, одразу ж за хатою Акаційника, командир збирав свою другу роту, до якої побіг і Трохимів рятівник.

Парубійко бачив, як двоє санітарів підійшли до руїн кам'яної огорожі, підняли з-під неї пораненого чи, може, й убитого солдата і поклали на ноші.

Ледве переставляючи ноги, Трохим пішов їм навперейми.

— Скажіть, а господарі цієї хати живі?

— Де там живі, синку? – відповів один із літніх вусатих санітарів, схожих між собою, наче близнюки. – Разом із хатою... Родичі твої?

— Родичі, — несподівано для себе відповів Трохим.

"Близнюки"-санітари, можливо, вони й справді були братами, зупинилися і співчутливо глянули на нього.

— Не ходи туди, хлопче, — мовив той, другий, що досі мовчав. - Не треба тобі бачити цього. Поки що не треба, замалий ще...

Десь там, за хатою, росло посаджене ним і дідом Акаційником деревце. Але після цих слів санітара в Трохима не вистачило мужності підійти і поглянути, чи воно вціліло. Повернувся і швидко, як тільки міг, пішов геть, подалі від цієї страшної долини.

1982 рік.

Село Луги Чечельницького
району на Вінниччині - Одеса.